

304.868

304.868

THE
ARCHAEOLOGICAL
MUSEUM

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XIII

KÉPZŐMŰVÉSZETI ALAP KIADÓVÁLLALATA BUDAPEST

1 9 6 1

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM —
TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Szerkesztő

FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság

BARKÓCZI LÁSZLÓ

HUSZÁR LAJOS

MÉRI ISTVÁN

MIHALIK SÁNDOR

Technikai szerkesztő

SÁRDY JUDIT

A borítólapot készítette

VÉGH GUSZTÁV

Fényképezés

KARÁTH JÓZSEF

Rajzok

PATAY PÁLNÉ

TARTALOM — INHALT
TABLE DES MATIÈRES — CONTENTS

Kerek József: Neolitikus telep és sírok Dévaványán	9
<i>Eine neolithische Siedlung und neolithische Gräber in Dévaványa</i>	25
Patay Pál: Az alsótelekesi vaskori temető	27
<i>Cimetière de l'âge du fer à Alsótelekes</i>	48
A. Sz. Burger: Die Szene der „lupa Capitolina“ auf provinzialen Grabsteinen	51
Török Gyula: Rómaikori faházak nyomai Halimbán	63
<i>Spuren römerzeitlicher Holzhäuser in Halimba</i>	71
Bíróné Sey Katalin: Hygieia, Salus és Valetudo	73
<i>Hygieia, Salus and Valetudo</i>	79
Kerényi András: Viminaciumban vert antoninianusok	81
<i>In Viminacium geprägte Antoniniane</i>	92
Barkóczi László: Adatok Brigetio későrómai történetéhez	95
<i>Zur spätrömerzeitlichen Geschichte Brigetios</i>	113
Kádár Zoltán: A nagyszentmiklósi kincs triumfális képtípusainak eredetéről	117
<i>Contribution à l'étude de l'iconographie des représentations-types du trésor de Nagyszentmiklós</i>	127
A. T. Németh: Das älteste Typarium der philosophischen Fakultät der Wiener Universität	129
G. Sándor Mária: Adatok a középkori csontgomb- és gyöngykészítéshez	141
<i>Zur mittelalterlichen Herstellungstechnik der Knochenknöpfe und Perlen</i>	148
Temesváry Ferenc: Kulcstípusok és zár-mechanismusok fejlődése a XV. században	151
<i>Entwicklung der Schlüsseltypen und Schloßmechanismen vom XV. Jahrhundert an</i>	177
Parádi Nándor: A nagykanizsai vár középkori kályhacsempéi	183
<i>Die mittelalterlichen Ofenkacheln der Burg von Nagykanizsa</i>	186
L. Huszár: Merchant's seals of the 16th and 17th centuries	187
Kalmár János: A magyar huszár-tárcsapajzs	195
<i>Der ungarische Husaren-Tartschenschild</i>	209
G. Fehér: La tente turque du Musée National Hongrois	213
Cennerné Wilhelmb Gizella: Zrínyi Miklós, a költő, hadjáratainak grafikus ábrázolásai	225
<i>Graphische Darstellungen aus den Feldzügen von Miklós Zrínyi</i>	236
Dévényiné Kelemen Mária: Magyar süvegre való medály	239
<i>Aigrette pour un bonnet hongrois</i>	249
V. Ember Mária: Az egri Rozália-kápolna cipői	251
<i>Cbaussures mises à jour de la crypte de la chapelle Rosalie, Eger</i>	266
Gábry György: Marie Antoinette aranyhárfája	269
<i>Harpe d'or de Marie Antoinette</i>	276

<i>Mihalik Sándor</i> : A magyarországi kőedénykereskedés és gyártás harca a XVIII. század végén	277
<i>Der Steinguthandel und der Erzeugungskampf in Ungarn am Ende des XVIII. Jahrhunderts ..</i>	289
<i>Rózsa György</i> : A Magyar Történelmi Képcsarnok néhány újabb biedermeier képe	291
<i>Einige neue Bilder aus dem Biedermeier-Zeitalter in der Ungarischen Historischen Bildergalerie ...</i>	296
<i>Szakács Margit</i> : A Vidacs-gépgyár története	299
<i>Die Geschichte der Maschinenfabrik Vidacs</i>	315

RÖVIDÍTÉSEK — ABKÜRZUNGEN

- AA = Archäologische Anzeiger
 Acta Arch. Hung. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AEM = Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich—Ungarn
 AH = Archaeologia Hungarica
 AK = Archaeologiai Közlemények
 Anthr. Közl. = Anthropologiai Közlemények
 AR = Archeologické Rozhledy
 Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő
 AuF = Ausgrabungen und Funde
 BHH = Bibliotheca Humanitatis Historica
 BJ = Bonner Jahrbücher
 BpR = Budapest Régiségei
 Bp. Tört. = Budapest Története
 BRGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
 CA = Cahiers Archéologiques
 CAH = Cambridge Ancient History
 DissPann = Dissertationes Pannonicae
 Dolg. = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
 Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
 Ethn. = Ethnographia
 FA = Folia Archaeologica
 FL = Fővárosi Lapok
 GL = Gazdasági Lapok
 HK = Hadtörténelmi Közlemények
 Ism. = Ismertető
 JRS = Journal of Roman Studies
 LA = Laureae Aquincenses
 MFME = Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
 MG = Magyar Gazda
 MTAK II. = Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok
 Osztályának Közleményei
 MTKCs = Magyar Történelmi Képcsarnok
 MTT = Magyar Történelmi Társaság
 Művtört. Ért. = Művészettörténeti Értesítő
 Népr. Ért. = Néprajzi Értesítő
 NK = Numizmatikai Közlöny
 Num. Chron. = The Numismatic Chronicle
 NZ = Numismatische Zeitschrift
 OSzK Évk. = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve

- PH = Pesti Hírlap
PWRE = Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
RF = Régészeti Füzetek
RIN = Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini
RLiÖ = Der Römische Limes in Österreich
RM = Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
SA = Slovenská Archeológia
Sz = Századok
SzIE = Szent István Emlékkönyv
TBM = Tanulmányok Budapest Múltjából
VU = Vasárnapi Újság
ZN = Zeitschrift für Numismatik

Kerényi András

1909—1961

A váratlanul elhunyt Kerényi András személyében a Magyar Történeti Múzeum értékes tudományos dolgozóját gyászolja. Igaz, hogy ez a szomorú esemény inkább csak a távolálló szemében tűnhetett váratlannak, mert akik közelebbről ismerték, azok előtt nem lehetett kétséges, hogy régóta beteg szervezete már nem képes ellenállni a pusztító öröknek.

Szépen ívelő tudományos pályafutásának idő előtt vetett véget a legyőzhetetlen kórt követő halál. Pedig az út, amelyen életpályáját megfutotta, nem volt éppen simának mondható. Kora ifjúsága nehéz viszonyok között telt el, s erős kitartással küzdötte fel magát arra a helyre, amelyen képességeit leginkább ki tudta fejteni.

Kerényi András 1909. július 1-én született Békéscsabán. Mint szegény napszámos család gyermeke már középiskolás korában instruktorko-

dással biztosította tanulása anyagi feltételeit. A békéscsabai gimnázium elvégzése után a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészeti Karán a régészetet választotta főtárgyul. A doktori diplomát 1943. december 18-án szerezte meg, de már előbb, 1939. szeptember 15-én bekerült a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába mint díjtalan gyakornok. Az Éremtár osztályvezetője volt már, amikor 1955. június 28-án rokkantsági nyugdíjba vonult. 1957. május 1-től kezdve újra aktív szolgálatot vállalt régi munkahelyén és mint muzeológus dolgozott az Éremtárban egészen 1961. július 27-én bekövetkezett haláláig.

Noha régészeti tanulmányai kezdetén epigráfiával foglalkozott, rövidesen az ókori éremtan lett tudományos érdeklődésének tárgya, és innen merítette tanulmányainak és értekezéseinek anyagát.

A római és bizánci pénztörténettel foglalkozó tanulmányai elsősorban egyes leleteket értékelő feldolgozások voltak. Ezek közé tartozik a személyi vagy nagykágyai éremlelet, különösen pedig az érsekújvári lelet publiká-

ciója. Ez utóbbiban a bizánci kereskedelem V. századi expansiójának ismeretét bővítette új adatokkal.

Tudományos munkájának igazi terrénuma azonban az ún. barbár pénzek sok problémát magában rejtő területe volt. A nagynyíresi éremlelet mintaszerű publikálásán kívül jelentősek a barbár pénzek osztályozásával és kronológiájával kapcsolatos új megállapításai. De ezek a közlemények csak téglák voltak ahhoz a tervezett nagy műhöz, amely a barbár pénzek corpusának elkészítése lett volna. Sajnos a szépen indult és a befejezéshez közeledő nagy munka, melyet a magyar régészeti tudomány várva várt tőle, immár csak torzó marad.

Kerényi András tudományos eredményei mellett hivatali működésével is igen értékes munkát végzett az Éremtár római és bizánci éremgyűjteményének a legmodernebb elvek szerinti átrendezésével. Neki köszönhető, hogy a nemzeti éremgyűjtemény e becses sorozatai ma már korszerű elrendezésben állanak a tudományos kutatás rendelkezésére.

A Történeti Múzeum és a régészeti tudomány szorgalmas kutatót vesztett el benne, munkatársai és ismerősei pedig jó barátot, akit szeretet és megbecsülés övezett mindenütt. Látszólagos zárkózottsága melegen érző szívet takart és egyenes jelleme ritka szerénységgel párosult. Értékes tulajdonságai alakították ki körülötte a szeretetnek és megbecsülésnek azt a láthatatlan légkörét, amellyel oly ritkán találkozunk.

H. L.

NEOLITIKUS TELEP ÉS SÍROK DÉVAVÁNYÁN

A hazai neolitikus kultúrák tiszai csoportját a jellemző meanderdíszítés alapján korábban egységesnek lehetett venni,¹ de a gyarapodó anyag alapján kitűnt, hogy egyfelől eltérést mutatnak területileg, másfelől szinte minden telepnek megvan a helyi jellegzetessége.² A kultúra tehát nem mondható egységesnek. Az újabb feltárások alapján határozottan kialakult egy lebői körbe tartozó csoport,³ amelyben a tiszai kultúra a vonaldíszes kerámia stíluselemeivel keverve fordul elő. A lebői kör a tiszai kultúra helyi kifejlődési formája. Igen közel állanak hozzá a Hódmezővásárhely—gorzsaí,⁴ Szegvár—tűzkövesi lelőhelyek.⁵ A kutatások során az is kitűnt, hogy a lebői telep igen hosszú élettartama alatt a leletanyag összetételében is változott. Már a legkorábbi települési szinten keverten jelentkeznek a tiszai és vonaldíszes elemek, legalábbis a település egyik részén. Az anyagban igen sok a Körös, bánáti kultúra hatását mutató töredék.⁶ A vonaldíszes kultúrára jellemző kettős párhuzamos karcolások közötti festés viszont csak a tiszai kultúra közepén jelenik meg, és a rézkorba való átmenet idején már nem szerepel ugyanakkor, amikor a tiszai ornamentika jellegzetes formáin még bőven képviselve van.⁷

A dévaványai anyag közlésével a tiszai kultúrában jelentkező helyi színerezetű csoportok körülhatárolását kívánjuk elősegíteni.

Dévaványa—Sártó leleteit Bereczky Imre tanár, lelkes régészeti megfigyelő munkája nyomán 1934-től kezdve ismerjük. Ekkor gyűjtötte össze az első leleteket és adományozta a Déri Múzeumnak. A Történeti Múzeum 1936-ban kisebb ásatást is végzett Timár Frigyes földjén levő kis halom elhordásakor, ami egy X. századi temető néhány sírjának feltárását eredményezte. A sártói érpart újabb kőkori lelőhelye 1957-ben került az érdeklődés középpontjába, mert a Közép-Tiszántúlon folyó nagy szikjavítási munkák erre a területre is kiterjedtek és a nagyüzemi gazdálkodás mély barázdái akkor hozták felszínre a nagykiterjedésű telep gazdag leleteit.

A lelőhely Békés megye dévaványai járásában fekszik, Dévaványától nyugatra 13 km-re. A neolitikus település központja a Szarka-tanya és a Kova-halom környéke. Keleti lábánál terül el a 3 m mély Sártóér, amely körülveszi

¹ Tompa F., A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. (Die Bandkeramik in Ungarn.) AH 5—6 (Bp. 1929) 39—60.

² Csalog J., FA 3—4 (1941) 1—27.; Ua., FA 7 (1955) 23—44.

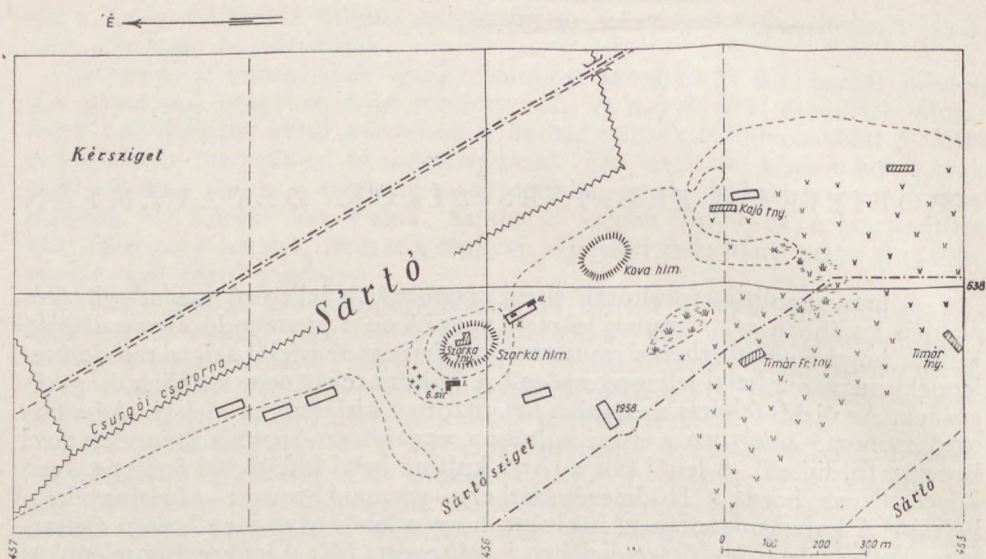
³ Korek J., Arch. Ért. 85 (1958) 152.; Trogmayer O., MFMÉ 1957. 19—57.

⁴ Gazdapusztai Gy. feltárása: Arch. Ért. 85(1958) 201.

⁵ Csalog J., Acta Arch. Hung. 9(1959) 97—114.; Ua., Acta Arch. Hung. 11(1959) 7—38.; Ua., Acta Arch. Hung. 12(1960) 57—68.; Ua., Arch. Ért. 85(1958) 201—202.

⁶ Trogmayer O., i. m. 57.

⁷ Korek J., i. m. 151.

1. ábra

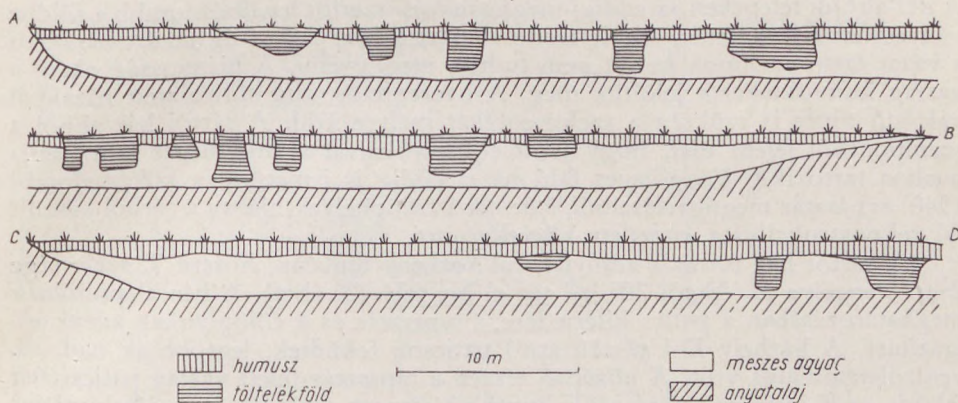
a Sártó szigetét. Egy 1476. évi határbejárás még Ságtau néven említi és a vízszabályozás előtt sebes vízfolyás lehetett. (1. ábra) Erre utal nemcsak a meredek érpárt, hanem, hogy a vízfolyásnak a Sártó sziget déli oldalán visszakanyarodó sodra félig elhordta a túlsó parton emelkedő halmot. A század végén a mederbe ástott Csurgói-csatorna víztelenítette a területet.⁸

Az ért kísérő hátból két halom emelkedik ki: Kova-halom, amely nevében is őrzi őskori lelőhely voltát és a Szarka-halom, amely a terület birtokosától kapta nevét. Egyik sem mesterséges, hanem természetes terepalakulás. Az ért követő partvonulatot a volt Szarka-tanya déli oldalán és a Kaja-tanya északi részén szakítja meg egy-egy mélyedés, amely egykor a mocsaras, mélyfekvésű terület lefolyó ere volt. A bővizű érpárt mellett szinte szigetként álló terület jó települési helyül kínálkozott és a csiszolt kőkori lakosság fel is használta a kitűnően védhető területet. A mélyszántás, majd a talajjavítás során keletkezett, nagyméretű agyagbányák alkalmat adtak a település kiterjedésének és formájának megfigyelésére.

A település formájára elsősorban az 1958-ban nyitott bányában végzett megfigyelések vetettek fényt. A talajjavítás céljára 100×50 m nagyságú gödröt vágtak gépi erővel. A munka rendszertelensége folytán csak a föld kihordása után volt lehetőség a megfigyelésekre. A közölt profilrajz igen sűrű települést mutat. 80 cm mélyen humusz fedte a területet és ennek alsó szintjében jelentkeztek a paticsos, illetőleg átégett rétegek. (2. ábra) Jól kivehetők a meszes, agyagos talajba vágott gödrök, amelyek szegletes metszetet mutatnak és igen mélyen, helyenként 2,8 m-re is lenyúlnak. A talaj 3,50 m-nél homokos,

⁸ Bereczky Imre tanár megfigyelése, aki részt vett a próbafeltáráson is. MNM Történeti Múzeum Adattár 104. D. II.

SÁRTÓ 1958.

2. ábra

ebben már nincs lelet. Mind a humusz-réteg, mind a gödrök töltésk földje igen gazdag cserépanyagot tartalmazott, amely alapjellegetben tiszai, de igen erős szillemi elemei vannak.

Mind anyaga miatt, mind pedig, mert a neolitikus települési formák kutatására ez a lelőhely biztatónak tűnt, fokozott figyelemmel kísértük a területet, de újabb pusztulását nem tudtuk megakadályozni. 1959-ben az érparton nyitott újabb bányák további területeket semmisítették meg. A település központja a Szarka-tanya és Kova-halom közötti érpart, mintegy 600 m hosszúságban és 200—250 m szélességben, de szélei a Szarka-tanyától északra fekvő területre is átnyúlnak, mintegy 400—500 m-re, amint ezt az ottlevő bányák profiljai is mutatják. A Kajó-tanya mellett levő bánya azt mutatta, hogy a település ezen a területen már igen gyér.

Az egyre pusztuló településen 1959 októberében kisebb hitelesítő ásatást végeztünk. A Szarka-tanya és a Kova-halom között humusznyerés végett nyitottak bányát, és felszántották a lebontott Szarka-tanya udvarát. Az új bányagödör sok leletet hozott felszínre és sok települési objektumot is megbolygatott. Különösen a Szarka-tanyától ÉNy-ra eső területen tett tönkre sírokat a mélyszántás. A területéről készített térképen a felületi nyomok alapján 6 biztos sírhelyet, 5 db 5×6 m nagyságú paticsos foltot — tönkretett házhelyet — és néhány tűzhelyet vettem fel a leletmentő ásatás megkezdésekor.

A leletmentést egy megbolygatott ház területén kezdtük az I. felülettel, amely 6×4 m volt kezdetben, amelyet később egy 2×4 m-es területtel bővítettünk. A felszántott talaj letakarítása után mintegy 20 cm mélységben értük el az egész felületet beborító sártapaszc-réteget, amelyből már az eke is sokat elvitt. A vastag, egészen átégett sártapaszc-réteg eltávolítása után találtunk rá a ház tapasztott padozatára. Az összefüggő sártapaszc ovális alakú, 4,5×2 m nagyságú volt.

A sártói telep leletmentő ásatása a neolitikus házak kutatása terén újabb

megfigyeléseket jelent. A legjobban átkutatott Hódmezővásárhely,⁹ Lebő,¹⁰ Szegvár-Tűzköves¹¹ lelőhelyek adatai alapján több házváltozatot ismerünk. A dél-alföldi telepeken az eddigi megfigyelések szerint legáltalánosabb a földbe süllyesztett nyeregtetős, szegletesedő alaprajzú ház. Az eddig feltárt házaknál a vázat tartó oszlopok helyét nem tudtuk megfigyelni. A hiányosság okául a vastag humusztakarót jelöltük meg. A nyeregtetős, alig süllyesztett házaknál valóban nincs is szükség a szelemenfákat mélyre ásni. A sártói ház abból a szempontból jelent újat, hogy ásott cölöplyukaival a függőleges falú háztípushoz tartozik.¹² Függőleges falú házat eddig is ismerünk a kökénydombi 1940. évi ásatás megfigyeléseiből,¹³ de ott a cölöphelyek hiánya a sárból készült fal rekonstrukciójára engedett következtetni.

A sártói ház formája aránytalanul keskeny téglalap, hossza 7, szélessége 2 m. Tengelye É—D-től 30°-kal tér el Ny felé. (3. ábra) A ház alaprajzának meghatározásában a patics kiterjedése, a tapasztás és a cölöplyukak adnak eligazítást. A házhely D-i részén apró paticsok feküdtek, legtöbbjük nád, ill. vesszőlenyomatos volt. A középső részen a tapasztás felett vastag paticsréteg feküdt, az É-i végén ismét lazább, apróbb sártapasz-omladék fedte a helyenként megmaradt tapasztást. Ezen a részen a ház L-alakban kiszélesedett. Itt 180 cm nagyságú területen észleltünk ugyanolyan összetételű omladékot, mint a ház D-i részén, amely még 1 m-re kiterjedt rögök alakjában. A tapasztás egyenlő mélységben 3 helyen jelentkezett; a ház középső részén nagyobb foltban. Szélei egyenetlenek, kikopottak, kitöredezettek. Különösen a D-i részen volt igen erős, vastag tapasztás, ahol vastagsága a 4 cm-t is elérte és igen erősen át volt égve. Ez a tapasztáson levő tűzhely helye lehetett, nagysága 160×120 cm. Teljesen sima és erősen repedezett volt. A tapasztás többi része 2—3 cm vastag volt és csak a ház leégésének égési nyomait viselte. A tapasztás majdnem kitöltötte a házalap teljes szélességét. Az L-alakú részen két kisebb folt maradt meg 120×60 és 40×20 cm területen. A ház szerkezetére és alaprajzára a megtalált cölöplyukak helyei adnak további támpontokat. Két párhuzamos sorban feküdtek. A K-i sor első cölöpgödreinek mélysége 155 cm, 75 cm-re nyúlt a házalap szintje alá. Ovális alakú, lapos aljú, átmérője 40 cm. Távolsága az első oszlophelytől 4,20 cm. Ez megközelítőleg kör alakú, 45 cm átmérővel, 70 cm-es fenékmélységgel. A harmadik cölöphely a ház É-i részén került elő, a középsőtől 280 cm-re. Ovális, átmérője 60×40 cm, mélysége a házalap alatt 62 cm. A második sorból mindössze két cölöplyukat találtunk meg, ezek is kör alakúak, 38, illetőleg 56 cm átmérővel, 110 cm és 109 cm mélységgel. A cölöphelyek megközelítően egyforma átmérője és mélysége az egy időben történt le-mélyítést igazolják. A felső szint házalapjának a megtalált cölöplyukakkal való összefüggését megnehezíti az a körülmény, hogy a többszöri település, ill. megújítások miatt a házalap rongált, hiányos állapotban került elő. Általában a legfelső és a legalsó települési szint, az utolsó és első megtelepülés objektumainál várhatunk jól körülhatárolt alapot. Ha ebből a szempontból nézzük a fel-

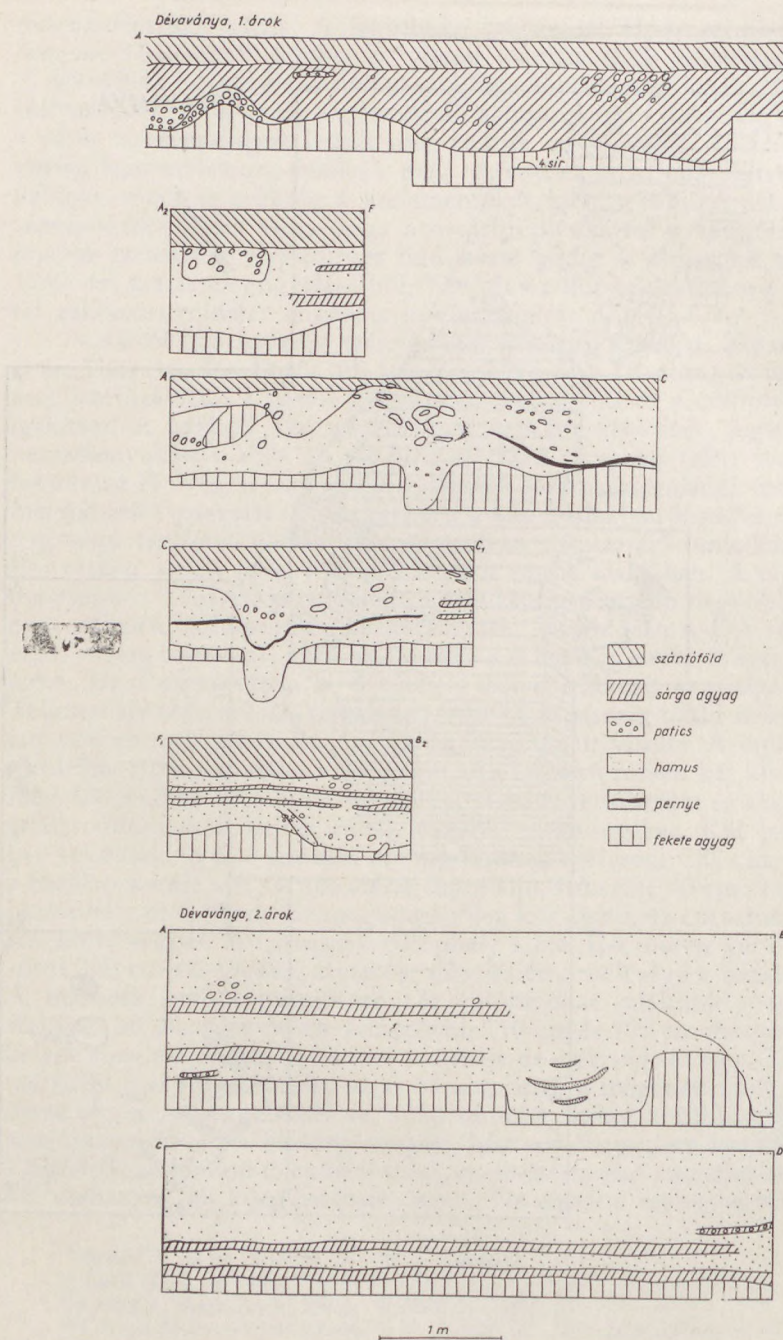
⁹ Banner J., *Dolg.* 5(1929) 56—75.

¹⁰ Korek J., i. m. 145.

¹¹ Csalog J., *Acta Arch. Hung.* 9(1959) 96—100.

¹² Cölöphelyeket észlelt Trogmayer O. Lebőn az „A” szelvényben. A 4—25 cm-es cölöphelyek karótól származnak, s vesszőfonatos oldalfalra mutatnak: i. m. 21.

¹³ Banner J., *Dolg.* 17(1941) 176, 178.

tárt sártói teleprészt, igen tanulságosnak bizonyulnak a metszetek. (4. ábra) A tiszai településeknél ismételten megfigyelt jelenség, hogy a ház alapozására agyagot hordtak fel.¹⁴ Így készült maga az alap, amelyet vagy ledöngölnek, vagy esetenként le is tapasztanak, függetlenül a tüzelőhely külön lesárolásától. Általános szokás a többször megújított telepeknél, hogy a törmeléket elegyengetik és efölé kerül az új sárolás. Ez a jelenség igen szemléltetően mutatkozik Sártón. A talaj rétegződése: 0–20 cm között porhanyós humusréteg, amely alatt a kultúrréteg következik. Az I. felületben az AB metszetben 80 cm, az AC metszetben 80, az A₂F metszetben 100, a CC₁ metszetben 85 cm mélyen kultúrréteg alatt ártéri agyag jelentkezett. Az ártéri agyag megismétlődött a második kutatóárókban kissé mélyebben, 120 cm mélyen, amely megfelel az I. felület és a 2. árok közötti szintkülönbségnek. Az I. felület a lejtős oldalon fekszik, míg a második árok a két halom között a platón. A rétegződésből világosan látszik, hogy ezen a területen a neolitikus település előtti felszín a mainál 100–120 cm-nél mélyebben volt. A réti-agyagos talajban régészeti anyag már nem fordult elő, kivéve az altalajba benyúló gödröket. Az egyes települési szinteket a profilban jelentkező felhordott agyag-zónák jelzik. Az első felület A₂F profilja közel egymáshoz felhordott szinteket mutat, 42, ill. 70 cm mélységben, CC₁ profil összevág vele: a két szint azonos mélységben jelentkezik. Az F₁F profilban szintén megvan a kettős sárolás. Így az I. felület rétegződését vizsgálva három települési szint állapítható meg. A legfelső ház 30 cm, a középső 40, a harmadik 70–75 cm-en volt, amelyet még megelőzött az első település maradványa, amely közvetlenül az akkori altalajra telepedett rá. A második árok metszetében is két határozott települési szintet lehet látni, ami megfelel az I. felület második és harmadik szintjének. A két felület egymástól 200 m-re fekszik, az azonos szintmagasságok azt mutatják, hogy a telepnek ezen a részén egykorban lejátszódott nagy pusztulásával kell számolnunk.

Az első felület legfelső szintjében mutatkozó házalapot összevetve a metszetekkel, megállapítható, hogy a cölöplyukak nem a legfelső települést jelentő házhoz tartoznak, hanem a második, illetőleg a harmadik házhoz. Ezek rongált állapotba nem teszi lehetővé teljes kiterjedésének megállapítását, de az a körülmény, hogy az ásott cölöplyukak függőlegesek, annyiban jelent új megfigyelést a neolitikus házkutatásban, hogy számolnunk kell függőlegesen ásott tartóoszlopokkal, melyek megjelenése a vonaldíszes kultúra háztípusával kapcsolatos. Alátámasztják e megállapítást a vonaldíszes kerámiának a háztípusai, a közép-európai idősebb lineáris kerámiában,¹⁵ de nem mondanak ellent a zseli-novcei csoport települési formái sem, ahol a jellemző gödörrendszer mellett a szegletesedő alaprajzú cölöplyukkal ellátott épületek is jelentkeznek.¹⁶

RÉGÉSZETI LELETEK

A házalapon a pusztulás során bezuhant sártapasztól összeroskadt és a magas hőfokú tűz miatt apróra összetöredezett edények feküdtek.

1. Félgömb formájú, vékony falú, fényezett, sárgásbarna színnel. (I. + 5.) Ma: 9, szá: 8,3, fa: 4 cm. (Ltsz. 60.35.29.) 2. Vékony falú pohár össze nem állítható cserepei. 3. Félgömb formájú

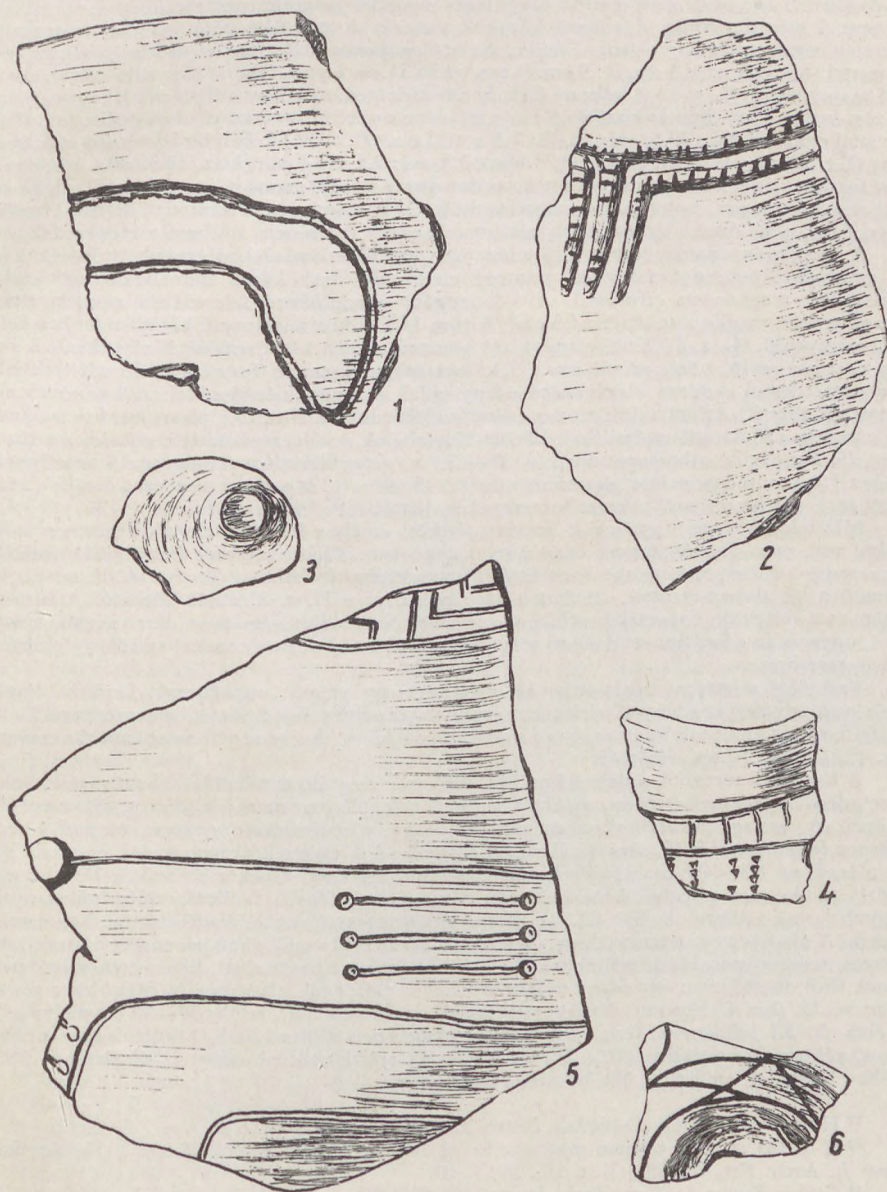
¹⁴ Lebő, Korek J., i. m. 135.

¹⁵ Quitta, H., Die bandkeramische Siedlung Zweckau-Hart. AuF 3(1958) 177–179.

¹⁶ Győr, pápai vámházi telep. Mithay Sándor feltárása, publikálatlan.

5. ábra

6. ábra

tiszai díszes edény. (I. t. 4.) Négy mezőre osztott, perem alatt 4 átfúrt szívóka és a legnagyobb öblösödésen a szívókák alatt kettős függőleges vonallal határolt osztómezőben a szívókákkal megegyező méretű, homorú felületű bütykök vannak. A mezőket átlós irányban megosztott, ellentétes párhuzamos karcok díszítik. Az utólagos átégéstől élénk téglaszínű, ráégett vörös behuzattal. Ma: 9,7, szá: 8 cm, fá: 3 cm. (Ltsz. 60.35.31.) 4. Nyúlt, félgömb formájú edény, enyhén ívelő szájnnyílással. (I. t. 3.) A vékony falú, finom kidolgozású edény vállán négy hegyes bütyök van zárt íves vonalú díszítés között. A fényezett sávok vörösfestésű vonalközei polirozott zónákkal váltakoznak.¹⁷ Ma: 20,5, szá: 18, fá: 7,5 cm. (Ltsz. 60.35.32.) 5. Félgömb formájú vékony falú edény (I. t. 7.), sárgásbarna, fényezett.¹⁸ Ma: 10,5, szá: 9,5, fá: 4 cm. (Ltsz. 60.35.30.) A ház padozatán feküdt még a 6. számmal jelzett meander-díszes edény, azonban az átégéstől olyan apró darabokra repedezett, hogy szinte megsemmisült. A 7. szám alatt feltüntetett helyen kisméretű pohár, 8. sz. alatt díszítetlen nagyobb vékony falú edény össze nem állítható töredékei feküdtek.

A házalapon eredeti helyen álló edényeken kívül az omladékból számos töredék került elő, amelyek a legutolsó települési szinthez tartoznak. Ezek közül kiemelkedik egy csiszolt kőbuzogány megkezdett átfúrással. A kőbuzogány hasonlókorú telepeinken egészen ritka.¹⁹ Anyaga gneisz, megkopott. Átm.: 4,5 cm. (5. ábra 14.) A kerámiatárgyak közül jelentős a kerekalakú edényfedő. (II. t. 1.) Külső lapja kissé homorú, szélén két kiszakadt fűzőlyukkal. A belső lapja peremes szélű, vörös színű, átm.: 9,4, vastagsága: 1 cm. E formára utaló edények közül figyelmet érdemel a durva kidolgozású edény-oldal, pseudo kiöntőcsővel. A kiöntőcső nincs átfúrva. (5. ábra 9.) Átfúrt kiöntőcsőves edény is előfordult (5. ábra 13.), plasztikus bordadíszítésű oldaltöredéken.²⁰ Az edénytöredékek között megtaláljuk a jellegzetes festett vonaldíszes töredékeket. (5. ábra 1., 2.) a hólyagdudort, (6. ábra 3.) a vastag falú edények zártvonalú bemélyítéseit, (6. ábra 1.), az ujjbenyomások plasztikus díszeket (5. ábra 6.) és a tiszai díszítéses darabok között zömében a párhuzamosan bekarcolt cserepeket, legtöbbször hálómintával.

Más telepeken nem gyakori a beszúrt díszítés, amely a legfelső települési szintben is képviselve van, egy kihajló peremű csupor nyaktöredékén. Vállán kétsoros bemélyített vonaldísz, alatta pedig két helyen kétsoros háromszögű metszetdíszítés látható. (6. ábra 4.) A telepre igen jellemző a láb alakú fogantyú, amelynek szép példánya a II. t. 8. ábrán látható. A kerámián alkalmazott bütykök, fogantyúk utólagos felrakásának technikájára ad e darab újabb bizonyítékot, ugyanis az edényhez csatlakozó részt a készítő beirdalta, hogy ezáltal az edény felületéhez jobban tapadjon.

Technikai sajátosságai miatt érdemel figyelmet egy átégett agyagdarab. Lapított pogácsa forma, valószínűleg az edény-díszítéséhez használt nyersanyag. Egyik lapját határozott textil lenyomat fedi, amely arra utal, hogy az agyag nedvességének megőrzése végett szőtt anyagba csavarták bele. (5. ábra 11.) Ltsz. 60.36.43.

A ház alatti rétegből, amely a korábbi, többször megújított településből származik, néhány olyan töredék érdemel említést, amely a legfelső településben nem jelentkezett, ill. nem olyan gyakori. A vastag törmelékteregben előkerült egy vörösbuzatú pelyvás anyagú töredék, oszlopos fogantyúval.²¹ (5. ábra 8.) E rétegben gyakoribb volt a hólyagos dudor is, amely a III. kutatóárokban 80–100 cm között került elő tömegesebben. Gyakoribb volt a beszúrt pontdíszítés is. Az alsó rétegből került elő egy sárgásbarna, fénylő felületű, valószínűleg nyakas, félgömb formájú edény alsó fele. (II. t. 5.) Hasát függőlegesen húzódó, kettős tűzdelte háromszögek díszítik. A díszítés nem szimmetrikus. Egyik oldalon a tiszai vonal díszítésformáját mutatja körülhatárolt, megtört vonalú tűzdelésekkel. (Ltsz. 60.35.49.) A háromszögű, kimetszett, szinte pecsételtnek ható díszítő elem egy edény oldaltöredékén is előfordul, vízszintes és függőleges sorokba rendezve. (5. ábra 4.) Hasonló díszű peremtöredék került elő a III. felület 50–80 cm mélységéből. (5. ábra 3, 5.) Jellegzetes tiszai díszítések e rétegben is előfordultak, közöttük egy meander-díszes, vékony falú edényen. (II. t. 7.) Ez a töredék antropomorph edény lábészletének látszik. Felében hasadt el, eredetileg két lábon állott az edény.

¹⁷ Hódmezővásárhely-Szakálhát, Banner J., Dolg. 11(1935) VI. t. 1.

¹⁸ E forma minden telepen megvan: Lebő, Körök J., i. m. XXXVIII. t. 11. Kőkenyomb, Banner J., Arch. Ért. 78(1951) II. t. 10., IV. t. 10.

¹⁹ Csóka, Banner J., Acta Arch. Hung. 12(1960) LI. t. 22, 23, L. t. 3, XL. t. 16.

²⁰ Analógiái a nagyobb telepekről ismertek. Csóka, Banner J., Acta Arch. Hung. 12(1960) III. t. 7. Kőkenyomb, Úa., Arch. Ért. 76(1949) XV. t. 3. Lebő, Trogmayer O., i. m. I. t. 17, IV. t. 26, IX. t. 21, 25.

²¹ A forma analógiáit szerző „A vonaldíszes kerámia kultúrájának elterjedése a Nagyalföldön” c. dolgozatában közli. MFMÉ 1958–59. 45–46. I. t. 7. Legközelebb áll hozzá a Szolnok–Paládics, szászberekai példány.

Rétegződés szempontjából tanulságosak a III. felület leletei. (Ltsz. 71—102.)

50—80 cm mélységben feküdt egy tűzdelt díszes, vörös korsó nyaktörredékéből származó darab. (5. ábra 7.) Vele egy mélységben szürke színű oldaltörredék volt, arcábrázolással. Lényegében hosszú, hegyes bütyök, a felső harmadában átfúrva. Igen találozón „ördögornak” mondták az ásatási munkások. (II. t. 9.) Azonos mélységben egy hasonló vörös színű törredék is feküdt.²² (II. t. 10.) 80—102 cm közötti mélység kiemelkedőbb darabjai között egy talpas pohárkát említünk meg. (I. t. 2.) Felületét 6 db háromszögbe rendezett sima és tagolt bütyök díszíti, amelyeket kettős pontsor köt össze. Szürke színű, M: 6, Szá: 4, Fá: 3 cm. Előkerült még egy szűrőtál. (I. t. 1.) A tál pereme kissé kihajló, vörös színű, fényezett felületű. M: 7, Szá: 17, Fá: 5 cm. Háromszög alakú, állatfejes díszre miatt érdemel figyelmet egy vörös színű edényoldal. (II. t. 11.) Nem gyakori az egyik táltörredék, (5. ábra 10.) melynek a behajló szélű pereme hullámosan tagolt, vállán pedig kettős, benyomott, rátett dísz látható. E mélységben volt a leggyakoribb a hólyagdudoros edényoldal. A talált törredékekből kiemelkedik még egy korongalakú edényfedő-törredék, (II. t. 4.) amelynek belső oldala sima, a külső lapon ékalakban összefutó vonalak között két kis kerek bütyök látható. Vörös színű, átm. 11, vastagsága 1—5 cm.

A terület erős bolygatása következtében számos leletet gyűjtöttünk össze a felszínen, ill. mások ajándékából kerültek a múzeum gyűjteményébe. Ezek közül bemutatunk egy állatalakos edényfedőt, amely a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeumba került. Téglavörös színű korong, a fedőlapján álló állatalakot (kutya) fülserű megoldásban erősítették az agyaglapra. (II. t. 2.) Átm.: 12 cm, vastagsága: 1,6 cm. Az edényfedők dévaványai formája általában előfordul ismert tiszai településeinken. A kerámia formák és a törredékek nagy számához viszonyítva nem mondható gyakorinak. A 10—15 cm átmérőjűek, elsősorban nagyobb nyakas folyadéktartó edények fedésére, illetőleg a virágcserep alakú edények befedésére szolgálnak. Leggyakoribb a sima, illetőleg bütyökkel tagolt forma, ahol a bütykök már díszítési elemmé csökevényesedtek. Hasonlók a kökénydombi,²³ csókai,²⁴ lebői telepen is előfordulnak. A funkcionak megfelelően az eredeti forma füles. Legtöbb a vastag szalagfűl, de előfordul csúcsos végződésű is, amelyet két fűlből tettek össze, amint ezt az egyik lebői példányon látjuk.²⁵ A fedők ritkán állatfej fogantyúban végződnek. Analógiájukat Makkay János gyűjtötte össze és kimutatta déli kapcsolatukat.²⁶ A tiszai kultúrában nem gyakori az állatplasztika. Legtöbbször csak a fejet ábrázolják háromszögű bütyökkel, kis fülnyúlvánnyal, mint ezt az egyik sártói törredéken megfigyelhetjük. (II. t. 6.) Ehhez a háromszögalakú fejhez igen közel áll a kökénydombi állatalakos csörgő fejformája.²⁷ Az önálló állati kispasztikából a kutyaábrázolást ismerjük a Bodrogkeresztúr kutyasori anyagból,²⁸ előfordult a paszabi törredékek²⁹ között és egészen elvéve erősen törredékes állapotban a csókai³⁰ és kökénydombi³¹ telepen. Az állatfej végződésű fedő a rézkor bodrogkeresztúri szakaszban jelentkezik ismét, elsősorban kutya és juh ábrázolással.³² Sajátos, hogy a rajtuk jelentkező díszítési motívumok is igen közel állanak a tiszai meander-díszítéshez.

A szörvány-anyagból kiemelkedik egy homorú aljú, domború hátú edény talpa. Közepén a talpszár kitört mélyedése látszik, amely hengeres talpformát igazol. (II. t. 3.) Díszítése két motívumból tevődik össze; a párhuzamosok közötti tűzdelésből és a meander-mintából. Talpas serleg lehetett. A Hódmezővásárhely-kökénydombi egyik talpas serleget jelölhetjük meg a darab díszítésbeli analógiájaként.³³ Vörös színű, átm. 10 cm. Igen gyakoriak voltak a láb alakú fogantvúval ellátott edények. A lábfej természetű ábrázolására jó példa az egyik törredék, (II. t. 5.) ahol nemcsak a lábujjakat, hanem a talp hajlását és a sarkat is naturalisztikusan ábrázolta a készítő. A másik példány az ujjak erőteljes hangsúlyozásával inkább ökölbe szorított kéz ábrázolásának

²² E forma eddig inkább a zselizi anyagból ismert.

²³ Banner J., Dolg. 6(1930) VII. t. 1, 2, 4.; Banner J.—Foltiny I., FA 5(1945) IX. t. 12, 14.

²⁴ Banner J., Acta Arch. Hung. 12(1960) XXXIX. t. 20.

²⁵ Korek J., i. m. XXXVI. t. 1.

²⁶ Makkay J., Arch. Ért. 86(1959) 123—138.

²⁷ Banner J., Dolg. 6(1930) XXXIII. t. 1—3.

²⁸ Patay P., FA 9(1957) IV. t. 1—3.

²⁹ Tompa F., i. m. XLII. t. 3.

³⁰ Banner J., Acta Arch. Hung. 12(1960) XXXII. t. 28.

³¹ Ua., Anthropomorphie Gefäße der Theißkultur von der Siedlung Kökénydomb bei Hódmezővásárhely (Ungarn). Germania 37(1959) VIII. t. 5. — Gyakori Öszentiván VIII. lelőhelyen, de inkább madár- és halábrázolással: Banner J.—Párducz M., Arch. Ért. 1946—48. 27. 5, 6. kép.

³² Tiszadob-Borziktanya. Közöletlen. Nyíregyháza, Jós András Múzeum.

³³ Banner J.—Foltiny I., i. m. 12. 4. kép. VIII. t. 11, 14.

látszik. (II. t. 6.) Hasonló darabok Csókáról,³⁴ Kökénydombról³⁵ ismertek, de a vonaldíszes kerámiában sem ismeretlenek, ahová déli hatásként kerültek.³⁶ A nagy számú kerámiai töredék közül még egy vonaldíszes talpcsöves töredéket, (6. ábra 6.) egy nagyméretű edény plasztikus díszítésű darabját, (6. ábra 2.) továbbá vonaldíszes, illetőleg tisztai díszítések kombinációját mutathatjuk be egy töredéken. (6. ábra 5.)

A település szerszámanyaga megegyező a többi neolitikus telepével. Túlsúlyban van a trapézalakú kőbalta, (5. ábra 15.) de az átfúrt kőbaltát is általánosan használták. (5. ábra 16.) A csonteszközök között a bordasímitók (5. ábra 19.) és a szépen csiszolt csontárok (5. ábra 18.) gyakoriak. Díszítése miatt jelentős egy őzszarv (5. ábra 17.); igen gondosan faragott gyűrűs bevágásával a fafaragás mintáit őrzi csontra áttéve. Hossza 10 cm. Telepünk hálósúly formája a lapos, átfúrt kúp, (5. ábra 12.) s ebben a lebői telephez áll közelebb.³⁷

A tisztai kultúra szinte mindegyik településéről hozhatunk analógiát a dévaványai telep kerámiájához, ha csupán egy-egy darabot veszünk elemzés alá. A vonaldíszes elemek elszórtan jelentkeznek valamennyi ismert telepen, így pl. Hódmezővásárhely—Kökénydombon, Csókán, azonban nem e telepekkel hozható összefüggésbe. Közelebb áll Lebő—Felsőhalom emlékanyagának az idősebb települési szinthez köthető leleteihez. A nagyobb fokú azonosság azonban nem jelenti azonos helyi csoportba való tartozását. Lebőn is, Dévaványán is a vonaldíszes és tisztai díszítő elemek a legalsó települési szintben keverten jelentkeznek már. Dévaványán hiányoznak a Körös és bánáti kultúra hatását mutató elemek, ezzel szemben néhány olyan helyi elem alakult ki, amely indokolja, hogy külön csoportba soroljuk. A vonaldíszes stílusjegyek összetétele a fiatalabb vonaldíszes kerámiaira jellemző, annak is olyan hazai kevert formájára utal, amely az Alföld teljes területén fellelhető. Minden településen vannak azonos díszítő elemek, mint pl. a vonalmélyítés íves, szegletes, párhuzamos formái; ezek a kultúra teljes elterjedési területén mindenütt megtalálhatók. Az alföldi anyagban nem fogadhatók el korjelzőként, kivéve talán a festéssel párosult karcolásokat, amelyek a lebői és sártói telep belső stratigráfiájából következtetve második hullámként érték el az Alföldet akkor, amikor ott a tisztai és vonaldíszes elemekből már kialakult egy kevert jellegű kultúra.

A dévaványai telep eddig feltárt részlete alapján a keveredés itt már a legalsó települési szinten megtörtént. Különálló csoportként való kezelését nézetem szerint a tűzdelés helyi formája igazolja. Ugyanis nemcsak a tűzdelést keretező díszítés hiánya, hanem maga a tűzdelés formája is elkülönül a bánáti kultúra jellemző jegyeitől. Nem kétséges, hogy déli hatások jelentkeznek benne, de a törzsterülettől annyira távol, hogy egészen új díszítő elemmé módosultak.

A dévaványai anyag összetétele körülírt földrajzi egységet képvisel. Bár anyaga nem túlságosan nagy és összetételében sem sok a hitelesnek mondható lelet, mégis a бүккі területen határozottan elkülöníthető a бүккі kultúrával keverten jelentkező anyag, amelyet Tompa mint protobүккіit jelölt meg.³⁸ Határozottan elkülönül a szilmegi csoport,³⁹ amely eddig önálló egységként

³⁴ Banner J., Acta Arch. Hung. 12(1960) LVIII. t. 2, 8, XXXI. t. 12, 20.

³⁵ *Ua.*, Dolg. 6(1930) XXXIV. t. 1—7.; Banner J.—Korek J., Arch. Ért. 76(1949) XII. t. 2.

³⁶ Pl. Borovce, festett zselizi anyagon. Kolnik, T.—Paulik, J., Záchranný výskum na neolitickom sídlisku v Borovciach. SA 5(1957) 292. 18. kép.; Chropovský, B., Príspevok k problematike neolitického osídlenia záp. Slovenska. SA 6(1958) XI. t. 2.

³⁷ Korek J., i. m. XXXIV. t. 14, XXXV. t. 9—13.

³⁸ Tompa F., i. m. 23.; *Ua.*, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. BRGK 24—25 1934—35) 35.

³⁹ B. Kutzián Ida feltárása 1950-ben. Publikálatlan, MNM.

Polgár és Szolnok térségében látszik otthonosnak.⁴⁰ Északon a bükki kultúrával keveredik úgy, hogy benne a bükki áru alárendelt szerepet játszik, Szolnok térségében pedig a tiszai kultúra jegyei jelentkeznek az anyagban. Határozott és különálló jegyeivel, amilyen pl. az oszlopos fogantyú, a nagyméretű, legtöbbször tagolt függőleges borda, az ujjbenyomásos plasztikus díszek gyakorisága, a pont és megszakított vonalkadíszek, a perem alatti függőleges rovátkolások, határozottan megkülönböztető jegyek a vonaldíszes kerámián belül. E jegyek közül több jelentkezik a dévaványai anyagban is, de már nem annyira dominánsan, mint az Alföld északi részén. A déli területek tiszai települései között határozottan külön szintet jelent Kőkenydomb, Csóka és az ezekről elválasztható lebői csoport. Dévaványán a két nép hagyatéka már annyira összeolvadt, hogy a kevert kultúrában szétválasztani már nem lehet. Az alapnépeség a vonaldíszes kerámia népe, amely annyi tiszai elemet ötvöz magába, hogy a telep második-harmadik települési szintjében már ezek átalakult formája lesz általánossá. A dévaványai csoport az Alföld keleti felének középső részén foglal el nagyobb összefüggő területet és a leletmentés útján részben megmentett Békés—povádi⁴¹ teleppel van legközelebbi kapcsolatban.

TEMETKEZÉSEK

Az első felületben 5 sírt tártunk fel.

1. sír. Hét év körüli gyermek sírja, a csontvázból csupán a lábszárcsontok feküdtek eredeti helyükön; ezek zsugorított temetkezési módot mutattak, jobboldali fektetéssel. A bolygatott koponyacsontok helyzetéből ítélve irányítása K—Ny-tól eltér 22°-kal, a fej Ny-on feküdt. A sír mélysége 80 cm. A fekete ártéri agyagréteg fölött feküdt a telepbe ásva, s a 3. sír beásásakor bolygathatták meg.

2. sír. Tíz év körüli gyermek csontváza. Mélysége 80 cm. Eredeti fekvésben csak a zsugorított lábak voltak, ezek baloldali fekvésre utalnak. A fej kifordított helyzetben feküdt, a karból és a gerincoszlopból semmit sem találtunk meg. Valószínű tájolása ENy—DK, a fej DK-en. E sír is a fekete öntési talaj fölött feküdt.

3. sír. Felnőtt egyén csontváza érintetlen helyzetben. Mélysége 75 cm, irányítása K—Ny-tól 10°-kal tér el É felé. A fej K-en feküdt. Bal oldalára zsugorított, bal karja ki volt nyújtva, jobb alkarját derékszögben behajlították, a bal alsó karszár közepére támaszkodott. Zsugorított hossza 114 cm. A sír is a kultúrretegbe volt ásva.

4. sír. Magában álló töredékes koponya 122 cm mélyen. A hozzátartozó csontvázrészeket nem találtuk meg. Az eredeti felszint jelentő humuszba volt ásva.

5. sír. A felület Ny-i oldalán találtunk rá. Bolygatott, mélysége 70 cm. A bolygatás a felső testrészt érte. A koponyát, amely feltűnően vastag falú és hosszú fejű típusú, szétzúzták. Bal oldalán zsugorított helyzetben feküdt, bal lábujjai hiányoztak. A csontvázat ezen a részen nem érte bolygatás, feltehető, hogy már csonkán került sírba. A medencefélből is csak az egyik maradt meg. Az alkarcsontok hiányoztak, ami a bolygatással függ össze, s ezt mutatja az is, hogy a felkarcsont kimozdult a helyéről. A csontváz hossza a bokától a felkarcsontig zsugorított helyzetében 80 cm. Irányítása azonos a 3. sírral. A bolygatás a legfelső szintben levő házalap készítésénél érthető.

6. sír. Az 1. árokban a mai felszín alatt 23 cm mélyen, eke által megbolygatott állapotban bontottuk ki. Irányítása K—Ny-tól 12°-kal tér el É felé. A fej K-en feküdt. Zsugorított hossza

⁴⁰ A lelőhelyekre vonatkozóan lásd *Körök J.*, MFMÉ 1958—59. 45.

⁴¹ *Trogmayer O.*, Arch. Ért. 86(1959) 213.

80 cm. Jobb oldalán feküdt, s a bolygatás ellenére teljesen megmaradtak a lábszárcsontok, a felkar-csont és a félbegyalult koponya. A kultúrréteg vastagsága e területre 60 cm volt. Melléklete éppen úgy nem volt, mint a többieknek. A terület ezen a részén elég sűrű lehetett a temetkezés, erre utalnak a szántás által kifordított csontok, amelyekből 6 sír biztos helye megállapítható volt.

A 2. árokban az árok É-i részén is volt egy csontváz, amelyet a mélyszántás teljesen kiforgatott, fekvéséből semmi sem volt megállapítható. Hasonlóképpen ment tönkre a 2. árok mellett húzott II. felületben levő sír is. A sírok e területen is a kultúrrétegben feküdtek.

A mélyszántással megbolygatott sírhelyek tehát szinte a telep teljes területén megvoltak. Az I. felülettől a 2. árokig észlelt bolygatott sírok távolsága 150 m, míg az I. felülettől a Szarka-tanya volt udvarán levő csontvázak is 50–60 m-re fekszenek. Sírok jelentkeztek a Kajó-tanya mentén levő agyag-gödörben is, amely mintegy 800 m hosszú vonulatnak felel meg. Ilyen nagy területen levő sírelőfordulások arra mutatnak, hogy számolni kell a sírok különböző periódusával és a csoportos elszórt temetkezésekkel. Erre utalnak az I. felület sírjai. A rétegződés alapján biztos, hogy ezt a területet legelőször településre használták fel, mert különben a síroknak a fekete agyagban, illetőleg homokos altalajban kellett volna lenniük. Még a magában álló 4. sírból felvett koponyát sem tekintem az első települést megelőző időkből származónak. Nyilvánvaló, hogy e teleprész későbbi megújítása során bolygatták meg és kegyeletből ásták el, amikor is az új gödör elérte a fekete agyagot.

Az 1, 2, 3. sírok helyzetükből adódóan közel egykorúaknak látszanak. A rétegződés azt mutatja, hogy a sírok már az első és második megújítást jelző agyagréteg előtt voltak temetve, tehát a legelső megtelepülők után kerültek a földbe. Akkor e területre nyilván elhagyott volt, s ide helyezték el a halottakat. Abban, hogy nem ásták mélyre a sírgödöröket, nagy szerepe lehetett a rendkívül szívós és nehezen fejthető réti agyagnak. Az 5. sír csontvázát a legutolsó település bolygatta meg, irányítása alapján is egykorúnak látszik a 3. sírral. A 6. sírt a kultúrréteg felső részébe ásták, a késői szintekhez kell tartoznia. Lehetséges, hogy az 1. felület legfelsőbb települési szintjében levő házhoz tartozik és azzal egyidős.

Mellékletek hiányában nincs összevetési lehetőség a sírok korát illetőleg, csupán a település belső stratigráfiája és az antropológiai vizsgálat eredménye ad támpontot. A melléklet-szegénység általános a neolitikum e szakaszában és az eddigi megfigyelések is arra utalnak, hogy szétszórt csoportos temetkezések vannak az elhagyott lakótelepen.

Nincs teljesen feltárt neolitikus telepünk, valamennyiből csak részleteket ismerünk, de nincs olyan nagyobb — tiszai színezetű — telepünk, ahonnan sírok ne kerültek volna elő. A tiszai színezetű anyaghoz kapcsolódik a csókai (Čoka) telepen elszórtan jelentkező 10 sír. Feltűnő, hogy Gubicza, Móra és Orosz által feltárt hatalmas telepen ilyen kevés sír került elő.⁴² A telep igen hosszú ideig virágzott és a telep lakóit külön helyen kellett, hogy eltemessék. A megtalált sírok egy része fiatalabb rétegek népéhez köthető, akik már az elhagyott területre temették el halottaikat. Egy részük egyidős a teleppel, de a temetkezés itt is a már felhagyott településen történt. Hasonlókat észleltünk Lebőn, ahol település és temetkezési helyek váltakoztak. Lebőn három nagyobb települési szintet tudtunk kimutatni és sikerült megtalálni a nekik megfelelő

⁴² Banner J., Acta Arch. Hung. 12(1960) 3. kép.

temetkezéseket is.⁴³ A korai temetkezésekből itt is keveset találtunk meg, jellemző volt rájuk a mellékletek szegénysége. A halott mellé legfeljebb eszközöket, pengét, baltát, tűt helyeztek a feltűnően kevés ékszer és ruhadísz mellé. E ritus mutatkozik a legkorábbi neolitikus népnél: a Körös-kultúra népénél, ahol szinte általános a mellékletadás hiánya.⁴⁴ A lebői telepen csak a tiszai kultúra végéhez köthető sírokban jelenik meg a kerámia, mint melléklet. Hasonló a helyzet a Hódmezővásárhely—Kökénydombon is.⁴⁵ A feltárt 19 sírból csupán 2 sír tartalmazott kerámia-mellékletet, de feltűnően gazdagok voltak kagylóékszerekben. E sírok vizsgálatából is az tűnik ki, hogy a tiszai kultúra végén az átmeneti időre jellemző sírokban kezd általánossá válni a kerámia-melléklet és szaporodik a többi melléklet is. A kenézlii,⁴⁶ a bodrogkeresztúri két temetkezés,⁴⁷ a székkutasi⁴⁸ és a Hódmezővásárhely—gorzsai település 7 sírja,⁴⁹ a Békés—povádi⁵⁰ 8 temetkezés mind csak a nagyobb településekhez tartozó temetők egy-egy részlete. Viszonylag csak Szegvár—Tűzkövesen áll arányban a település nagyságával a megtalált sírok száma. Itt 29 sír került feltárássra, zömében a település fiatalabb szakaszából.⁵¹ A Békés—povádi síroktól eltekintve az utóbb említettek kivétel nélkül a neolitikum fiatalabb szakaszához köthetők. A Békés—povádi sírok csontvázaik korban és etnikumban legközelebb állanak a sártói telepen eltemetettekhez. A telep anyaga a tiszai kultúra helyi színezetű csoportja, amelyben azonban a tiszai díszítő motívumok teljesen alárendelt szerepet játszanak. Kevert anyagában vonaldiszes kerámia, szilmei elemek tűnnek fel. A telepre a kerámia nagyfokú díszítetlensége jellemző, herpályi jellegzetességekkel. A magyarországi anyagon kívül számításba kell venni a jugoszláv régészek kutatásaiból ismert botosi temető 17 sírját,⁵² továbbá a mateiki brod temető anyagát.⁵³

Hazánk DK-i részén előforduló tiszai környezethez köthető településekből származó sírok antropológiai vizsgálatától sokat várunk. Feldolgozásuk jelentős eredményt hozhat a kultúrában jelentkező helyi színezet körülhatárolásában. Hazánk ÉK-i részén határozottan elkülöníthető a szilmei csoport anyaga. Ide köthető Polgár—Basatanya, Szilmeg 5,⁵⁴ Hortobágy—Árkus 3,⁵⁵ a Nagyhegyes-elepi,⁵⁶ a hajdúszoboszlói,⁵⁷ és az Egyek—Rózászkertből⁵⁸ származó összesen 13 temetkezés. E csoportot alapjellegében a vonaldiszes kerámia jel-

⁴³ Korek J., i. m. 151—152.

⁴⁴ Kutzán I., A Körös kultúra. DissPann II. 23. (Bp. 1944) 93—97.

⁴⁵ Banner J., Dolg. 6(1930) 75—82.; Banner J.—Korek J., i. m. 23.

⁴⁶ Kiss L., FA 1—2(1939) 7.

⁴⁷ Patay P., FA 9(1957) 28.

⁴⁸ Gazdapusztai Gy., Arch. Ért. 85(1958) 202.

⁴⁹ Uo. 201.

⁵⁰ Trogmayer O., Arch. Ért. 86(1959) 213.

⁵¹ Csalog J., Arch. Ért. 85(1958) 83, 201—202.

⁵² Garašanin, M. V., Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. BRGK 39(1958) 4.

⁵³ Rašajski, R., Preisztoriszko naszelje na Matejszkom Brodu. Rad Vojv. Muz. 1(1952) 104 skk.; Garašanin, M. V., i. h.

⁵⁴ B. Kutzán Ida ásatása, az anyagot is ő dolgozza fel.

⁵⁵ Szerző ásatása 1959-ben. Debrecen, Déri Múzeum. Publikálatlan. Adattár, 6/1960.

⁵⁶ Wenger Sándor feltárása.

⁵⁷ Kralovánszky Alán feltárása. MNM Adattár 184 H. III.

⁵⁸ MNM Adattár 42 E. I.

lemzi, amely az É-i területeken a bükki kultúrával, a Közép-Alföldön a tiszai-val keveredik; időbeli párhuzama biztos. Megoldandó feladat az antropológiai anyag vizsgálata, a bükki és tiszai jellegű kultúrákkal összevetve.

Sok jel arra mutat, hogy a sártói csontvázak e csoporttal állanak etnikai rokonságban. A dévaványai telep alsó és középső rétegei, mint ezt a leletanyag elemzésében láttuk, fokozottabb mértékben tartalmaznak szilmei elemeket. Az eddigi csontvázak nagyobb része is ehhez a réteghez köthető. A település formáját illetően még nehézkes az összehasonlítás, mert kevés a feltárás. A vonaldíszes kultúra telephelyeit eddig inkább a felszíni megfigyelések, terepbejárások alapján ismerjük, mint a feltárásokból. Szolnok megyében a Tisza—Körös között Kalicz Nándor azt figyelte meg, hogy a vonaldíszes kultúra telephelyei az egykori vízállás szintjéhez legközelebb eső területeken helyezkednek el.⁵⁹ Inkább kisebb, elszórt jellegű településeket mutatnak. Hasonló a helyzet a Szolnok megyei Öcsöd-Kettőshalmon,⁶⁰ ahol a területen jelentkező Körös- és vonaldíszes telepek közül a vonaldíszes kerámia településhelyeit találjuk a mélyebb fekvésű területeken. Itt is elszórt jellegű települések észlelhetők nagyobb, állandó, hosszú ideig tartó megtelepülések helyett. Hortobágyon az Árkus mellett is hasonló megfigyeléseket tehattunk a most folyó halgazdaság-telepítések során. Az Árkus mindkét partján elszórtan jelentkeznek a települések. A közelebről megvizsgált területen mintegy 1500 m hosszúságban három összefüggő települést észleltünk. A települések emlékeit az akkori felszínen találtuk meg. Igen kevés a beásás, a gödör. Egy-egy ilyen szálláshely 20×20 m nagyságú területen sűrűsödött, körülötte elszórtan jelentkeztek tűzhelyek, alig lemélyített gödrök. Feltűnő volt, hogy mindhárom helyen kerültek elő csontvázak. Legjobban megfigyelhettük a temetkezést a 2. csoportban, ahol két csontváz feküdt. A települési hely Ny-i részén, de már határán kívül, zsugorított helyzetben feküdtek a csontvázak, minden melléklet nélkül. A másik két helyen egy-egy csontváz került elő, amelyeket a csatornázási munka teljesen tönkretett. A 3. számú sír helyén egy átfúrt kőbalta találtunk, amely feltehetőleg sírmellékletnek fogható fel. A szilmei sírok sem tartalmaztak mellékletet. Az elmondottakból látszik, hogy a szilmei csoporthoz köthető sírok temetkezési szokásaiban nagyfokú az egyöntetűség, települési viszonyaikban viszont lényeges különbségek vannak. A településbeli különbség összefügg a tiszai kultúrában észlelhető nagyobb települési központokkal.

Hazánk újabb kőkori népessége nem volt egységes. A Nemeskéri János szerint feltételezett mezolitikus alapokon túl egyfelől DK-ről, másrészt ÉNy-ről származó népesség hoz új elemeket az ország területére.⁶¹

Nemeskéri János vizsgálatai alapján a dévaványai telep népességére az igen alacsony termet a jellemző s egyben testalkatában a gracilis, laptozom típus. A koponya alkatában a középhosszú koponyaalkat az elsődleges elem, de jelentkezik benne más típus is. Ezek olyan komponensre utalnak, amelyek a tiszai kultúra népességének egy már másodlagos, minden valószínűség szerint kevert voltával hozhatók kapcsolatba.

KÖRÖK JÓZSEF

⁵⁹ Kalicz N., Tiszazug őskori települései. RF I. 8. (Bp. 1957).

⁶⁰ Szerző feltárása, publikálatlan. Szarvas, Tessedik Sámuel Múzeum.

⁶¹ Nemeskéri J., A magyarországi őskor fontosabb embertani kérdései. Előadás: Anthropológiai Symposium 1959. Anthr. Közl. 1961. (Sajtó alatt.)

EINE NEOLITHISCHE SIEDLUNG UND
NEOLITHISCHE GRÄBER IN DÉVAVÁNYA

Der Fundort ist der vom Sártó Bach umspülte erhabene Hügelrücken in der Umgebung des Kovahalom und des Szarka-Gehöftes bei Dévaványa (Kom. Békés). (Abb. 1.) Bei Bodenmeliorisationsarbeiten kamen eine Siedlung und Gräber zum Vorschein. (Abb. 2.) Laufe der Beglaubigungsgrabungen erschlossen wir im Jahre 1959 3 Flächen und legten 3 Forschungsgräben an. In der obersten Siedlungsschicht der I. Fläche deckten wir ein Hausfundament von $6,5 \times 2$ m, mit Lehmewurf-Fußboden auf (Abb. 3.), wo wir Tonscherben fanden. (Taf. I. 3—7.) Unterhalb dieses Hauses stießen die Ausgräber in der 92 cm tiefen Kulturschicht auf zwei weitere Hausfundamente. Die ersten Ansiedler ließen sich unmittelbar auf dem Lehm Boden des Überschwemmungsgebietes der einstigen Oberfläche nieder. Zu den Häusern, die sich in der mittleren Schicht befanden und deren Grundriß wegen des schlechten Erhaltungszustandes nicht vermessen werden konnte, gehörten Pfostenlöcher. (Abb. 4.) Auf Grund des bisherigen Forschungsergebnisse gilt für die heimische Theiß-Kultur eine viereckige Hüttenform mit Satteldach als allgemein bezeichnend; das Haus von Dévaványa beweist nunmehr, daß es daneben auf Häuser mit senkrechten Strebesäulen gab. Die Erklärung dieser Tatsache glaubt der Verfasser in dem vom Volle der Linearkeramik-Kultur zu finden.

Das Fundmaterial der Siedlung (Taf. I—II. 6—7.) bildet eine Mischung der Theiß- und der Linearkeramik-Kultur die bereits im untersten Siedlungsniveau erkennbar ist. Das Fundmaterial der Theiß-Kultur ist in Ungarn nicht einheitlich. Innerhalb dieser Kultur können wir anhand der neueren Ausgrabungen die Leböer Gruppe deutlich absondern, in der die Elemente der Theiß-Kultur und der Linearkeramik gleichfalls bereits vermischt auftreten. Im Laufe ihrer Frühperiode weist sie Einflüsse der Körös bzw. der Banater-Kultur auf, in der Spätperiode erscheint sie gemeinsam mit bemalter Keramik und mit Übergangsformen. In Dévaványa begegnen wir keinen Spuren der Banat-Kultur, hingegen treten sehr häufig Elemente der Szilmeger Gruppe in Erscheinung. Mit seinem lokalen Kolorit bildet das Dévaványaer Material eine besondere Gruppe innerhalb der Theiß-Kultur; diese vom Verfasser vertretene Auffassung gründet er auf charakteristische Verzierung der Keramik (Stichbandmuster, Blasenbuckel, Säulenhenkel). Die Zusammensetzung des Materials spiegelt die geographische Lage des Fundortes. Die Hinterlassenschaft der Träger der Theiß-Kultur und der Linearkeramik ist in Dévaványa derart miteinander verschmolzen, daß sich ihre Elemente nicht mehr sondern lassen. Die Grundbevölkerung der Siedlung bestand aus dem Volk der Linearkeramik, das so viele Theiß-Elemente in sich aufgenommen hatte, daß im 2. und 3. Niveau der Siedlung bereits eine veränderte Form dieser letzteren das allgemein vorherrschende Element bildet. Die Dévaványa Gruppe erstreckt sich in der Mitte der östlichen Hälfte der Großen Ungarischen Tiefebene über ein größeres Gebiet und weist engere Zusammenhänge mit der Siedlung von Békés-Pováđ auf.

Während der Rettungsgrabung erschlossen wir 6 Gräber, von denen 5 in der ersten Fläche lagen. Wie aus der Lage der bei Erdarbeiten gestörten

Gräber hervorgeht, erstrecken sich die Gräberreichen etwa 800 m entlang dem Ufer des Baches. Daraus folgert der Verfasser, daß man mit gruppenweise erfolgten und zu verschiedenen Perioden erfolgten Bestattungen zu rechnen hat. In der I. Fläche lagen die Skelette zweier Erwachsenen und dreier Kinder, letztere Gräber waren gestört. Die Gräber 1—3. waren noch vor der Bildung jener Lehmzonen ausgehoben worden, die die erste bzw. zweite Erneuerung der Hauses andeuten. Auch das Grab 5 ist auf die gleiche Zeit zu datieren, das von dem bereits erwähnten Hausfundament im obersten Niveau überlagert wird. Das Grab 6 möchten wir in eine jüngere Periode der Siedlung verlegen. Es sind Hockergräber ohne Beigaben. Diese Bestattungsart entspricht jenem Ritus, den wir bisher bei der Szilmeger Gruppe der Linearkeramik beobachteten. Im Falle der 13, bisher bekannten Gräber (Polgár-Basatanya, Szilmeg, Hortobágy-Árkus, Nagyhegyes-Elep, Hajdúszoboszló, Egyek), waren Beigaben nicht üblich, bzw. wenn es dennoch solche gab, waren sie aus vergänglichem Material, von dem nichts erhalten blieb.

Die neolithische Bevölkerung Ungarns war nicht einheitlich. Laut Ansicht János Nemeskérís brachten Völker, die teils aus dem Südosten, teils aus dem Nordwesten stammen, neue Elemente in die mesolithische Grundbevölkerung dieses Gebietes ein. Die Untersuchung des sehr mangelhaft erhaltenen anthropologischen Materials aus Sártó beweist, daß die Bevölkerung diese Gegend zum kleinwüchsigen, im Körperbau grazilen, leptosomen Typus des südlichen Gebiete gehört. Nemeskérís Untersuchungen weisen ferner darauf hin, daß im anthropologischen Material auch solche Schädelknochen auftreten, die mit der Tatsache in Verbindung stehen, daß die Theiß-Kultur eine vermischte Kultur ist.

AZ ALSÓTELEKESI VASKORI TEMETŐ

Bármennyire is nagy léptekkel haladt előre a hazai régészeti kutatás az őskor leletanyagának felismerése terén, az utóbbi évek ásatásai újabb és újabb, eddig nem ismert leletcsoportokat, újabb kultúrák emléktáráját juttatják kezünkbe. Leginkább vonatkozik ez az i. e. I. évezredre, amelynek kutatása korábban háttérbe szorult. Amellett különösen érvényes az ország azon területeire, amelyek főként a vidéki múzeumok eltérő intenzitású kutatása miatt kiestek az érdeklődésből. Így történhetett meg, hogy az 1959. év őszén Alsótelekesen (Borsod m., edelényi j.) végzett ásatás egy eddig még nem ismert leletanyagot szolgáltatott és ugyancsak különleges temetkezési szokásokat fel-tüntető temető megismeréséhez vezetett.

Az október 14—22. és november 4—12. napokon végrehajtott ásatással a temető nem merült ugyan ki, mégis a leletanyag és a megfigyelt jelenségek újszerű volta indokoltá teszi, hogy a feltárás eredményeit mielőbb ismertessük, annak ellenére, hogy az értékelés a temető részleges feltárása miatt nem lehet teljes.

A lelőhely Alsótelekes község ÉK-i szélén emelkedő Dolinka nevű domb teteje, annak közvetlenül a 274-es magassági ponttól D-re levő része. A dombot dolomit kőzet alkotja, amelyen alig 15—30 cm vastag humusz települt. A domb oldalában néhány évvel ezelőtt murvabányát nyitottak (a kőzet fejtéskor apró darabokra törik szét), amely időközben szabálytalan alakú bányagödörrel a domb tetejét is elérte.

A bányát a község megbízásából Juhász Lajos helybeli lakos kezelte és termelte. (7. ábra) 1959. szeptember elején kőfejtés közben két vaslándzsát és egy vascsákányt, odébb csontok közelében egy vaskést, továbbá különböző helyeken három bögrét lelt. Bejelentésére az okt. 7-én megejtett helyszíni szemlén megállapítottam, hogy a lelőhelyen egy vaskori temető terül el. Ezt követte a fenti időben általam vezetett leletmentés.

A leletek a vékony humuszrétegben találhatók, szokatlanul csekély (néha alig 5 cm) mélységben. Mivel azonban a területet sohasem szántották — jelenleg hosszú idő óta legelő — a sírok közül igen kevés van megbolygatva.

A kézirat lezárása és nyomdába adása után, 1961 május havában, kisebb leletmentő ásatást hajtottam végre a lelőhelyen. Ennek során az 1959. évi ásatás területéhez csatlakozóan újabb 17 sírt volt módomban feltárni. A feltárt sírok leletei és az ásatás során tett megfigyelések nagy vonásokban megegyeznek a jelen ismertetésben közöltekkel. Az újabb ásatás leleteit és eredményeit a Folia Archaeologica következő, 1962. évi kötetében szándékozom közzétenni.

7. ábra

A SÍROK

1. *sír.* Mivel az ásatást megelőzően találtak rá, csak leleteket ismerünk, lelőköri körülmények nélkül, amelyeknek sírból való származása felől nincs okunk kételkedni. Ezek: 2 db *vaslándzsabegy*. Testük fűzfalevél alakú. Középvonalukban nincs éles gerincük. A rövidebb példánynak aránylag szélesek a szárnyai. A hosszabbik köpűje díszített. H: 39,9, ill. 33,7 cm. (III. t. 1—2., 8. ábra. 1.) *Vascákány*. Tengelye enyhén íves. Foka kerek átmetszetű és kerek korongban végződik. Nyéllyuka szélesebb a csákány testénél és felül-alul kiálló hüvelyt alkot. H: 19,9 cm. (IV. t. 4.) Közelükből jött elő még egy nagyjából körte alakú *bögre*. Nyaka feltűnően rövid, szájereme kissé kihajló. M: 10,3, pá: 7, fá: 4,3 cm. (VIII. t. 7.)

1/a *sír.* Mé: 25 cm. Annak a helynek közelében, ahonnan a lándzsákat és csákányt kiemelték a kibányászott terület szélén, kb. 30 cm átmérőjű területen hamvak, eléggé szétszórta. Közöttük összeégett *bronz karperec* töredéke. Kettős plasztikus harántborda díszítette. V: 07 cm. (VI. t. 1.) Tőle kb. 20 cm-re Ny-ra, de ugyancsak hamvak között, tagolt fejű *bronztű*. H: 13,5 cm. (11. ábra 2.) A tőtől kb. 25 cm-re É-ra korongolt, behúzott peremű *tal* néhány *töredéke* jött elő.

2. *sír.* Ugyancsak az ásatás előtt találtak rá a kőbányászás során egy egészen fiatal gyermek csontvázára.

2/a *sír.* A találó szerint a 2. sz. gyermekcsontváz mellől került elő egy erősen görbehátú *vaskés*. H: 13,3 cm. (V. t. 1.) A gyermeksírhoz való tartozását kétkedéssel kell fogadnunk s inkább hihetjük, hogy a közelében levő valamilyen fel nem ismert hamvasztásos sír mellékletét képezte.

3. *sír.* Mé: 15 cm. Hamvak közepes mennyiségben, mintegy 30 cm átmérőjű területen. Mellettük kis *cseréptöredékek* voltak.

3/a *sír.* Kisgyermek nem égett csontjai voltak észlelhetők. Egy-két *cseréptöredék* is volt a közelükben.

4. *sírcsoport.* Mintegy 6×3 m nagyságú, megközelítőleg ovális területet kőpakolás borított. Ez alatt több helyen is voltak találhatók kisebb-nagyobb mennyiségben, szétszórva is, kupacokban is hamvak, továbbá leletek. A kőpakolás alatt kétségtelenül több sír nyugodott, de éppen annak összefüggő volta miatt igen nehéz elbírálni, hogy a kisebb égett csonttraktusok minden esetben más-más egyén hamvait jelentik-e? Éppen ezért az egész területről előjött leleteket azonos számmal láttuk el, ezen belül azonban megjelöltük, hogy mi tartozik szorosabban össze.

4/a A kőpakolás szélén enyhén kihajló peremű, korongolt *bögre*. Pá: 7,4 cm. Töredékei között hamvak igen kis mennyiségben. Valamivel odébb ÉK-i irányban is voltak hamvak kisebb kupacban.

4/b Befűződő nyakú, kihajló peremű *csésze* töredékei.

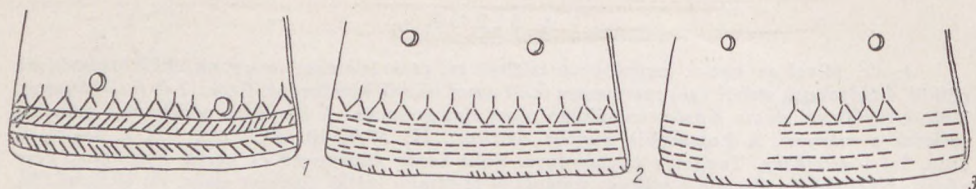
4/c Mé: 45 cm. Hamvak közepes mennyiségben, aránylag nagyobb területen elterülve. K-i szélükön görbehátú *vaskés*. H: 8,9 cm. (V. t. 2.) Ny-i oldalukon *vascsákány*. Tengelye ívelt. Teste oldalnézetben igen lapos, az éle felé egyre vastagodik. Feltűnően rövid foka téglalap átmetszetű. H: 16,4 cm. (IV. t. 3.) A csákány éle függőlegesen állt a földben.

4/d Köpűs, szakállas *vas nyílhegy*. Teste a szakállak tövénél csavart. H: 8 cm. (V. t. 17.)

4/f Hamvak közepes mennyiségben, szétszórta. Részben a kőpakoláson kívülre estek. Lehet, hogy a 4/b jelzésű *bögre* hozzájuk tartozott, mivel csak mintegy 25 cm távolságra volt tőlük.

4/g A kőpakolás Ny-i szélén *kés* (?) *hüvelye* végének vas borítólemeze. H: 4,8 cm. (V. t. 15.)

4/h Hamvak nagy mennyiségben. Közöttük korongolt, magasfülű *bögre*. Csak a töredékeit lehetett begyűjteni. Alakja hasonlíthatott a 65. sírban lelt példányhoz, csak nagyobb volt annál. Feneke egészen enyhén talpszerű. Fá: 5 cm. A hamvak K-i részén *bronztű*. Feje négyszögletes,

8. ábra

szögfejszerű. Nyaka egészen finoman rovátkolt. H: 11,7 cm. (VII. t. 6., 11. ábra 5.) Lehetséges, hogy ide tartozott egy másik *bögre* is, amelynek néhány töredéke a hamvak D-i szélének közelében volt található, néhány durva vörös cserép társaságában. Ugyaninnen jött elő egy vékony *elektron buzaldarab*. H: 5,6, v: 0,1 cm, s: 0,58 g.

4/i Elszórtan jelentkező, kis mennyiségű hamvak között cserepek és *vastű*. Nyaka, amely a legvastagabb részét képezi, négyszögű hasáb alakú. H: 11,3 cm. (VII. t. 1.)

4/k Hamvak közepes mennyiségben. Köztük volt található: *bronztű*. Feje négyszögű hasáb alakú. H: 10,1 cm. *Vaskarperec* töredéke. V: 0,4 cm. (VI. t. 16.) *Vastű* töredéke. Feje négyszögletes átmetszetű. H: 5,4 cm. *Bronz karperec* összeolvadtan, két darabban. V: 0,6 cm. (VI. t. 15.) Díszített *bronzlemez* deformálódott töredéke (V. t. 21., 13. ábra).

4/l Hamvak igen kis mennyiségben. Talán hozzájuk tartozott az a *vastű*, amely a hamvaktól 30 cm-re É-ra kb. 25 cm mélységben feküdt. Feje ellapított volt (talán hurkosfejú lehetett?). H: 11,1 cm. (VII. t. 2.)

4/m Hamvak kis mennyiségben. Köztük néhány *cseréptöredék* és egy tagolt fejű *vastű*. H: 8,5 cm. (VII. t. 3., 11. ábra 4.)

5. *sír*. A sír egy része már beszakadt a bányába. A sziklába kisebb gödröt vájtak. Ebbe helyezték a hamvakat. Az igen nagy mennyiségű hamvak között, a kupacnak inkább a tetején *vastű*. Három darabra törött. H: legalább 8,6 cm. A hamvak DK-i oldalán, a sziklába vájt gödrön kívül, annak szélén urnaszerű kis *edény*. Teste majdnem lencse alakú. Hasának legszélesebb öble ferdén árkolt. Az árkolást — eredetileg valószínűleg 4 helyen — kisebb, függőleges irányban megnyúlt bütyök szakítja meg. A nyakon széles, de sekély vízszintes árkolás fut körbe. Az edénynek fele sem maradt meg; nyakának felső része és pereme teljesen hiányzik. M: nem lehetett 13—15 cm-nél több, fű: 5,8 cm. (VIII. t. 1.)

6. *sír*. Mé: 20 cm. Füles *csésze*. Hasának alja gömbölyű. Oldalát bekarcolt, kettős vonalakból alkotott zegzug minta díszíti. A csészének nem minden része volt a sírban, füle is hiányzott. Há: kb. 10, fű: 4 cm. (14. ábra) Benne és körülötte hamvak, igen csekély mennyiségben. Közeliében *vastű* csonkja. H: 3,8 cm.

7. *sír*. Mé: 25—30 cm. Hamvak közepes mennyiségben, kupacban. Köztük, a kupac DNY-i részének tetején tagolt fejű *vastű*. H: 6,2 cm. A hamvak közepén *vas karperec*. Nyitott végei harántirányban rovátkoltak. Átm.: 6,8, v: 0,4 cm. (VI. t. 2.) A hamvak környékén néhány *cseréptöredék* is volt, amelyből csésze vagy bögre alja volt összeállítható. Hasa lencse alakú lehetett. A törésvonalon mély behorpadások sorakoznak. Há: kb. 11, fű: 5 cm.

8. *sír*. Mé: 25 cm. Közepes mennyiségű hamvak, enyhén szétterülve. Köztük kisebb *edény*. A felismerhetlenségig széttrött. Mellette *bronz karperec*. Mindkét vége csonka. Átm.: 6,9, v: 0,7 cm. (VI. t. 3.) Ugyancsak mellette egészen vékony *bronz buzaldarab*. Egyik végén olvadásból származó kis gömb van. Másik vége sérült. H: 5,5 cm. (VII. t. 16.) Mintegy 20 cm távolságban, DK-i irányban újabb kupacban hamvak. (Ugyanattól az egyéntől származnak; összeillő koponyacsontdarabok voltak bennük.) Mé: 20 cm. Az utóbbi kupac közepén hurkosfejú *vastű* — H: 5,6 cm (VII. t. 4.) — és enyhén görbehátú *vaskés*. h: 12,9 cm. (V. t. 3.)

9. sír. Mé: 15 cm. Kisebb mennyiségű hamvak kupacban. Közöttük *edénydarabok*.

10. sír. Mé: 15 cm. Hamvak kupacban, közepes mennyiségben. A kupac Ny-i oldalánál görbehátú *vaskés*. Pengéje már a sírbatételkor erősen kopott lehetett. Hegye is csonka. H: 14,7 cm. (V. t. 4.) A kupactól K-re, néhány égett csontdarabka között *vastű*. Feje szögfejszerű, nyaka négyszögletes hasáb. H: 6 cm. (VII. t. 5.) A hamvak között durva *cseréptöredékek* (hordó alakú, pereme alatt ujjbenyomással díszített edényé) is voltak.

11. sír. Mé: 10 cm. Hamvak kis mennyiségben, kupacban, melléklet nélkül.

12. sír. Mé: 35 cm. A téglalap alakú, kb. 100 × 55 cm méretű, nagyjából ÉNy—DK irányban elhelyezett sírgödör ÉNy-i végében voltak a hamvak, nagy mennyiségben. Mellettük füles *csésze*. Füle erősen a ferde síkú perem fölé emelkedik. Oldala éles törésvonallal válik el a gömbölyű aljától. Fenékén omphalos van. Oldalát bevonalkázott háromszögek díszítik. M (perem): 6,1, pá: 11,5 cm. (VIII. t. 4., 15. ábra) A hamvak között gömbös fejű *bronztű* feküdt. H: 8,4 cm. (VII. t. 7.) A hamvak között nem égett *állatsontok* is voltak s ugyanilyenek a sírgödör D-i részén, de a fenékénél magasabban. A hamvak fölé köveket helyeztek.

13. sír. Mé: 15 cm. Hamvak bő-közepes mennyiségben. Közöttük *bronz karperec* összeégett és összetörött 4 darabja volt (VII. t. 25.), továbbá egy, a feje felé megvastagodó, négyszögletes hasábnakú *vastű*. H: kb. 8,5 cm.

14. sír. Mé: 15 cm. Hamvak kis kupacban, melléklet nélkül.

15. sír. Mé: 20 cm. Hamvak kupacban, csekély-közepes mennyiségben. Közöttük kerek átmetszetű, nyitott *vaskarika* (karperec?). Átm.: 4,4, v: 0,4 cm. (VI. t. 4.) Ugyanott *csészeszerű edény töredékei* is voltak.

16. sír. Mé: 30 cm. Kövek között, kisebb teknőszerű mélyedésben, hamvak, igen nagy mennyiségben. A hamvak mellett kisebb kihajló peremű, gömbölyded aljú *csésze* töredékei, a hamvak között vékony *bronztű*, apró gömb fejjel és négyszögű hasáb nyakkal — h: 9,2 cm (VII. t. 8.) — vékony *bronz karperec* töredéke, végén kis kúppal (VI. t. 5.) és kisebb felismerhetetlen *vastárgy* töredéke — h: 3,6 cm (VII. t. 17.) — volt.

17. sír. Mé: 30 cm. Megközelítően négyzet alakú, 50 × 60 cm nagyságú sírgödörben hamvak, igen nagy mennyiségben. A gödör D-i sarkában *csésze*. Füle a perem fölé emelkedik és legmagasabb pontján élesen törik lefelé. Éles töréssel elhatárolt oldalát becarcolt vonalakkból álló minták díszítik. E vonalak a törésvonal alá is nyúlnak. M (perem): 6,9, pá: 12,5 cm. (IX. t. 9., 16. ábra) A hamvak között kis *vastű*. H: 5,4 cm.

18. sír. Mé: 20 cm. Bal oldalán fekvő, valószínűleg zsugorított (a végtagok helyzetét nem lehetett megfigyelni), 5½—6 éves gyermek csontváza. Tá: K—Ny (85—265°). A koponya mellett behúzott peremű *tű töredéke*. Melléklet volta kétséges. A csontváz fölött kevés égett csont volt észlelhető. Más melléklete nem volt.

19. sír. Nagyobb mennyiségű hamvak szétterült rakásban. Közöttük, a hamvak Ny-i részén erős fülű, kihajló peremű, gömbölyded aljú *csésze*; a hamvak K-i részén profilált oldalú *csésze* (?) *töredékei*. A hamvak között négyszögletes átmetszetű *vastű* töredéke is volt. H: 5,5 cm.

20. sír. Mé: 5—10 cm. Hamvak kisebb kupacban. Közelükben *vas nyílhegy* (a sírhoz tartozása ezért esetleg vitatható). Köpűje aránylag vastag, ehhez képest a nyílhegy feje rövid és keskeny. H: 6,9, köpű átm.: 1,4 cm. (V. t. 18.)

21. sír. Mé: 5—15 cm. Hamvak nagy mennyiségben, eléggé szétterült rakásban. Köztük nem égett állatsontok is voltak. Ugyancsak közöttük füles *bronz falera*, összeégett állapotban. Átm.: kb. 4 cm. (V. t. 20.) Szintén a hamvak között lapos *vaskarika*. Átm.: 3,9, sz: 0,3—0,5 cm. (V. t. 19.)

22. sír. Mé: 15 cm. Hamvak közepes mennyiségben. Mellettük DK-re huzalszerű, nyitott *bronzkarika* (gyermekkarperec?). Átm.: 3,3, v: 0,1 cm, (VI. t. 6.)

9. ábra

23. sír. Mé: 25 cm. Bal oldalán fekvő kisgyermek zsugorított csontváza. Tá: ÉK—DNy (50—230°). A csontváz fölött néhány égett csontdarab is volt található. Melléklete nem volt.

24. sír. Mé: 35 cm. Hamvak közepes mennyiségben. Nemcsak a szikláig ásott sír fenekén, hanem magasabban is észlelhetők voltak. A hamvak D-i oldalán

füles csésze. Alja gömbölyded, nyaka befűződő, pereme kihajló. Há: kb. 10, fá: 4 cm.

25. sír. Mé: 15 cm. Hamvak igen nagy mennyiségben. D-i oldalukon csésze. Füle felmagasodó. Gömbölyded alja és az oldala éles töréssel válik el egymástól. E törésvonalon 3 bütyök ül: egy a füllel szemben, kettő a fül közelében kétoldalt. M: 5,4, pá: 12,5 cm. (IX. t. 8.) A hamvak között vaskés. Háta erősen görbült. Pengéje — valószínűleg az egykori használattól erősen bevölgyül. A nyélbe szolgáló tuskéje sérült. H: 11,1 cm. (V. t. 5.) Ugyancsak a hamvak között megvastagodó, négyszögletes átmetszetű fejú *vastű* töredékei. Eredeti h: kb. 5,4 cm.

26. sír. Mé: 5—25 cm. A hamvakat — bő mennyiségben voltak — a ferde sziklára, ill. annak hasadékaiba szórták. Ez okozta a sír változó mélységét, valamint azt, hogy a hamvak hosszan elterülve voltak találhatóak. A kupac ÉK-i sarkánál hordóalakú, vörös színű, durva bögre állt. Oldalán erős fogantyú van. M: 9,2, pá: kb. 9,5, fá: 8,3 cm. (VIII. t. 5.) Az edény fölött lencse alakú *orsógomb* feküdt. Átm: 3,9, v: 2,7 cm. (VII. t. 29.) Hamvak az edényben, ill. fölött is voltak találhatóak.

26/a sír. A 26. sír hamvaihoz csatlakozva DK-re újabb kupacban kis mennyiségű hamvak voltak találhatóak, amelyek más egyéntől származónak látszanak, mint a 26. sír hamvai.

27/a sír. Mé: 30 cm. Hamvak közepes mennyiségben, nagy területen szétszórva. Hamvak fölött *vastű* töredéke. H: 2,2 cm. A hamvak között, de Ny-ra, szinte a csatlakozóan szomszédos 27/b sírhoz közel, erősen görbe vaskés. A nyélbe szolgáló tuskéje letörött. H: 7,3 cm. (V. t. 6.) A hamvaktól K-re apró, nem égett csontok voltak. Olyannyira elmállottak, hogy a csontvázat megfigyelni nem lehetett. Talán kisgyermek sírja volt.

27/b sír. Mé: 15 cm. Hamvak bő-közepes mennyiségben, kupacban. E sír szinte nem is határolható el a 27/a jelzésűtől. Hogy mégis külön sírnak fogadjuk el, annak az az oka, hogy az anthropológiai vizsgálat két különböző egyéntől származónak állapította meg a két göcban talált hamvakat.

28. sír. Mé: 18 cm. Kisebb mennyiségben hamvak, egy kupacban, melléklet nélkül.

29. sír. Mé: 25 cm. Hamvak egy kupacban nagy mennyiségben, továbbá szétterülve, mintegy 70—80 cm átmérőjű területen. Közöttük *vastű*. Töredékeit lehetett csak begyűjteni. H: 3,9 cm. A hamvak szélén, ÉNy-felé, bronz *karperec* tűzben összeégett fele. V: 0,5 cm. (VI. t. 7.) A hamvak között különböző edények töredékei voltak: vékony falú, profilált oldalú csészéje, durva, hordóalakú bögréje, továbbá magas edényfűl.

30. sír. Mé: 30 cm. Hamvak közepes mennyiségben, kis gödörben. Közelükben, DNy-ra vaskés. Háta görbe. Hegye és nyélbe való tuskéje sérült. H: 8,3 cm. (V. t. 7.)

31. sír. Mé: 15 cm. Hamvak igen kis mennyiségben. Mellettük vas *karperec*. Nyitott végei tagoltan díszítettek. Átm: 6, v: 0,4 cm. (VI. t. 8.)

32. sír. Mé: 15 cm. Hamvak igen kis mennyiségben. Fölöttük tagolt fejú bronz *tű*. H: 12 cm. (VII. t. 9., 11. ábra 3.)

33. sír. Mé: 25 cm. Hamvak kis mennyiségben. Köztük *vastű*. Nyaka négyszögletes átmetszetűre kidolgozott. H: 7,1 cm. Ugyancsak a sírhoz tartozik egy bronz *karperec*. Nyitott végei kis kúpban végződnek. Deformált, kettétörött állapotban volt található, egyik fele a hamvak között, a másik azoktól 40 cm távolságban ÉK-re. V: 0,3 cm. (VI. t. 9.)

34. sír. Mé: 30 cm. Hamvak szétterült kupacban, kb. 15 cm vastag rétegben, közepes mennyiségben. Közöttük, ill. felettük nem égett állatsontok voltak.

35. sír. Mé: 20 cm. Hamvak igen kis mennyiségben. Közöttük füles csésze. Alja kúpos. Nyaka összeszűkülő, pereme kihajló. Füle a perem fölé emelkedett. M (perem): 4,4, pá: 6,1, fá: 3,4 cm. (IX. t. 3.) Ugyanitt durvább cseréptöredékek is voltak.

36. sír. Mé: 25 cm. $\frac{1}{2}$ éven aluli gyermek csontváza. Tá: D—É (195—15°). Helyzete, hogy oldalán feküdt, vagy hátán, nem volt megállapítható. Combcsontjai szétálltak. Melléklete nem volt. Fölötte 10 cm mélyen kis mennyiségben felnőtt egyéntől származó hamvak.

37. sír. Mé: 20 cm. Hamvak igen nagy mennyiségben, kupacban. A hamvak között *vastű*, eloxidálódott állapotban. H: legalább 6,5 cm. Ugyanitt *vaskarika* fele. Átm: kb. 5, sz: 0,6 cm. Mellette 1,8—2 cm átmérőjű *vasgolyó*. Valószínűleg eredetileg az előbbire volt erősítve. (VII. t. 18.) Ugyancsak a hamvak között *csontgomb*. Közepén kerek lyuk van. Szélét szintén 4 kerek lyuk csipkézi. Átm: 2 cm. (VII. t. 19.) A középső lyukat kis kerek bronz *pityke* fedte. Átm: 0,8 cm. (VII. t. 20.) Hozzá hasonló másik darab is volt a hamvak között, de az elporladt. A hamvak ÉK-i oldalán nagyobb görbeshátú *vaskés*. Éle — valószínűleg a használatától — erősen bevölgylül. Tüskéje csonka. H: 15,2 cm. (V. t. 8.)

38. sír. Mé: 15 cm. Hamvak kupacban, igen nagy mennyiségben. Fölöttük *vastű*. H: 5,1 cm. Mellettük csészeszerű kis *edény*. Teljesen összetört.

39. sír. Mé: 25 cm. Hamvak nagy mennyiségben, kupacban. K-i oldalukon *edénytöredékek*. Egy részük körtealakú bögréből, másik részük kihajló peremű, befűződő nyakú füles csészeből származik. Egy edény sem volt összeállítható belőlük. Előbbi edény há: 9,5 cm.

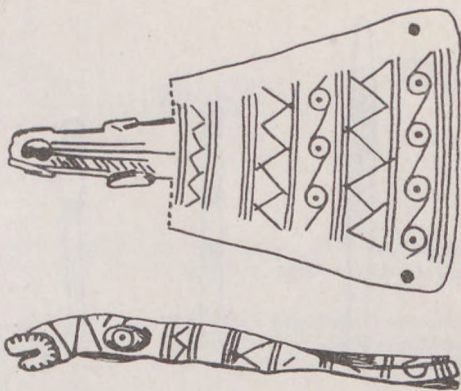
40. sír. Mé: 25 cm. Hamvak közepes mennyiségben, kupacban. A hamvak között, a kupac DK-i oldalán úgy, hogy a hamvak a peremükig értek, két füles csésze. Az egyik profiláltabb oldalú, befűződő nyakkal, kihajló peremmel és a perem fölé emelkedő füllel. Gömbölyded feneke miatt csak a füle felé elbillenve tud megállni. M (perem): 6,2, pá: 9,4 cm. (IX. t. 6.) A másik gömbszelvény alakú, lapos állású, kitüremkedő peremmel és csak kissé a perem fölé emelkedő füllel, omphalosos fenékkal. M: 5,5, pá: 12,8, fá: 2 cm. (IX. t. 7.)

41. sír. Mé: 20 cm. 40×40 cm nagyságú négyzetes sírgödörben hamvak bővebb mennyiségben. Köztük *edény*. Csak a gömbölyű alja maradt meg. Há: 12,5 cm. (VIII. t. 2.) A sírgödör K-i oldalán állatsont.

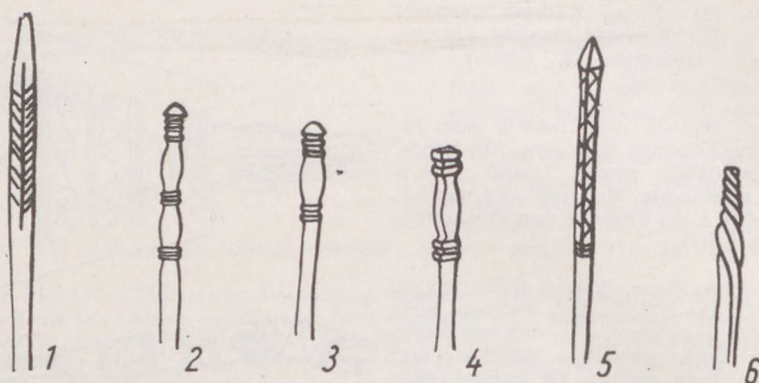
42. sír. Mé a szélén: 15, közepén: 25 cm. Nagy része már elpusztult a kőbánya folytán. A sziklába vajt sírgödör megmaradt részében a hamvakból már csak néhány csontdarab volt észlelhető. A sírban lapos *kőkarika* (orsógomb?) — átm: 3, v: 1 cm (VII. t. 22.) — és egyik végén átlukasztott fenékkő töredéke volt. H (jelenlegi): 5,9, sz: 2,3, v: 0,8 cm. (VII. t. 21.) Lehet, hogy hozzá tartozik még egy *vastű* töredéke is. Nyaka négyszögletes átmetszetű, amely csavarmenteszerű fejbe megy át. H: 3,6 cm. (11. ábra 6.)

43. sír. 35×40 cm nagyságú, négyszögletes sírgödör. Benne hamvak bő mennyiségben. Fölöttük, a sír K-i oldalán, csészeszerű *edény* (csak töredékei maradtak meg). A sírgödör ÉNy-i sarka közelében bronz *karperec*. Nyitott végei kis kúpban végződnek. Átm: 5,5, v: 0,15 cm. (VI. t. 10.) A sír D-i oldalán állatsont.

44. sír. Mé: 25—35 cm, a szikla egyenetlenségeinek megfelelően váltakozva. 70×70 cm nagyságú, négyzetes sírgödör. Tetején kőpakolás. A sír földjében széndarabok is voltak. A ham-

10. ábra

11. ábra

vak szétszórtan voltak találhatók, nemcsak a gödör fenekén, hanem a kitöltő földben is. A gödör D-i felében gömbölyű hasú *edény* — talán csésze. Oldalát kb. 2 cm átmérőjű lencseszerű sekély gödrök díszítették. A kőpakolás menthetetlenül összenyomta. A gödör közepén — nem egymás mellett — *két*, a közepén átlukasztott, négyszögletes *csontlapocská* — $1,7 \times 1,3$, ill. $1,4 \times 1,4$ cm nagyságúak (VII. t. 26, 27.) — egy *csontgyűrű* töredéke — sz.: 1,3 cm (VII. t. 28.) — egy hurokszerű *bronztöredék* és egy *vastű* (?) töredéke volt. Az edénytől É-ra *állatsont*.

45. *sír*. Mé: 15—20 cm. A szikla hasadékaiba szorulva hamvak közepes mennyiségben. Köztük *két vastű* töredék. Az egyik h: 4,7 cm. Fölöttük görbehátú *vaskés*. H: 13,5 cm. (V. t. 9.) Lehetséges, hogy a sírhoz tartoznak a K-i irányban, a közelében észlelt elszórt égett csontdarabok is.

46. *sír*. Mé: 15—20 cm (É—D-i irányban lejtve). Hamvak bő mennyiségben, kupacban. D-i oldaluknál *edénytöredékek*, közöttük egy korongolt, behúzott peremű tálé is.

47. *sír*. Mé: 30 cm. Két szikla közötti hasadékbán hamvak kis mennyiségben. Fölöttük nyitott *vas karperec*. Egymásra fekvő végeinek egyike tagoltan és rovátkolással díszített. Átm: 5,3, v: 0,4 cm. (VI. t. 11., 12. ábra 3.)

48. *sír*. Mé: 8 cm. Hamvak kis mennyiségben. Mellettük csészeszerű *edény*, rovátkolásszerűen árkolt hassal (teljesen elpusztult) és vékony, hegyes végű, nyitott *bronz karperec* (felét a csákány levágta és nem is került elő). Átm: 5,4, v: 0,2 cm. (VI. t. 12.)

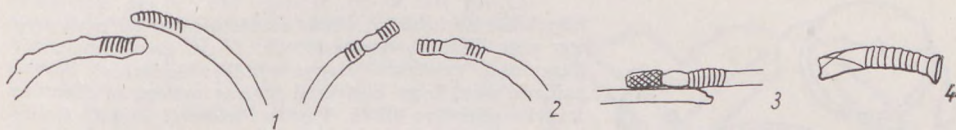
49. *sír*. Mé: 15 cm. Hamvak kis mennyiségben, kupacban, melléklet nélkül.

50. *sír*. Mé: 25 cm. Hamvak igen nagy mennyiségben, nagy területen szétszórva, de zömmel két gócbán. A hamvak DK-i része alatt *edény* — valószínűleg körte alakú. Hása gömbölyded. Há: 11,4 cm. A sírba sérülten helyezték, felső része hiányos. A hamvak között és fölött még egy durva *edény* több *töredéke* is volt található. A hamvak felső része között ép *bronz karperec*. Nyitott végei kis kúpban végződnek. Átm: 5,6, v: 0,25 cm. (VI. t. 13.) Mellette hasonló *karperec* egyik végének töredéke. V: 0,2 cm. (VI. t. 14.) Ugyanott *vastű* töredéke. H: 2,3 cm. Lehet, hogy a sírhoz tartozott eredetileg még *két vastű* töredék, amely a közelben volt található. H: 5,7, ill. 5,7 cm. Az egyik nyaka négyszögletesre megmunkált.

51. *sír*. Mé: 10 cm. Hamvak igen kis mennyiségben, melléklet nélkül.

52. *sír*. Mé: 15 cm. Hamvak nagy mennyiségben, kupacban. Közöttük, a D-i részükön füles *edény*. Alja gömbölyded, nyaka befűződő, pereme kihajló. M: kb. 5,5 cm. A sírba már csontkán helyezték. Ugyancsak a hamvak között *vastű*. Feje hiányzik. H: 11,8 cm.

53. *sír*. Mé: 15—20 cm. Hamvak csekély mennyiségben egy sziklatuskó oldalának neki-feküdvé. Mellettük néhány *cseréptöredék*, valamint egy *állatsont*.

12. ábra

54. sír. Mé: 15 cm. Hamvak kis mennyiségben, kupacban. Mellettük, a Ny-i oldalukon, díszített edény néhány töredéke. Mintázata valószínűleg a 17. sír csészéjén levőhöz volt hasonló.

55. sír. Mé: 12 cm. Hamvak nagy mennyiségben. Közöttük, a K-i részükön füles csésze. Alja gömbölyű, aminek következtében csak a füle felé elbillenve áll meg. Pereme, kisebb befűződés fölött, enyhén kihajló. Füle felül kakastaréjszerűen csipkézett. M (perem): 5,4, pá: 11,6 cm. (VIII. t. 3.) Ugyancsak a hamvak között volt egy *vastű* töredéke is. H: 2,6 cm.

56. sír. Mé: 10 cm. Hamvak kis mennyiségben, melléklet nélkül.

57. sír. Mé: 20 cm. Bal oldalán, félig a hasán fekvő zsugorított csontváz. Tá: K—Ny (96—276°). A csontvázat a sziklán levő kis mélyedésbe fektették. A kezek egymás mellett, az arc előtt voltak. Lábaik csípőben derékszögnél erősebben húzták fel. Jobb bordák és a lábszárak (jobb a csípőtől, bal a combcsont közepétől lefelé) — a csekély mélység miatt — bolygatottak, de a bal fibula eredeti helyén maradt. Ennek alapján a sarkok az ülőcsontot érintették. Melléklete: az arc előtt vastagabb lencse alakú, *orsógombhoz hasonló tárgy*. Átm: 2,1, v: 1,4 cm. (VII. t. 23.)

58. sír. Mé: 38 cm. Hamvak kis mennyiségben, kupacban. Rajtuk durva kidolgozású, aránylag nagyobb edény töredékei teljes összevisszaságban. Fá: 9,8 cm. Egy korongolt, behúzott peremű tál töredéke is volt közöttük.

59. sír. Mé: 10 cm. Két szikla közötti hasadéokban hamvak csekély mennyiségben, kupacban, melléklet nélkül.

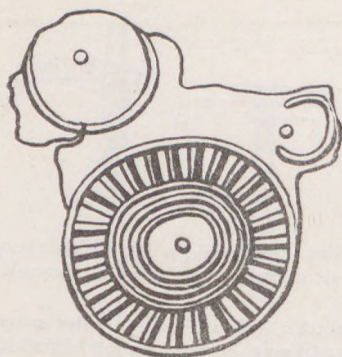
60. sír. Mé: 30 cm. Kb. 100—120 cm átmérőjű kőpakolás alatt, annak D-i részén, hamvak kupacban, kis mennyiségben. A kőpakolás alatt, annak közepétől ÉNy-ra, hurkosfejű *vastű*. H: 7,2 cm. (VII. t. 10.) Lehetséges, hogy ehhez a sírhoz tartozott még a kőpakoláson kívül, annak szélétől 50 cm-re egy kővön, 25 cm mélységben álló kis *szikla*. Teste nagyjából kettősen kúpos, ill. körtealakú. Nyaka erősen összehúzott, pereme enyhén kihajló. M: 8,6, pá: 4, fá: 3,6 cm. (IX. t. 4.) Ugyancsak a sírhoz tartozhat a kőpakolás szélétől 20 cm-re DNy-ra talált *bronzbuzal* (karperec ?) töredék. H: 10 cm. (VII. t. 24.)

61. sír. Mé: 20 cm. Hamvak kis mennyiségben, két, egymástól kb. 10 cm-re levő kupacban. Az ÉK-felé eső hamvakon füles, omphalosos *csésze*. Alja gömbölszelvény alakú. Ettől az oldala éles töréssel válik el. E törésvonalat a fül töve mellett a 7. sírban levő edényhez hasonlóan bevölgyülések tagolják. Há: kb. 11 cm. Valószínűleg a sírhoz tartozott a hamvaktól D-re 20 cm-re, 10 cm mélységben talált *vastű* is. Nyaka négyzetesre kidolgozott. H: 8 cm.

62. sír. Mé: 20 cm. Kisgyermek csontváza. Tá: nagyjából D—É. Pontos helyzete a csontok elpusztult állapota miatt nem volt megfigyelhető. Melléklete nem volt.

63. sír. Mé: 20 cm. Hamvak minimális mennyiségben. Mellettük kis *bögre*. Teste kettősen kúpos. Kihajló nyaka sérült. M (jelenlegi): 5,8, fá: 2,5 cm. (IX. t. 2.) Tőle ÉK-re, 25 cm-re kettősen kúpos *orsógomb*. Átm: 3, v: 3,3 cm. (VII. t. 30.) Valószínűleg ugyancsak ide tartozhattak azok az ugyancsak minimális mennyiségű hamvak, amelyek DNy-i irányban a bögrétől 25 cm-re, 10 cm mélységben voltak találhatóak.

64. sír. Mé: 25 cm. Kb. 90 cm átmérőjű kőpakolás alatt, annak DK-i részén, hamvak kis mennyiségben, eléggé szétszórta. Köztük tagolt fejű *bronztű*. H: 11,3 cm. (VII. t. 11.)

13. ábra

H: 16,5 cm. (V. t. 10.) A lándzsák köze hamvakkal volt tele úgy, hogy mind a bögre, mind a tű és a kés is ezek közé volt beágyazva. A hamvak aránylag oly nagy mennyiségben voltak, hogy több helyen a lándzsákon kívülre is jutott belőlük. Különben a lándzsák kissé magasabban feküdtek a bögrénél úgy, hogy azok felső éle a bögre peremével volt egy szintben.

66. sír. Mé: 15 cm. Hamvak bő-közepes mennyiségben, kupacban. Köztük vékony *bronztű*. Nyaka négyszögletes átmetszetűre kidolgozott. H: 10,8 cm.

67. sír. Hamvak nagyobb mennyiségben, kupacban, melléklet nélkül.

68. sír. Mé: 20 cm. Hamvak nagy mennyiségben, kupacban. Mindössze egy *cseréptöredék* volt mellettük. Kihajló peremű csészéből származónak látszik.

69. sír. Mé: 15 cm. Hamvak igen kis mennyiségben, kupacban. Lehet, hogy a sírhoz tartozik a közelében lelt, kissé sérült *vas karperec*. Átm: 5, v: 0,3 cm. (VI. t. 22.) Esetleg egy, ugyancsak a közelben talált, vastagabb *bronz karperec* töredéke is a sírhoz való. V: 0,7 cm. (VI. t. 21.)

70. sír. Mé: 15 cm. Hamvak kis mennyiségben, melléklet nélkül.

71. sír. Mé: 20 cm. Hamvak kis mennyiségben. Mellettük kétélű *bronz nyílhegy*. H: 3 cm. (V. t. 16.)

72. sír. Mé: 8 cm. Hamvak minimális mennyiségben. Mellettük enyhén domború, közepén lyukkal ellátott *bronz korong* (kissé deformálódva). Átm: 2,9 cm. (V. t. 23.)

73. sír. Mé: 25 cm. Elszórtan hamvak, igen kis mennyiségben.

74. sír. Hamvak igen kis mennyiségben, kb. 8 cm átmérőjű kupacban.

75. sír. Hamvak igen csekély mennyiségben, elszórtan.

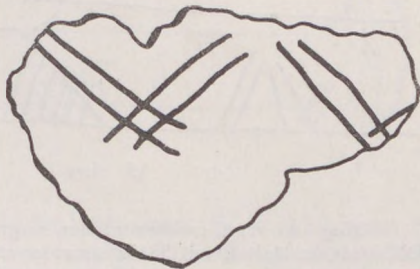
76. sír. Hamvak igen kis mennyiségben, kb. 8 cm átmérőjű kupacban.

77. sír. Hamvak igen kis mennyiségben. Mellettük néhány *cseréptöredék*. Mintegy 25 cm-re ÉNy-ra *vastű* töredéke égett csontdarabka mellett. Önálló sír volta erősen kétséges, lehet, hogy az egész a 45. sírhoz tartozik.

78. sír. A 4. sírcsoport kőpakolása É-i szélének közelében volt található egy nem égett csontdarab társaságában egy *vastű*. Feje eredetileg tagoltan díszített volt. H: 6,6 cm. Ugyanitt *görbe hátú vaskés*. H: 11,1 cm. (V. t. 11.) Utóbbi mellett egyélű *vaskard*, vagy *tőr pengéjének* töredéke, ill. hegye. A penge gerince feltűnően erős. H: 16,8, sz: 2,2, v: 0,6 cm. (V. t. 12.) E két tárgy mellett

65. sír. Mé: 30 cm. Mintegy 140 × 90 cm kiterjedésű kőpakolás borította. A sírban mindenekelőtt két *vaslándzsabegy* volt. Élükön, egymástól kb. 18 cm távolságban, párhuzamosan feküdtek. Hegye mindkét lándzsának be volt hajlítva úgy, hogy körívesen egymás mellett, de ellentétes irányba görbülve álltak. Testük fűzfalevél alakú. Aránylag hosszú köpűjük folytatásaként erős gerinc fut végig rajtuk, egészen a csúcsukig. Köpűjük vége díszített. H (külső oldalukon mérve): 42,2, ill. 43,8 cm. (III. t. 4—5., IV. t. 1—2., 8. ábra 2—3.) A behajlított lándzsák által alkotott félkörívben füles *bögre* állt. Korongon készült. Feneke talpszerű. Hasa félgömbalakú. Nyaka befűződő, pereme enyhén kihajló. A nyakat áthidaló fül magasan a perem fölé emelkedik. M (perem): 8,4, pá: 9,2, fá: 4,8 cm. (VIII. t. 6.) A bögre oldalánál, a lándzsák által határolt területnek nagyjából a közepén *bronztű* feküdt. Feje négyszögletes hasábbá alakított, amit finoman poncolt ferde vonalkázás díszít. H: 16,2 cm. (VII. t. 12., 11. ábra 1.) A két lándzsa köpűje közé *vaskés* volt elhelyezve. Háta görbe.

kés (?) hüvelyének bronz vége. Csúcsa öntött, állatfej alakú. Jól kivethető a duzzadt száj és kétoldalt a plasztikus, kidülledő szemek. Az orr helyén öntési hiba következtében kisebb mélyedés van. A fejet finom poncolt mintázat díszíti. Teste lemezből összehajlított. Sarkain egy-egy lyuk van. Felületét sávokban váltakozva körökből és ferde vonalakkal alkotott mintázat borítja. H: 7,1 cm. (V. t. 22., 10. ábra) E leletek mellett hamvak nem voltak megfigyelhetők. A tárgyaknak szorosan egymás mellett volta mégis arra enged következtetni, hogy ezeket szándékosan együtt földelték el. Talán szimbolikus sírt képezhetett e leletegyüttes.

14. ábra

Az ásatás területén többfelé, de leginkább a 4. sz. sírcsoport környékén továbbá a temető DK-i szélén voltak található leletek, anélkül, hogy közelükben hamvak lettek volna. Így ezek sírhoz tartozása nem volt igazolható. A leleteket magában foglaló réteg vékony — mindössze 10–30 cm vastag — volta miatt feltételezhető, hogy ezek is az idők folyamán elpusztult sírokból származnak. Az alábbi, ilyen szórványleletekről kell megemlékeznünk:

A. Mé: 5 cm. *Bronztű*. Négyyszögletes hasáb alakú feje testénél lényegesen vastagabb. H: 7,7 cm. (VII. t. 13.)

C. Mé: 7 cm. *Vaskés* pengéjének töredéke. Gerince feltűnően szélesebb a penge testénél. H: 10,6 cm. (V. t. 14.)

E. Mé: 15 cm. Tagolt fejű *bronztű*. H: 12,2 cm. (VII. t. 14.) Közélében *cseréptöredékek* is voltak.

F. Mé: 20 cm. Lencse alakú *orsógomb*. Átm: 3,5, v: 2,6 cm. (VII. t. 31.)

H. Mé: 10 cm. *Bronztű* hegyének töredéke. H: 4,5 cm.

I. Lencsealakú *orsógomb*. Alakja deformálódott — talán másodlagos átégés következtében. Átm: 3,9, v: 1,9 cm. (VII. t. 32.)

L. *Bronz karperec* töredéke. Ovális átmetszetű. V: 0,7 cm. (VI. t. 24.)

M. Mé: 25 cm. Görbehátú *vaskés*. H: 9,7 cm. (V. t. 13.)

N. *Bronz karperec* töredéke. Külső oldalát két helyen plasztikus haránt irányú borda díszíti. Átm: kb. 5,7, v: 0,6 cm. (VI. t. 19.)

O. Mé: 8 cm. *Bronzhuzal*, valószínűleg *karperec* töredéke. V: 0,3 cm. (VI. t. 23.)

P. *Vastű* töredéke. Egyik oldala ellaposodik, így lehet, hogy hurkosfejú volt. H: 3,5 cm.

Q. *Vastű* töredéke. H: 3,4 cm.

R. Mé: 25 cm. *Vas lándzsahegy*. Teste fűzfalevél alakú. A hosszú köpűjének folytatásaként éles gerinc fut végig rajta a csúcsig. Hegye teljesen vissza lett hajlítva. Köpűje ugyancsak deformálódott. H (külső oldalán mérve): 40,6 cm. (III. t. 3.) Köpűjének végétől 20 cm-re, D-re, hét-szögletes átmetszetű *orsógomb*. Átm: 2,7, v: 2,1 cm. (VII. t. 33.)

S. *Bronz karperec* tűzben összeégett töredéke. (Az ásatás alkalmával kettétörött.) V: 0,8 cm. (VI. t. 17.)

T. *Vastű* töredéke, feltehetőleg a tű nyakának részlete. Négyyszögletes átmetszetű. H: 4,6 cm.

U. Mé: 5 cm. *Bronz karperec* töredéke. V: 0,7 cm. (VI. t. 18.)

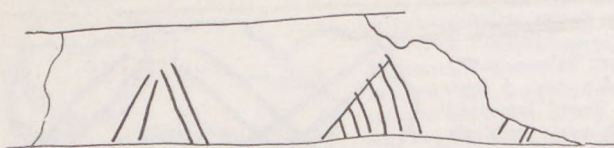
V. Mé: 20 cm. Tagolt fejű *bronztű*. Teste elgörbült, hegye csonka. H: 9,2 cm. (VII. t. 15.)

Z. Mé: 15 cm. Nyitott *bronz karperec* egyik végének töredéke. Elvékonyodó vége pecsétlőszerű. Külső oldala harántirányban, majd ferde kereszt alakban rovátkolással díszített. V: 0,6 cm. (VI. t. 20.)

Valószínűleg a 4. sz. sírcsoport területéről származik még egy kettősen kúpos *orsógomb*. Átm: 3,1, v: 2,6 cm. (VII. t. 34.)

A 73. sír környékén jött elő (a már fellazított talajban találtuk) egy nagyméretű *pecsétlő* (pintadera) töredéke. Felülete háromszögekre osztott. Minden második háromszöget 3 mélyen benyomott pont díszíti. A többi háromszög felülete mélyen kimetszett. (18. ábra)

Az ásatás megelőzően, a bánya falából a 33—36—52—53 sírok közeléből, de már pontosabban meg nem határozható helyről két kis *edény* jött elő. Az egyik kettősen kúpos testű, enyhén kihajló peremmel. Törésvonalát, amelyen különben egymással szemben 2 vízszintes irányban átlukasztott bütyökfül is ült (mindkettő letörött), bekarcolt mintázat díszíti. M: 7,2, pá: 5,6, fá:

15. ábra

4,2 cm. (IX. t. 1., 17. ábra) A másik félgömb alakú bögre, alig észrevehetően kifelé tartó peremmel és csak kevésbé a perem fölé emelkedő fülel. Nyakán 3 bütyök van. Gömbölyű feneke miatt a füle felé elbillenve áll csak meg. M (perem): 5,9, pá: 7,5 cm. (IX. t. 5.)

Meg kell végül említenünk azt, hogy a temetőnek szinte az egész területén, de leginkább a DK-i részén voltak találhatók szórványosan cserepek, ill. edénytöredékek. Figyelemre méltó, hogy közöttük korongolt, behúzott peremű tálak töredékei is előfordulnak, amilyeneket a sírokban mellékletként egy esetben sem találtunk. Korongolt bögre alja is van a szórványos cserepek között, valamint egy erősen felmagasodó s fent csúcsosan megtört fülrészlet.

A LELETEK

Fegyverek, eszközök

Lándzsák. A temető eddig feltárt részéből 5 lándzsát ismerünk. Két sírban (1., 65.) párosával jöttek elő, míg az ötödik példánynak (R) sírhoz tartozása nem állapítható meg. A 65. sír példányai (III. t. 4—5., IV. t. 1—2., 8. ábra 2—3.) mind alakjukat, mind díszítésüket illetően annyira hasonlítanak egymáshoz, hogy ugyanazon kéz munkáját láthatjuk bennük. Hasonlók egymáshoz az 1. sír példányai is (III. t. 1—2., 8. ábra 1.), bár közöttük különbség van nagyságban, valamint abban is, hogy csak az egyiknek a köpűje díszített. Mindegyik lándzsa teste aránylag keskeny és fűzfalevél alakú. A 65. sír példányain, továbbá az R jelzésűn (III. t. 3.) éles gerinc fut kétoldalt végig, ami viszont az 1. sír lándzsáiról teljesen hiányzik. Utóbbiak köpűje sem olyan hosszú, mint az előbbi háromé. A gerinccel ellátott példányok csúcsának kialakítása is érdekes; szárnyaik egészen hirtelenül szűkülnek el.

A két gerinc nélküli lándzsa alakra közel áll a hazai szkíta leletanyagból ismert példányokhoz, pl. a pilinyiekhez.¹ A gerinccel ellátottakat illetően, a számunkra egyébként is fontos alsómislyei (Nižnia Misl'a) vas raktárleletben ismerünk hozzájuk közel hasonló darabot.²

Csákányok. Az 1. és 4/c sírban egy-egy csákány volt. Az elsőn feltűnő testének kerek átmetszete és a nyéllyuk hüvelyszerű kialakítása, (IV. t. 4.) a másikon részaránytalan volta. (IV. t. 3.) Mindkét alak eléggé egyedülálló a hazai leletanyagban. Egyedül az alsómislyei (Nižnia Misl'a) vas raktárleletben találunk egy, a 4/c sír példányához egészen hasonló csákányt.³

Nyílhegyek. A temető területéről három nyílhegy származik; mindhárom más-más alakú. Kettő közülük vas, egy bronz. Utóbbi (71. sír) különösen az erdélyi leletanyagban gyakran előforduló,⁴ jellegzetes kétélű szkíta alak. (V. t. 16.)

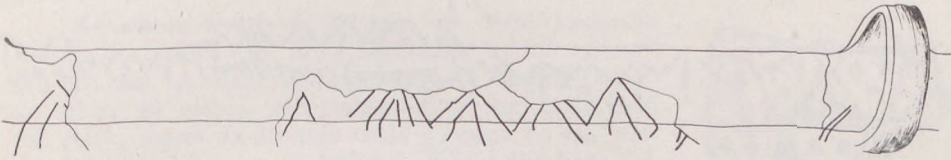
Előbbiek ezzel szemben egészen különlegesek. A 4/d jelzésű, a nagy méreteivel, erőteljes két szakállával, akár középkorinak is tekinthető lenne. Nyaka

¹ Patay P., FA 7(1955) 71. XV. t. 1—3. — Ugyanitt lásd a további lelőhelyek felsorolását.

² Eisner, J., Slovensko v pravěku. (Bratislava 1933) 162. XLI. t. 5.

³ Uo. XLI. t. 17.

⁴ Reinecke, P., Arch. Ért. 17(1897) 14—15. 2. kép.

16. ábra

is kissé csavart, mint amilyenek az utóbbiak szoktak lenni. (V. t. 17.) Nem is volt szorosan hamvak mellett. Mégis, mivel a 4. jelzésű, több egyén hamvait betakaró kőrakás kövei között, ill. alatt volt, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, annál kevésbé, mert a temető területéről más, nem egykorú lelet nem került elő. Más téren is több új alakot ismerhettünk meg Alsótelekesen, így egyelőre ezt sem zárhatjuk ki a leletegyüttesből, kizárólag tipológiai alapon.

A másik vas nyílhegy (20. sír) is szokatlan alakú. Tulajdonképpen egy kisméretű lándzsahegyhez hasonlít. Dominál rajta a köpű, míg testének alig vannak szárnyai. (V. t. 18.) Ez a példány sem közvetlenül hamvak közül került elő, de oly kis távolságra tőlük, hogy a sírhoz tartozását valószínűnek vehetjük. Hozzá hasonló példányt Szomotorról (Somotor) őriz a kassai (Košice) múzeum (az 1954. évi 2. ház 3. sz. gödréből származik).⁵ Bronzból az erdélyi erkedi szkíta leletek között volt egy valamivel nagyobb — 11 cm hosszú — de azonos alakú tárgy, amit „bronz nyárs”-nak írtak le.⁶

Kések. Böven találhatók a leletanyagban, 12 példánnyal (2/a, 4/c, 8., 10., 25., 27/a, 30., 37., 45., 65., 78. sír és M) vannak képviselve. (V. t. 1—11, 13.) Elégge egyöntetű jellegűek. Hátuk viszonylagosan széles, kivétel nélkül görbe, élük legtöbbször homorú. Néhány, szinte tökéletes épségben maradt példány révén a markolatba erősítésük módja is hűen szemlélhető. Erre a célra egy 1,5—2,5 cm hosszú tüske szolgált. Hogy a markolatba könnyebben beleilleszthessék, a tüske keskeny, vésőszerű élben végződik. Viszont, nehogy belőle könnyen kicsúszhasson, a tüske hátának éleit — néha az aljának is — ferdén állított vésőt ütve rájuk, kifogagták. Ez 6 példányon (csak hátón: 8., 10., 65.; hátón és hason: 45.; csak a hason: 4/c sír) jól szemlélhető. (9. ábra) A fogak a markolatba illesztéskor nem akadályoztak, viszont a fába beleakaszkodva meggátolták a kiesését.

Ezek a görbehátú kések általánosan elterjedtek a hazai leletanyagban. Szentes-Vekerzug⁷ mellett sok más lelőhely, de különösen Piliny⁸ nem egy hasonló példányt szolgáltatott.

Pengetőredékek. A 78. jelzésű együttesben, továbbá szórványosan (C) nagyobb, egyélű, széles hátú kés vagy tör, esetleg kard pengéjének töredéke jött elő. (V. t. 12, 14.) Az első példány háta igen enyhén hajlott, ami jellemző nemcsak a szkíta késekre, de fegyverekre is (vö. a penci karddal).⁹

⁵ J. Pastor ásatása. Az adat közlésének szíves átengedéséért ezúton fejezem ki hálás köszönetemet. Kassa (Košice) Štátné Východoslovenské Múzeum. Ltsz. IV.6388.

⁶ Reinecke, P., i. m. 14—15. 3. kép.

⁷ Párducz M., Acta Arch. Hung. 4(1954) VII. t. 24, VIII. t. 4. stb.

⁸ Patay P., i. m. 69—71. XV. t. 4—25, XVI. t. 1—4. — Ugyanitt lásd 25—28. j. alatt a többi lelőhely irodalmi adatait.

⁹ Uo. XVII. t.

17. ábra

Késhüvelyvégek. A 4. jelzésű kőpakolás szélén egy kissé sérült, vaslemezéből készült tárgy jött elő szórványosan (4g). Ovális alakban összehajlított, egyik vége felé enyhén keskenyedő volta arra enged következtetni, hogy kés hüvelyének végét boríthatta. A lemez egyik sarkán levő lyuk is arra utal, hogy valamire rá volt erősítve. (A lemezek szemben levő része sérült, valószínűleg azon is volt egy másik lyuk — V. t. 15.) Késhüvelyvégek a hazai szkíta anyagból ismeretesek (Szentcsanak-Vekerzug,¹⁰ Piliny).¹¹

A 78. jelzésű együttesben egy bronz hüvelyvég volt. A kúposan összehajlított lemez két, eredetileg egymásra fekvő sarkán ugyancsak találunk egy-egy lyukat, amelynek segítségével nemcsak összefogták a lemezt, hanem valamihez hozzá is erősítették. (V. t. 22.) Minthogy egy késrek és egy nagyobb pengetőredéknek közvetlen közelében találtuk, feltehető, hogy azok egyikének hüvelyére volt ráerősítve. A csúcán levő öntött állatfej, bár magában véve hasonmás nélküli darab, a szkíta állatornamentikára utal. (10. ábra)

Fenőkő. A 42. sírban volt egy töredékes példány. (VII. t. 21.) Minthogy ennek a sírnak java már az ásás előtt elpusztult, nem tudjuk, vajon késsel együtt helyezték-e sírba, mint az a La Tène temetkezéseknél szokásos volt? Fenőkövek egyébként szkíta sírokban is találhatók.¹²

Orsógomb. A temetőből összesen 6 példányt ismerünk, közülük azonban csak 2 származik hitelesen sírból (26., 63. sír). Egy példány (R) kivételével, amely felülnézetben hétszögletes (VII. t. 33.), a többi alakja oldalról két azonos kúpból összetettnek látszik, bár közöttük is igen nagy változatosság figyelhető meg a lapos, lencseszerűtől az erősen hegyes alakig. (VII. t. 29—34.)

A kettősen kúpos orsógombok a szkíta leletanyagban általánosan elterjedtek.

Alakját illetően ugyan hasonló az orsógombokhoz az a lencsealakú tárgy, amely az 57. csontvázas sír egyetlen mellékletét képezte. (VII. t. 23.) Mégis kis mérete miatt, valamint mert férfi sírjában volt, kételkednünk kell ilyen rendeltetésében. Úgyszintén rem valószínű, hogy orsógombnak tekinthessük a 42. sír lapos kő karikáját. (VII. t. 22.)

É k s z e r e k, d í s z í t m é n y e k

Tűk. Igen nagy mennyiségben, a síroknak szinte a felében voltak található, de rendszerint csak egy-egy darab. Már önmagában ebből is az következik, hogy valószínűleg egyaránt mind a férfi, mind a női sírok mellékletét képezte.

¹⁰ Párducz M., Acta Arch. Hung. 6(1955) 9. X. t. 6.

¹¹ Patay P., i. m. 71. XVI. t. 8.

¹² Leszib A., FA 1—2(1939) 73. II. t. 7—9, III. t. 26.

Készültek bronzból (11 db), de jóval nagyobb számban vasból (36 db). Utóbbiak közül soknak (15 db) csak töredéke volt begyűjthető, amirek következtében az alakja már semmiképp sem ismerhető fel. Alak, méret és díszítés terén a bronz és vas példányok között nem figyelhető meg különbség. A gyakoribb típusok is egyaránt készültek mindkét fémből. Kivétel egyedül a hurkos fejű tű, amelyet csak vasból ismerünk.

18. ábra

A tűk közös sajátosságai közé tartozik, hogy aránylag kisméretűek (max. 16,2 cm), egyenesek és feltűnően minuciózus kidolgozásúak.

Leggyakoribbak azok, amelyeknek a testüknél kissé vastagabb fejét, vagy az ugyancsak kissé megvastagodó nyakát (utóbbi esetben igazi fejük nincs is) négyszögletes átmetszetű hasábnak alakították ki. E típusnak bronzból 5, (4/*k*, 16., 65., 66. sír és *A* — VII. t. 8, 12, 13., 11. ábra 1.) vasból 9 (4/*i*, 4/*k*, 13., 19., 25., 33., 50., 61. sír és *T* — VII. t. 1.) példányát ismerjük. A 65. sír bronztűjének nyakát poncolt ferde vonalkázás díszíti.

Nem sokkal kevésbé gyakoriak a tagolt fejű tűk, azaz amelyeknek a testüknél alig valamivel vastagabb fejük akként hat, mintha néhány apró gyöngy között egy hosszúkas lenne ráfűzve. E hosszúkas tag több esetben négyszögletes átmetszetű. Bronzból 5 példány készült, (1/*a*, 32., 64. sír, *E* és *V* — VII. t. 9, 11, 14—15., 11. ábra 2—3.) vasból 3. (4/*m*, 7., 78. sír — VII. t. 3., 11. ábra 4.) Az 1/*a* sírban lelt tű fején a tagolás ismétlődik. (11. ábra 2.)

Néhány, kizárólag vasból készült tű feje hurkos. (8., 60. sír, továbbá talán a 4/*i* sír és *P* — VII. t. 4, 10.) Ez a bronzkorban oly gyakori tűtípus tehát igen sokáig, még a vaskorban is fennmaradt.

Mind bronzból, (4/*b* sír — VII. t. 6., 11. ábra 5.) mind vasból (10. sír — VII. t. 5.) találunk olyan tűt, amelynek feje négyszögletes szögfejhez hasonló. A bronz példány nyaka is négyszögletes és igen finoman poncolt díszítés borítja azt.

A 12. sírban lelt rövid bronztű feje aránylag nagy és gömbalakú. (VII. t. 7.)

Érdekes még a 42. sír töredékesen megmaradt tűjének feje: csavarmenetet alkot. (11. ábra 6.)

A tagolt fejű tűk a Kárpát-medence leletanyagában eddig ismeretlenek voltak; annál meglepőbb tehát ily tömeges előfordulásuk egy temetőn belül. Analógiát hozzájuk, ha nem is teljesen azonos alakban Szomotoron (Somotor) találunk, az 1955. évi ásatás anyagában.¹³ A négyszögű hasábnakú- és fejű, valamint szögfejű tűk viszont ez ideig máshonnan sem ismeretesek. Gömbfejű tűvel a meszesi 2. sírban találkozunk,¹⁴ bár utóbbi nem teljesen megfelelője az alsótelekesi 12. sír példányának.

Karperecek. A sírokból és szórványosan 25 ép, ill. töredékes példányt ismerünk. (A töredékesek túlnyomó része szórványos lelet.) Zömmel bronzból, néhány példány azonban vasból készült. Kivétel nélkül nyitottak. Két fő

¹³ L. 5. j. — Kassa (Košice), Štátne Východoslovenské Múzeum. Gyarapodási napló sz.: 21—142/55.

¹⁴ *Leszib A.*, i. m. 79. IV. t. 23.

alapformájukat különböztethetjük meg: vékony huzalszerűeket és vastagabb, tömör példányokat.

Az előbbieik végein legtöbbször kis kúpok ülnek. Ezek kivétel nélkül bronzból készültek. (16., 33., 43., 50. sír. [Az 50. sírban 2 db.] VI. t. 5, 9—10, 13—14.) Ilyen karperecek nagy számmal találhatók az erdélyi szkíta leletanyagban,¹⁵ bár a hazaiban sem ismeretlenek (Piliny).¹⁶

Ezenkívül vannak még vékonyabb, hegyes végű karperecek, bronzból (48. sír és O) — VI. t. 12, 23.) és vasból. (4/k, 69. sír — VI. t. 16, 22.) Hasonló hozzájuk, bár kérdés, hogy karperec volt-e, a 22. sírban lelt bronz karika. Méretei alapján csakis gyermekkarperec lehetne, de felnőtt egyén hamvai között találtuk. (VI. t. 6.) Gyermekékszer lehetett a 15. sír egyszerű vékony vas karperece. (VI. t. 4.)

A tömör karperecek részben bronzból, részben vasból készültek. Van utóbbiak között olyan, amelynek végei a tűkhöz hasonlóan tagoltak, (31., 47. sír — VI. t. 8, 11., 12. ábra 2, 3.) továbbá olyan, amely rovátkolt. (7. sír — VI. t. 2., 12. ábra 1.) A bronzból készültek között van pecsétlős végű, egyben rovátkoltan díszített, (Z — VI. t. 20., 12. ábra 4.) továbbá olyan, amelyet plasztikus harántbordák ékesítenek (1/a sír és N — VI. t. 1, 19.) A legtöbbjük azonban töredékes vagy sérült darab s így eredeti alakjuk s díszítésük nem ismeretes. (VI. t. 3, 7, 15, 17—18, 21, 24.)

A végeiken rovátkolt vagy tagolt díszítéssel ellátott karperecek elég gyakran fordulnak elő az alföldi szkíta temetők leletanyagában. Hogy mást ne említsünk, tagolt végű karperec volt a Szentes-vekerzugi temető 39. és 147. sírjában.¹⁷ Rovátkoltat ismerünk — hogy más lelőhelyet is említsünk — a Nyíregyháza-Nyárfa utcai leletek között,¹⁸ Pilinyből,¹⁹ Nógrádkövesdről.²⁰

Falera. A 21. sírban egy kisebb méretű bronz falera volt. (V. t. 20.) Tudjuk, hogy ilyenek a szkíta lószerszámok jellegzetes alkatrészei, ill. díszítményei. Bár általában a hátlapjukon két fülük van, találunk olyanokat — Szentes-Vekerzug 13. sír —, amelyeknek, akár csak az alsótelekesi példánynak, csak egy fülük van.²¹ Ezek is kisebb méretűek, s ebben is hasonlóak a most tárgyalt leletünkhöz.

Korong. A 72. sír lyukas bronz korongjának (V. t. 23.) rendeltetésére nincs támpontunk. Talán, miként a falerák, ez is lószerszám tartozéka lehetett.

Karika. Vasból készült lapos karika volt a 21. sírban. (V. t. 19.) Mivel ugyanebben a sírban találtuk a falerát is, lehet, hogy ez is lószerszám alkatrésze volt. A 37. sír félkörös, gombban végződő vas leletének meghatározása — töredékes állapota miatt — nem lehetséges. (VII. t. 18.)

Bronzlemez töredéke volt a 4/k sírban. (V. t. 21., 13. ábra) Sajnos a tárgy eredeti alakjára és rendeltetésére még csak következtetni sem tudunk. Trébelt, domború körök díszítik, amelyek közepén ugyancsak domború pont van.

¹⁵ Reinecke, P., i. m. 16. 5. kép c.; Kovács I., Dolg. 6(1915) 30. kép 5—6, 8—9.; Roska M., Dolg. 4(1913) 234, 236. 2. kép 2. 6. kép 2, 16, 20.

¹⁶ Patay P., i. m. 72. XVI. t. 10.

¹⁷ Párducz M., Acta Arch. Hung. 4(1954) 33. XII. t. 4—5. 14. kép 1—2.; Ua., Acta Arch. Hung. 6(1955) 10. XI. t. 2, XIV. t. 2.

¹⁸ Ua., Acta Arch. Hung. 2(1952) 152. LXIV. t. 3.

¹⁹ Patay P., i. m. 66. XVI. t. 12.

²⁰ Uo. 62. XII. t. 2.

²¹ Párducz M., Acta Arch. Hung. 2(1952) 145. XLIX. t. 5—9, LIV. t. 6—10.

Találunk rajta koncentrikus köröket is; ezek között sugárszerűen szintén domború vonalak vannak.

Elektron buzal. Törött állapota miatt rendeltetése nem határozható meg, hacsak nem kúpos végű hajkarika volt az, mint amilyent bronzból Nógrád-kövesdről is ismerünk.²²

Csontgomb és csontlapok. Mind a 37. sírban lelt ötlyukú csontgombra, (VII. t. 19.) mind a 44. sírban talált, közepén átfúrt csontlapocskára (VII. t. 26, 27.) csak egy analógiát ismerünk: a Szentes-vekerzugi 2. sírt. Rendeltetésüket illetően azonban itt sem kapunk támpontot, minthogy csak annyit tudunk, hogy a gombot „a bal kézfej előtt” találták.²³ Utóbbi esetben a kerek gombot nem kísérték — miként Alsótelekesen — bronzpitykék. (VII. t. 20.)

Pecsétlő (pintadera). A szórványosan előkerült töredék (18. ábra) egy nagyméretű, feltehetőleg téglalap alakú pecsétlő darabja. Hasonlók szintén fellelhetők a Kárpát-medence szkíta anyagában, pl. Hetényben (Chotin).²⁴

Kerámia

Az alsótelekesi temető kerámiai leletekben szegény. Nem is minden sírba helyeztek edényt; ami volt is bennük, annak is jelentős része a sírgödrök sekély volta miatt oly mértékben tönkrement, hogy legfeljebb néhány töredékét tudtuk megmenteni. Sok esetben még azt is nehéz eldönteni, vajon a sírba edényt vagy csak edénytöredékeket tettek-e.

A sírokban rendszerint csak egy edény volt. Kettő egy sírban csak elvétve fordul elő (40. sír; esetleg még a 4/b és a 19. sír jöhet tekintetbe).

Az edénymellékletek formagazdagsága is csekély. Elsősorban is csak kisebb edényeket helyeztek a sírokba. Ezek zömmel szabad kézzel készültek. Legtöbb közöttük a csésze. Két főbb csoportba oszthatók: egyik részük — és ez van többségben — enyhén kihajló peremű; a peremük alatt a nyakuk legtöbbször enyhén befűződő. (VIII. t. 3., IX. t. 6, 2.) Találunk azonban kihajló peremű csészét befűződő nyak nélkül is. (IX. t. 7.) Másik részének pereme és oldala egyenes, amely utóbbtól gömbszelvény alakú alja éles töréssel válik el. (VIII. t. 4., IX. t. 8—9.) A csészéknek — mindkét csoporténak — oly gömbölyű általában a feneke, hogy több darab csak a füle felé elbillenve áll meg. (VIII. t. 3., IX. t. 6—7, 9.) Közös sajátságuk még, hogy fülük a perem fölé emelkedik.

Ezek a csészék a hazai leletanyagban nemigen ismeretesek. Még leginkább Munkács (Mukacsevo) környékén találhatók fel a kustánfalvi (Kustanovice) csoporton belül. Itt fordulnak elő olyan csészék, amelyek füle a legmagasabb pontján szögben törik lefelé, mint az alsótelekesi 17. sír edényén, (IX. t. 9.) ill. ennél még sokkal élesebben. Megjegyzendő, egy ilyen fül is van az alsótelekesi szórványos leletek között. Ugyancsak itt ismeretesek kakas-taréjszerűen csipkézett fülű csészék, mint az alsótelekesi 55. síré. (VIII. t. 3.)²⁵

²² Patay P., i. m. 62. XII. t. 1.

²³ Csallány G.—Párducz M., Arch. Ért. 1944—45. 88. XLII. t. 6, ill. 7.

²⁴ Dušek, M., Skýtske birituálne pohrebište v Chorine na Slovensku. AR 5(1953) 59. kép.

²⁵ Fenti adatok közléséért ezúton fejezem ki köszönetemet Lengyel Irinának.

Kihajló peremű kakastaréj fülű, valamint egyenes oldalú csésze volt pl. Galamboson (Holubina) is.²⁶

A kézzel formált edények egy másik csoportja kettősen kúpos, ill. körte alakú. Ezek füleltnek (csak egy szórványos példányon volt átfúrt bütyökfül), peremük kihajló. (VIII. t. 7., IX. t. 1, 2, 4.) A kettősen kúpos edények közismertek a hazai szkíta anyagban, akárcsak a durva kivitelű, hordóalakú bögrék, amelyekből ugyancsak volt található Alsótelekesen is. (VIII. t. 5.) A sírokban és szórványosan talált töredékek zöme is ilyen durva edényekből való.

A hazai szkíta kerámia egyik legjellegzetesebb edényformája is előfordul a sírokban: a korongon készült magasfülű bögre, (VIII. t. 6.) azonban mindössze csak 3 példányban.

Feltűnő az, hogy a sírokban egy esetben sem találtunk tálat, pedig az itt levő edénytöredékek, de még inkább a szórványos leletek között ilyenek is voltak, mégpedig korongolt, behúzott pereműekből származók.

Az edények között bekarcolt vonalakkal díszítettek is voltak. (VIII. t. 4., IX. t. 1, 9.) A mintákat zegzugvonal, bevonalkázott háromszög, illetve ékszerű vonalcsoportok alkotják. (14—17. ábra) Találunk árkolással (VIII. t. 1.) díszített edényt is, valamint az össze nem állíthatók között olyant, amelynek hasán levő törésvonalat erősebb bevölgyülések szelkítják meg, akárcsak a muhi 5 sír urnájáét.²⁷ Ritkán bütykök is láthatók az edényeken. (VIII. t. 1., IX. t. 8.)

A kézzel formált agyagedények anyagát erősen soványították, mégpedig apróra tört kő-szemcsékkel. Sok esetben ezek a szemcsék az edény felületén már korrodálódtak, amiért is a felszín erősen gödrösnek látszik. (IX. t. 7.)

TEMETKEZÉS

Az alsótelekesi temető sírjai túlnyomórészt szórt hamvas temetkezések. Kivételt képez 7 sír. Feltűnő hogy utóbbiak között hatban (2., 3/a, 18., 23., 36., 62. sír) egészen fiatal gyermek csontváza nyugodott, egyedül az 57. sírban felnőtté. Ez zsugorított volt. A gyermekcsontvázak között is találkoztunk ilyennel, de valószínűleg másféle fektetés is előfordul, bár a csontok rossz fenntartási állapota több esetben nem tette lehetővé a csontváz helyzetének megfigyelését. Tájéolásukban semmi rendszer sem mutatkozik. Melléklettel sincsenek ellátva ezek a gyermeksírok.

A szórt hamvas sírok feltűnően egyszerűek. A sírgödrök — amennyiben megfigyelhetők voltak — négyszögletesek, aránylag kisméretűek (max. 100×55 cm). A szikláig ásták azokat; ahol az puhább volt, abba is belevágtak. Így sem haladják meg a 45 cm mélységet. Többször a szikla hasadékát vagy teknőjét használták ki a hamvak elhelyezésére.

Feltűnő jelenség volt az, hogy a csontvázas sírokban a csontváz mellett még hamvak is voltak találhatóak — igaz, igen kis mennyiségben. Ezt tudtuk megfigyelni a 18., 23., 36. sz. gyermeksírnál, sőt az 57. sz. férfisírnál is. A hamvak az első három esetben mindig a csontváz fölött voltak. Talán hasonló

²⁶ *Zatlukál J.—Zatlukál E.*, Adatok Podkarpatszka Rusz prachistóriájához. (Mukačevo 1937) 13. kép.

²⁷ *Leszib A.*, i. m. 70. II. t. 23.

jelenség lehetett a 62. sír esetében is, csak hogy itt az ásatás alkalmával a gyermekcsontváz közelében, de annál magasabban, minimális mennyiségben talált égett csontokat az ugyancsak a közelben levő 63. sírhoz tartozóknak véltem. Az antropológiai vizsgálatok arról győztek meg, hogy a fenti esetekben nem részleges hamvasztás történt, ugyanis gyermekcsontvázak mellett talált hamvak felnőtt egyéntől származnak. Különösen a 36. sírban volt ez nyilvánvalóan megállapítható.

Megfigyelhető volt a sírok egy részének közel való beborítása (kőpakolás). Ez lehetett nagyobb méretű s ebben az esetben több sírt takart (4. sírcsoport), vagy kisebb, amely alatt csak egy-egy sír rejtőzött (60., 64., 65. sír). Találkozunk olyan esettel is, hogy a sírgödörbe a hamvak fölé helyeztek ugyan köveket, de ezt nem tekinthetjük igazi pakolásnak (12., 44. sír). Sírhalomnak a legkisebb nyomát sem figyelhettük meg.

Jelentős a melléklet nélküli sírok száma (közel az egyharmaduk). A többiben sem volt sok lelet található. Ami kevés akadt, az rendszerint a hamvak közé volt elhelyezve. Az edénymellékletek is itt foglaltak helyet. Megfigyelhető volt az, hogy néhány esetben (50., 52. sír) az edényt már csonkán tették a hamvak közé. Gyakran pedig egy, vagy több edénynek csak néhány apró töredéke volt a hamvak mellett. Lehet, hogy ezeket nem mindig tették tudatosan a sírba, mivel hasonlóak a temető egész területén szórványosan is előfordultak. Feltűnő az is, hogy a sírokban csak kisebb edények, csészék, bögrék szerepelnek, mintha a temetési szertartás csak bizonyos edények sírba helyezését kívánta volna meg.

A fegyvermellékletek esetében jelentős az, hogy az itt talált 5 lándzsahegy közül 3 be van hajlítva. Fontos ez pedig annál az oknál fogva, mivel a fegyverek összehajlított állapotban történő sírhatételének szokását ez ideig a kelta (ill. kelta kultúrájú) népek szokásának tekintették. Az alsótelekesi példák azonban arról győznek meg, hogy e szokást már a kelták bevándorlása előtt is üzték tőlük független anyagi és szellemi kultúrájú népek.

A mellékletek között van néhány bronztárgy, amely a halotthamvasztó máglya tüzében részben megolvadt. A karperecek között akadnak ilyenek, (1/a, 4/k, 13. sír — VI. t. 1, 15., VII. t. 25.) valamint tűzben eltorzult a 21. sír falerája is. (V. t. 20.)

Nem kevés azon sírok száma sem, amelyben a hamvak mellett vagy között állatcsontok voltak. Ezek egy esetben sincsenek megégetve. A halottnak szánt ételáldozatot tehát nem tették fel a máglyára.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a temető nincs teljesen feltárva s így végső következtetéseket nem vonhatunk le. Mégis az 1959. évi ásatások után a temető elhelyezését tekintve megfigyelhetjük azt, hogy a sírok nagyjából két csoportot alkotnak.

Az egyikbe sorolhatók az 5., 8—57., 66., 68. és 77. sz. sírok. Ez a csoport a dombhát gerincén és annak közelében helyezkedik el. Az 5., 37—39., 66., 68. sírok ugyan úgy tűnnek fel mintha külön csoportot alkotnának, de ez csak annak a következménye, hogy a közbeeső sírok (legkevesebb kb. 15) a kö-, helyesebben murvabánya egyik gödrének kitermelésével elpusztultak. Legkevesebb 5 sír elpusztulhatott a csoport Ny-i oldalánál is. Az itt megsemmisült sírokból származik a két, az ásatás előtt talált szórványos edény. A csoport közepetáján a sírok igen sűrűn helyezkednek el. A széleken a sírok lényegesen ritkábbak.

A másik nagy sírcsoportba az 1—3/a, 4/a—4/m, 58—65., 71—76. és 78. számúak tartoznak. Az előbbtől K-re, már a domb lejtőjén helyezkedett el, hosszabb sávban. Jellemző e csoportra, hogy itt több sír fölött kőpakolás volt. Ebből a csoportból is elpusztulhatott a D-i részén néhány sír, hiszen csak akkor figyeltek fel a temetőre, amikor az 1. sír lándzsái napvilágot láttak. Egyes helyeken itt is sűrűn találhatók a sírok.

A 6—7., 67. és 69—70. sz. sírok a két nagy sírcsoport között, a többiektől aránylag nagyobb távolságban voltak.

Anélkül, hogy messzemenő következtetéseket szándékoznánk levonni — hiszen a temető még nincs teljesen feltárva —, a leletek terén a két fő sírcsoport között bizonyos különbségek észlelhetők. A fegyverek — lándzsa, csákány, nyílhegy — a K-i csoport sírjaiban, vagy annak sírjai között szórványosan voltak találhatók — kivéve a 20. sír nyílhegyét. A bronztűk túlnyomó része is ennek a K-i csoportnak a területén jött elő (K-i csoport: 8, Ny-i: 3, közbül: 1 db). Ugyanakkor a vastűk esetében fordított a helyzet (K-i csoport: 8, Ny-i: 23, közbül: 2 db), de ezek közül a díszesebbnek ható tagolt fejű tűk hiányoztak a Ny-i csoport leletanyagából (K-i csoport: 2, közbül 1 db).

A karperecek terén ilyen különbség már nem figyelhető meg. Itt talán csak annyi a két csoport közötti eltérés, hogy a vastag bronz karperecek, ill. azok töredékei főként a K-i csoportból származnak (6, Ny-i csoport 3, közbül 1 db). Ezzel szemben a vékony, huzalszerű és legtöbbször kúpban végződő bronz karperecek vagy azok töredékei 1 kivétellel a Ny-i csoportból valók (9 db). Korongolt bögre sírból csakis a K-i csoportban fordult elő.

Nem tartanám lehetetlennek, ha e mögött a kettősség mögött a temetőhöz tartozó település közösségében fennállott valamilyen társadalmi különbségek rejtőznének. Természetesen a kérdés végső elbírálására csak a temető teljes feltárása után kerülhet sor.

Amikor ezt a kérdést felvetjük, ugyanakkor viszont azt is ki kell hangsúlyoznunk, hogy a két kérdéses csoport szorosan összetartozik. Azonos bennük főbb vonásokban a temetkezés módja és a leletek nagy része. A két csoportban tehát etnikai különbséget nem kell látnunk, sőt valószínűleg időbelit sem.

A TEMETŐ ÖSSZEFÜGGÉSEI A KÖRNYEZŐ TERÜLETEK LELETEIVEL

Röviden vizsgáljuk meg, hol a helye az alsótelekesi temetőnek a hazai régészeti anyagban?

A már eddig elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy az itteni leletek közül nem egy tárgytypust megtalálunk az alföldi szkíta emlékanyagban.²⁸ Ilyenek mindenekelőtt is a korongolt, magasfülű bögrék és az ugyancsak töredékekben, szórványos leletekkel képviselt korongolt, behúzott peremű tálak. De a görbe hátú kések, gerinc nélküli lándzsák, tagolt végű karperecek, a falera, a csontgomb és átfúrt csontlemezek, végül a háromszög-mintájú pecsétlő, mind olyan formák, amelyek vagy kifejezetten jellemzőek az alföldi szkíta temetőkre, vagy ha nem is nagy számban, de ott is előfordulnak.

²⁸ Ide számítandók (a továbbiakban is) a nógrádi dombvidéken, valamint DNy-Szlovákiában levő lelőhelyek.

Ezzel szemben mégsem tekinthetjük az alsótelekesi temetőt az alföldi szkíta kultúrkörbe tartozónak. Éles különbség mutatkozik közöttük a temetkezés módját illetően. Azt a jelenséget, hogy szinte kizárólag csak a kisgyermekeket nem hamvasztották el, eddig egyedül Alsótelekesen figyelhettük meg. Eltér az alföldi temetők képétől a kisködrös sírok feltűnő sűrűsége. Pedig utóbbi jelenség nem magyarázható helyszűkével, ugyanis a temető nem terjed ki a Dolinka nevű domb elég tágas hátának egész területére. Hiányzanak az Alföldről Alsótelekes legjellemzőbb és legnagyobb számban előforduló leletei, a minuciózus kidolgozású tűk. Az alsótelekesi kerámia leggyakoribb típusát, a füles csészét (mindkét változatát) ugyancsak nem találjuk fel az Alföldön.

Amikor tehát leszögezzük az alsótelekesi temetőnek az alföldi szkíta emlékanyagtól több lényeges sajátosság terén eltérő voltát, rá kell mutatnunk viszont arra, hogy az erdélyi szkíta leletek jellemző formái közül néhányat fellelünk leletegyüttesünkben. Ez a kétélű szkíta nyílhegy, valamint a vékony, kúpos végű bronz karperec, amely méghozzá Alsótelekesen elég nagy számban volt található.

A már említett csészék, különösen azok, amelyeknek füle kakastaréjszerű, vagy fent élesen megtörő, bizonyos tekintetben a kustánfalvi (Kustanovice) csoporttal is összefüggésbe hozzák temetőnket. De utóbbival sem azonosítható; szögesen eltérők a temetkezési szokások. Kustánfalvára sírhalmok emelése jellemző.²⁹ Azonkívül ott teljesen hiányzik a korongolt kerámia.

Hivatkoztunk már arra, hogy a tagoltfejű tűkre, valamint a hosszú köpűjű nyílhegyre a szomotori (Somotor) telepen találunk analógiát. Itt még azt is megemlíthetjük, hogy az alsótelekesi 5. sír urnaszerű edényével rokon alak is található Szomotoron.³⁰ De Szomotor kerámiájának többi típusa már ismét nem található fel Alsótelekesen. Tehát e két lelőhely anyagát sem azonosíthatjuk teljesen. Szomotornak a Szabolcs megyei szkítakori leletanyaggal való rokonságára különben Pastor is rámutatott.³¹

Vissza kell térnünk a maga nemében egyedülálló alsómislyei (Nižnia Misl'a) vas raktárleletre is. A leletegyüttesben 2 félkész vasrúd, 8 sarló, 3 tokos balta, 2 „Ärmchenbeil” és 1 erős gerinccel ellátott lándzsa mellett 1, az alsótelekesi 4/c sírból származó csákánynak teljesen megfelelő darab volt.

A fenti összefüggések alapján meg is rajzolhatjuk temetőnk kronológiai helyzetét. Bár a szomotori telep kerámiája Pastor szerint még HB időre is vall,³² a mi anyagunkat ilyen magas korra semmiképp sem keltezhetjük. A korongolt kerámia jelenléte, valamint a többi, az alföldi szkíta leletanyaggal fennálló egyező vonás arra vall, hogy a temető csakis a szkítáknak az Alföldre való bevándorlása utáni időben létesült. Ha ezt — Párducz után³³ — i. e. 550-re tesszük, akkor a temető használatát is az i. e. VI. sz. végére, ill. V. sz.-ra keltezhetjük. Alátámasztja ezt az alsómislyei raktárlelettel való összefüggése is, amely az „Ärmchenbeil”-ek alapján a HC időre utal.

Az alsótelekesi temető kultúrájának — és valószínűleg lakosságának is —

²⁹ Zatlukál J.—Zatlukál E., i. m. 89—90, 139—145.

³⁰ Pastor, J., Výskum na Somotorské Hore. SA 6(1958) 318—319. II. t. 6. — Hasonlóak még: uo. I. t. 1, II. t. 3. alatt bemutatott urnák is, bár méretben lényegesen nagyobbak.

³¹ Uo. 325.

³² Uo. 326.

³³ Párducz M., Acta Arch. Hung. 2(1952) 171.

egyik eleme a fentebb felsorolt összefüggésekből kifolyólag az Északkeleti Kárpátok vidékén honos azonos korú kultúrára, ill. lakosságra vezethető vissza. Ezen a vidéken keresztül juthattak ide az erdélyi és podoliai szkíta leletek egyező jelenségei is. Ehhez járult, mint másik elem, az alföldi hatás.³⁴

Mégis az alsótelekesi temető egykori lakosságát a vele egykorú alföldivel azonosítani nem tudjuk. A már részletezetteken kívül életmódban is lehetett közöttük különbség. Az életmódrak ugyanis szoros velejárója a ruházat s ruházatuknak különböznie kellett. Az alsótelekesiek viseletének egyik fő kelléke volt a tű, ellentétben az alföldiekkel, akiknek sírjaiból ez hiányzik (előfordul ellenben a fibula, amit viszont eddig nem találtunk meg vizsgált temetőnkben). E téren közelebb kellett állniuk a Kárpátok vidékére és az azon kívül eső területnek lakosságával. Ott ugyanis az egyenes tűk már gyakoriak, ha típusban el is térnek némileg a mieinktől.³⁵

PATAY PÁL

CIMETIÈRE DE L'ÂGE DU FER À ALSÓTELEKES

Les fouilles pratiquées par l'auteur en octobre et novembre 1959, à Alsótelekes, ont permis d'ouvrir partiellement des sépultures renfermant des trouvailles originales et de mettre à jour une riche récolte encore inconnue. Le site de la trouvaille se trouve au sommet d'une colline de rocher dolomitique ouverte d'une couche d'humus à une épaisseur de 15—30 cm environ seulement.

L'auteur décrit les tombes ainsi que les trouvailles découvertes sporadiquement sur le terrain des sépultures.

Dans la récolte, il y avait des armes. Des lances de fer, au nombre de 5 (Pl. III. 1—5., IV. 1—2., fig. 8. 1—3.) ont été mises à jour. Dans les tombes n°s 1 et 65, ces lances ont été présentes par couples, la cinquième pièce était une trouvaille sporadique. Pareils fer de lance sont connus des trouvailles scythes de la Hongrie. Dans deux tombe on a trouvé aussi des dolabres en fer. (Pl. IV. 3—4.) Une pièce semblable à ces dolabres a été mise à jour au dépôt de fer de Nižnia Misl'a, dans lequel se trouvaient des fers de lance et des „Ärmchenbeils" également. Les trois pointes de flèche provenant de ces sépultures diffèrent tous par leur forme, l'une de l'autre. L'une est en bronze, à double branchant, type caractéristiquement scythique. (Pl. V. 16.) L'une des pointes de fer est munie de barbillons, (Pl. V. 17.) l'autre ressemble à un fer

³⁴ Alsótelekestől alig 10—12 km-re K-re van Meszes, ahonnan ugyancsak ismerünk szkíta sírokat. (*Leszib A.*, i. m. 79. IV. t. 20—32.) Az innen származó leletek — kivéve azt, hogy 2 tű is volt az egyik sírban — teljesen beillenek az alföldi szkíta leletanyagba. A két itt talált vascsákány is rokon az Alföldön találtakkal és nem az alsótelekesiekkel. Meg kell még említenünk, hogy a szendrői Ördögáti Csengőbarlang, ahonnan csont tegezdsírt ismerünk (*Leszib A.*, i. m. 6. kép), 3 km-re sincs az alsótelekesi Dolinkától.

³⁵ *Sulimirski, T.*, Scytowie na zachodniem Podolu. (Lwów 1936) 25.

de lance de petite dimension. (Pl. V. 18.) Pareille pointe de fer nous est connue des trouvailles scythes de la Transylvanie, notamment d'Erked et de Somotor.

Fréquente sont les couteaux au dos courbe. (12 pièces, Pl. V. 1—11, 13.) Ils ressemblent à ceux, récoltés dans les trouvailles scythiques de la Grande Plaine Hongroise. Les restes de deux sabres ou dagues majeurs ont pu être également récupérés. (Pl. V. 12, 14.) Les bouts de deux gaines de couteau, l'une en fer (Pl. VI. 15.) et l'autre en bronze, ont été trouvés dans les sépultures. La gaine en bronze a été façonnée à l'extrémité en forme d'une tête d'animal. (Pl. V. 22., fig. 10.) La liste des outils est complétée par une pierre à aiguiser (Pl. VII. 21.) et par des fusaioles. (Pl. VII. 29—34.) L'emploi analogue des deux pièces semblables à ces pesons de fuseau reste une question controversée. (Pl. VII. 22, 23.)

Parmi les parures et ornements, la fréquence des épingles est frappante. Une dimension relativement faible est la caractéristique commune de ces pièces (16,2 cm au maximum), elles sont droites et d'une exécution remarquablement minutieuse. Parmi ces épingles, les pièces à tête carrée ou au col carré sont les plus fréquentes. En bronze 5 pièces, et 9 en fer ont été récoltées. (Pl. VII. 8, 12, 13., fig. 11: 1., Pl. VII. 1.) Non moins fréquentes étaient les pièces à tête articulée, dont le nombre était également élevé, 5 pièces en bronze et 3 pièces en fer ont été découvertes. (Pl. VII. 9, 11, 14—15., fig. 11. 2—3., Pl. VII. 3., fig. 11. 4.) Les épingles à tête bouclée (2, peut-être 4 pièces) est été faites sans exception de fer. (Pl. VII. 4, 10.) Il y a des épingles à tête de clou en bronze et en fer, une pièce de chacune. (Pl. VII. 6., fig. 11. 5., Pl. VII. 5.) On a réussi de mettre à jour en outre des épingles en bronze à tête ronde (Pl. VII. 7.) et en fer à tête en torsade. (Fig. 11. 6.) Nombreuses étaient les pièces fragmentaires, de type indéterminable. On ne connaît qu'un seul exemplaire d'épingle analogue à celles à tête articulée, celle-ci provient de Somotor.

Des bracelets trouvées, au nombre de 25, sont, sans exception, ouvertes. Il y a des pièces, constituées d'un filet mince, dont quelques-unes se terminent en forme de petits cônes — celles-ci sont faites uniquement de bronze. (Pl. VI. 5, 9—10, 13—14.) Dans les trouvailles scythes de la Transylvanie des pièces analogues sont très fréquentes. D'autres bracelets au corps mince — aux bouts pointus — sont faites tant de bronze que de fer. Les pièces plus grosses et massives sont partie de bronze, partie de fer. La façon de leur extrémité varie, il y en a des pièces au bout strié, (Pl. VI. 2., fig. 12. 1.) articulé, (Pl. VI. 8, 11., fig. 12. 2, 3.) sigillé, (Pl. VI. 20., fig. 12. 4.) orné de nervures plastiques. (Pl. VI. 1, 19.) Nombreuses sont les pièces fragmentées, celles-ci rentrent, en grande majorité, dans le cadre des trouvailles sporadiques. (Pl. VI. 3, 7, 15, 17—18, 21, 24.) Semblables bracelets nous sont venues de Szentes-Vekerzug, ainsi que des autres sites scythiques de la Hongrie.

Mention doit être faite encore des trouvailles suivantes: une phalère, (Pl. V. 20.) un disque en bronze, (Pl. V. 23.) deux anneaux en fer, (Pl. V. 19., VII. 18.) les restes d'une lame ornée en bronze, (Pl. V. 21., fig. 13.) un fil d'électrum — peut-être les restes d'une agrafe pour cheveux au bout conique — des feuilles en os, (Pl. VII. 26—27.) et un bouton d'os orné de pomme en bronze, (Pl. VII. 19—20.) finalement, trouvaille sporadique, les restes d'une pinte. (Fig. 18.)

La richesse d'ornement de la céramique est modique, seulement des vases de petites dimensions ont été trouvés, d'ordinaire, une seule pièce dans chaque tombe. Les plus fréquentes parmi ces pièces sont les tasses à anse haute, au bord rabattu ou droit. (Pl. VIII. 3., IX. 6—7., VIII. 4., IX. 8—9.) Pareilles tasses ne se retrouvent pas parmi les trouvailles mises à jour dans la Grande Plaine Hongroise, par contre, elles se rencontrent dans le groupe de Kuštanovice, dans l'Ukraine carpathique. L'anse de l'une des tasses est crénelée, en crête de coq. (Pl. VIII. 3.) Des pots doublement conique ou piriforme, (Pl. IX. 1, 4., VIII. 7., IX. 2.) semblables à ceux, mis à jour en Hongrie dans les trouvailles scythes, se trouvent également à un nombre inférieur, ainsi que des pots d'une exécution grossière, en forme de tonneau. (Pl. VIII. 5.) La poterie la plus caractéristique de la céramique scythe de la Hongrie se rencontre également et notamment le pot tourné à anse haute, il est vrai que dans trois exemplaires seulement. (Pl. VIII. 6.) Il est remarquable que les plats tournés au bord rentré ne figuraient que parmi les trouvailles sporadiques et là aussi en fragments seulement.

Les tombes sont pour la plupart des sépultures cinéraires dispersées. Exception en est faite pour 7 tombes. (2, 3/a, 18, 33, 36, 57, 62.) Ces sépultures renfermaient, à l'exception de la tombe n° 57, les ossements d'enfants tout jeunes et manquaient toutes de mobiliers. Quelquefois, il y avait aussi là des cendres — et par surcroît les cendres d'adultes — (13, 23, 36, 57 — et peut-être la tombe n° 62 encore). Dans plusieurs cas on a trouvé un amas de pierres, il y avait au-dessus de plusieurs tombes en couche continue. (Groupe tombal 4.)

Il est frappant que le bout de trois lances était trouvé courbé. Il est acquis donc que cette coutume y était répandue déjà antérieurement à l'époque celtique.

Les sépultures semblent former deux groupes majeurs qui dénotent certaines différences dans les trouvailles ainsi que dans le mode d'inhumation.

Une partie des trouvailles accuse une identité frappante aux contingents de trouvailles des sépultures scythiques de la Grande Plaine Hongroise (y compris ceux des sites de la région de collines de Nógrád et de la Slovaquie sud-occidentale). Cependant, des différences marquées se révèlent également entre les deux groupes. La population de la commune Alsótelekes de l'époque ne peut donc être assimilée à la population contemporaine de la Grande Plaine Hongroise. Elle se différait aussi par l'emploi des épingles sur leurs costumes et en conluant des différences d'habillement, le mode d'existence des deux populations devait être également différent. La contemporanéité des populations est cependant incontestable. La date des sépultures d'Alsótelekes peut être mise, sans aucun doute, après l'immigration des Scythes en Hongrie (selon l'opinion de Párducz après 550 avant notre ère). Outre l'influence de la culture de la Grande Plaine Hongroise, compte doit être tenu aussi d'un autre facteur, qui se constitue des trouvailles de l'Ukraine carpathique, de la Transylvanie et de la Podolie. Les types identiques découverts dans les dépôts à Somotor et Nižnia Misl'a s'en réfèrent aussi à ces trouvailles.

DIE SZENE DER „LUPA CAPITOLINA“ AUF PROVINZIALEN GRABSTEINEN

Es ist aus Roms Gründungssage bekannt, daß Numitor, der König von Alba — ein Nachkomme des Aeneas — durch seinen Bruder, Amulius des Thrones beraubt und verbannt wurde. Amulius liess die Söhne Numitors umbringen, seine einzige Tochter, Rhea Silvia liess er Vestalin werden. Doch der göttliche Mars selber zeichnete das Mädchen mit seiner Liebe aus; sie gebar Zwillinge, *Romulus* und *Remus*. Da der grausame Amulius um seinen Thron zitterte, liess er die Kinder in den Tiberis werfen. Doch trugen die Wellen die Knaben ans Land, wo sie durch eine von Mars gesandte Wölfin mit Milch, und durch Spechte mit honigsüssen Früchten ernährt wurden. Unter solchen Umständen fand Faustulus, der Hirt des Königs, die Zwillinge, er nahm sie mit nach Hause und zog sie auf. Die Knaben erfuhren jedoch später das Geheimnis ihrer Abstammung und das traurige Schicksal ihres Großvaters. Als erwachsene Jünglinge, mit ausgezeichneten Fähigkeiten setzten sie Numitor später wieder auf den Thron zurück, und sie gründeten unweit von Alba eine neue Stadt, die nach Romulus *Rom* genannt wurde. Während des Baues der Stadt entstand jedoch ein Zwist zwischen den Brüdern, bei dem Romulus seinen jüngeren Bruder tötete.¹

Die erste Darstellung dieses bekannten Mythos ist die im IV. Jahrhundert v. u. Z. verfertigte „lupa Capitolina“ genannte bronzene Statuengruppe.² (Taf. X.) Dieses alleinstehende Meisterwerk etruskischer Kunst stellt eine nach links schreitende Wölfin mit den Zwillingen dar. Eines der Kinder ist dem Beschauer gegenüber dargestellt und säugt kniend, das andere sitzend. Diese Statuengruppe wurde von der Stadt Rom anlässlich der Befreiung von der Tyrannei der Könige dem Jupiter gewidmet und am heutigen Capitolium aufgestellt.³

Die Stele von Felsina ist ebenfalls ein etruskisches Kunstwerk, doch bereits aus dem III. Jahrhundert v. u. Z.⁴ Auf diesem Steindenkmal senkt die Wölfin — von der ursprünglichen lupa-Darstellung abweichend — den Kopf, und sie wendet ihn den Kindern zu.

¹ *Livius*, Ab urbe condita. Lib. I. Cap. 3, 4. — *Vergilius* Aeneis. Lib. VI. 777—787. — „In der römischen Religion sind — wie auch in den übrigen italischen Kulturen — die Spuren des Totemismus aufzufinden. Davon zeugt auch die Legende der Wölfin, die den Gründer Roms säugte. Wahrscheinlich standen auch die Lupercalia-Feste und das dem Faunus gewidmete eigentümliche Lupercal-Heiligtum mit der Wölfin im Zusammenhang, ferner das Priesterkolleg der *luperci*, usw.“ — *Maskin*, N. A., Az ókori Róma története. (Geschichte des antiken Roms.) (Budapest, 1951) 81.

² *Petersen*, E., Lupa Capitolina. *Klio* 8(1908) 440 ff., ferner *Ders.*, *Klio* 9(1909) 29 ff.

³ Ebda. 47.

⁴ Ebda. 35, Abb. 4. Derzeit zu Bologna.

Aus Bolsena stammt ein Metallspiegel, der im III. Jahrhundert v.u. Z. verfertigt wurde.⁵ Auf diesem Denkmal wird die Szene ausser mit der die Kinder stillenden lupa noch mit zwei Vögeln und einer verschleierte Frauenfigur ergänzt. Im Romulus-Mythos kommt der Specht zu einer wichtigen Rolle. Wir erwähnten bereits, daß dieser von Mars geliebte Vogel die göttlichen Knaben mit süßen Wurzeln und Früchten ernährte. Die Vogeldarstellung erscheint hier also nicht als raumausfüllendes dekoratives Element, sondern als organischer Bestandteil der Sage. Die verschleierte weibliche Figur ist wahrscheinlich die um ihre Söhne trauernde Rhea Silvia.

Das bisher bekannte Bildmaterial des Mythos wird mit der Darstellung auf einer aus dem III. Jahrhundert v. u. Z. stammenden Schale aus Celene bereichert, die mit Basreliefs verziert ist.⁶ Hier stillt die Wölfin die Zwillingknaben bereits unter dem „*ficus Ruminalis*“; auf den Zweigen des Baumes sitzen zwei Vögel.⁷

Die etruskischen Denkmäler aufzählend und analysierend kommen wir zu einem — leider nur aus der Literatur bekannten, doch in seiner Bedeutung sehr wichtigen — Denkmal, der sog. „Tafel der Ogulnier“. Cnaeus und Quintus Ogulnius, Aedile, brachten in der Nähe von Lupercal im Jahre 296 v. u. Z. das Standbild der lupa auf dem heiligen Feigenbaum an. Auf dieser darstellung stillte die Wölfin die Zwillinge.⁸

Aus der Zeit der Republik ist keine Darstellungen der lupa Capitolina bekannt.

Als die republikanische Staatsform durch den Prinzipat des Augustus abgelöst wurde, erscheint die lupa Capitolina nach der etruskischen Kunst wieder im Rahmen der reichen dekorativen Kunst. Das ist keineswegs ein Zufall: diesmal hat man es nämlich nicht bloß mit dem Wiederbeleben eines dekorativen Motivs zu tun, bzw. mit dessen häufiger Anwendung. Die Erscheinung hat tiefere Gründe. Octavianus berechnete seine Regierungszeit nämlich nur ab 29 v. u. Z., weil ihm der Senat damals den Titel Augustus verlieh. Doch war es Augustus' einziger Wunsch, daß man ihm anstatt dessen den Namen *Romulus* gäbe. Das war keineswegs ein Geheimnis, denn z. B. Ovid vergleicht Romulus und Augustus, zu Gunsten dieses letzteren.⁹ Augustus sehnte sich also nach dem Namen jenes Romulus', der den römischen Staat gegründet hatte, weil er mit dem Wiederbeleben der Romulus-Idee die offensichtlichen monarchistischen Züge seines Prinzipates in ein besseres Licht zu stellen wünschte. Auch deswegen hätte Augustus gern den Namen Romulus aufgenommen, um dadurch auch jene künstlich verbreitete Anschauung zu

⁵ Seeck, O., *Romulus*. PWRE 2. Reihe I. (Stuttgart 1920) 1081.

⁶ Ebda. 1082.

⁷ „*ficus Ruminalis*“ = Baum des Romulus oder der ihn ernährenden Mutter am Hang des Palatin, in der Nähe der Lupercal-Höhle, unter welchem die Zwillinge lagen. Ebda. 1083.

⁸ *Livius*, a. a. O. Cap. X. 23. — Mit dem Namen der Brüder Ogulnius ist jener Rechtsvor-schlag verbunden, der 300 v. u. Z. angenommen wurde, und demzufolge den Plebejern der Weg zu allen öffentlichen Ämtern offen stand. Sie wurden auch den Körperschaften der Pontifices und Auguren zugelassen. *Maskin*, N. A., a. a. O. 96.

⁹ *Suetonius*, Aug. 7. — Cassius Dio schreibt, daß Augustus diesen Namen sehr gerne erworben hätte, doch befürchtete er, man könnte ihn verdächtigen, daß er das Königtum anstrebt. *Cass. Dio*, 53. 16. — *Ovidius* „*Vis tibi grata fuit, florent sub Caesare leges, tu domini nomen, principis ille tenet; te Remus incusat, veniam dedit hostibus ille.*“ *Fasti* II 140—142.

unterstützten, daß der göttliche Ursprung seiner Familie, der Sippe der Iulier bis zum Sohn der Göttin Venus, Aeneas zurückzuführen ist.¹⁰ Wie bekannt, hatte Romulus außer in Roms Gründungssage auch in der römischen Religion eine bedeutende Rolle. Nach seinem Tode wurde er unter dem Namen Quirinus in die Reihe der unsterblichen Götter aufgenommen. Ein Tempel wurde ihm zu Ehren errichtet und zu seinem Andenken wurden alljährlich unter dem Namen Quirinalia Festspiele veranstaltet.¹¹ Da Augustus, gemäß seiner monarchistischen Staatsführung, die VRBS zum politischen, wirtschaftlichen und künstlerischen Centrum des stets wachsenden Reiches erhoben hatte, erweckte er ausserordentlich geschickt auch alle jene Riten der römischen Staatsreligion zu neuem Leben, die mit Romulus, dem Gründer des Staates in Zusammenhang waren oder wenigstens auf ihn hinwiesen. Dementsprechend unterstreicht die Darstellung der lupa Capitolina die Bedeutung der Stadt Rom als Zentrum des Weltreiches und sie symbolisiert zugleich den Prinzipat des Augustus.

Wir wollen nun die lupa Capitolina-Szenen auf den Darstellungen aus der Zeit des Augustus untersuchen.

In erster Reihe müssen wir hier die „Ara Pacis“ erwähnen. Wir wissen, daß „... auf der Ostseite Szenen aus Roms Urgeschichte dargestellt waren. Von diesen kennen wir eine Darstellung des Aeneas, wie er den Penaten opfert. Unter den Hausgöttern ist auch der Genius des Augustus zu erkennen. Darauf folgen Szenen, die mit der Geschichte von Romulus und Remus verbunden sind. Die Anfänge Roms wurden also mit dem Urvater der Iulier-Sippe gemeinsam gepriesen, doch wurde auch die Geschichte des Romulus in Gedanken gebracht, in dessen Wirken man das Vorbild zu Augustus' taten sah.“ Doch „... ist die Tatsache, daß auch im Bereich der Kunst eine Politik mit bestimmter Tendenz zur Geltung kam, auch damit bewiesen, daß die erstrangigen Werke der Hauptstadt zu Mustern und Prototypen der provinziellen Kunst wurden... Die Meister der in Rom, in Italien und überall in den Provinzen aufgestellten Altäre kopierten die Szenen der „Ara Pacis“ oder sie schöpften die Themen von diesem Altar. Auf einem solchen Relief erscheint z. B. eine Szene, die auf den Fragmenten der „Ara Pacis“ nicht erhalten geblieben ist. Wir sehen auf diesem Altar eine Reproduktion der Geschichte von Romulus und Remus: die Wölfin stillt die Zwillinge unter dem „ficus Ruminalis“. Im Vordergrund stehen wahrscheinlich jene Hirten, die die Königskinder aufzogen.“¹²

Die „Ara Pacis“ war also in erster Reihe jenes offizielle Denkmal, auf dem die lupa Capitolina-Szene wissentlich angewandt war, und seine Wirkung können wir auch auf die übrigen Werke der Augustus-Zeit nachweisen.¹³

¹⁰ „Das Epitheton Augustus unterstrich den göttlichen Aspekt von Augustus' Person und zeigte ihn als Paar des Gründers des römischen Reiches dar.“ *Maskin, N. A., Augustus principatusa kialakulása és társadalmi lényege.* (Entstehung und soziales Wesen von Augustus' Prinzipat.) (Budapest 1953) 311.; *Trencsényi-Waldapfel I., Római regék és mondák.* (Römische Märchen und Sagen.) (Budapest 1960) 8.

¹¹ *Inscriptiones Italiae. XIII: Fasti et elogia* (Roma 1947) 1. N. 86.

¹² *Maskin, N. A., Augustus principatusa...* 484. Der im Text erwähnte Altar ebda. Abb. 11.

¹³ *Strong, A., The exhibition illustrative of the provinces of the Roman Empire, at the baths of Diocletian, Roma. JRS 1 (1911) 3. f. Abb. 1.*

Im augustinischen Rom findet man in grosser Anzahl kunstvoll ausgeführte Grabaltäre mit lupa Capitolina-Darstellungen.¹⁴ Die Analyse des Namenmaterials zeigt, daß die auf ihnen erwähnten Personen alle vollberechtigte römische Bürger waren. Möglicherweise wollten die vornehmen Patrizier mit dieser Darstellung ihr Senatorenamt unterstreichen, doch ist es auch nicht ausgeschlossen, daß die Szene nur deshalb dargestellt wurde, um die Zugehörigkeit zum alten Rom, die Nobilität hervorzuheben. Doch kommt es auf diesen Denkmälern oft vor, daß anstatt der Zwillinge nur *ein* Kind verewigt wird. Da die Statue der capitolinischen Wölfin eben in Rom am bekanntesten war, wurde die Szene offensichtlich so oft wiederholt, daß man dem Umstand keine Bedeutung zumaß, ob ein Kind, oder ob zwei Kinder dargestellt sind. Auch ist es nicht ausgeschlossen, daß der sich stets verstärkende Romulus-Kult eine komplette Hintansetzung von Remus' Person zeitigte; das ist sogar wahrscheinlich. Auf den Grabaltären aus der Stadt Rom wurde also jeweils daß der Hinweis auf den römischen Ursprung, die vornehme Abstammung des Verstorbenen durch ein von jedermann bekanntes Emblem hervorgehoben.

In dem sich immer weiter ausbreitenden römischen Reich findet man auch anderenorts lupa Capitolina-Darstellungen.¹⁵ Diesmal untersuchen wir nur jene Steindenkmäler, auf denen diese Szene zu sehen ist.

Aus Gallien kennen wir die folgenden: aus Arenes,¹⁶ aus Saint-Rémy¹⁷ und aus Avanches¹⁸ stammen Grabsteine aus dem I. Jahrhundert, auf deren untersten Feld die lupa Capitolina-Szene zu sehen ist. Auf allen drei Darstellungen schreitet die Wölfin nach links, die Areneser und die Avancheser Wölfin wendet ihren Kopf zurück und leckt die Schulter bzw. die Hand des in ihrer Nähe sitzenden Kindes. Auf dem Stein aus Avanches ist der Hintergrund höhlenmäßig ausgebildet, auf beiden Seiten der Bildfläche sieht man je einen Baum („*ficus Ruminālis*“!). Leider fehlt die Inschrift von allen drei gallischen Grabsteinen. Auf einem Steindenkmalfragment aus Oberstaufenbach wendet die lupa ihren Kopf zu einem der Kinder zurück.¹⁹ Am oberen Rand rechts ist — der D M Formel entsprechend — ein großes M noch sichtbar. Unter diesem entnimmt man verschwommen die Formen eines Vogels (Specht!). Von einem Grabsteinfragment aus Luxembourg ist nur der mit einer Girlande verzierte Oberteil erhalten geblieben.²⁰ Hier sieht man eine nach rechts schreitende Wölfin mit den Zwillingen. Auf einem Fragment aus Dijon hat der Steinmetz interessanterweise anstatt der Zwillinge Wölfe angebracht.²¹ Auf

¹⁴ Altmann, W., Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit. (Berlin 1905) 40, Nr. 5., 50, Abb. 40. (CIL VI 1968); 51, Abb. 41. (CIL VI 22811); 57, Nr. 15. (CIL VI 9326); 76, Nr. 32. (CIL VI 9897); 82, Nr. 43. (CIL VI 298558); 85, Nr. 48. (CIL VI 20175); 93, Abb. 77. (CIL VI 14316). — Urnen: ebda. 21, 99, Nr. 80, 82, 119, Nr. 115.

¹⁵ Petersen, E., hat noch viele Darstellungen gesammelt. Klio 9. 37.

¹⁶ Esperandieu, E., Recueil Général des Bas Reliefs de la Gaule Romaine. I. (Paris 1907) 310, Nr. 459.

¹⁷ Ebda. 99. Nr. 116.

¹⁸ Ebda. VII. (Paris 1918) 105. Nr. 5431.

¹⁹ Ebda. VIII. (Paris 1922) 145, Nr. 6097.

²⁰ Ebda. V. (Paris 1911) 416. Nr. 4077.

²¹ Ebda., IV. (Paris 1911) 416. Nr. 3536. Der Steinmetz kannte die lupa Capitolina-Szene nicht richtig, da er anstatt der Zwillinge kleine Wölflinge darstellte. Ähnlicherweise fehlen von einem dakischen Grabstein aus der üblichen Darstellung die Zwillinge. Ferri, S., Arte romano sul Danubio. 95 ff. Abb. 83, Timișoara.

einem Metopenfragment aus Bordeaux ist die lupa-Szene in der üblichen Form in einem runden Emblem ausgeführt.²²

Wenn wir im Reich ostwärts fortschreiten, finden wir auch in Noricum Grabsteine mit Darstellungen der lupa Capitolina-Szene, wie zum Beispiel:

In Eggersdorf ist im oberen Tympanon einer Stele eine solche Darstellung zu sehen. Auf dem in Steiermark zutage geforderten Grabstein begegnet man der lupa Capitolina unterhalb des Inschriftenfeldes.²³ Dasselbe sieht man auf einem Steindenkmal aus Adriach — bei — Frohnleithen.²⁴ Auf dem Maria-Saaler Relief ist die Gruppe vor einem, die Höhle andeutenden Hintergrund placiert.²⁵ Die Wölfin säugt die Zwillinge so, daß der Knabe auf der linken Seite mit dem Rücken zum Beschauer, der auf der rechten Seite en face ist. Am rechten Ende des Steindenkmales steht in einer Nische ein beflügelter Genius mit zum Boden gewendeter Fackel. Das Maria-Saaler Relief ist für die provinziellen Verhältnisse eine außerordentlich anspruchsvolle, schön ausgearbeitete Steinmetzarbeit.

Bei uns, in Pannonien, sind von folgenden Fundorten Grabsteine mit lupa Capitolina-Szene bekannt:

Schlaining (Szalónak), Raks (Felsőraks), Zalalövő, Pécs, Boda, — ferner Pettau, Čakovac und Bastaji.

Den Grabstein von Schlaining könnte man eher auf das Ende des I., als auf den Anfang des II. Jahrhunderts datieren.²⁶ Im oberen Bilderfeld sieht man ein Ehepaar, das in Eingeborenentracht verewigt wurde. Im Tympanon ist ein Adler zu sehen, die Ecken zieren Delfine. Die lupa Capitolina-Szene wurde unterhalb des Inschriftenfeldes ausgeschnitzt. Das Namenmaterial dieses Grabsteines analysierend sieht man, daß Lucius Torius Quintus vollberechtigter römischer Bürger norditalischer Abstammung, seine Frau jedoch eingeborener Herkunft war.

Mit dem Steindenkmal des Quartus aus Felsőraks beschäftigte sich die bisherige Literatur sehr viel.²⁷ Bisher wurde als Zeitpunkt seiner Herstellung das II. Jahrhundert u. Z. bezeichnet; erst die jüngsten Untersuchungen am Namenmaterial bewiesen es zu Recht, daß das Steindenkmal noch im I. Jahrhundert verfertigt wurde. Aufbau, bildhauerische Gestaltung und endlich die primitive Lösung der lupa Capitolina-Szene weisen alle auf einen Zeitpunkt im I. Jahrhundert hin. Dieser Grabstein ist für uns besonders deswegen von Bedeutung, weil ihn eine freigelassene Sklavin für ihre Herren setzen ließ.

²² *Esperandieu, E.*, a. a. O. II. (Paris 1908) 282. Nr. 1364. — Auf Gebäuden ist uns die Szene noch von folgenden Fundorten bekannt: *Rom*: im Tympanon des Venus und Roma-Tempels, *Strong, E.*, *Roman Sculpture from Augustus to Constantine*. (London 1907) Taf. LXXII; Auf dem Postament der Antoninus-Säule, am Schild der Dea Roma. *Amelung, W.*, *Die Sculpturen des Vatikanischen Museums*. II. (Berlin 1908) Taf. XV. 2.

²³ *Schober, A.*, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*. (Wien 1923) 39. Nr. 79.

²⁴ *Ebda.* 38. Nr. 76.

²⁵ *Ferri, S.*, a. a. O. 95. Abb. 82.

²⁶ *Schober, A.*, a. a. O. 31. Nr. 52.

²⁷ *Ebda.* 103. Nr. 225. (CIL III 4212); *Erdélyi G.*, *Arch. Ért.* 77 (1950) 73. Nr. 12.; *Mócsy A.*, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. (Budapest 1959) 222. Nr. 98/3.

Der Grabstein aus Zalalövő wird hier zum erstenmal publiziert.²⁸ (Taf. XI. 1.) A. Radnóti brachte dieses Steindenkmal auf folgende Weise mit einem Grabsteinbruchstück aus Flavia-Solva in Verbindung: „... im Tympanon die capitolinische Wölfin mit den Zwillingen... dasselbe Motiv ist uns auch aus Poetovio bekannt, doch ist das jüngst in Zalalövő zutage gekommene Grabsteinfragment mit all seinen Motiven das Paar des Flavia-Solvaer Stückes; annehmbarerweise stammen beide Grabsteine von der Hand ein und desselben Meisters.“²⁹ Der Zalalövőer Grabstein endete einst in einem Tympanon, in diesem steht in der Mitte die nach links gewendete Wölfin, unter der die schematischen Figuren der Zwillinge zu entnehmen sind. Hinter dem Tier ist ein Baum, und in der einen Ecke des Tympanon entdeckt man die verschwommenen Umrisse eines Vogels. Rechts und links tragen sich voneinander entfernende beflügelte Genien ein Feston, über dem ein Medusenhaupt dargestellt ist. Das Inschriftenfeld ist abgebrochen, nur die am Ende der ersten Zeile erscheinenden Buchstaben MIVS sind zu entnehmen. Aus dem Weglassen der Formel D M schließt man auf einen frühen (Ende des I. — Anfang des II. Jahrhunderts) Zeitpunkt. Den Tympanon trennt eine flache Leistenumrahmung und ein reiches Rankenmuster vom Bildfeld. Vergleicht man nun die von Radnóti parallelisierten Steindenkmäler, (Taf. XI. 2.) so muß es auf den ersten Blick auffallen, daß die dargestellten Motive einander nur oberflächlich ähnlich sind. Doch ist auch Radnótis jene Behauptung unrichtig, wonach die beiden Steindenkmäler von „ein und derselben Hand“ stammen sollten. Das Flavia-Solvaer Stück ist ein außerordentlich schönes und für Provinzverhältnisse sehr sorgfältig ausgeführtes Werk aus der dortigen blühenden und italischen Einfluß widerspiegelnden Werkstatt, das darauf hinweist, daß sein Meister kein einfacher „lapicida“, sondern auch ein hervorragender Künstler war. Der Zalalövőer Grabstein hingegen mag auf Grund des Musterbuches der erwähnten Werkstatt hergestellt worden sein; doch ist die Ausführung keineswegs künstlerisch, sondern eine typisch grobe, primitive, provinziale Steinmetzarbeit.³⁰

Der Fundort des Grabsteines von Ulpius Piirus ist Pécs. (Taf. XII. 1.)³¹ Dieses Steindenkmal gehört zu jener Gruppe, auf der die lupa Capitolina-Szene unterhalb der Inschrift, im untersten Feld erscheint. In der linken Ecke der

²⁸ Fundort: Zalalövő (Komitat Zala, Kreis Zalaegerszeg.) Derzeit im Göcsej-Museum, Zalaegerszeg aufbewahrt, Inv. Nr. 50.04.1. — Kalkstein, Höhe 125 cm, Breite 95 cm, Dicke 17 cm. Inschriftenfeld: Höhe 20 cm, Breite 95 cm. Höhe der Buchstaben 6,1 cm. — Den Grabstein erwähnt Erdélyi G., a. a. O. 73. Nr. 27.

²⁹ Radnóti A., Arch. Ért. 77 (1950) 59. — Der von Radnóti erwähnte Grabstein aus Flavia Solva: Schober, A., a. a. O. 134. Nr. 295; ferner Diez, E., Flavia Solva (Wien 1959) 27. Nr. 13, Taf. III. 13. Derzeit in der Mauer des Seggauer Schlosses neben Leibnitz.

³⁰ Auf Einzelheiten hinsichtlich der Werkstätten wollen wir hier nicht eingehen; sie werden in unserer Studie, an der wir jetzt arbeiten, eingehend behandelt.

³¹ Fundort: Pécs, eingemauert in das Haus Barátok-Gasse 3. CIL III 10292; Koller, J., Prolegomena in historiam episcopatus Quinque ecclesiarum. (Posonii 1804) Taf. XIV, Abb. 10; Rómer F.—Desjardins E., A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. (Die Inschriften-denkmäler im Ungarischen Nationalmuseum.) (Budapest 1873) 161. Nr. 389; Váradai F., Baranya múltja és jelene. (Vergangenheit und Gegenwart des Komitates Baranya.) II. (Pécs 1897) 146 ff. Abb. 98; Erdélyi G., a. a. O. 73, Nr. 24; Mócsy A., a. a. O. 260. Nr. 216/6. — Derzeit im Historischen Museum des Ungarischen Nationalmuseums aufbewahrt; Inv. Nr. R—D 389; Kalkstein, Höhe 73 cm, Breite 80 cm, Dicke 25 cm.

Darstellung ist ein belaubter Baum, die Wölfin schreitet nach rechts, sie wendet ihren Kopf etwas zurück. Die Zwillinge trinken: das Kind auf der rechten Seite sitzt mit dem Rücken zum Kopf der Wölfin im Profil, das auf der linken Seite ist dem Beschauer zugewandt und hat die Beine übereinander gelegt. Eben der links befindliche Zwilling Bruder ist auf dieser Szene am beschädigtesten. Der Grabstein stammt von Ende der I. — Anfang des II. Jahrhunderts. Es läßt sich aus dem fragmentierten Text nur so viel entnehmen, daß Pirus und seine Frau, beide eingeborener Abstammung, bereits romanisiert waren.

Einige Kilometer entfernt von Pécs, in der Ortschaft Boda kam ein Grabsteinfragment zutage, das ursprünglich vielleicht ebenfalls aus Pécs stammt.³² (Taf. XII. 2.) Nur der unterste, mit Relief versehene Teil des Steindenkmals ist erhalten geblieben, der Text fehlt. Links steht ein großer Baum, rechts schließt ein schmalerer Strauch das Bild ab. Die lupa ist nach rechts gewendet, sie dreht ihren Kopf zurück. Die zwei Kinder trinken, sie sind im Profil und einander zugewandt. Durch eine höhlenmäßige Ausbildung der Hintergründe gab der Steinmetz der Szene die durch die Mithologie bedingte Wahrscheinlichkeit. Die oben beschriebenen Grabsteine aus Pécs und Umgebung stehen in Hinsicht ihrer Ausarbeitung der großen Pettau Steinmetzwerkstatt am nächsten.³³ So viel steht jedenfalls fest, daß beide Funde am die Frühgeschichte Sopianes anknüpfen.

Aus Pettau kennen wir jenes Grabsteinfragment, auf dem ganz unten die nach links schreitende capitolinische Wölfin zu sehen ist.³⁴ Die Zwillinge sind mit dem Rücken zum Beschauer. Aus der stark beschädigten Oberfläche ist zu entnehmen, daß am rechten Rand ein Baum dargestellt war. Bedauerlicherweise sind von der Inschrift des Grabsteines aus weißen Marmor nur die Buchstaben H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equitur) der letzten Textzeile auf uns verblieben.

Der Fundort eines anderen Steindenkmals ist unbekannt, doch gehört es ebenfalls zu diesem Kreis.³⁵ Im Oberteil des einst reich ausgebildeten Grabsteines aus weißen Marmor sieht man im Tympanon, das auf der mit Löwen und Hippokampen verzierten Spitze angebracht ist, eine nach rechts schreitende Wölfin. Das Tier wendet seinen Kopf zu dem Beschauer sitzenden Zwillingen.

Hinsichtlich des Ortes der Herstellung des oben beschriebenen Steindenkmals mit unbekanntem Fundplatz erhalten wir Hinweise, wenn wir den Grabstein aus Čakovač (Csáktornya) untersuchen.³⁶ Die Ausbildung des Oberteiles ist auf beiden Grabsteinen dieselbe, mit dem Unterschied, daß in den unteren Ecken des Čakovač Tympanons noch zwei Vögel zu sehen sind. Beide Stücke sind wahrscheinlich in derselben Werkstatt hergestellt worden.³⁷

³² Fundort: Boda (Komitat Baranya, Kreis Pécs). Derzeit im Janus Pannonius-Museum zu Pécs aufbewahrt, Inv. Nr. 1278. Kalkstein, Höhe 75 cm, Breite 107 cm, Dicke 30 cm. Den Grabstein erwähnt Erdélyi G., a. a. O. 73, Nr. 125.

³³ Hinsichtlich der Steinmetzwerkstätten s. Anm. 30.

³⁴ Hoffiller, V.—Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien. (Zagreb 1938) 187, Nr. 415; Erdélyi G., a. a. O. 72. Nr. 6.

³⁵ Hoffiller, V.—Saria, B., a. a. O. 191, Nr. 430.

³⁶ CIL III 4116; Römer F., AK 3(1863) 156 ff; Schober, A., a. a. O. 226; Hoffiller, V.—Saria, B., a. a. O. 204; Nr. 457; Erdélyi G., a. a. O. 73. Nr. 21; Mócsy A., a. a. O. 216. Nr. 68/1.

³⁷ S. Anm. 30.

Eng an das aus Pettau bekannte Steindenkmal schließt sich hingegen jenes Grabsteinfragment an, das in Bastaj gefunden wurde.³⁸ Im Bilderfeld unter der Inschrift sieht man die nach rechts schreitende Wölfin mit den rücklings sitzenden Zwillingen. Auf beiden Seiten der Darstellung war je ein Baum.

Außer den gallischen, norischen und pannonischen Steindenkmälern sind auch aus Dazien und Britannien solche bekannt, die die lupa Capitolina-Szene darstellen.³⁹

Anhand der Verbreitungskarte (Abb. 19.) können wir feststellen, daß die die lupa Capitolina darstellenden Steindenkmäler am Ostrand Noricums und in der westlichen Hälfte Pannoniens in verhältnismäßig auffallend großer Anzahl zu finden waren. Je weiter man ostwärts fortschreitet, umso geringer wird die Zahl der solche Darstellungen darbietenden Steindenkmäler. Diese Tatsache legt den Schluß, nahe daß die unmittelbar aus Italien kommenden und längs der „Bernsteinstraße“ sich ansiedelnden frühen Italiker (Veteranen) dieses, auf die Größe Roms hinweisende Motiv mit sich brachten und darauf bestanden, daß auf ihren Grabsteinen die Szene, die ihre römische Abstammung hervorhebt, verewigt werde.

Man kann die auf provinziellen Steindenkmälern bekannten lupa Capitolina-Szenen in zwei grundlegende Gruppen einteilen. 1: Der „Ara Pacis“, und der auf den stadtrömischen Grabaltären dargestellten Szene stehen in Zeit und Form jene provinziellen Grabsteine am nächsten, bei denen man die Wölfin mit den Zwillingen unterhalb der Inschrift, im untersten Feld sieht. 2: auf jenen Grabsteinen dagegen, wo die lupa Capitolina-Szene im Tympanon erscheint, hat die Bedeutung der Darstellung bereits einiges von der ursprünglichen eingebüßt und ist eher dekorativen Charakters.

Im Zusammenhang mit den hier besprochenen Steindenkmälern schrieb Gizella Erdélyi folgendes: „Charakteristisch ist für diese Denkmäler die einfache, unverzierte Umrahmung, die höhlenmäßige Ausbildung der Szene und die Andeutung des Landschaftselementes mit je einem kahlen Baum.“⁴⁰ Doch handelt es sich diesmal nicht einfach um eine Andeutung des „Landschaftselementes“; es ist oben doch nachgewiesen worden, daß sämtliche wichtigen Elemente des Mythos *bewußt* angewandt wurden, wie: die Höhle, der „ficus Ruminalis“ und die Vögel (Specht!). Wir sind auch durch Schobers Meinung unterstützt, der diese Darstellungen mit der Tafel der Ogulnier in Verbindung brachte.⁴¹

Auch jene Meinung G. Erdélyis können wir nicht teilen wonach diese Denkmalgruppe verhältnismäßig spätzeitig zu sein schiene, ihre Entstehungszeit wahrscheinlich bis zur zweiten Hälfte des II. Jahrhunderts reichte.⁴² Es

³⁸ CIL III 10865-4001; Hoffiller, V.—Saria, B., a. a. O. 272. Nr. 588; Erdélyi G., a. a. O. 73. Nr. 23; Mócsy A., a. a. O. 212. Nr. 59.

³⁹ In Anbetracht dessen, daß die dakischen Grabsteine mit lupa Capitolina-Szene nicht bearbeitet sind, möchten wir hier der Vollständigkeit halber die folgenden erwähnen: Alba Iulia = Ferri, J., a. a. O. 95 ff, Abb. 84; Crisesti = im Regionalmuseum, Tirgu Mures.; Aiud = Regionalmuseum, Aiud. — In Britannien kennen wir aus Corbridge ein Grabsteinfragment mit lupa Capitolina-Szene im Tympanon: Haverfield, F., Archäologische Funde im Jahre 1911. Britannien 1911—1912. AA 1912. 490, Abb. 6.

⁴⁰ Erdélyi G., a. a. O. 79.

⁴¹ Schober, A., a. a. O. 207.

⁴² Erdélyi G., a. a. O. 79.

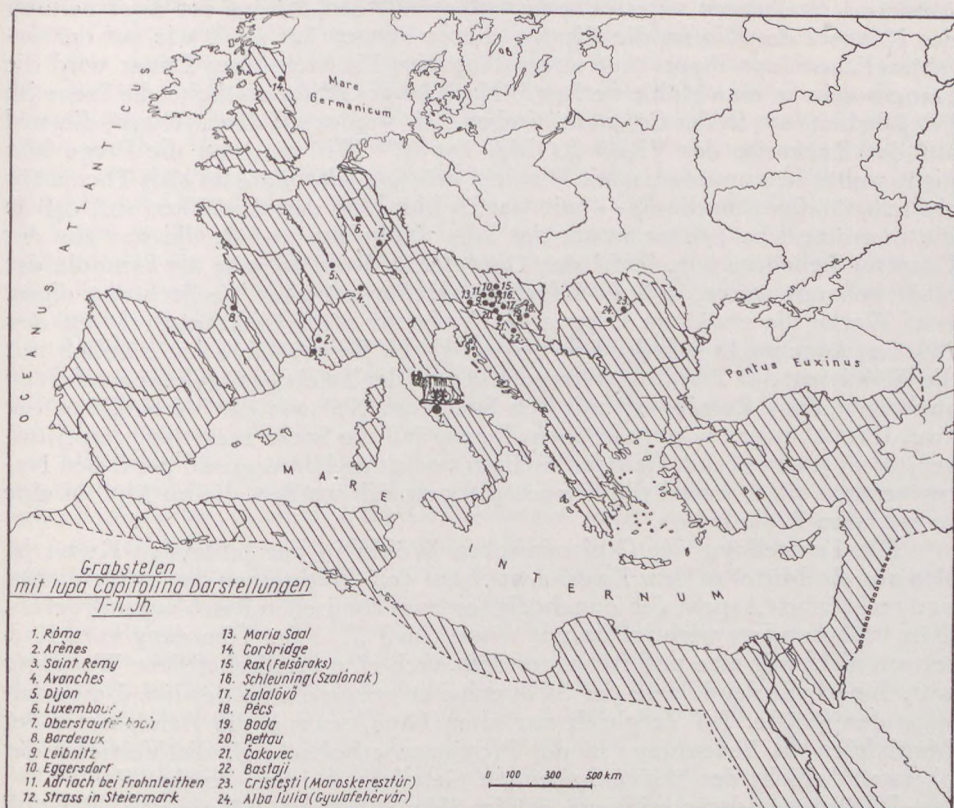

Abb. 19.

steht zweifellos fest, daß in den früh eroberten Provinzen des römischen Reiches die lupa Capitolina-Szene im I. Jahrhundert u. Z. bekannt und populär würde und daß man sie nach der Mitte des II. Jahrhunderts auf den Grabsteinen nicht mehr angebracht hatte.

Nach all dem müssen wir die Frage stellen, wie die lupa Capitolina-Szene — fast zu gleicher Zeit wie die Entstehung der stadtrömischen Darstellungen — in die entfernten Provinzen gelangte?

Die Lösung, die am nächsten liegt, wird uns durch den römischen Geldverkehr selbst geboten. Fast zu gleicher Zeit nämlich mit der berühmten Tafel der Ogulnier (296. v. u. Z.) finden auch jene römisch-campanischen Silber- und Bronzedidrachmen Verbreitung, deren Rückseite die lupa Capitolina-Szene zielt.⁴³ Auf den korinthischen Denaren aus der M. Antonius-Zeit kann man selbst auf der kleinen Fläche der Münze den in Hintergrund stehenden „ficus Ruminialis“ mit dem Specht, ferner in der linken Ecke eine auf einen Stab gestützte Figur erkennen, die wie ein Hirt ermutet (Faustulus?).⁴⁴ Diese

⁴³ Petersen, E., a. a. O. Klio 9. 34.

⁴⁴ Ebda.

Münzendarstellungen untersuchend muß es auffallen, daß bei der Ausarbeitung des Körpers der Wölfin die Rippen ebenso ausgeprägt sind, wie auf der ursprünglichen lupa-Figur. Auf einem Antonius Pius-zeitlichen Denar wird die Szene bereits in eine Höhle verlegt.⁴⁵ Nach langer Pause erscheint die Szene im IV. Jahrhundert, in der Constantinischen Zeit wieder auf den Münzen, diesmal auf der Rückseite des VRBS ROMA-Typus.⁴⁶ Wir möchten die Frage hier nicht weiter in numismatischer Hinsicht erörtern (das wäre an sich Thema für ein selbständiges Studium) — wir werfen hier bloß den Gedanken auf, daß 1: die ursprüngliche Bronzestatue der lupa Capitolina und 2: die nur aus der Literatur bekannte sog. Tafel der Ogulnier in Rom so sehr als Symbole der Stadt bekannt waren, daß als Ergebnis einer eventuellen Verflechtung dieser zwei Werke die erwähnte Lösung als *Symbol der römischen Staatsmacht* auf den Münzen angebracht wurde. Die ursprüngliche Bronzestatue hat nämlich nur die Wölfin mit den Zwillingen dargestellt; auf der Tafel der Ogulnier erscheinen auch der „*ficus Ruminalis*“ mit den Spechten. Nur aus der Vereinigung der zwei Darstellungen konnte es entspringen, daß die Szene zuerst auf den Münzen, dann auch auf den Steindenkmälern vor einen Hintergrund der freien Natur versetzt wird, wobei alle Elemente angewandt werden, die im Mythos eine so wichtige Rolle haben.

Die Darstellung der Capitolinischen Wölfin in der bildenden Kunst ist also nur ein Mittel zu dem Zwecke, auch auf den Grabsteinen den tatsächlichen und rechtlichen Aspekt der Zugehörigkeit zum römischen Reich auszudrücken. Dies ist besonders wichtig, da wir wissen, daß „... der Übergang zum Kaisertum nicht nur eine politische, sondern auch eine gesellschaftliche Wendung war. Innerhalb der Klasse der Sklavenhalter erfolgte eine gewisse Umgestaltung der Kräfte. Im Vergleich zur alten Lage gewann die Aristokratie der Munizipien an Bedeutung; in der Provinzen erhoben sich die Vertreter der obersten Schicht der sklavenhaltenden Gesellschaft immer mehr.“⁴⁷

Wir müssen daran erinnern, daß im Sklavenhalterstaat Rom eine „Person“ zu sein „rechtsfähig“ zu sein bedeutete.⁴⁸ Es war daher von vitaler Bedeutung ob jemand vollberechtigter römischer Bürger ist, oder nicht. Nun ist es verständlich, daß ein vollberechtigter römischer Bürger (*civis*) seine rechtliche und effektive Macht bei Lebzeiten in jeder Hinsicht ausübte, für den Fall seines Todes aber den Wunsch haben mochte, daß die in seinem Nachlaß Interessierten diese Tatsache auch in den Äußerlichkeiten am Grabstein zum Ausdruck bringen. So konnten die lupa Capitolina-Szenen auch auf die im Obigen erwähnten provinzialen Grabsteine geraten.

Von den besprochenen provinzialen Grabsteinen sind die Textteile der gallischen, leider, zugrunde gegangen, so vermögen wir aus diesen keine weiteren Schlüsse zu ziehen. — Die Textfragmente der norischen Denkmäler verraten nur so viel, daß die Eingeborenen das Bürgerrecht erworben hatten und dieser bedeutende Umstand auch in den Namen der Verstorbenen zum

⁴⁵ Ant. Pius (140—144) im British Museum, Coh.² 914. Van Buren, A. W., A medaillon Antonius Pius. JRS 1 (1911) 191 ff. Abb. 35.

⁴⁶ VRBS ROMA Typus. Coh.² 15—23.

⁴⁷ Maskin, A. N., Augustus... 490.

⁴⁸ Marton G., A római magánjog elemeinek tankönyve. Institúciók. (Lehrbuch der Elemente des römischen Zivilrechtes. Institutionen.) (Budapest 1958) 55.

Ausdruck kam. Die lupa Capitolina-Szene erscheint auf solchen frühen norischen Grabsteinen, wo diese das Andenken römischer cives bewahren.

Aus dem pannonischen Material verdient in erster Linie der Grabstein des Quartus aus Felsőrák erwähnt zu werden.⁴⁹ Wir haben bereits bei der Beschreibung des Denkmals erwähnt, daß es von einer eingeborenen liberta aus Dank für ihre Herren errichtet wurde. Der von den Kelten stammende, doch bereits romanisierte Quartus und seine Frau Catulla haben die Sklavin Uppu offenbar auf Grund einer manumissio testamento befreit; die Grabsteinstellerin Uppu wollte also mit der lupa Capitolina-Szene nicht nur zum Ausdruck bringen, daß die sie Befreienden römische cives waren, sondern zugleich auch, das nun auch sie, infolge der manumissio, *nicht mehr ein Objekt, sondern eine rechtlich anerkannte Person ist.*⁵⁰

Unter den hier besprochenen Steindenkmälern gab nur das Textfragment aus Pécs einigermaßen einen Anhaltspunkt in der Hinsicht, daß das Eingeborenen Ehepaar romanisiert war und so den nomen Ulpus bzw. Ulpia annahm.⁵¹ Von den übrigen Stücken fehlt leider der Textteil.

Die Grabsteine, die lupa Capitolina-Szenen enthalten, sind meist nur in fragmentarischem Zustand erhalten geblieben, die Inschriften sind größtenteils abgebrochen, doch sind die Darstellungen selbst in ihrer Mehrzahl intakt auf uns verblieben und in ihrem Besitz hatten wir die Möglichkeit, in erster Linie die rechtliche Bedeutung der Szene zu erörtern. Somit können wir unsere Meinung folgendermaßen zusammenfassen:

Zweifelloso wurde die lupa Capitolina-Szene auf Grabsteinen in den Provinzen des römischen Reiches in der ersten Hälfte des I. Jahrhunderts u. Z. angebracht und dieses Motiv hält sich bis etwa zur Mitte des II. Jahrhunderts. Solche Steindenkmäler wurden in größter Anzahl der norisch-pannonischen Grenze entlang, längs der einstigen „Bernsteinstraße“ gefunden. Die besprochenen Szenen dienten nicht einfach zu Dekorationszwecken, sondern zum Ausdruck der politischen, ökonomischen und gesellschaftlichen Beziehungen des Verstorbenen, eventuell des Grabsteinstellers. Es ist kein Zufall, daß die Darstellung der Szene eben während Augustus' Prinzipat allgemein geläufig wird. Übrigens bekräftigen die auf den Münzen erscheinenden ähnlichen Szenen jene Behauptung, nach welcher die capitolinische Wölfin mit den Zwillingen jeweils die Zugehörigkeit zum römischen Reich, die Stadt Rom bedeutete, da die lupa Capitolina auf den Rückseiten der Münzen zweifellos das Symbol der münzprägenden Staatsmacht ist.

ALICE SZ. BURGER

⁴⁹ S. Anm. 27.

⁵⁰ Marton G., *Római jog. (Römisches Recht. Universitätsvorträge.)* (Budapest 1952) 43 ff.

⁵¹ S. Anm. 31.

RÓMAIKORI FAHÁZAK NYOMAI HALIMBÁN

1952—55. években tártuk fel Halimbán a X—XII. századi temetőt.¹ Az ásatás folyamán halstatti,² La Tène-³ római császár- és népvándorláskori leletekre is bukkantunk. A császárkori leletek közül tíz urnafészek anyagát B. Bónis Éva ismertette a *Folia Archaeologica* előző kötetében,⁴ az épületek alapfalának nyomait a datáló kerámiával együtt alább mutatjuk be.

Előre felhívjuk a figyelmet két tényezőre: az egyik, hogy a szóban forgó épületnyomok felett a talajt korábban már 40—60 cm mélyen szőlő alá megforgatták és az egykori felszínt elpusztították; a másik, hogy a földforgatáskor már számos lelet került elő. A halimbaiak elbeszélése szerint a forgatáskor ezen a helyen „tűzpadokat és katlanokat” találtak, a földmunkát végeztető Szekér László helybeli plébános birtokába pedig többek között egy vaslelet került. A tűzpadokat és kemencéket az átégett agyagdarabkák igazolták az ásatás során, a vastárgyakat a veszprémi Bakonyi Múzeumban találtuk meg, mint Szekér László ajándékát.⁵

A szóban forgó háznyomokat az ő egykori szőlőjében tártuk fel.

Amikor a X—XII. századi temető déli részének humuszrétegét eltakarítottuk, a világos színű altalaj felszínébe mélyedő sötét földcsíkok bukkantak elő, amelyek négyszög-alakban záródtak. (20. ábra) Csak a déli földcsíknak volt kisebb megszakítása. Szorosan a keleti földcsíkhhoz csatlakozva találtuk a X. századi sírokat; ezért először arra gondoltunk, hogy a temetőhöz tartozó faépítmény alapfal árkanak nyomairól van szó, de a későbbi feltárás során római-kori cserepekkel datált másik négyszögű építmény és több kör alapú építmény nyomvonalra rajzolódott ki.

I. számú építmény. Amint említettük, az I. számú építmény fekete földcsíkja négy derékszögű törés után a bemutatott házalap-alakú összefüggést árulta el, déli árkában 75 cm-es megszakadással. (XIII. t. 1.) Az árkok átlagban 50—55 cm szélesek és 560×575 cm² nagyságú területet zárnak le. Az árokfenék befelé lejtése alapján (XIV. t. 2.) az árokba fektetett talpfáknak is befelé dőlése kellett, hogy legyen. Az É-i és Ny-i árok csatlakozásánál a Ny-i árok vége nem fut ki az É-i árok külső vonaláig, mintha a nyugati talpfa 8—10 cm-rel rövidebb lett volna. (XIV. t. 1.) Az É-i árok K-i részének vonala a talpfa görbesége

¹ *Török Gy.*, Die Bewohner von Halimba-Cseres nach der Landnahme. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Dresden, 6. (Leipzig 1959) — Részletes leírása nyomás alatt „Halimba lakossága a X. és XI. században” c. munkában, az Arch. Hung. sorozatban.

² *Lengyel I.*, Arch. Ért. 86(1959) 159—169. XXXI—XLVIII. t.

³ A kelta sírokat B. Kutzián Ida publikálja, aki a kelta sírok feltárásában részt vett.

⁴ B. Bónis É., FA 12(1960) 91—110.

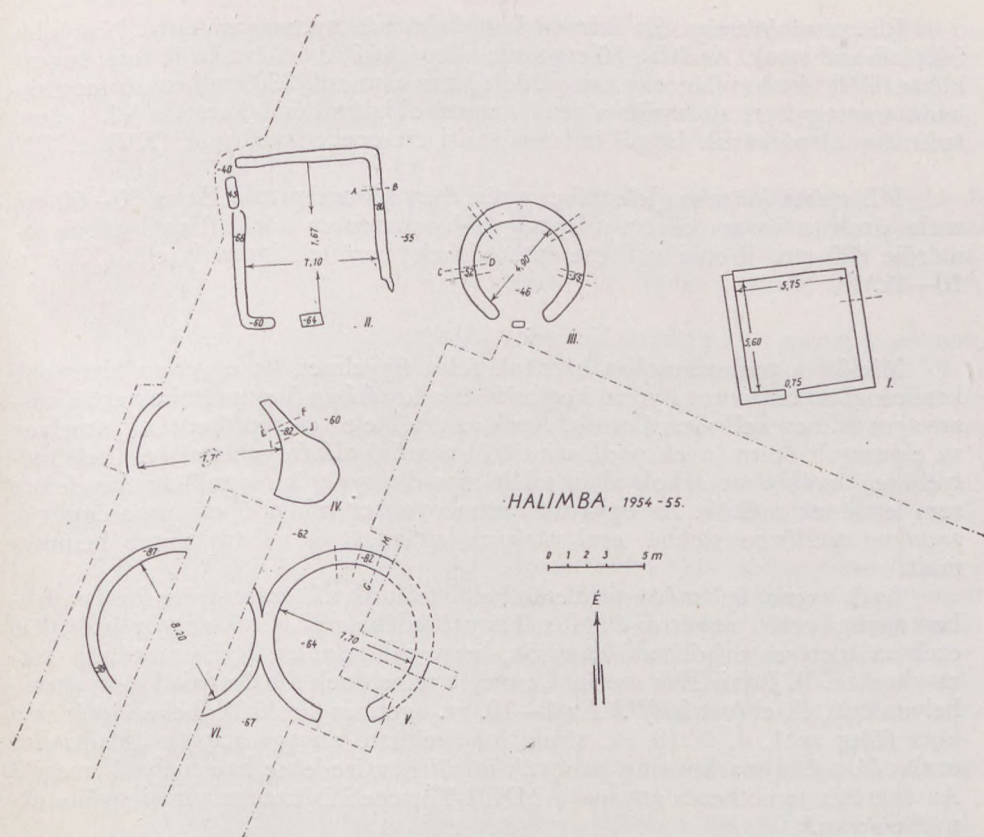
⁵ A veszprémi múzeumba kerülése 1904. július 17-én történt.

miatt nem egyenes. A D-i árok elkeskenyedése pedig azzal magyarázható, hogy a talpfák szilárd elhelyezése miatt alakjukhoz mért árkot ástak ki. A fekete földcsíkot őrző árkok — faépitmény alapárkai lehettek, amelyeket a faanyag elkorhadása után a felszíni humusz töltött ki. A D-i árok megszakadt része felett nyílhatott az építmény bejárata. A ház falait a talpfákra fektetett, vagy a talpfákba ácsolt függőleges gerendákból rakhatták fel. Erdős vidékek népi építkezéseiben mindkettőre találunk példát. Az I. sz. építmény alapárkainak földjéből datáló anyag nem került ki; csak az alapfalakon belül talált 7. sz. bolygatott urnafészkek bizonyítja, hogy a rómaikori hamvasztásos sírokkal nem lehet pontosan egykorú, hanem csak azok előtt, vagy azok után épülhetett.

II. számú építmény. Az előző építmény helyétől Ny-ra egy másik négyszög-alakú építmény alapjának árakai bontakoztak ki. (XIII. t. 2.) Az alapfalak árakai nem helyezkedtek el olyan szabályosan, mint az I. sz. építménynél. A K-i fal árka pl. rövidebb, mert itt a magasan jelentkező kőszikla megakadályozta az árok megfelelő kimélyítését. Ugyanezen oknál fogva az alapárok DK-i szakasza is hiányzik, a szőlő alá forgatott föld alatt. A D-i oldal közepénél négyszögű pillérhely mutatkozik, az ajtónyílás helye mellett. Ennél az építménynél is vízszintesen fektetett talpfákra és az ajtónyílás mellett álló függőleges oszlopokra kell gondolnunk. Ahol a sziklás altalajba az alapárkot nem áshatták elég mélyre, oda a talpfáknak vékonyabb végét fektethették le. Az alapárkok a többszörös nyesés ellenére is néhol 20–22 cm mélyen vágódtak be a kötőrmelékes és sziklás talajba. A cca. 50 cm széles árkok 710×767 cm²-es területet fognak közre. Az I. sz. építményhez viszonyítva kevésbé gondos munkának látszik s ebből ítélve melléképület szerepét tölthette be. A II. sz. építmény helyén nem találtunk urnafészket, vagy égetéses sír nyomát, ellenben a belső föld eltávolítása közben a forgatott humuszban néhány rómaikori cserép, (XVI. t. 3.) egy kovácsolt vasszög (XVI. t. 1.) és egy füles vasdarab jött elő. (XVI. t. 2.) Az alapfal árkok töltelék földjének átvizsgálásakor a K-i árok É-i harmadában néhány rómaikori cserepet találtunk. (XVI. t. 4–5.) Ezek az egykori földszínről az épület elkorhadása után kerülhettek az árokba, mert a jelenkori földforgatás szintje alá estek. Az eredeti padlószint megsemmisülése miatt, igen nehéz lenne pontos épületrekonstrukciót adni.

III. számú építmény. A két négyszögű építmény között foglalt helyet a III. számú, de kör alakú építmény alapárka. (XV. t. 1. és XIII. t. 2.) Az eredeti padlószintet korábban itt is elpusztították. Feltárás közben már a nagyobb feléről eltakarítottuk a földet, amikor az ajtó helyének nyílása alatt a humuszos árok hirtelen megszakadt. Ekkor előbb néhány metszést végeztünk el az alapfal humuszos földjében, amelynek legmélyebb része itt is az árok középvonalánál valamivel beljebb esett, bizonyítva az egykori fa-konstrukció kissé befelé dőlését. Az alapfalárok D-i része fölötti földet B. Thomas Edittel együtt távolítottuk el⁶ s itt is kibontakozott az építmény teljes alapfal árka, D-i részén megszakítással. Az ajtónyílás íve közepén egy négyszögű folt bizonyította, hogy oszlop, vagy szárnyas ajtó ütközőjének elkorhadt nyomára találtunk. A kör

⁶ B. Thomas Edittel az ásatáskor és a feldolgozásnál nyújtott segítségéért ezúton is hálás köszönetet mondunk.

20. ábra

alakú árokban nem fektetett vízszintes talpfa. Ebbe csak függőlegesen állíthatták egymás mellé a fatörzseket, vagy gerendákat. A 60—80 cm széles árok 490 cm átmérőjű kör alakú területet zárt körül. Ajtónyílása 218 cm. Az építmény helyén egy vaskarikát (XVI. t. 7.) és néhány római kori cserepet találtunk. Az alapárokból is római kori cserepek kerültek elő. (XVI. t. 6.)

IV. számú építmény. A IV. számú építmény nyomaira a II.-től D-re találtunk rá. Alapfalárka köralapú építményről tanúskodik, amelynek keleti részéhez gödör csatlakozott. (XV. t. 2.) A gödröt kissé mélyebbre ásták, mint amilyen az alapfal árka volt. A 60 cm széles alapfalárok nyomvonala nem mindenütt követhető, de az általa bezárt kör átmérője a szemközti szakasz alapján 770 cm volt. Az oldalához csatlakozó D-alakú gödör szerves anyaggal telt fekete földjéből ugyancsak római kori cserepek kerültek napfényre. A gödör tehát emésztőgödör lehetett, amelyet az épület használata idején ástak és az épület belső tere felől is használhattak. Az ajtónyílás fekvését ennél nem figyelhettük meg a földforgatás pusztításai miatt, de bizonyára a többivel egyező irányba nézett.

V. számú építmény. Ez szintén kör alakú ház nyomát mutatta. Nagyobb felét kibonthattuk. Az átlag 80 cm széles alapárka 770 cm átmérőjű teret fogott közre. Déli részén világosan rajzolódott ki az alapárok 230 cm hosszú megszakadása az egykori ajtónyílás alatt. Nyugati oldalával érintkezett a VI. számú építmény alapárkával. Ennél is római kori cserepeket találtunk. (XVI. t. 12.)

VI. számú építmény. Jelentékeny részében kibonthattuk. Ez az 50–60 cm széles árok az összes között a legnagyobb teret fogta körül. Belvilágának átmérője 820 cm. Római kori cseréptöredékek kerültek innen is elő. (XVI. t. 10–11.)

Mielőtt a párhuzamokra hívnánk fel a figyelmet, az egyetlen biztosabb kronológiai támpontot nyújtó kerámiát és a korábban Veszprémbe került vasanyagot is meg kell vizsgálnunk. Azok az értéktelen cseréptöredékek, amelyek az elpusztult építmények padlószintjéről a szőlő alá forgatással kerültek mélyebbre, továbbá az árkok alján talált maradványok önmagukban figyelemre sem lennének méltók. Az egykorú építményekkel való időbeli összefüggésük azonban mellőzhetetlenné teszi vázlatos leírásukat és néhány darab bemutatását.

Az I. számú építmény területén belül találtuk a 7. számú urnafészket. Ebben agyagkorsó, tányérok és tál néhány töredéke volt. Csak annyit árulnak el ezek az égetéses sírból való darabok, hogy valószínűleg a II. századból származhatnak. B. Bónis Éva szerint „ennek a temetőnek a halottjait külön égetőhelyen égették el (ustrina)”.⁷ Az 1–10. sz. égetéses sírok földbekerülésének a kora főleg az 1, 4. és 10. sz. sírok jól datálható anyaga alapján „Hadrianus uralkodása és a markomann háborúk közötti évtizedekre határozható meg”.⁸ Az égetéses temetkezés anyaga a MNM-Történeti Múzeum római gyűjteményében van.⁹

A II. sz. építmény forgatott földjéből az alábbiak kerültek elő:

Vörösbarna felületű, szürke törésű edény két töredéke. Vas szög és egy vastárgy akasztófüles töredéke. (XVI. t. 1–2.) — Terra sigillata mázas vörös edény töredéke, amelynek díszítését platánlevél és levélszarak képezik. (XVI. t. 3.)

Az építmény keleti alapárkából kerültek elő: vastagfalú nagyobb agyagedény több összeálló töredéke, amely szemcsés anyagú, csillámos, sötétszürke felületű és barna töréfelületű. (XVI. t. 4.) Az előzőhöz hasonló anyagú és színű, de árkolt felületű tál peremtöredéke. (XVI. t. 5.)

A III. sz. építmény forgatott földjéből származik egy nagyobb korsó sárgásbarna fül része és egy zárt vaskarika. (Az utóbbi átmérője 4,2 cm. XVI. t. 7.) — Ugyanitt az alapfal árkokból egy csillámos anyagú feketés tál széles, vízszintes peremtöredéke került elő. (XVI. t. 6.) Egy jól iszapolt agyagú szürke tál befelé ívelő peremtöredéke festés nyomokkal és még három jelentéktlenebb töredék. Pontosabb datálásra nem alkalmasak.

⁷ B. Bónis É., i. m. „Faszénmaradványok és égett csontmaradványok” c. fejezetében.

⁸ Uo. I. a cikk utolsó bekezdését.

⁹ Ltsz. 55.18.1–38.

A IV. sz. építmény alapfal-árkában találtunk egy vörösbarna mázú, szürke anyagú terra sigillata töredéket kyma tag dísszel, (XVI. t. 8.) egy vörösre égett, fekete festés feltjait viselő kis cseréphordó töredékét körbefutó árkolásokkal, (XVI. t. 9.) továbbá két vörös és egy szürke durvaszemcsés anyagú cserépdarabkát. — Az alapárokhoz csatlakozó D-alakú gödör hasonló korú kerámia-töredékeket tartalmazott.

Az V. számú építmény alapárkából egy seprűs díszítésű fazék csillámos és szemcsés anyagú, barnásfekete töredékei, (XVI. t. 12.) egy kisebb téglavörös korsó töredékei; egy nagyobb szürkésbarna edény durva szemcsés talptöredéke, azonkívül egy szürke színű barnásvörös sigillata mázú edénytöredék került napfényre.

Végül a VI. sz. építmény alapfal árkaiból emeltünk ki cserépdarabokat, amelyek szürke színű, szemcsés anyagú csillámos házi kerámia körébe (XVI. t. 10.) és téglavörös színű korsók közé tartoznak. (XVI. t. 11.) Az épületből és az alapárkokból előkerült tárgyak ugyancsak a MNM-Történeti Múzeum római gyűjteményének leltárában találhatók.¹⁰

A felsorolt kerámiai anyag megerősíti Bónis Éva fent említett meghatározását,¹¹ de feltehető, hogy éppen a markomann betörés idején pusztultak el ezek az építmények.

A település és a temetkezés felső időhatáránál sokkal jobban elmosódnak a kezdeti időpontok. Ez részben azzal magyarázható, hogy a telepnek egy részét tártuk fel s nem ismerhetjük a feltáratlan építményeknél található leletanyagot. Azon vastárgyak közül, amelyek erről a helyről 1904-ben előkerültek, az azonosíthatókat fényképünkkel együtt rövid leírásban közöljük. (XVII. t. 1—14.)

1. *Hornyló.* Köpűs szárán erősen kidomborodó gyűrűvel, a végén kanál-szerű éles vésővel. Hossza 36,5 cm.

2. *Vas eszkö.* Mindkét végén kihegyesített csavart vaspálca. A hevített vas átszúrására használhatták. Hossza 27,3 cm.

3. *Vonyókés.* Fa anyag homorú megmunkálásához használható széles pengéjű kés, két végén markolatnyúlvánnyal. Az ívelt penge átmérője 12,6 cm, markolatnyúlványa 13,8 cm.

4. *Balta.* Íves élű vasbalta. Nyitott köpűvel. Hossza 11,6 cm.

5. *Kés.* Egy élű, ívelt hátú vaskés. Széles markolatnyúlványának a végét kéztámasztó lappá kalapálták ki. Hossza 27,5 cm.

6. *Olló.* Egy darabból készítették s markolathajlítása adta rugózását. Hossza 21,1 cm.

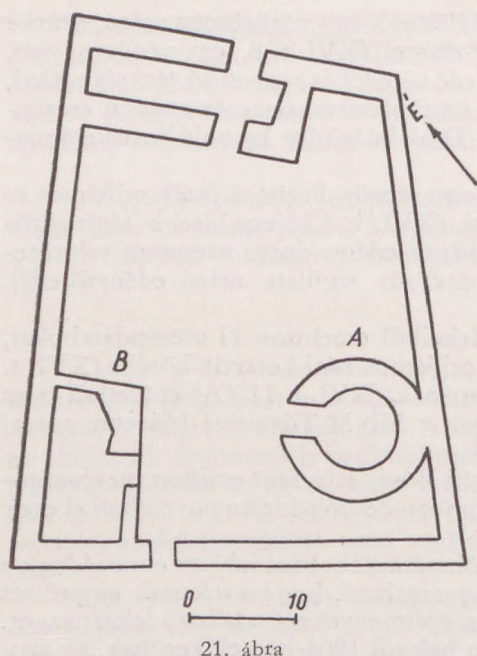
7—9. *Sarló.* Penge- és markolat egy ívbe esik. Markolatvége szeg módjára felhajlított, a markolatlapon szeglyukkal, a nyélfogó vaspánt és a szegecs részére. Három darab. Átmérőik: 22,7; 27,2 és 29,7 cm.

10. *Lánc.* Laposra kalapált vastag szemekből készített vaslánc. Egyik végén 8-as alakú zárószemmel, a másikon az előzőbe akasztható kampós taggal. Hossza 57,3 cm.

11. *Rúdtartó vas,* láncszemekkel. A kocsirúd szabad végének tartására készített vastárgy, két végét visszahajtották erősítő bordává, s ezáltal fület alkottak a beleakasztott nagy láncszemek részére. A láncszemek erős kopásról tanús-

¹⁰ Ltsz. 55.19.1-3. és 60.27.1-25.

¹¹ A korai kerámia datálásához l. Bónis É., A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. I: A korai császárkor anyaga. DissPann II. 20. (Bp. 1942.)

21. ábra

kodnak. Átmérője: 16,4 cm, legnagyobb láncszemhossz: 11,5 cm.

12—14. *Zabla*. Három darab egyszerű kétkarikás vaszabla, pálcataggal. Egy bütykös, kettős csavart vasból. Átmérőik: 21, 24,7 és 26,4 cm.

15. *Bográcstartó vas*. A veszprémi Bakonyi Múzeum leltárában található leírás alapján¹² még egy tárgyat vehetünk azonosítottak. Ez egy hajlított végű vasrúd, másik végén karikával. Leltár szerint a hossza: 34,8 cm. Ez bográcstartó láncos kampó lehetett, amilyen kelta anyagban bőven található.¹³

A vastárgyak egyikéről sem mondhatjuk azt, hogy a rómaiak pannóniai hódítását nem érthették meg. Földbe kerülésük valószínűleg éppen a rómaiak hódításával hozható kapcsolatba. A vasművességnél használt hornyoló, a kocsirúdtartó vaspánt, a zablák és a szépen megmunkált vaslánc még a szabad kelta életről tanúskodnak. Az elrejtés

ténye azonban már a római hódításra enged következtetni.

Teljesség kedvéért meg kell még említenünk, hogy az 1952—55. évi ásás tartama alatt a X—XII. sz.-i temető területén két, azonkívül pedig egy hamvasztásos kelta sír gazdag anyagára is rátaláltunk. E tipikus kelta sírokon, továbbá a bemutatott késő-kelta vasakon kívül más nyomot nem találtunk az alapfal-árkok körüli területen, amelyek alapján a faházak használatánál a keltákon és az elkeltásodott helybeli lakosságon kívül más népre gondolhatnánk. Számos történeti adat bizonyítja, hogy Pannónia I. és II. századi bennszülött lakossága között a kelta törzseknek még jelentős töredékei éltek.¹⁴ A hasonló házalapok párhuzamait tehát az I. és II. századi kelta és elkeltásodott helyi lakosság körében kell keresnünk. Ilyen irányú kutatás egész Európában sajnos kevés történt. A halimbai házalapokhoz legjobban hasonlót Chr. Hawkes publikált.¹⁵ Cikkében alaprajzot is közöl, amelyet itt bemutatunk. (21. ábra) Megállapítása szerint a kör alakú építmény, amelyben tűzhelyet találtak, volt a lakóház. Az egyik négyszög alakú a kovácsműhely, míg a másik valószínűleg gazdasági épület. Meghatározása szerint a házak római kori helyi lakossághoz tartoztak.¹⁶ A lakóház, méretei alapján akárcsak a halimbai, egyszerre csak egy-egy családé lehetett.

¹² Jelenleg 55.329. szám alatt.

¹³ Lásd pl. az üsttartó lánc és kampó típusát. Filip, J., *Keltové ve střední Evropě*. (Praha 1956) 157.

¹⁴ Mócsy A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. (Bp. 1959)

¹⁵ Hawkes, Ch., *Die Erforschung der Spätbronzezeit, Hallstatt- und Latène-Zeit in England und Wales von 1914 bis 1931*. BRGK 21(1931) 86—173.

¹⁶ Uo. 151. 47. kép.

A felvetett problémánál nem mellőzhetjük a szakirodalomból ismert hamvasztásos, „árkokkal körülvett” temetkezőhelyek egyikének vizsgálatát. M. le Chanoine P. és M. Favret adnak hírt egy római kori kelta (gall) hamvasztásos temetkezésről,¹⁷ ahol a hamvakat takaró föld körül kör alakú árok mélyedt a földbe. Ezek nagyon hasonlítanak a mi köralapú faházaink alapfal-árkaira. Az általuk közölt szövegből azonban csak az tűnik ki, hogy a kisebb méretűekben (7–9 m) égetéses sírok nyomát találták meg, s fölöttük a sírhalmot már (?) nem találták. A közölt rajzon a D-jelzésű kör alakú és B-jelzésű téglalap alakú helyeken talált leletekről nem szólnak. A D-jelzésű átmérője 25 m, míg a B-jelzésű négyszögű foltnak az átmérője ennél is nagyobb.¹⁸ Mivel temetke-

22. ábra

zéseket csak a kisebb méretűekben említene, a két nagyobb közül a kör alakút háznak kell tekinteni. Más kérdés az, hogy a kör alakút befelé ereszkedő féltetővel fedték-e csak be, és a hatalmas négyszögű építmény tetőszerkezetét hogyan oldották meg? A hivatkozott cikkből és helyszínrajzból azt a következtetést vonhattuk le, hogy a szóban forgó hazai és britanniai lakossággal szemben a galliai kelta lakosság még nagyobb kötelekben élt egy-egy házon belül. Temetkezéseiknél viszont a sírhelyeket ott is a családok szerinti (kisebb) méretűre vették. A hamvak fölött pedig fából épített cella memoriae állhatott.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a temetkezéseknél már az őskortól kezdve megvolt az a tendencia, hogy a halottakat, vagy hamvaikat az életükben használt építmények kicsinyített másába helyezték el. Az angliai és a bemutatott hazai telep házai a fentivel szemben már a családokra szétbomlott kötelek apróbb házait mutatják be.

¹⁷ Favret, P. M., IIIe circonscription. Gallia 5(1947) 441–450.

¹⁸ Uo. 443–444. 3. kép.

Az egykori telep feltárt háznyomai Halimbán, mint láttuk, két háztípusra engednek következtetni. A britanniai feltárás és a Marcus-oszlop¹⁹ tanúsága szerint a kerek alaprajzúak voltak a lakóházak, míg a négyszögűek a műhelyek, a gazdasági épületek és istállók. Halimbán a IV, V. és VI. számúak közül egyszerre csak a két egyforma átmérőjű állhatott, mert alapárkaik a nagyobb átmérőjű VI. számút metszik, illetve érintik. A házfalak és tetőszerkezet rekonstrukciója szempontjából a Marcus-oszlop említett és egy másik jelenetére is felhívjuk a figyelmet.²⁰ Az utóbbi négyszögű faház-szerkezetet mutat. A kerek alaprajzúaknál nem lehet vitás a szorosan egymás mellé helyezett fa oszlopok függőleges rendszere. A négyszögű építményeknél azonban falközép magasságban egy vízszintes elhelyezett gerendába ácsolva találjuk a függőleges tagokat, amelyeket még erős gyökérfonattal is rögzítettek. Az ábrázoláson nem látható, de nyilván az alapárokba vízszintesen fektetett talpfába ácsolt (állított) volt a függőleges gerendák alsó vége.

A Marcus-oszlopon ábrázolt kerek alapú faházak alakja mint díszítő motívum is megmaradt a későbbi időkben. A New York-i Metropolitan Museum-ból ismerünk egy Balkánról származó ezüst edényt, amelyen fa- és madármotívumok sorai mellett a kerek alapú házak motívumait is láthatjuk. (22. ábra)

A fenti háztípusok nemcsak a keltáktól lakott területen, hanem a korai császárkorban Európa más lakossága körében is — egy széles éghajlati sávban — elterjedtek lehettek. A Marcus-oszlop is, ahol ezeket ábrázolták, a szarmaták és germánok ellen viselt háborút örökölte meg.²¹

Halimbán a X—XII. századi temetőtől délre, a nem római származású keltás lakosság telepének É-i szélére bukkantunk. A romanizált helyi lakosságban a kelta elem jelentős lehetett. A telep lakói halottaikat lakásaik közelében helyezték el, majd a legfiatalabb házak építésekor az általunk I. számúnak nevezett építménnyel az egyik égetéses sír helyére terjeszkedtek. Ettől a sortól délebbre eső házak között kell keresnünk az idősebb építmények alapárkait. Az I, II. és III. számú építmények a telep legfiatalabb építményei sorába tartoznak. Elpusztulásuk a szarmata—markomann betörés idejére eshetett. Ettől az időtől kezdve Pannóniában a helyi lakosság castrumok, városok, kőből épített gazdasági centrumok és villák közelébe költözött s hosszú időre elhagyta régi telephelyeit.

TÖRÖK GYULA

¹⁹ Petersen, E.—Domaszewski, A.—Calderini, G., Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom. (München 1896) CX. t.

²⁰ Uo. XXVIII. t. B.

²¹ Mommsen, Th., Der Marcomanen-Krieg. Petersen, E.—Domaszewski, A.—Calderini G., i. m. 21—28.

SPUREN RÖMERZEITLICHER HOLZHÄUSER IN HALIMBA

In den Jahren 1952-55 wurde in Halimba eine groß angelegte Erschließung vorgenommen. Im Laufe der Arbeit stießen wir auf Funde aus verschiedenen Zeitaltern. Hier möchten wir die Spuren jener Holzhäuser besprechen, die wir in der Siedlung der römischen lokalen Einwohnerschaft fanden.

In den Gräben der Fundamente und in der mit Gräben umfriedeten Erde befanden sich Fragmente solcher Gefäße, die in der ersten Hälfte der Kaiserzeit in Gebrauch waren. Diese Scherben sind genau dem durch Éva B. Bónis publizierten, ebenfalls in Halimba gefundenen Material der Brandgräber gleichaltrig.⁴ Beiderlei Funde wurden von der lokalen Einwohnerschaft hergestellt in den Jahrzehnten vor dem Markomannenkrieg.

Keltische Brandgräber wiesen auf eine frühere Einwohnerschaft hin; im Jahre 1904 wurden in das Veszprémer Bakonyi-Museum keltische Eisengegenstände eingeliefert. Viele Angaben und Funde sprechen dafür, daß die in Pannonien besiegten Kelten daselbst fortlebten.

Die besprochenen Hausgrundrisse sind kreisrund (III—VI) und viereckig (I—II). Christophe Hawkes¹⁵ publizierte in einem Artikel von ihm ebenfalls römische Gebäude mit rundem bzw. viereckigem Grundriß, von denen er in dem runden einen Feuerherd vorfand. Dieses war daher das Wohnhaus, während das viereckige die Schmiede war. In Halimba wurde zwar das einstige Fußbodenniveau durch Rigolieren vernichtet (damals kamen die Eisenwerkzeuge zutage), aber man wird sich die Lage ähnlich wie im Falle der englischen Funde denken müssen.

Für beide Haustypen findet man auf der gleichaltrigen Marcus-Säule¹⁹ Beispiele. Es scheint, daß Häuser mit rundem Grundriß im I. und II. Jahrhundert auch bei anderen lokalen Einwohnern Europas verbreitet waren, unter anderem auch bei den Germanen und Sarmaten.

Die Einwohner der Siedlung von Halimba bestatteten ihre Toten in der Nähe ihrer Wohnung; die späteste Siedlungsgeschichte (Gebäude Nr. I) erstreckte sich bereits auf das Gebiet eines der Brandgräber. Die Gebäude I., II. und III. sind daher die jüngsten und mochten während dem Einfall der Sarmaten und Markomannen zugrunde gegangen sein.²¹ Von diesem Zeitpunkt an werden die offenen Siedlungen der lokalen Einwohner immer seltener. Sie rücken den castra, den Städten, den aus Stein gebauten wirtschaftlichen Zentren und Villen näher.

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
FROM 1630 TO 1800
BY
JOHN B. HENNING

The history of the city of Boston from 1630 to 1800 is a story of growth and development. It begins with the arrival of the first settlers in 1630, who founded the city as a haven for religious freedom. The city grew rapidly, and by 1700 it was one of the largest and most important cities in the colonies. The city's economy was based on trade and commerce, and it played a leading role in the American Revolution. The city's history is a testament to the spirit of innovation and the pursuit of freedom.

The city of Boston was founded in 1630 by a group of Puritan settlers. They came to the city seeking religious freedom and a place to practice their faith. The city grew rapidly, and by 1700 it was one of the largest and most important cities in the colonies. The city's economy was based on trade and commerce, and it played a leading role in the American Revolution. The city's history is a testament to the spirit of innovation and the pursuit of freedom.

The city of Boston was founded in 1630 by a group of Puritan settlers. They came to the city seeking religious freedom and a place to practice their faith. The city grew rapidly, and by 1700 it was one of the largest and most important cities in the colonies. The city's economy was based on trade and commerce, and it played a leading role in the American Revolution. The city's history is a testament to the spirit of innovation and the pursuit of freedom.

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
FROM 1630 TO 1800
BY
JOHN B. HENNING

The history of the city of Boston from 1630 to 1800 is a story of growth and development. It begins with the arrival of the first settlers in 1630, who founded the city as a haven for religious freedom. The city grew rapidly, and by 1700 it was one of the largest and most important cities in the colonies. The city's economy was based on trade and commerce, and it played a leading role in the American Revolution. The city's history is a testament to the spirit of innovation and the pursuit of freedom.

The city of Boston was founded in 1630 by a group of Puritan settlers. They came to the city seeking religious freedom and a place to practice their faith. The city grew rapidly, and by 1700 it was one of the largest and most important cities in the colonies. The city's economy was based on trade and commerce, and it played a leading role in the American Revolution. The city's history is a testament to the spirit of innovation and the pursuit of freedom.

The city of Boston was founded in 1630 by a group of Puritan settlers. They came to the city seeking religious freedom and a place to practice their faith. The city grew rapidly, and by 1700 it was one of the largest and most important cities in the colonies. The city's economy was based on trade and commerce, and it played a leading role in the American Revolution. The city's history is a testament to the spirit of innovation and the pursuit of freedom.

HYGIEIA, SALUS ÉS VALETUDO

Az antik ember gondolkodásában igen fontos szerepe volt az egészségnek. A betegségek kényének-kedvének kiszolgáltatva, tudományos gyógykezelés hiányában az istenekhez fordult segítségért. Már köszöntésében — *salve, vale*¹ — is megnyilatkozott az egészség, a testi jólét, illetve testi épség utáni vágy. Számtalan szobor, relief, felirat és érem maradt fenn, amelyek a gyógyító isteneket ábrázolják, illetőleg azok hathatós segítségét igazolják.

A korai köztársaság korában Rómában is jelentkeztek a gyógyító istenek, így Minerva Medica, Diana, Febris,² ezek azonban nagy járványok esetén nem bizonyultak elég hatékonyak. Ez teszi szükségessé a görög gyógyító istenek, így Apolló, Asklepios és Hygieia importálását. Dolgozatunkban azt a problémát ragadjuk ki és vizsgáljuk — az i. sz. II. sz. végéig —, hogy a rómaiak pénzverése, hogyan tükrözte a görög Hygieia kultusz bevezetését, illetve azonosítását a római Salus és Valetudo kultuszával.

Apolló az V. sz. folyamán került Rómába.³ Átvételét a városban dúló pestis-járvány indokolta, amelynek megszüntetését Apollótól várták, ennek bekövetkeztekor (433) templomot emeltek az istennek.⁴ Hasonló okok folytán került el Asklepios tisztelete is a városba.

Asklepios az antik világ legjelentősebb gyógyító istene volt, akinek kultusza Görögországban az V. sz. második felében élte virágkorát.⁵ A kultusz centrumában azonban még az i. sz. III. századból is számtalan, az istennek szentelt oltárt és feliratos táblát hoztak felszínre az ásatások.⁶ A hellenisztikus kor-

¹ *Weinstock, St.*, Valetudo. PWRE II. 15 (Stuttgart 1955) 265.

² *Weinstock, St.*, i. m. 268. Ezeket az isteneket esetleg salutaris jelzővel látták el, amikor betegség esetén hozzájuk fordultak.

³ *Wissowa, G.*, Religion und Kultus der Römer. Handbuch der Classischen Altertumswissenschaft. V. 4. (München 1902) 239. Apolló kultusza ekkor már elterjedt Itáliában. Rómában elsősorban mint gyógyító istent tisztelték. Csak a III. sz.-ban Asklepios megjelenésével kerül tisztelete második helyre a gyógyító istenek között. *Wissowa, G.*, i. m. 239—240.

⁴ *Livius*, IV. 25. 3. „aedis Apollini pro valetudine populi vota est.”

⁵ *Nilsson, M. P.*, Geschichte der griechischen Religion. Handbuch der Altertumswissenschaft. V. Abt. II. Teil. I. Bd. (München 1941) 764. Asklepios neve a különböző nyelvjárásokban más és más. Eredete is a különböző mondakörök szerint változik. Apollóval is kapcsolatba hozzák. A korai időkben nemcsak a gyógyításra korlátozódik hatásköre. *Traemer, E.*, Asklepios. Roscher, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. I. 1. (Leipzig 1884—1886) 615—623. A hellenisztikus időkben Kos, majd a császárkorban Pergamon lesz kultuszának székhelye. *Traemer, E.*, i. m. 626. Kezdetől fogva a kígyó az attribútuma, sőt nemcsak az, hanem megjelenési formája is. *Hornyánszky Gy.*, A görög felvilágosodás tudománya. (Bp. 1910) 23. Rómába is a kígyó képében érkezik. (Lásd 11. jegyzet.) Általában idősebb szakállas férfinak ábrázolják, meztelen felsőtesttel, kígyós bottal. *Amelung, W.*, Die Sculpturen des Vatikanischen Museums. I (Berlin 1903) 477, 684. 84. t.

⁶ *Nilsson, M. P.*, i. m. V. Abt. II. Teil, II. Bd. (München 1950) 320—321. A szentély itt még az i. sz. IV. században is fennállott.

ban az Asklepios kultusz széles körben elterjedt, nemcsak Görögországban, hanem a környező országokban is.⁷ Ekkor került vele kapcsolatba Róma is, Leánya, Hygieia, az istennel együtt mindenhová eljut.⁸ Asklepios kultusza i. e. 293-ban került Rómába.⁹ A Tiberis szigetén építettek neki szentélyt, amelyet i. e. 291. jan. 1-én szenteltek fel.¹⁰ Az epidaurosi kígyó Rómába érkezését ábrázolja Antonius Pius bronz medaillonja a hátapon AESCVLAPIVS felírással.¹¹

Mint fent említettük, Asklepios és Hygieia szoros kapcsolatban álltak egymással. Hygieia, mint Asklepios felesége, illetve leánya szerepelt.¹² Kétségtelen, hogy Hygieianak vezető szerepe van a kultuszban, bár alárendeltje Asklepiosnak, de rangban feltétlenül anyja és testvérei előtt áll.¹³ Hygieia jellege azonos Asklepioséval, egészségvédő, illetve gyógyító aspektusú istennő. Valószínűleg szoros kapcsolatuk miatt kultusza Asklepioséval egy időben, vagy valamivel később honosodott meg Itáliában.

Hygieiat a görögség már az i. e. V. században ismerte.¹⁴ Ekkor még nincs kialakult ábrázolása. A hellenisztikus korban mint karcsú leányalak jelenik meg, amint a kígyót csészéből eteti, számtalan ilyen ábrázolása van a nagypasztikában.¹⁵ Valószínűleg ilyen formában ismerik meg Itáliában is.

Hygieia legkorábbi ábrázolása a pénzekben az i. e. V–IV. század fordulójára esik. Azonban ebben a korai periódusban csak a fejét mintázzák egy metapontumi pénzen.¹⁶ B. Head szerint ezt az ezüst statert az i. e. 400–350 közötti

⁷ Nilsson, M. P., i. m. V. Abt. II. Teil, II. Bd. (München 1950) 103.

⁸ Traemer, E., Hygieia. Roscher Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. 1. 2. (Leipzig 1884–1890) 2785.

⁹ Traemer, E., Asklepios. PWRE II. (Stuttgart 1896) 1662–1676. A monda szerint i. e. 293-ban súlyos járvány dült Rómában és környékén, a Sibylla könyvek szerint a járvány akkor fog megszűnni, ha Asklepiost akkori kultuszhelyéről, Epidaurusból, Rómába hozzák. „Inventum in libris Aesculapium ab Epidauro Romam arcessendum.” (Livius 10, 47.) Küldöttség ment tehát Epidaurusba az isten szent állatáért, a kígyóért. A Tiberis szigetén építették fel az Asklepieiont. Wissowa, G., i. m. 253–254.

¹⁰ Wissowa, G., i. m. 254.

¹¹ Dressel, H., Der Aventin auf einem Medaillon des Pius. ZN 12(1900) 32–36. II. t. 10–11. Cohen, H., Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales. (Paris 1882) 271–272, 17. A továbbiakban ezt a munkát Coh.² rövidítéssel jelöljük. A medaillon éppen azt a jelenetet ábrázolja, amikor a kígyó a Tiberis szigetén a hajóból partra csúszik.

¹² Itt nem térhetünk ki Asklepios és Hygieia kapcsolatának, továbbá Hygieianak az Asklepios kultuszkörbe kerülésének problémájára, csak annyit, hogy a kutatók véleménye megoszlik abban a kérdésben, hogy Hygieia felesége vagy leánya-e Asklepiosnak. Traemer szerint többek között leánya volta mellett bizonyít, hogy ülő Asklepios mellett mindig álló Hygieiát ábrázolnak. Traemer, E., Hygieia. Roscher, i. m. 2778 skk.

¹³ Traemer, E., Hygieia. Roscher, i. m. 2783. — Holländer, E., Plastik und Medizin. (Stuttgart 1912) 140.

¹⁴ Már az i. e. V. századból ismerünk Hygieia ábrázolásokat. Az atheni Asklepieionból számtalan ilyen relief került elő.

¹⁵ Hygieianak igen sok önálló ábrázolása is van. Legtöbbször atributumával, a kígyóval ábrázolják, amint kitionban és himationban áll (esetleg oszlopra támaszkodik), kezében csészét tart és abból eteti a kígyót, vagy az állat a karjára csavarodik. Amelung, W., i. m. I. (Berlin 1903) 364,83 és 366,86. XXXVIII. Ülő Hygieia típusok is ismertek a nagypasztikában, de erről majd a későbbiekben beszélünk.

¹⁶ A Catalogue of Greek coins. Italy. (London 1873) Metapontum, Lucania, 62. AR. stater HYΓIEIA felírással. A továbbiakban ezt a katalógust BMC rövidítéssel jelöljük.

periódusban verték.¹⁷ Rhegiumból ismeretes egy quadrans, amelyen már álló Hygieiát ábrázolnak, amint a kígyót eteti.¹⁸ Ábrázolása a görög pénzekén igen ritka, gyakorivá csak a császárkorban válik, a Róma-városi és koloniális vereteken.

Hygieianak első említésével — Salus megnevezéssel — i. e. 180-ban találkozunk.¹⁹ Tulajdonképpen itt érkeztünk el problémánkhoz, amikor is azt vizsgáljuk, hogy a görög Hygieia hogyan azonosul, illetve miben különbözik az óitáliai Salus és Valetudo, szintén gyógyító aspektusú istennőktől.

Míg Hygieia a testi és lelki egészséget, jólétet képviselte, addig Salus az adomány, a védelem — embernek, állatnak védelmet jelentett a külső veszélyek ellen, amit elsősorban a betegségek és ennek következménye, a halál képeznek —, a segítség, de elsősorban az általános jólét megtestesítője.

Pontosan nem lehet tudni, hogy tisztelete mikor kezdődött Rómában, de i. e. 302-ben már szentélye van a Quirinalison.²⁰ Feltétlenül istennőként tisztelték már a templom alapítása előtt is.²¹ Kapcsolatban állt kultusza a szomszédos szentélyekben tisztelt Semo Sancus sabin istenséggel,²² mint ezt Salus Semonia jelzője is mutatja.²³ Mint a jólét megtestesítője, kapcsolata van Fortunával és Spessel is.²⁴ A Salus-kultusz az állam szerencsésjét, jólétét, jövőjét tartozott ápolni.^{24a} A császárkorban az uralkodó lesz az állam jelképe, a császár jóléte egyben az államét is jelenti. Salus legkorábbi ábrázolása D. Junius Silanus denárán jelentkezik.²⁵ (XVIII. t. 1.) Az előlapon női fej jobbra diadémmal SALVS felírással, továbbá M Acilius Glabrio denárán, (XVIII. t. 2.) babérkoszorús női fej jobbra SALVTIS felírással. Erre a későbbiekben még bővebben utunk.²⁶

¹⁷ Head, B., *Historia Numorum a manual of Greek Numismatics*. (Oxford 1911) 76—77.

¹⁸ BMC Rhegium, Bruttium 100 AE quadrans. *Carelli, F.*, *Numorum Italiae Veteris*. (Lipsiae 1850) CXCIX. 103. Míg a BMC ezt a statert 415—387 közötti periódusba helyezi, addig B. Head azt mondja, bár Rhegiumban nyilvánvaló már a korai időkben is Asklepios kultusza, azonban ábrázolása csak a későbbi vereteken jelentkezik. *Head, B.*, i. m. 109. Ezt a típust 203—89 közötti periódusba helyezi. i. m. 111—112.

¹⁹ *Livius* XL, 37,2. „Consul Apollini Aesculapio Saluti dona vovere et dare signa inaurata.” Itt tulajdonképpen Salus alatt Hygieiát kell értenünk.

²⁰ *Wissowa, G.*, *Salus*. Roscher i. m. IV. (Leipzig 1909—1915) 296. A szentélyt C. Iunius Bubulcus emeltette. *Thulin, Salus*. PWRE III. (Stuttgart 1920) 2057.

²¹ *Thulin, Salus*. PWRE. II. I. (Stuttgart 1920) 2057.

²² Semo Sancus és Dius Fidius azonos istenek tulajdonképpen a görög Herakleshez hasonlóak. *Wissowa, G.*, i. m. 120.

²³ CIL VI. 30975. Premierstein szerint lehetséges, hogy Salus Semonia mögött a quirinalisi Salus áll, aki ezt a jelzőt szentélyének Semo Sancussal való szomszédossága miatt kapta. *Premierstein, Eine Votivinschrift aus augustischer Zeit*. AEM 15(1892) 82.

²⁴ *Thulin, i. m.* 2058.

^{24a} Mint városvédő istennő is szerepel. *Schulze, W.*, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*. (Berlin 1933) 471.

²⁵ *Babelon, E.*, *Description historique et chronologique des monnaies de la république romaine*. II. (Paris 1886) 109, 18. (A továbbiakban rövidítésem Bab.) A hátlapon ROMA D SILANVS L F, Victoria jobbra rohanó bigan ostort és pálmaágat tart. A veret az i. e. 80. körüli időkből származik. D. Iunius Silanus ezzel a pénzzel emléket állít ősének, C. Iunius Bubulcus Brutusnak, aki Salusnak a Quirinalison templomot építtetett. Bab. II. 107.

²⁶ Bab. I. (Párizs 1885) 106, 8.

Most rátérünk a harmadik istennő, Valetudo, szerepének ismertetésére. A szó jelentése valeo, validusra utal, eleinte inkább a testi erőt, majd később az egészségi állapotot jelölte, mint ezt a jelzői: bona, mala stb.²⁷ is mutatják. Az ő hatásköre egyértelműbb, mint Salusé: az egészség megvédésére, illetve a gyógyításra korlátozódott. De csak magánszemélyek fordultak hozzá saját, vagy családtagjaik gyógyulásáért, vagy általában egészségért. Ha pestis dült a városban — ez már nemcsak az egyént érintette,²⁸ hanem az állam biztonságát, jólétét is kockáztatta —, Salushoz fordulnak segítségért. Pro salute rei publicae-ért Salushoz könyörgött minden évben újév napján a consul a Capitoliumon.²⁹ Valetudo tisztelete Rómában jóval későbbi, mint Salusé és Hygieiaé. Ábrázolásáról csak egy esetben tudunk, *M*V Acilius Glabrio denárán, (XVIII. t. 3.) ahol az istennő hosszú kitonban szemben áll, oszlopra támaszkodik, jobbában kígyót tart.³⁰

A kőemlékek, a pénzek felirataiból és az irodalmi utalásokból csak egy-párát kiragadva azt látjuk, hogy Asklepios revéhez kapcsolva mindhárom istennő neve előfordul, így találkozunk *AESCVLAPO E HYGIAE*,³¹ *AESCVLAPIO ET VALETVDIN(i)*,³² továbbá *AESCVLAPIO SALVTI*³³ feliratokkal. Így Asklepioshoz kapcsolódva a három istennőt egy istennő három megjelenési formájának hihetnénk. Ezt az azonosítást Salus és Valetudo esetében *M*V Acilius Glabrio denárának ismeretében elvethetjük. (XVIII. t. 2, 3.) Itt az előlapon női fej *SALVTIS* — a hátlapon álló nőalak oszlopra támaszkodva, jobbában kígyóval (ez Hygieianak, illetve a császárkorban Salusnak állandó attribútuma) *M*V *ACILIVS III VIR VALETV[dinis]* felírással van ábrázolva.

A kutatók véleménye nagyon megoszlik ebben a kérdésben: Keune szerint Valetudo a görög Hygieia latin megnevezése, szerinte Hygieia hasonló jellegű mint a régi Salus.³⁴ Wissowa szerint Asklepios kultusztársát, Hygieiat, gyakran Salusnak nevezték.³⁵ Schrötter azt mondja, hogy a görög Hygieia megfelel a latin Valetudónak, illetve később Salusnak.³⁶ Mommsen lehetségesnek tartja, hogy az érem mindkét oldalán ugyanazt az istennőt ábrázolták, de határozottan nem foglal állást ebben a kérdésben.³⁷

Salus, mint fent említettük, már Hygieia Rómába kerülése előtt ismert volt a városban. Egyik jellege azonos Hygieiaéval. Ez teszi valószínűvé, hogy

²⁷ Weinstock, *St.*, Valetudo. PWRE. II. 15. (Stuttgart 1955) 264—265.

²⁸ Weinstock, *St.*, i. m. 266.

²⁹ Mommsen, *Tb.*, Römisches Staatsrecht. I/3 (Leipzig 1887) 616—617.

³⁰ Bab. I. (Paris 1885) 106,8. Majdnem azonos az előbb említett rhegiumi Hygieia ábrázolással.

³¹ CIL III. 3388.

³² CIL III. 7279.

³³ Livius 37,2.

³⁴ Keune, Valetudo. Roscher i. m. VI. (Berlin—Leipzig 1924—1937) 159.

³⁵ Wissowa, *G.*, i. m. 254.

³⁶ Regling, K., Hygieia. Schrötter, Fr., Wörterbuch der Münzkunde. (Berlin—Leipzig 1930) 277—278.

³⁷ Mommsen, *Tb.*, Geschichte des Römischen Münzwesens (Berlin 1860) 632.

mivel közös vonásaik is vannak, a görög Hygieiat a latin Salus névvel jelölték.³⁸ Weinstock szerint Hygieiat a rómaiak Salusszal azonosították, amiből arra következtet, hogy ekkor még Valetudot nem ismerték.³⁹ Mivel Salus általános jólét-jellege nem fedti teljesen Hygieia aspektusát, az idők folyamán létrejött Valetudo, aki azoros Hygieiával, csak annak latin megfelelője.

Köztársaságkori pénzekon Salusnak csak fejábrázolásával találkoztunk, igaz az, hogy az időszámításunk előtti időktől a görög pénzekon is ritkák a Hygieia ábrázolások. Valetudot azonban i. e. 54-ben teljes alakban, Hygieia mintájára ábrázolták.⁴⁰

Összefoglalva az eddigieket, azt látjuk, hogy a görög Hygieia az i. e. III. sz.-ban eljut Rómába, itt a latin Salus istennővel azonosítják, mivel ennek jellege a leghasonlóbb Hygieiához, azonban az i. e. I. századra kialakult Valetudo, aki tulajdonképpen teljesen azonos Hygieiával.

A császárok elején nincsenek Salus ábrázolások a pénzekon. Nero császártól ismeretese az első Salus veretek, mégpedig az eddigiektől eltérő formában (XVIII. t. 6.) egy trónon ülő istennő jelenik meg, aki kinyújtott jobbában paterát tart szelvényben SALVS felírással.⁴¹ Hogy honnan vették ezt az ülő típusú Salust, közelebről rem sikerült kideríteni. Mindenesetre azt megállapíthatjuk, hogy a nagypasztyikából választották ezt a típust, hiszen ott, ha nem is gyakran, de találkozunk ilyen típusú Hygieia ábrázolásokkal.⁴²

Nero császár uralkodása alatt a Calpurnius Piso-féle összeesküvés⁴³ leplezése szolgáltatta az alkalmat a Salus veretek megjelentetéséhez.⁴⁴ Itt Salusnak feltétlenül a császár, az állam jóléte, biztonsága aspektusával számolhatunk. Tehát Salusnak *Salus* jellege domborodik ki.

Ugyanezt a típust látjuk Galba sesterciusán SALVS AVGVSTA S C,⁴⁵ Vespasianus SALVS AVG (XVIII. t. 7.),⁴⁶ Titus SALVS AVG (XVIII. t. 22.)⁴⁷ és Nerva SALVS PVBICA (XVIII. t. 8.)⁴⁸ veretein.

Az Acilia gens típusú Valetudo, illetve Salus, először Galba dupondiusán SALVS AVGVSTI S C felírással,⁴⁹ majd Domitianusról PRINCEPS IVVENTVTIS, (XVIII. t. 4.)⁵⁰ a későbbiekben Hadrianusról (XVIII. t. 21.)⁵¹ és Marcus Aureliusnál, (XVIII. t. 5.)⁵² mindkettőnél COS III felirattal jelentkezik. A két

³⁸ Wissowa, G., Salus. Roscher i. m. 299.

³⁹ Weinstock, St., Valetudo. PWRE II. 15 (Stuttgart 1955) 268.

⁴⁰ Vö. a rhegiumi Hygieia típust az Acilia gens Valetudojával. (XVIII. t. 3.)

⁴¹ Mattingly, H. — Sydenham, E., The Roman Imperial Coinage. I. (London 1923) 52. sz. (A továbbiakban RIC rövidítéssel jelöljük.) A darabot i. sz. 63—68 közötti periódusban verték.

⁴² Reinach, S., Répertoire de la statuaire grecque et romaine. I. (Paris 1906) 291. III. (Paris 1904) 92. IV. (Paris 1910) 177. Ülő Hygieiat ábrázolnak, azonban mindig ölében van a kigyó, vagy lábára csavarodik.

⁴³ Maskin, N. A., Az ókori Róma története. (Bp. 1951) 335. Az összeesküvés i. sz. 65-ben volt.

⁴⁴ Tacitus, Annales. XV. 74.

⁴⁵ RIC 49.

⁴⁶ RIC 58.

⁴⁷ RIC 116/a.

⁴⁸ RIC 20.

⁴⁹ RIC 167.

⁵⁰ RIC 239.

⁵¹ RIC 669/c.

⁵² RIC 216.

utóbbinál a típus annyiban változott, hogy elmaradt az oszlop, amire az istennő támaszkodott.

Az ábrázolásban két típust különböztetünk meg, de ugyanekkor Salus jellegében is mutatkozik ez a kettősség. SALVS AVGVSTA felirat az először Nerónál látott ülő ábrázolással, míg a SALVS AVGVSTI felirat az álló — Acilia gens Valetudo, illetve rhégiumi — Hygieia-típussal együtt jelentkezik. Itt azonban nem is a típust, hanem a jeleget kívánjuk hangsúlyozni. Strack szerint a SALVS AVGVSTA, illetve SALVS AVGVSTI elkülönítésének magyarázata, hogy az adjektívus forma a császár személyén keresztül az állam jólétét, üdvét jelenti (ugyanezzel az ábrázolással [XVIII. t. 8.] Nervánál a SALVS PVBLICA felirat is erre céloz), míg a genitívusos forma a császár személyes egészségére vonatkozik.⁵³ Tehát, bár Valetudo hivatalosan nem szerepel a perszifikált istenek között, megbújik Salus egy bizonyos alakjában. Valetudo nyilvánvaló kultuszával sem a köztársaság korában, sem ekkor nem számolhatunk Rómában. Bár vannak neki szentelt feliratok még a későbbi korból is.⁵⁴

A Salus-típus további fejlődése a két alak, illetve forma összeolvadására utal. Galba SALVS GEN HVMANI veretein (XVIII. t. 20.) Salus Fortuna alakjában jelentkezik, paterával égő oltár előtt áldoz, lába alatt földgömb, jobbában kormánylapát.⁵⁵ Az ülő és álló típus összeolvadása jelentkezik már Traianusnál, (XVIII. t. 9, 24, 26.) ahol Salus ülve az oltárra tekeredő kígyót eteti,⁵⁶ Hadrianusnál, (XVIII. t. 10, 23.)⁵⁷ Antonius Piusnál (XVIII. t. 11, 12.)⁵⁸ és Faustina iuniornál (XVIII. t. 13, 25.)⁵⁹ Az álló típus pedig úgy módosul, hogy Hadrianusnál Salus sceptrummal kezében oltárnál áldoz paterával. (XVIII. t. 14.)⁶⁰ A továbbiakban az álló típus előtt oltárra csavarodó kígyó látható, amelyet az istennő csészéből etet. Hadrianusnál (XVIII. t. 15.)⁶¹ ugyanez az ábrázolás fedezhető fel, csak sceptrumot tart a kezében. (XVIII. t. 16.)⁶² Szintén ezek a típusok láthatók Antonius Piusnál, (XVIII. t. 17.)⁶³ Marcus Aureliusnál (XVIII. t. 18.)⁶⁴ és Faustina iuniornál. (XVIII. t. 19.)⁶⁵

A későbbiekre vonatkozóan csak annyit jegyezhetünk meg, hogy Salus a legidőtállóbb istenségek egyike, állandóan szerepel az éremképeken, a kereszténység veretein is, egészen a birodalom bukásáig. Ezeknek vizsgálata azonban túlhalad dolgozatunk keretén, mivel jelen esetben csak a II. századig terjedő Salus veretekkel foglalkoztunk.

⁵³ Strack, P. L., Untersuchungen zu römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts. I. (Stuttgart 1931) 171 skk.

⁵⁴ Bormann, E., Epigraphischer Anhang. RLiÖ 5. (Wien 1904) 127.

⁵⁵ RIC 21.

⁵⁶ XVIII. t. 9. = RIC 369 PARTHICO P.M.TR.P.COS.VI.P.P.S.P.Q.R., XVIII. t. 24. = RIC 515. S.P.Q.R. OPTIMO PRINCIPI — S C, XVIII. t. 26. = RIC 670, SENATVS POPVLVSQVE ROMANVS-S.C. a szelvényben SALVS AVG.

⁵⁷ XVIII. t. 10. = RIC 137/b., P.M.TR.P.COS.III, a szelvényben SAL.AVG., XVIII. t. 23 = RIC 657., COS.III.S.C.

⁵⁸ XVIII. t. 11 = RIC 82/c., SALVS AVG., XVIII. t. 12 = RIC 254, TR.POT. XIX.COS.III

⁵⁹ XVIII. t. 13. = RIC 714, SALVS, XVIII. t. 25. = RIC 1668. SALVTI AVGVSTAE — S C.

⁶⁰ RIC 268, SALVS AVG.

⁶¹ RIC 267/d SALVS AVG.

⁶² RIC 269. SALVS AVG.

⁶³ RIC 304. SALVS AVG. COS. IIII.

⁶⁴ RIC 207. SALVTI AVG.COS.III.

⁶⁵ RIC 715. SALVS.

Összefoglalva röviden annyit mondhatunk, hogy az i. e. III. sz. folyamán a rómaiak megismerkedtek a görög Hygieia kultusszal. Ekkor már megvan a saját Salus-kultuszuk is, ami bizonyos tekintetben azonos Hygieia kultuszával, de nem teljesen. Ez teszi szükségessé Valetudo kialakulását, aki nem lesz önálló perszifikált istennő, hanem inkább azt mondhatnánk, Salus egyik — Hygieianak megfelelő — árnyalata. Valetudo meglétének biztos nyoma az i. e. I. század pénzverésében mutatkozik, de Salus alakja mögött az i. sz. I. század végén még fellelhető. Az álló, kígyós Salus-ábrázolások és a SALVS AVGVSTI felirat utalnak rá.

Tehát lényegében az i. e. III—II. században Hygieianak inkább Salus felel meg, majd a szükséglet kialakítja Valetudót, de csak magánszemélyek fordulnak hozzá, az állam Salushoz könyörög. A császárkorban Valetudo a hivatalos pénzverésben nem is jelentkezik, csupán Salus, de ennek egyik ábrázolási és felirati változatában felismerhető Valetudo.

BÍRÓNÉ SEY KATALIN

HYGIEIA, SALUS AND VALETUDO

In the course of the 5th-3rd centuries b. o. e. Rome got into contact with the cult of the Greek deities of healing, namely Apollo, Asklepios and Hygieia.

In this paper it was dealt with the question how the Greek Hygieia became assimilated to the Roman Salus and Valetudo cult, and in which manner it was reflected by the Roman coinage till the end of the second century of our era. It is determined that in the Republican era Hygieia was identified with Salus though their aspects were not entirely conform. By the first century o. o. e. the personality of Valetudo had taken definite shape. Her features completely correspond to those of Hygieia and their representations are also similar. (Pl. XVIII. no. 3.)

In the Imperial period the Salus image appears on the coins from the second half of the first century. At that time a seated representation of Salus is encountered on the coins. This type is associated also with the legends: SALVS, SALVS AVGVSTA, SALVS PVBLICA. (Pl. XVIII. nos. 6, 8.) But there is another standing representation of Valetudo-type, which occurs also with the legends: SALVS AVGVSTI S C and COS III. (Pl. XVIII. nos. 4, 5, 21.) The inscription SALVS AVGVSTA refers to the welfare and safety of the state, while the legend SALVS AVGVSTI to the personal health of the Emperor. Thus the Salus coins with standing figure and with the inscription SALVS AVGVSTI show relation to Valetudo.

In the course of the second century the two types merged into each other.

VIMINACIUMBAN VERT ANTONINIANUSOK

Rendezés közben a Régészeti Osztály raktárában egy római pénzlelet került elő, minden közelebbi megjelölés nélkül. A lelet 170 darab III. századi római antoninianust tartalmaz. A legkorábbi darab Elagabalusnak egy datálatlan antoninianusa, a legkésőbbi pedig Quietusnak egy antiochiai veretű, a 261—62-es évekből származó antoninianusa. A lelet a császárok szerint a következőképpen oszlik meg:

Elagabalus	1 db
Gordianus Pius	6 db
Philippus pater	3 db
Traianus Decius	5 db
Herennia Etruscilla	1 db
Trebonianus Gallus	8 db
Volusianus	8 db
Valerianus pater	60 db
Mariniana	2 db
Gallienus	33 db
Salonina	29 db
Valerianus caesar	9 db
Saloninus	3 db
Postumus	1 db
Quietus	1 db
Összesen:	170 db

Bár a lelet előkerülési viszonyairól nem tudunk semmit, mégis valószínű, hogy leletünk is szalacskai területen került elő. Paulovics István¹ felsorolja az összes szalacskai nagyobb zárt régészeti leletet, és kitűnik, hogy ez ideig hét olyan leletről tudunk, amelyekben pénzek is képviselve voltak. Publikálva eddig csak 4 szalacskai pénzlelet van,² amelyek mind a Gordianus és Gallienus közötti idő pénzeit tartalmazzák. A mi leletünkben is csak három olyan antoninianus szerepel, amely megelőzi, illetve túlhaladja ezt az időszakaszt. Így valószínűnek tartjuk, hogy leletünk is a Paulovics által publikált leletek valamelyikéhez tartozik. A lelet részletes leírása a következő.

¹ Járddnyi-Paulovics I., Arch. Ért. 80(1953) 115 skk.

² I. Szalacskai lelet 200 darabot tartalmazott, Galbától Valerianus caesarig. *Gobl Ö.*, NK 7(1908) 122.; II. szalacskai lelet, Nagyberki lelet címen van publikálva 2611 darab. Vespasianustól Nagy Constantinusig, de sorozatosan csak Valerianus caesarig. *Gobl Ö.*, NK 12(1913) 104—108.; III. szalacskai lelet, szintén nagyberki lelet címen publikálva, Titustól Valerianus caesarig 50 darab. *Harsányi P.*, NK 7(1908) 119.; IV. szalacskai lelet, R. *Alföldi M.*, NK 50—51(1951—1952) 7—19.

Elagabalus

VICTOR ANTONINI AVG	RIC 155.	Coh. 291.	1 db
---------------------	----------	-----------	------

Gordianus Pius

AETERNITATI AVG	RIC 83.	Coh. 41.	2 db
FORT REDVX	RIC 143.	Coh. 97.	1 db
LIBERALITAS AVG II	RIC 36.	Coh. 130.	1 db
ORIENS AVG	RIC 213.	Coh. 167.	1 db
SAECVLI FELICITAS	RIC 216.	Coh. 319.	1 db

Philippus pater

AEQVITAS AVGG	RIC 27 b.	Coh. 9 v.	1 db
FIDES EXERCITVS	RIC 62	Coh. 50	1 db
SALVS AVG	RIC 47	Coh. 205	1 db

Traianus Decius

ABVNDANTIA AVG	RIC 10 b.	Coh. 2	2 db
PANNONIAE	RIC 21 b.	Coh. 86	1 db
VBERITAS AVG	RIC 28 b.	Coh. 105	1 db
VICTORIA AVG	RIC 29 c.	Coh. 113 v.	1 db

Herennia Etruscilla

PVDICITIA AVG	RIC 59 b.	Coh. 19	1 db
---------------	-----------	---------	------

Trebonianus Gallus

ANNOA AVGG	RIC 31	Coh. 17	1 db
FELICITAS PVBL	RIC 82	Coh. 34	2 db
IVNO MARTIALIS	RIC 69	Coh. 46	1 db
IVNO MARTIALIS	RIC 83	Coh. 47	2 db
MARTI PACIFERO	RIC 85	Coh. 72	1 db
PIETAS AVGG	RIC 42	Coh. 84	1 db

Volusianus

CONCORDIA AVGG	RIC 167	Coh. 20	2 db
CONCORDIA AVGG	RIC 168	Coh. 25	1 db
IVNONI MARTIALI	RIC 175 v.	Coh. n. h.	1 db
PIETAS AVGG	RIC 182	Coh. 88	1 db
PM TR P IIII COS II	RIC 140	Coh. 92	1 db
SALVS AVGG	RIC 184	Coh. 118	1 db
VIRTVS AVGG	RIC 186	Coh. 135	1 db

Valerianus pater

AETERNITAT. AVGG	RIC 72	Coh. 8	1 db
APOLINI CONSERVA	RIC 72	Coh. 20	3 db
APOLINI CONSERVA	RIC 73	Coh. 24	2 db
CONSERVAT AVGG <u>u</u>	RIC 83	Coh. 49	1 db
FELICITAS AVGG	RIC 87	Coh. 53	5 db
FELICITAS AVGG	RIC 283	Coh. 56	1 db
FELICITAS AVGG	RIC 282	Coh. 57	1 db
FIDES MILITVM	RIC 89	Coh. 65	2 db
IOVI CONSERVAT	RIC 93	Coh. 86	1 db
IOVI CONSERVAT <u>sl</u>	RIC 93	Coh. 86	1 db
IOVI CONSERVATORI	RIC 92	Coh. 94	1 db

LIBERALITAS AVGG	RIC 98	Coh. 105	2 db
ORIENS AVGG	RIC 106 v.	Coh. 135	5 db
ORIENS AVGG	RIC 106	Coh. 140	1 db
ORIENS AVGG	RIC 106	Coh. 144	1 db
PAX AVGG	RIC 245	Coh. 147	1 db
PIETAS AVGG	RIC 285	Coh. 152	4 db
PM TR P V COS IIII P P	RIC 277	Coh. 169	1 db
RELIGIO AVGG <u>ql</u>	RIC 114	Coh. 178	2 db
RESTITVTOR ORBIS	RIC 117	Coh. 187	4 db
RESTITVT ORIENTIS	RIC 286	Coh. 188	1 db
RESTITVT ORIENTIS	RIC 287	Coh. 189	1 db
RESTITVT ORIENTIS <u>.</u>	RIC 287	Coh. 190	1 db
SALVS AVGG	RIC 121	Coh. 197	1 db
SALVS AVGG	RIC 252	Coh. 201 v.	1 db
SECVRIT PERPET	RIC 256	Coh. 204	2 db
VICTORIA AVGG	RIC 128	Coh. 224	4 db
VICTORIA AVGG	RIC 125	Coh. 230	3 db
VICTORIA GERM	RIC 132	Coh. 248	1 db
VIRTVS AVGG	RIC 268	Coh. 272	1 db
VIRTVS AVGG	RIC 293	Coh. 276	2 db
VIRTVS AVGG	RIC 227 v.	Coh. nem ismeri.	
	Virtus a jobb kezében tartja a scep- trumot és a baljával támaszkodik a pajzsra		
IMP VALERIANVS AVG		sugárkoronás paludamentumos mell- képe jobbra. Incusus darab	1 db

Mariniana

CONSECRATIO	RIC 3	Coh. 3	1 db
CONSECRATIO	RIC 6	Coh. 16	1 db

Gallienus

DIANA FELIX	RIC 473	Coh. 178	1 db
FIDES MILITVM	RIC 137	Coh. 236	1 db
GENIVS AVG	RIC 197	Coh. 296	1 db
IOVI VLTORI <u>sl</u>	RIC 221	Coh. 402	1 db
IOVI VLTORI <u>sl</u>	RIC 221	Coh. 403	2 db
LEG VII CL VI P VI F	RIC 348	Coh. 513	1 db
LEG VII CL VII P VII F	RIC 351	Coh. 519	1 db
MARTI PACIFERO	RIC 236	Coh. 614	1 db
ORIENS AVG	RIC 495	Coh. 690	1 db
PAX AVG <u>vl</u>	RIC 256	Coh. 727	2 db
PAX AVG <u>le</u>	RIC 256	Coh. 727	1 db
PAX AVGG <u>vl</u>	RIC 392	Coh. 752	1 db
PAX AVGG <u>fr</u>	RIC 156	Coh. 756	2 db
SPES PVBLICA	RIC 403	Coh. 990	1 db
SPES PVBLICA	RIC 403	Coh. 991	1 db
VICT GERM	RIC 404	Coh. 1045	1 db
VICTORIA AVG II <u>tl</u>	RIC 524	Coh. 1115	2 db
VIRT GALLIENI AVG	RIC 314	Coh. 1206	1 db
VIRTVS AVG <u>pl</u>	RIC 317	Coh. 1221	2 db
VIRTVS AVG <u>fr</u>	RIC 317	Coh. 1221 v.	
	A császár sugárkoronás feje jobbra, paludamentum és páncél nélkül		
VIRTVS AVGG	RIC 186	Coh. 1272	2 db
VIRTVS AVGG	RIC 182	Coh. 1284	1 db
VIRTVS AVGG	RIC 301	Coh. 1288	2 db
VIRTVS AVGG	RIC 455	Coh. 1311	2 db

Salonina

AVGVSTA IN PACE	RIC 60	Coh 2	1 db
CONCORDIA AVGG	RIC 63	Coh. 31	3 db
IVNO REGINA	RIC 64	Coh. 60	18 db
IVNO VICTRIX	RIC 31	Coh. 68	1 db
PIETAS AVG	RIC 21	Coh. 78	1 db
PIETAS AVGG	RIC 59	Coh. 84	1 db
PVDICITIA ^q ₁₀	RIC 24	Coh. 92	2 db
VENVS VICTRIX	RIC 31	Coh. 129	1 db
VESTA	RIC 32	Coh. 143	1 db

Saloninus

DII NVTRITORES	RIC 36	Coh. 21	1 db
PIETAS AVGG	RIC 26	Coh. 49	1 db
SPES PVBLICA	RIC 13	Coh. 93	1 db

Valerianus caesar

CONSECRATIO	RIC 8	Coh. Sal. 2	1 db
CONSECRATIO	RIC 27	Coh. Sal. 9	1 db
CONSECRATIO	RIC 24	Coh. Sal. 12	2 db
DEO VOLKANO	RIC 2	Coh. Sal. 20	1 db
PIETAS AVGG	RIC 19	Coh. Sal. 45	1 db
PIETAS AVGG	RIC 20	Coh. Sal. 50	1 db
PRINCIVVENTVTIS	RIC 49	Coh. Sal. 67	1 db
PRINCIPI IVVENT	RIC 23	Coh. Sal. 74	1 db

Postumus

VICTORIA AVG	RIC 89	Coh. 377	1 db
--------------	--------	----------	------

Quietus

SOL INVICTO	RIC 10	Coh. 12	1 db
-------------	--------	---------	------

Leletünk, RIC alapján, verdék szerint a következőképpen oszlik meg:

Lugdunum	4 db
Róma	99 db
Mediolanum	19 db
Viminacium	3 db
Antiochia	24 db
Ázsia	21 db.

Mint a IV. szalacskai leletben,³ itt is Róma város veretei vannak túlsúlyban, Viminaciumot csupán 3 darab képviseli; Valerianus Pater AETERNITATI AVGG hátlapú darabja (RIC 210, Coh. 8.) és Gallienusnak két azonos antoninianusa VIRTVS AVGG hátlapú felirattal (RIC 301, Coh. 1288.). Ezzel a három viminaciumi verettel szemben Mediolanum 19 darabbal szerepel. A legújabb kutatások szerint sok olyan veret, amelyet a RIC Mediolanum veretei között sorol fel, szintén Viminacium terméke. Köztudomású, hogy a III. század folyamán Róma pénzverdéje mellett a birodalom különböző helyein egyre több verde nyílt a mind jobban növekvő pénzszükséglet kielégítésére. Azonban a verdék sokáig nem jelölték külön ismertetőjelekkel vereteiket, ezért a külön-

³ Lásd az előző jegyzet IV. szalacskai leletét.

bőző verdéből kikerült pénzek szétválasztása, illetve egy-egy verdéhez való beosztása nagy nehézségbe ütközik. Igen nagy anyag összehasonlítására van szükség, hogy valami eredményt elérjünk, a kutató így is legtöbbször csak stíluskritikai alapon tud hozzányúlni az anyaghoz.⁴ Ez azt jelenti, hogy mindenki a maga szemszögéből látja a megoldást, ezért az eredményben is erősen megmutatkozik a szubjektivitás. Talán éppen ennek a következménye, hogy sok probléma még mindig nem jutott el a végleges megoldáshoz, mert úgyis szólván minden kutató másképp osztja be az anyagot. Ez a helyzet a viminaciumi pénzverde esetében is.

A kérdés teljes megértése érdekében, tekintsük át röviden a viminaciumi verde történetét, megnyitásától a Kölnbe való áthelyezéséig. A verde Gordianus Pius alatt, 239-ben⁵ nyílt meg. Itt készültek a PROVINCIA DACIA és a PMS COL VIM hátlapú feliratú koloniális bronzpénzek. Bár a verde eredetileg koloniális pénzek verésével indult, idővel birodalmi veretek is készültek benne. Ma már nem vita tárgya, hogy Valerianus—Gallienus uralkodása idejében 253—57 között a koloniális pénzek mellett császári pénzeket is vertek. L. Laffranchi⁶ volt az első, aki különválasztotta Valerianus—Gallienus viminaciumi vereteit. Laffranchi is gondolt arra, hogy már a korábbi uralkodók alatt is lehetett itt állami pénzverés.⁷

O. Voetter⁸ volt az első, aki verdék szerint osztályozta a III. századi anyagot. Feltételezte, hogy már Gordianus és Philippus is veretett birodalmi pénzeket Viminaciumban.⁹ Gordianus vereteit hét csoportra osztotta, s a hatodik csoportba adta a viminaciumi vereteket.¹⁰

Voetter után a numizmatáknak egész sora követte ezt az utat és kereste a Valerianust megelőző idők viminaciumi vereteit. Jónás Elemér,¹¹ aki szintén átvette Voetter beosztását, azt újabb adatokkal bővítette. Szerinte az IMP M IVL PHILIPPVS AVG P előlapú körirat eddig csak koloniális pénzekben fordult elő és csak Viminaciumban. Nézete szerint kétségtelen, hogy az ilyen előlapú köriratú antoninianusok szintén Viminaciumban készültek. Ugyanide sorolja az IMP C M IVL PHILIPPVS PF AVG P M előlapú darabokat. Véleménye szerint az ilyen előlapú köriratú példányok nemcsak hogy Viminaciumban készültek, de egyúttal a császár legkorábbi veretei is. Traianus Deciuszal kapcsolatban azt mondja, hogy a rövid előlapú feliratú, tehát IMP CAE TRA DEC (vagy DECIVS) AVG antoninianusai szintén ebből a verdéből erednek. A ba-

⁴ Webb, P. H., Third-century Roman mints and marks. Num. Chron. 5. ser. 1 (1921) 226—293.

⁵ Pick—Imboof—Blumer, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. (Berlin 1899) 25.

⁶ Laffranchi, L., I diversi stili della monetazione Roma. RIN 21(1908) 203 skk.

⁷ Uo. 203. lapon felsorolja Gordianus és Philippus azon típusait, amelyek az addigi kutatás szerint Viminaciumban készülhettek.

⁸ Lásd Voetter cikkei a NZ folyóiratban 1893-tól.

⁹ Voetter, O., Die römischen Münzen des Kaisers Gordianus III. und deren antike Fälschungen. NZ 25(1893) 385 skk.

¹⁰ Vö. Monatsblatt der numismatischen Gesellschaft in Wien. 3(1897) 16—17. „In die 6. Gruppe sind jene antoniniane Gordianus III. anzureihen, die das Brustbild des Kaisers gewappnet aber den Kürass von Röcken gesehen darstellen (Coh. 92, 98, 162, 167, 179, 264, 319, 362, 375, 380)”. Pick—Imboof—Blumer, i. m. I. 23. „vermuthet man doch sogar, daß ein Theil der Silbermünzen (Antoniniani) Gordians hier in Viminacium geschlagen ist.”

¹¹ Jónás E., NK 25(1926) 49—54.; Ua., NK 26—27(1927—1928) 146—147.; Ua., Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve. 2(1923—1926) 137—156.

jóti lelet feldolgozása kapcsán összeállította Trebonianus Gallus, Volusianus és Aemilianus — szerinte — szintén viminaciumi vereteit, sőt Traianus Decius vereteinek a sorát még egy új típussal egészíti ki. Ez IMP TRAIANVS DECIVS AVG, PAX AVGVSTI (Coh. 91. sz.). Hogy a típus viminaciumi, véleménye szerint bizonyították rá, hogy a kolóniális pénzekben ugyanabban az időben jelent meg a hátlati ábrázoláson a két moesiái legio hadijelvényei között álló, a provinciát megszemélyesítő női alak, kezében babérággal és sceptrummal, éppenúgy, mint a Traianus Decius említett antoninianusán ábrázolt PAX. Ugyancsak viminaciumi vereteknek tekintette a Divi Imperatores consecratio vereteit is.

Eleinte Mattingly is ezt a nézetet vallotta és úgy gondolta, hogy már Gordianus alatt megindult itt a birodalmi pénzverés.¹²

Követte Jónást a viminaciumi veretek tekintetében G. Elmer is,¹³ aki azonban eltér az eddigi felfogástól, amennyiben azt mondja, hogy Traianus Decius azért, hogy a háború viselésére szükséges pénzt kéznél tartsa, felállít egy Moneta Comitatus, vagyis valamiféle tábori szükségverdet, de nem Viminaciumban, hanem a viminaciumi verde mellett, attól függetlenül, valahol Alsó-Moesiában, ahol Rómából hozott pénzverő munkásokkal dolgoztatott. Alföldi András¹⁴ megjegyzi, hogy bár Elmer tévedett, de észrevette, hogy itt Róma-városi stílusú veretekről van szó. Elmer szerint¹⁵ nemcsak Traianus Decius, sőt Decius után Valerianusig a többi császár is veretett itt antoninianusokat, hanem még Decius fia, Quintus is.

Végül K. Pink¹⁶ ugyanebbe a hibába esett és szintén Viminaciumba helyezte Deciustól—Trebonianus Gallusig sok antoninianus típust. Decius vereteire vonatkozólag, Elmerhez hasonlóan, ő is azt mondja, hogy Rómából hozott pénzverő mesterek dolgoznak Viminaciumban. Úgy látszik, ő is látta, hogy a Viminaciumhoz besorolt antoninianusok stílusában van némi különbség a kolóniális veretekkel szemben, de nem tudta ezt az anyagot más verdéhez kapcsolni. A korai viminaciumi vereteknek tartott Gordianus és Philippus pater vereteivel kapcsolatban ellenben sikerült kimutatnia,¹⁷ hogy azok nem Viminaciumban, hanem Antiochiában készültek. Ugyanis Antiochiában 239-ben jelent meg az antoninianusok verése, azonban 241-ben ez a verde megszűnt, mert I. Sapor perzsa király elfoglalta Antiochiát. Gordianus 242-ben visszahódította a várost és azonnal újra megindult a pénzverés. A 239 és 241 közötti időben Antiochiában Gordianus antoninianusai IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG előlapi felirattal kerültek kiverésre. A PM végződésű előlapi köriratú Philippus Pater antoninianusok, szerinte, az antiochiai verde 244. évi ter-

¹² Mattingly, H.—Salisbury, F. S., A find of Roman coins from Plevna. Num. Chron. 4(1924) 210—238. 219. lap: „The Balkan mint (probably Viminacium) is quite strongly represented under Gordianus III.”

¹³ Elmer, G., Die Münzprägung von Viminacium und die Zeitrechnung der Provinz Ober-Moesien. NZ 28(1935) 35—43.; Zwei Schaumünzen des Gallus und Volusianus aus Viminacium in der Sammlung Weifert. Ua., Numismaticar 2(1935) 21—22.

¹⁴ Alföldi A., NK 34—35(1935—1936) 65—66.

¹⁵ Elmer, G., Numismaticar 2(1935) 23.

¹⁶ Pink, K., Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. NZ 29(1936) 10—28.

¹⁷ Pink, K., Antioch or Viminacium? Num. Chron. 15(1935) 94—113.

mékei. Mikor a senatus nem helyeselte a perzsákkal kötött békét, Philippus azonnal elhagyta a pénzéről a *PM* jelzést. Ez a jelzés tehát nagyon rövid életű volt és csak az antiochiai vereteken fordul elő. Pinknek sikerült tehát tisztáznia, hogy Gordianus Pius és Philippus pater idejében Viminaciumban birodalmi pénzverés nem volt.

Mattingly¹⁸ azt fejtegeti, hogy ma általánosan elfogadott nézet, mely szerint a mediolanumi verdét Gallienus nyitotta meg 258—60 között. A lugdunumi verde, amelyet 256-ban nyitottak a viminaciumi helyett, 258-ban Postumus kezére jutott és a császári verdék az Alpok mögé, Milánóba menekültek. Mattingly nem osztja ezt a véleményt és kimutatja, hogy a mediolanumi verde már Traianus Decius óta 250—51-től kezdve működik és szerint Traianus Deciustól Valerianusig mindazok, amiket Laffranchi viminaciumiaknak mond, ebben a milánói verdében készültek. Alföldi András¹⁹ véleménye alapján — bár Mattingly korrigálta az eddigi tévedéseket —, ha még egyszer megvizsgáljuk Decius antoninianusainak szóban forgó csoportját, kiderül, hogy csupa Róma-városi típusról van szó. Sem Viminaciumban, sem Mediolanumban nem készültek tehát, hanem Róma verdéjének termékei. Szerinte ugyanez a helyzet a Trebonianus Gallus és Volusianus viminaciuminak tartott vereteivel kapcsolatban is. Biztos viminaciumi vereteket ő csak Valerianustól kezdve tételez fel Pacatianus veretein kívül. Legújabbán R. Göbl²⁰ Valerianus—Gallienus vereteinek osztályozásánál újból azt a nézetet képviseli, hogy a Mattingly által mediolanuminak mondott veretek nagy része mégis viminaciumi.

Verdénk, az elmondottak alapján, megállapíthatóan csak rövid ideig produkált birodalmi vereteket. Valerianus alatt 253-ból való Róma-városi portré-típusokkal kezd, ami azt mutatja, hogy a verde állami személyzete csak most, Valerianus—Gallienus közös uralma elején vándorolt ide a moesia metropolisba. Ha a legkorábbi viminaciumi IMP LIC VALERIANO AVG és az IMP VALERIANVS P AVG előlapi feliratú antoninianusokat összehasonlítjuk a római verde legkorábbi portréival, meggyőződhetünk arról, hogy ezek azonos vésnökötől valók, akinek stílusa a római veretekről 253 után eltűnik. A *PM TR P II COS PP* Gallienus-típus, amely 254 újévre készült, ugyancsak bizonyíték amellett, hogy a két uralkodó már trónralépésük évében, 253-ban, Viminaciumba hozta Rómából azt a pénzverő munkáscsoportot, amely egészen a verde megszűnéséig itt gyártotta az állami vereteket és innen került át új állomáshelyére, Kölnbe. L. Laffranchi a mediolanumi verde keletkezésével kapcsolatban²¹ Viminacium működését egészen 259—60-ig is kitolja és természetesen azt tartja, hogy a folytatója Mediolanum volt. Pedig Alföldi már pár évvel ezelőtt leszögezte,²² hogy a verde Kölnbe helyeződik át. G. Elmer²³ szintén Kölnbe teszi a megszűnt viminaciumi verdét. Az új kölni verde keletkezését, illetve első emisszióját 257—58-ra teszi. Ez azt jelenti, hogy a viminaciumi verde ebben az időben szűnt meg működni és ez többé-kevésbé meg is felel a

¹⁸ Mattingly, H., *The Mint of Milan*. Numismatika 2—4(1934—1936) 12—15.

¹⁹ Alföldi A., NK 34—35(1935—36). 65—66

²⁰ Göbl, R., *Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit V/1 Valerianus und Gallienus 253—260*. NZ 74(1951) 8—45.

²¹ Laffranchi, L., *Transactions of the International Num. Congress.* (London 1938) 198 skk.

²² Alföldi A., NK 34—35(1935—1936) 66.

²³ Elmer, G., BJ 146(1941) 8 skk.

valóságnak. Ugyanis a viminaciumi verde ekkor kerülhetett el erről a nagyon is exponált helyről, amikor a gótok egyre gyakoribb előretörései és a keleti védelmi szárny elgyengülése ezt szükségessé tették. Az első nagyobb gót lökés Valerianus és Gallienus uralma alatt már 254-ben bekövetkezett.²⁴ A legnagyobb, a főleg Kis-Ázsia ellen irányuló támadássorozat, 256–57-ben indult meg. Ezek az események készíthették az uralmat, hogy a veszélyeztetett verdét, amely természetesen hatalmas értéket képviselt (hiszen nemesfémekkel is dolgozott), biztonságosabb helyre vigye.

Összefoglalva az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a viminaciumi verde 239–257-ig működött. Ezen idő alatt koloniális veretek folyamatosan készültek. Az a feltételezés, hogy már Gordianus is veretett benne birodalmi pénzeket, megdőlt és bebizonyosodott, hogy Gordianusnak és Philippusnak régebben Viminaciumhoz sorolt pénzei Antiochia veretei. Bizonyítást nyert az is, hogy Traianus Decius, Trebonianus Gallus és Volusianus azon veretei, amelyeket régebben viminaciumiaknak véltek, Mediolanumban készültek. Aemilianus veretei Rómába sorolandók, csak 4 típus problematikus. Ezeknek előlapja IMP M AEMIL AEMILIANVS P F AVG, hátlapja köriratuk PAXS AVG, VICTORIA AVG, VIRTVS AVG (Coh. 31, 58, 63) és IMP AEMILIANVS PIVS FEL AVG, SPES PVBLICA (Coh. 17.). Pink, aki sok Traianus Decius és Trebonianus Gallus veretet Viminaciumba sorol, Aemilianus ezen típusainál is ezt a verdét tételezi fel.²⁵ Mattingly²⁶ már óvatosabb és eredetükül bizonytalan verdét mond. De nem tartja valószínűnek, hogy Aemilianus Rómán kívül verethetett pénzeket. L. Laffranchi²⁷ szerint Aemilianus ezen veretei valószínűleg valamely macedóniai, vagy thráciai verde termékeinek tekinthetők. Ezekkel szemben G. Elmer²⁸ határozottan viminaciumi veretűeknek tartja ezeket a típusokat, sőt kiegészíti a sort a saját gyűjteménye egy példányával.²⁹ A veret betűi kissé esetenek és nagyon hasonlítanak Pacatianus pénzeinek betűire. Ennek alapján nem készülhetett ez a darab Rómában, hanem ugyanott, ahol Pacatianus veretei. Viszont Pacatianus veretei az elsők, amelyeket nyugodtan a viminaciumi verdéből vezethetünk le. L. Laffranchi³⁰ az egyetlen, aki nem Viminaciumba teszi őket. Mattingly³¹ valószínűnek tartja, hogy Viminaciumban készültek. Alföldi³² bebizonyította, hogy Pacatianus minden verete viminaciumi. Jónás Elemér³³ a sort még egy, a Coh. 5. szám változatával egészíti ki.

Így megállapíthatjuk, hogy császári veretek Viminaciumban csak Valerianus–Gallienus alatt készültek. Mint már említettük, legújabbban R. Göbl sok, eddig mediolanuminak tartott típust Viminaciumba sorol. Ha megvizsgáljuk

²⁴ Alföldi A., *The invasions of peoples from the Rhine to the Black Sea*. CAH 12. (Cambridge 1939) 147.

²⁵ Pink, K., NZ 29(1936) 37.

²⁶ RIC IV/3. 193, 197.

²⁷ Laffranchi, L., RIN 21(1908) 203. 2. j.

²⁸ Elmer, G., NZ 28(1935) 42.

²⁹ Ua. NK 26–27(1927–1928) 145–146.

³⁰ l. 27.j.

³¹ RIC IV/3. 65.

³² Alföldi A., Num. Chron. 4(1924) 75.

³³ Jónás E., NK 26–27(1927–1928) 147.

az e kor pénzeit tartalmazó, főleg pannóniai eredetű nagyobb leleteket³⁴ és megnézzük, hogy a Göbl által viminaciuminak mondott típusok milyen számmal vannak képviselve, különösen a pannóniai és a balkáni leletekben, kitűnik, hogy helyesen járt el, amikor kivette ezeket a mediolanumi sorozatokból.

Ha most ezen az alapon osztályozzuk leletünket, a viminaciumi típusok a következők:

Valerianus pater

IMP C P LIC VALERIANVS AVG AETERNITATI AVGG	RIC 210	Coh. 8
IMP VALERIANVS P AVG PAX AVGG	RIC 245	Coh. 147
IMP VALERIANVS P F AVG SALVS AVGG	RIC 252	Voetter
IMP VALERIANVS P AVG VIRTVS AVGG	RIC 268	Coh. 272

Mariniana

DIVAE MARINIANAE CONSECRATIO	RIC 3	Coh. 3
DIVAE MARINIANAE CONSECRATIO	RIC 6	Coh. 16

Gallienus

IMP GALLIENVS P AVG SPES PVBLICA	RIC 403	Coh. 991
IMP GALLIENVS P F AVG VICT GERM	RIC 404	Coh. 1045

Salonina

CORN SALONINA AVG PIETAS AVG	RIC 21	Coh. 78
---------------------------------	--------	---------

Valerianus caesar

P LIC VALERIANVS CAES PIETAS AVGG	RIC 19	Coh. Sal. 45
--------------------------------------	--------	--------------

A következőkben adjuk a biztosnak mondható viminaciumi antoninianusokat. Egyszerűsítés végett az előlapi legendákat minden császárnál az elején adjuk, a típusok felsorolásánál ezek sorszáma hivatkozunk. Az előlapi ábrázolást A, B, C betűkkel jelöljük.

A = sugárkoszorús mellkép jobbra paludamentummal.

B = sugárkoszorús mellkép jobbra paludamentummal és páncéllal.

C = sugárkoszorús mellkép jobbra páncéllal.

³⁴ Korongi lelet *G-n.*, NK 2(1903) 39—43. 2335 db; Szakcsi lelet, *Kerekes P.*, NK 13(1914) 145—146. 900 db; Szalacska I. lelet, *Göbl Ö.*, NK 7(1908) 122. 200 db; Szalacska II., mint nagyberki lelet publikálva *Göbl Ö.*, NK 12(1913) 104—108. 2611 db; Szalacska III., mint nagyberki lelet, *Göbl Ö.*, NK 7(1908) 119; 50 db; Szalacska IV. *R. Alföldi M.*, NK 50—51(1951—52) 7—18. 992 db; Szalacska V. lelet 1933-ban került elő. Paulovics említett cikkében ezt a leletet nem sorolja fel, csak az éremtári naplóban akadtam rá 57/1934. leltári szám alatt. Dorchesteri lelet *Mattingly, H.*, The great Dorchester hoard of 1936. Num. Chron. 19(1939) 21—61. 20 748 db; Pleunai lelet *Mattingly, H.—Salisbury, F. S.*, A find of Roman coins from Pleuna in Bulgaria. Num. Chron. 4(1924) 210—238. 2704 db. Smederevoi lelet *Petrovics, J.*, Rimszko blago uz Szme. gyereva. Starinar 6(1931) 32—77. 9038 db.

Pacatianus

Av. 1.	IMP TI CL MAR PACATIANVS AVG		
2.	IMP TI CL MAR PACATIANVS A		
3.	IMP TI CL MAR PACATIANVS P F AVG		
4.	IMP TI CL MAR PACATIANVS P F AV		
Av. 1.	Rv. CONCORDIA MILITVM	RIC 1	Coh. 1
Av. 3.	Rv. CONCORDIA MILITVM	RIC 1	Coh. 2
Av. 1.	Rv. FELICITAS PVBL	RIC 2	Coh. 3
Av. 3.	Rv. FIDES MILITVM	RIC 3	Coh. 4 v.
Av. 1.	Rv. FORTVNA REDVX	RIC 4	Coh. 5
Av. 2.	Rv. FORTVNA REDVX	NK. 1927—28.	p. 147
Av. 1.	Rv. PAX AETERNA	RIC 5	Coh. 6
Av. 3.	Rv. PAX AETERNA	RIC 5	Coh. 6
Av. 4.	Rv. PAX AETERNA	RIC 5	Coh. 6
Av. 1.	Rv. ROMAE AETER AN MILL		
	ET PRIMO	RIC 6	Coh. 7
Av. 1.	Rv. VICTORIA AVGG	RIC 7	Coh. 8

Valerianus pater

Av. 1.	IMP C P LIC VALERIANVS AVG		
2.	IMP C P LIC VALERIANVS P F AVG		
3.	IMP C P LIC VALERIANO AVG		
4.	IMP P LIC VALERIANO AVG		
5.	IMP VALERIANVS P AVG		
6.	IMP VALERIANVS P F AVG		
Av. 1.	A. Rv. AECVITAS AVGG	RIC 209	Coh. 3
Av. 1.	C. Rv. AETERNITATI AVGG	RIC 210	Coh. 8
Av. 1.	A. B. Rv. AETERNITATI AVGG	RIC 211	Coh. 9
Av. 5.	A. Rv. CONCOR EXERC	RIC 233	Coh. 36
Av. 5.	A. Rv. CONCOR LEGG	RIC 236	Coh. 44
Av. 5.	A. Rv. CONCOR MIL	RIC 237	Coh. 45
Av. 5.	A. Rv. CONCORDIAE EXERCITI	RIC 235	Voetter
Av. 1.	A. Rv. DIANA LVCIFERA	RIC 212	Coh. 51
Av. 1.	A. Rv. FELICITAS SAECVLI	RIC 213	Coh. 61
Av. 3.	A. Rv. FIDES MILITVM	RIC 240	Coh. 73
Av. 4.	A. Rv. FIDES MILITVM	RIC 240	Coh. 74
Av. 5.	A. Rv. FIDES MILITVM	RIC 241	Coh. 71
Av. 1.	A. Rv. FORTVNA REDVX	RIC 214	Coh. 75
Av. 1.	A. Rv. LAETITIA AVGG	RIC 215	Coh. 101
Av. 2.	A. Rv. LAETITIA AVGG	RIC 216	Coh. 102
Av. 2.	A. Rv. LAETITIA AVGG	RIC 217	Coh. 103
Av. 5.	A. Rv. LIBERALITAS AVGG	RIC 243	Coh. 106
Av. 1.	A. Rv. PACATORI ORBIS	RIC 218	Coh. 145
Av. 5.	A. Rv. PAX AVGG	RIC 245	Coh. 147
Av. 1.	A. Rv. PIETATI AVGG	RIC 219	Coh. 155
Av. 1.	A. Rv. PM TR P II COS P P	RIC 208	Coh. 159
Av. 6.	A. Rv. PM TR P V COS IIII P P	RIC 231	Voetter
Av. 5.	A. Rv. PROVID AVGG	RIC 247	Coh. 173
Av. 5.	A. Rv. PROVID AVGG	RIC 248	Coh. 174
Av. 1.	A. Rv. RESTITVT v.		
	RESTITVTI GENER HVMANI	RIC 220	Coh. 179
Av. 1.	A. Rv. ROMAE AETERNAE	RIC 221	Coh. 192
Av. 5.	A. Rv. SAECVLI FELICITAS	RIC 249	Coh. 194
Av. 5.	A. Rv. SALVS AVGG	RIC 251	Coh. 200
Av. 6.	A. Rv. SALVS AVGG	RIC 252	Voetter
Av. 5.	A. Rv. SALVS AVGG	RIC 253	Voetter
Av. 5.	A. Rv. SALVS AVGG	RIC 254	Coh. 196
Av. 5.	A. Rv. SALVS PVBLICA	RIC 255	Coh. 203

Av. 5. A. Rv. SPES PVBLICA	RIC 257	Coh. 205
Av. 6. A. Rv. SPES PVBLICA		Coh. 209
Av. 5. A. Rv. TEMPORVM FELICITAS	RIC 259	Coh. 211
Av. 1. A. Rv. VENVS VICIRIX	RIC 222	Coh. 212
Av. 6. A. Rv. VICT PART	RIC 262	Voetter
Av. 1. A. Rv. VICTORIA AVGG	RIC 223	Coh. 218
Av. 1. A. Rv. VICTORIA AVGG	RIC 224	Coh. 230
Av. 3. A. Rv. VICTORIA GERMANICA	RIC 264	Coh. 252
Av. 4. A. Rv. VICTORIA GERMANICA	RIC 264	Coh. 253
Av. 1. A. Rv. VICTORIAE AVGG	RIC 225	Coh. 241
Av. 3. A. Rv. VIRTVS AVGG	RIC 266	Coh. 257 és Val. Caes. 14
Av. 1. A. Rv. VIRTVS AVGG	RIC 226	Coh. 263
Av. 2. A. Rv. VIRTVS AVGG	RIC 227	Voetter
Av. 5. A. Rv. VIRTVS AVGG	RIC 271	Coh. 265
Av. 5. A. Rv. VIRTVS AVGG	RIC 268	Coh. 272
Av. 5. A. Rv. VIRTVS AVGG	RIC 269	

Mariniana

Av. DIVAE MARINIANAE		
Rv. CONSECRATIO	RIC 6	Coh. 14
Av. ua.		
Rv. CONSECRATIO	RIC 4	Coh. 4
Av. ua.		
Rv. CONSECRATIO	RIC 3	Coh. 2., 3

Gallienus

Av. 1. IMP C P LIC GALLIENVS AVG		
2. IMP GALLIENVS P AVG		
3. IMP GALLIENVS P F AVG		
Av. 1. A. Rv. AEQVITAS AVGG	RIC 288	Voetter
Av. 1. A. Rv. AETERNITATI AVGG	RIC 289	Coh. 53
Av. 2. A. Rv. CONCOR LEGG	RIC 376	Voetter
Av. 2. A. Rv. CONCOR MIL	RIC 377	Coh. 118
Av. 2. A. Rv. CONCORDIAE MILITVM	RIC 379	Coh. 137
Av. 1. A. Rv. DIANA LVCIFERA	RIC 290	Coh. 177
Av. 1. B. Rv. FELICITAS SAECVLI	RIC 291	Coh. 206
Av. 1. B. Rv. FORTVNA REDVX	RIC 292	Coh. 284
Av. 3. B. Rv. GERMANICVS MAXIMVS	RIC 382	Coh. 306
Av. 2. B. Rv. LAETIT TEMP	RIC 384	Coh. 421
Av. 1. B. Rv. LAETITIA AVGG	RIC 293	Coh. 437
Av. 2. B. Rv. LIBERALITAS AVGG	RIC 385	Coh. 566
Av. 1. B. Rv. PACATORI ORBIS	RIC 294	Coh. 714
Av. 2. B. Rv. PAX AVGG	RIC 391	Coh. 750
Av. 2. B. Rv. PIET SAECVLI	RIC 393	Coh. n. h.
Av. 2. C. Rv. PIET SAECVLI	RIC 394	Coh. 781
Av. 1. B. Rv. PIETATI AVGG	RIC 295	Coh. 795
Av. 2. C. Rv. PM TR P II COS P P	RIC 287	Coh. 799
Av. 2. C. Rv. PROVID AVGG	RIC 395	Coh. 870
Av. 1. B. Rv. RESTITVT GENER HVMANI	RIC 296	Coh. 901
Av. 1. B. Rv. ROMAE AETERNAE	RIC 297	Coh. 918
Av. 2. B. Rv. SAECVLI FELICITAS	RIC 396	Coh. 926
Av. 2. B. Rv. SALVS AVGG	RIC 397	Coh. 940
Av. 2. B. Rv. SALVS AVGG	RIC 399	Coh. 936
Av. 3. C. Rv. SALVS AVGG	RIC 398	Coh. 938
Av. 2. B. Rv. SALVS PVBLICA	RIC 401	Coh. 944
Av. 2. B. Rv. SPES PVBLICA	RIC 403	Coh. 991
Av. 3. B. Rv. SPES PUBLICA	RIC 402	Coh. 994

Av. 1. B. Rv. VENVS VICTRIX	RIC 298	Coh. 1025
Av. 3. B. Rv. VICT GERM	RIC 404	Coh. 1045
Av. 1. B. Rv. VICTORIA AVGG	RIC 299	Coh. 1154
Av. 1. B. Rv. VICTORIAE AVGG	RIC 300	Coh. 1196
Av. 1. C. Rv. VIRTVS AVGG	RIC 301	Coh. 1288
Av. 2. B. Rv. VIRTVS AVGG	RIC 410	Coh. 1290
Av. 3. A. Rv. VIRTVS AVGG	RIC 408	Coh. 1305
Av. 2. C. Rv. VIRTVS AVGG	RIC 409	Voetter

Salonina

Av. CORN SALONINA AVG		
IVNO REGINA	RIC 58	Coh. 60 v.
PIETAS AVG	RIC 21	Coh. 78
PVDICITIA AVG	RIC 66	Coh. 98
VESTA	RIC 69	Coh. 140

Valerianus caesar

Av. P LIC VALERIANVS CAES		
IOVI CRESCENTI	RIC 13	Coh. Sal. 29
PIETAS AVGG	RIC 19	Coh. Sal. 45, 46, 47

KERÉNYI ANDRÁS

IN VIMINACIUM GEPRÄGTE ANTONINIANEN

In der letzten Zeit kam anlässlich einer Inventararbeit in der Sammlung des Historischen Museums ein Münzfund aus 170 Stücken zutage, der ausschließlich römische Antoninianen aus dem III. Jahrhundert von Elagabal bis Quietus enthält. Obwohl nichts Näheres über die Fundumstände bekannt ist, wird man auf Grund der Zusammensetzung des Materials annehmen dürfen, daß es in der Umgebung von Szalacska gefunden wurde. Unter den von I. Paulovics publizierten Funden aus Szalacska gibt es 7 solche, die auch Münzen enthielten. Von den 7 Münzfunden wurden bisher 4 publiziert, die alle Münzen aus der Zeit zwischen Gordianus Pius und Gallienus enthalten. Auch in unserem Fund gibt es nur 3 Stücke, die älter bzw. jünger als dieser Zeitabschnitt sind. Außerdem enthält auch dieser Fund ausschließlich silberne Antoninianen, wie auch die bisher publizierten Funde aus Szalacska; die schwachen Silber- bzw. Bronzeantoninianen des Gallienus fehlen vollständig. Eben deshalb halten wir es für wahrscheinlich, daß auch dieser Fund Bestandteil irgendeines, von Paulovics publizierten Szalacskaer Fundes ist.

Den Großteil des Fundes (99 Stücke) machen Produkte des stadtrömischen Münzamt aus. Prägungen aus Viminacium sind nur mit drei Stücken vertreten. Dagegen ist Mediolanum mit 19 Stücken repräsentiert.

Nach Voetter forschte eine ganze Reihe von Fachleuten nach den Prägungen von Viminacium, u. a. befaßten sich mit diesem Problem L. Laffranchi, E. Jónás, A. Alföldi, R. Pink, G. Elmer, H. Mattingly, und neuestens R. Göbl

anhand der Gruppierung der Valerianus—Gallienus-Münzen. Fassen wir die Meinungen der o. a. Forscher zusammen, können wir feststellen, daß koloniale Münzen in Viminacium ohne jegliche Unterbrechung von der Gründung des Münzamt bis zu dessen Schließung geprägt wurden. Staatliche Münzen wurden unter Gordianus—Philippus nicht geprägt. Münzen des Traianus Decius, Trebonianus Gallus und Volusianus, die früher als viminacianische Prägungen gehalten wurden, sind Produkte des Münzamt von Mediolanum.

Obwohl neuerdings mehrere Forscher dahin neigen, diese Münzen dennoch als viminacianische Prägungen zu betrachten, müssen wir diese Frage solange als problematisch betrachten, bis wir sie anhand von Funden in beruhigender Weise lösen können. Die Prägungen des Aemilianus müssen Rom zugeschrieben werden, mit Ausnahme von 5 Typen. Diese 5 Typen werden von allen Forschern — mit Ausnahme Mattinglys, der es nicht für wahrscheinlich hält, daß Aemilianus außerhalb Roms Münzen prägen gelassen hätte — als Produkte von Viminacium oder irgend einer anderen makedonischen oder thrakischen Münze betrachtet. Das heißt, daß beim heutigen Stand der Forschung nur die Münzen des Pacatianus und jene Münzen von Valerianus—Gallienus als sichere viminacianische Prägungen betrachtet werden können, deren Liste am Ende der ungarischen Publikation gebracht ist.

ADATOK BRIGETIO KÉSŐRÓMAI TÖRTÉNETÉHEZ

Brigetio késői történetének, a város római kora utolsó évtizedeinek megismeréséhez csak a régészeti anyag szolgáltat biztos támpontot.

A rendelkezésünkre álló írott forrásanyag ugyan érdekes adatokat közöl főleg általános birodalmi szempontból — gondolunk elsősorban a törvénytáblára —, a város életéről azonban sem az antik írók adatai, sem az előkerült pár felíratos emlék nem sokat mond. Nem tájékoztatnak bennünket ezek az adatok a város és a tábor késői életéről, az utolsó évekről, melyet Brigetio még római fennhatóság alatt töltött.

Nem mondhatjuk azt, hogy kutatásaink ebben az irányban lezártnak tekinthetők. Még sok későrómai sír és más dokumentum kerülhet elő a táborból és közvetlen környékéről, melyek új adatokat szolgáltathatnak majd a város és tábor feladásának időpontjára.¹ Egészen bizonyos, hogy jelentősen ki fogja egészíteni ismereteinket Brigetio későrómai történetéről az éremanyag teljes feldolgozása — mely részben már meg is történt —, a felső-pannóniai limes hasonló emlékanyagának közreadása, valamint a nagy jelentőségű, kisárpási késői temető leletanyagának feldolgozása, melyet Biró Endre végez. A város késői történetének szélesebb alapokon való megírása csak ezen összefüggések megismerése után válik majd lehetségessé.

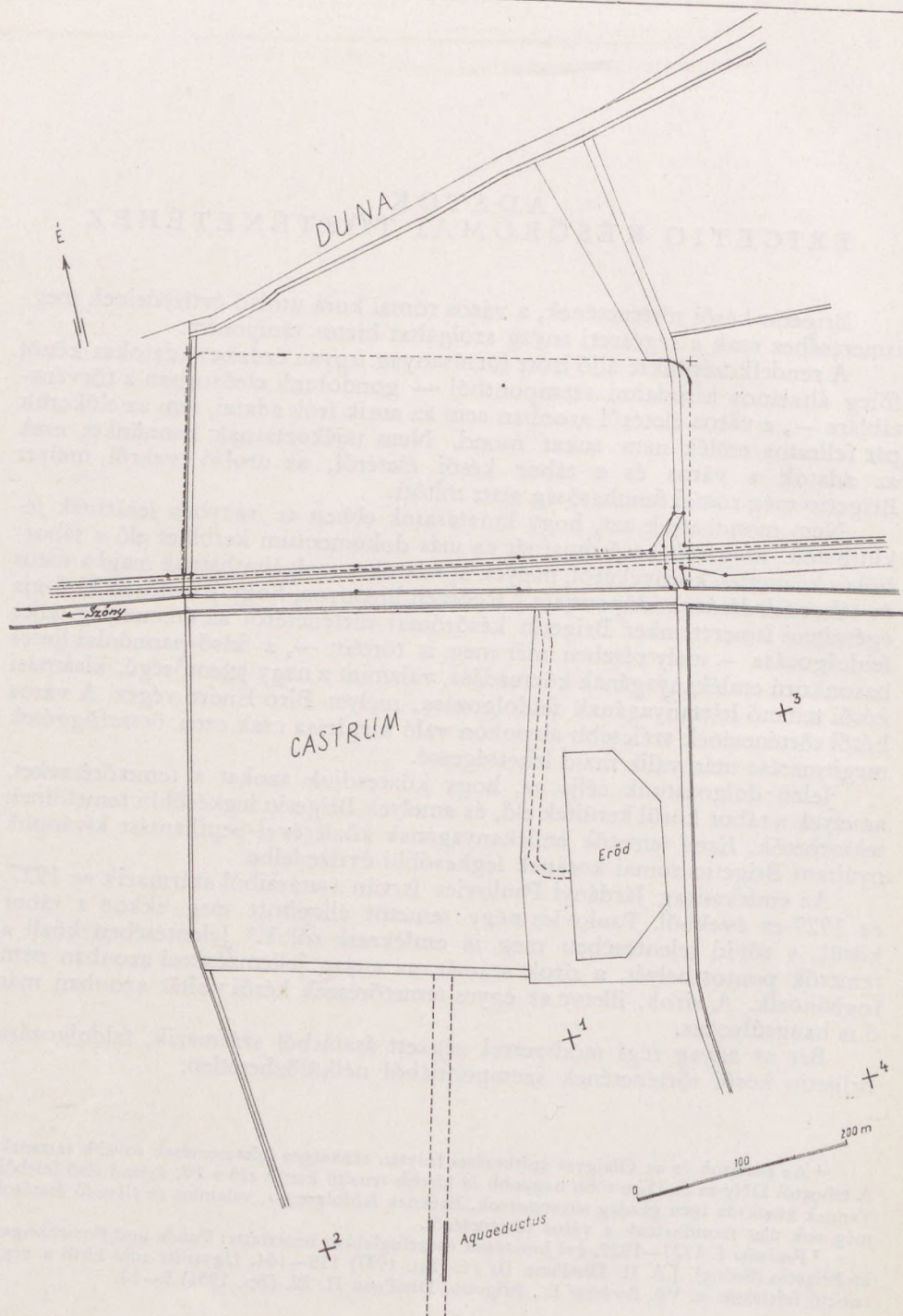
Jelen dolgozatunk célja az, hogy közreadjuk azokat a temetőrészeket, amelyek a tábor körül kerültek elő, és amelyek Brigetio legkésőbbi temetőinek tekinthetők. Ezen temetők emlékanyagának közlésével bepillantást kívánunk nyújtani Brigetio római korának legkésőbbi évtizedeibe.

Az emlékanyag Járdányi Paulovics István ásatásaiból származik az 1927. és 1929-es évekből. Paulovics négy temetőt állapított meg ekkor a tábor körül, s rövid jelentésében meg is emlékezik róluk.² Jelentésében közli a temetők pontos helyét, a sírok számát, az anyag jellemzésével azonban nem foglalkozik. A sírok, illetve az egyes temetőrészek késői voltát azonban már ő is hangsúlyozza.

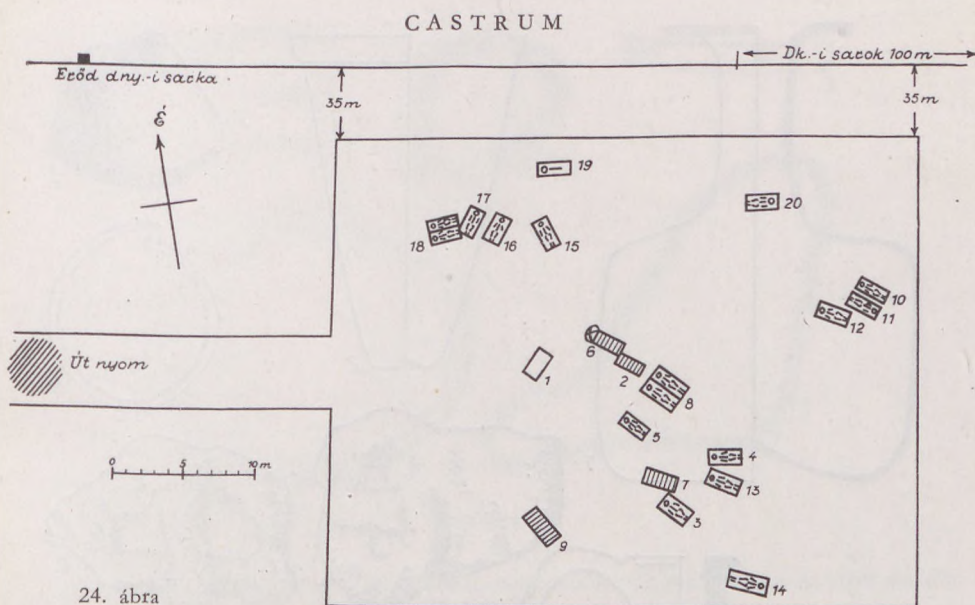
Bár az anyag régi módszerrel végzett ásatásból származik, feldolgozása Brigetio késői történetének szempontjából nélkülözhetetlen.

¹ Az ásatások és az Olajgyár építkezései folytán szükséges leletmentések tovább tartanak. A tábortól DNy-ra és D-re több nagyobb és kisebb temető került elő a IV. század első feléből. Vannak közöttük igen gazdag sírcsoportok. Ezeknek feldolgozása, valamint az állandó ásatások még sok újat mondhatnak a város történetéről.

² Paulovics I. 1927—1929. évi kutatásait összefoglalóan ismertette: *Funde und Forschungen in Brigetio* (Szöny). LA II. DissPann II. 11. (Bp. 1941) 118—164. Ugyanitt adja hírül a négy temető feltárását is. Vö. *Barkóczi L.*, Brigetio. DissPann II. 22. (Bp. 1951) 9—10.

23. ábra

24. ábra

ELŐ TEMETŐ

A tábor délkeleti sarkától nyugatra kb. 100 m-re a déli faltól 30–40 m-re kezdődően, rendszertelen és szegény későrómai temetőre bukkant Paulovics.³ A temető — megállapítása szerint — valójában már a vallum-rendszer felett kezdődött és dél felé terjedt. Paulovics ebből a temetőből 21 sírt tárt fel.^{3a} (23, 24. ábra)

1. sír. ÉK—DNY irányítású, 60 cm mélyen a mai nível alatt. A lábrészeknél idomtalan, faragatlan kövek fedték a csontvázat, a fej felett bélyeg nélküli párkányos tetőcserép volt, melléklet nélkül. (24. ábra)

2. sír. ÉNY—DK irányítású, 50 cm mélyen a mai nível alatt. Egy vonalban 5 bélyeg nélküli tetőcserép jelentkezett, ezek alatt feküdt a csontváz. (24. ábra)

Mellékletek:

1. II. Claudius kisbronz. Coh.² 150.
2. Valens kisbronz. RIC. 7. (b) mindkét darab kopott, rossz állapotban.

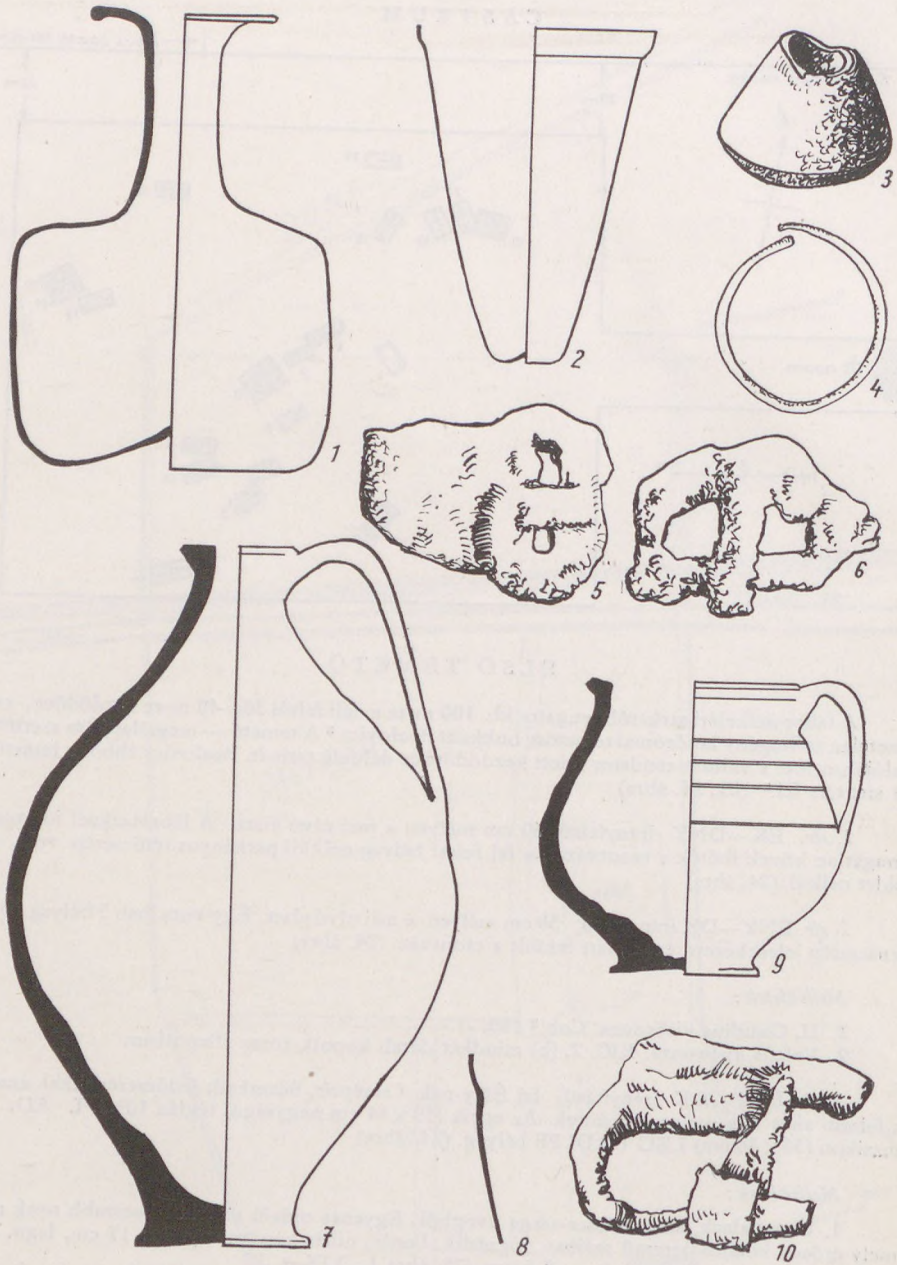
3. sír. ÉNY—DK irányítású, fej ÉNy-nak. Cserépsír, beszakadt fedőcserepekkel, amelyek a felszín alatt 1 m mélyen feküdtek. Az egyik (59 × 44 cm nagyságú) téglán LEG. I. AD. PF, a másikon (56 × 44 cm) LEG I ADI PF bélyeg. (24. ábra)

Mellékletek:

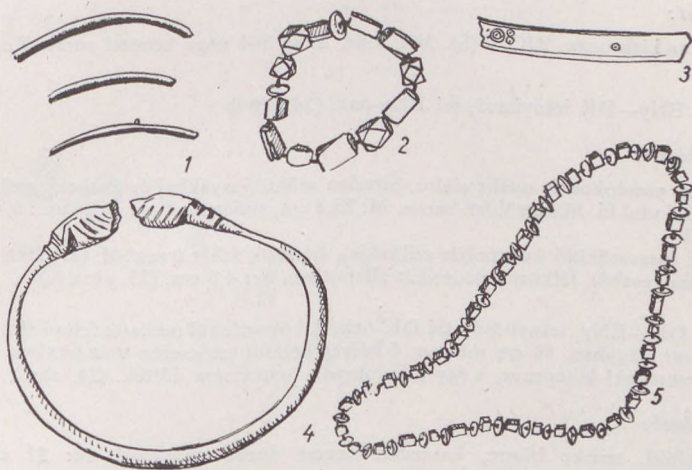
1. Üvegpalack, sötét zöldes-sárga üvegből. Egyenes oldalú testéből hosszabb nyak nő ki, mely erősen kihajló peremű szájban végződik. Ferde, hibás készítmény. M: 17 cm, legn. átm.: 11,9 cm, sz. átm.: 6,8 cm, f. átm.: 8,5 cm. (25. ábra 1., XIX. t. 1.)

³ Paulovics I., i. m. 152.

^{3a} A temetőkből előkerült érmekef Bíróné Sey Katalin határozta meg. Szívességéért ezúton mondok köszönetet.

25. ábra

26. ábra

2. Üvegpohár darabjai. Széles szájnylással, összeszűkülő talppal, a szájperem kissé kihajlik. Vékony, átlátszó, fehér üveg. M: 6,5 cm. (25. ábra 2.)

3. Orsógomb, agyagból, kúpalakú, közepén átfúrt. M: 2,8 cm, legn. átm.: 3,3 cm. (25. ábra 3.)

4. sír. Ny—K irányítású, fej Ny-nak, 70 cm mélységben. (24. ábra)

Mellékletek:

1. Bronzlemez töredéke. H: 4,7 cm, vast.: 3 mm.

2. Vascsat, elrozsdált állapotban. H: 4,7 cm. A csatkerethez tartozó szíj veretrészen bronz szegmaradványok láthatók, valamint egy másik csat elrozsdásodott töredékei. H: 4,9 cm. (25. ábra 5.)

5. sír. ÉNy—DK irányítású. Fej ÉNy-nak, 1 m mélyen. (24. ábra)

Mellékletek:

1. Kerekre görbített bronzhuzal, karperec. Legn. átm.: 37 mm. (25. ábra 4.)

2. Lándzsacsúcs (h: 22,7 cm), hozzá-oxidálódott vascsat maradványával.

6. sír. DK—ÉNy irányítású. A felszíntől 1 m mélyen 4 bélyeg nélküli cserép fedte a vázat, lábánál egy lapjával fektetett kő, a végén egy faragott kőlap állt éllel. (24. ábra)

Melléklet:

1. Kerek vascsat, rossz fenntartású.

7. sír. ÉNy—DK irányítású, 1 m mélyen. 6 db összevissza ferdült, bélyeg nélküli cseréppel lefedve. Melléklet nélkül. (24. ábra)

8. sír. ÉNy—DK irányítású, fej ÉNy-nak. 50 cm mélyen 2 csontváz feküdt egymás mellett, melyeket faragatlan kövekből rakott fal választott el egymástól. Melléklet nélkül. (24. ábra)

9. sír. ÉNy—DK irányítású, 1 m mélyen. Tetejét egy sorban 4 bélyegtelen, különféleképpen eltolódott tetőcserép alkotta. (24. ábra)

Melléklet:

1. Valens kisbronz. RIC. 7 (b). 364. febr. 25 és 364 vége közötti veret. Kopott, használt példány.

10. *sír.* ÉNy—DK irányítású, fej ÉNy-nak. (24. ábra)

Mellékletek:

1. Mázas cserépkorsó, ovális alakú, hirtelen szűkülő nyakkal és keskeny szájnálással. Füle a szájnálásból indul ki. Máza zöldes-barna. M: 25,8 cm, szájm.: 4 cm, talpátm.: 6,7 cm. (25. ábra 7., XIX. t. 2.)

2. Alul összeszűkülő üvegpohár szilánkjai, áttetsző, fehér üvegből. (25. ábra 8.)

3. Övcsat vasból, félkörű; elrozsdált állapotban. Sz: 4,5 cm. (25. ábra 6.)

11. *sír.* DK—ÉNy irányítású, fej DK-nek. A közvetlenül mellette fekvő sírhoz viszonyítva éppen fordított irányban. 80 cm mélyen, 4 bélyeg nélküli tetőcserép volt lerakva. Az oldalak itt sem voltak cseréppel kiképezve, s így a fedőlapok összevissza dőltek. (24. ábra)

Mellékletek:

1. Egyfűlű, szürke bögre, kavicssal kevert durva anyagból. M: 11 cm, száj átm.: 7,7 cm, talp átm.: 5,8 cm. (25. ábra 9.)

2. Fülönfüggő, bronzból, egyik végén köröcskét formáló, a másik végén pedig vékonyodó huzal. Átm.: 17 mm.

12. *sír.* ÉNy—DK irányítású, fej ÉNy-nak, 80 cm mélyen. Tetején összevissza fordult és összetört helyzetben 5 cserép feküdt. (24. ábra)

Mellékletek:

1. Agyagedény, kézzel formált, rosszul iszapolt, ovális forma. Hiányos. M: 16,8 cm, talp átm.: 8,8 cm. (XIX. t. 3.)

2. Vaskés, rossz állapotban. H: 23,5 cm, a pengérsz hossza: 14,2 cm, legn. sz: 4,5 cm. Letört vas-fogantyúját csontmarkolat borította, utóbbinak megmaradt szilánkjain körkörös díszítés látható. (Nem azonosítható.)

3. Szíj-díszítmények bronzból. Sima bronzlap 1 szegeccsel. H: 25 mm. Szélével párhuzamosan cakkos vonal fut körül. Egy másik hasonló darab két oldalán tojás-sor fut körbe, a töredéken finom kidomborodásban egy ló hátsó combja a lábrészekkel és a farokkal látható. M: 23 mm. (Nem azonosítható.)

4. Vékonyabb téglalakú lemezke, keskeny szélénél egy-egy szegeccsel, apró köröcskékből álló keretdíszszel. H: 28 mm. (Nem azonosítható.)

13. *sír.* ÉNy—DK irányítású, fej ÉNy-nak, 1 m mélyen. Cseréppel fedett. (24. ábra)

Mellékletek:

1. Constantius Gallus bronzérme Coh.² 9.

2. Vascsat töredéke. Lapos félkör alakú, nagyobb típus. Legn. sz: 5,5 cm. (25. ábra 10.)

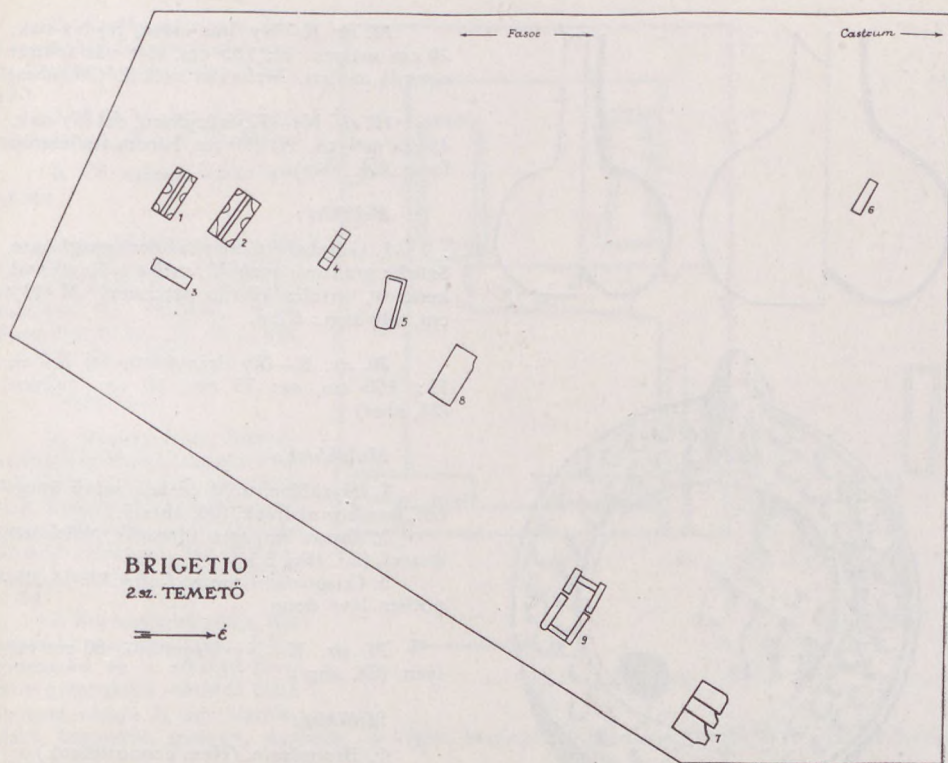
14. *sír.* K—Ny irányítású, fej keletnek. Kőlapokból és téglából összerakott sír. Mélysége 150 cm. Hossza 210 cm, szélessége 60 cm. Mindkét hosszanti oldalát kövekből és téglákból szárazon vakolt fal képezte, a sor két végén pedig egy-egy élére állított cserép állott, amelyeknek felső széle a felszíntől mindössze 80 cm-re volt. A sírt egymáshoz háztetőszerűen támasztott 5—5 cserép fedte be. (24. ábra)

Mellékletek:

1. Kúpos üvegpohár, vékony, fehér, áttetsző üvegből. M: 13,5 cm.

2. Csont karperec öt darabban, 5 mm széles, lapos csontból, bronz szegekkel. (26. ábra 1.)

3. Bronz karperec, vastagabb huzalból, keskenyedő végein állatfejekkel. Átm.: 6,4 cm. (26. ábra 4.)

27. ábra

4. Nyaklánc, lencse alakú, világoszöld és hasáb formájú kék üvegszemekből és bronzkapocs töredékek. (26. ábra 2.)

5. Valens kisbronz RIC. 15 (b) 364. febr. 25 és 367 augusztusa közötti veret. Használt, rossz állapotban.

6. Valens kisbronz, Coh.² 47.

7. Valentinianus kisbronz. (Fényképről volt azonosítható.)

8. Theodosius kisbronz. (Fényképről volt azonosítható.)

15. sír. ÉNy—DK-i irányítású, fej ÉNy-nak.

Melléklet:

1. Bronz fülbevaló. (Nem azonosítható.)

16. sír. ÉK—DNY-i irányítású, fej ÉK-nek, 45 cm mélyen. Kősír. H: 110 cm, sz: 40 cm. A sír szárazon rakott kőfallal volt körülvéve. Fedőlapja hiányzott. Magasan lévén, az eke szétrombolta. (24. ábra)

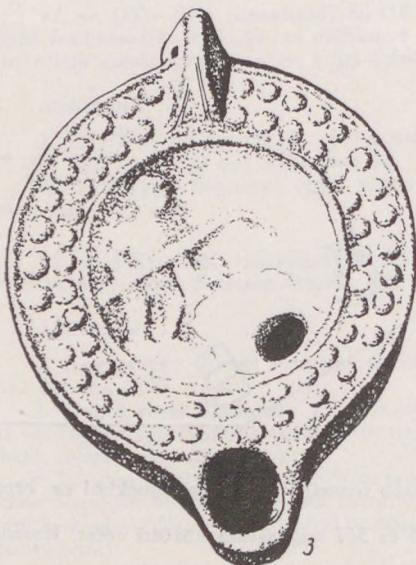
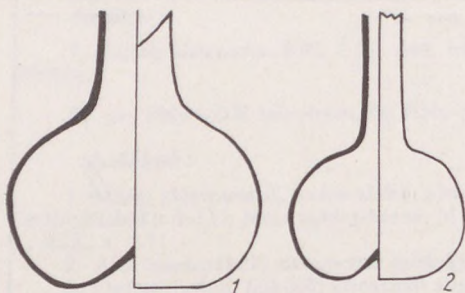
Mellékletek:

1. Bronzgyűrű töredéke, 4 mm széles huzalból.

2. Gyöngyszemek, dodekaéder alakú, kúpszerű, különböző színű üvegből és masszából.

3. Valens kisbronz. RIC. 7 (b). 364. febr. 25 és 364 vége közötti veret. Kopott, használt példány.

17. sír. ÉK—DNY irányítású, fej ÉK-nek, 40 cm mélyen. H: 145 cm, sz: 50 cm. A vázat 4 bélyegtelen cserép fedte. Melléklet nélkül. (24. ábra)

28. ábra

18. sír. K—Ny irányítású, fej Ny-nak. 20 cm mélyen. H: 185 cm. Két váz feküdt egymás mellett. Melléklet nélkül. (24. ábra)

19. sír. Ny—K irányítású, fej Ny-nak. 45 cm mélyen. H: 190 cm, három tetőcserép fedte. (24. ábra)

Melléklet:

1. Gömbalakú csonka füles agyagbögre. Szürke grafitos agyagból, széles szájnnyílással, keskeny, hirtelen kihajló peremmel. M: 13,4 cm, talp átm.: 6 cm.

20. sír. K—Ny irányítású, fej K-nek. H: 150 cm, sz: 75 cm. 60 cm mélyen. (24. ábra)

Mellékletek:

1. Nyaklánc, zöld és kék színű üveg-ből, hasábos alakúak. (26. ábra 5.)

2. Csont karperec töredéke, körkörös dísszel. (26. ábra 3.)

3. Crispus kisbronz. Coh.² 30. Jó állapotban levő érem.

21. sír. K—Ny irányítású. 80 cm mélyen. (24. ábra)

Melléklet:

1. Bronzérem. (Nem azonosítható.)

MÁSODIK TEMETŐ

A 2. számmal jelzett temető a légiós tábor délnyugati részétől délre 250 m-re és a tábor déli kapujából (porta decumana) kiinduló út mellett húzódó vízvezetékől nyugatra 75 m-re helyezkedett el.⁴ Paulovics viszonylag

nagy területet ásott fel és összesen 9 sírt talált. A sírok nagyobb részét másodlagosan felhasznált szarkofágokból és korábbi sírkövekből, valamint épületelemből összeállított sírok voltak. A temető nincs messze a Milch Ármán által feltárt Dolichenumtól. (23., 27. ábra)

1. sír. Másodlagosan felhasznált szarkofág, irányítása ÉNy—DK. Sima, egyik oldalán felíratkerettel, azonban dísz és felírat nélkül. Fedelét 6 akroterion díszíti. Anyaga mészkő. H: 1,95 m, sz: 81 cm, m: 72 cm. Fedél h: 2 m, sz: 90 cm, m: 33 cm. (27. ábra, XXI. t. 1.)

Mellékletek:

1. Orsószerű bronz tárgy, keskenyedő cső, végén korong, melynek szélein kis lyukak vannak. H: 14,7 cm. (XX. t. 2.)

2. Csont tű, fenyőtoboz alakú fejjel. H: 11,4 cm. (XX. t. 3.)

3. Üvegpalack, bomba alakú, pereme hiányzik, nyaka töredékes, zöldes színű. M: 10,4 cm, legn. átm.: 9 cm. (28. ábra 1.)

4. II. Claudius kisbronz VIRTUS AVG típus, kopott. (XX. t. 7.)

5. II. Constantius kisbronz. (XX. t. 14.)

⁴Uo. 152—153.

6. I. Valentinianus kis-bronza, 364. febr. 24 és 367. aug. 24 között készült veret. (XX. t. 13.)

7. 2 db kopott II. századi középbronz. (XX. t. 10, 11.)

8. IV. századi törött kis-bronz.

2. *sír*. Másodlagosan felhasznált feliratos (Mercator) mészkő szarkofág. Közölve: Barkóczi L., Brigetio, Diss. Pann. Ser. II. No. 22. 41 l., XX. t. 2 (27. ábra, XXI. t. 1.)

Mellékletek:

1. Agyagmécses, felemelkedő tömör füllel, közepén a bemélyített discuson horgászó alak. E jelenet körül kettős pontsorról díszített keret, fenékén SABAI-bélyeggel. H: 10,4 cm, sz: 7,5 cm. (28. ábra 3., XIX. t. 4.)

2. Borostyánkő pálca. Két hosszabb csavart díszű, 3 korongalakú és 6 részben nyomott gömbalakú, részben kissé egyenes oldalú és egy tányéralakú borostyán gyöngy, egyenes, a végén begörbített bronzhuzalra felfűzve. H: 19,5 cm. (XX. t. 1.)

3. Bronzedény, bogrács alakú. (Nem azonosítható.)

4. Bronzedény. (Nem azonosítható.)

5. Bronzveretes faládika maradványai. (Nem azonosítható.)

3. *sír*. Irányítása: DNy—ÉK, szétrombolt cserépsír.

4. *sír*. Irányítása: ÉNy—DK. Tetőfedőcserepekkel fedett sír, a cserepek egy részén LEG I AD bélyeg. A sír hossza 175 cm, sz: 40 cm, fenék mélysége: 90 cm. (27. ábra)

Melléklet:

1. Üvegpalack, bomba-alakú, hosszú nyakkal. Pereme hiányzik, nyaka töredékes. M: 10,3 cm, legn. átm.: 6,4 cm. (28. ábra 2.)

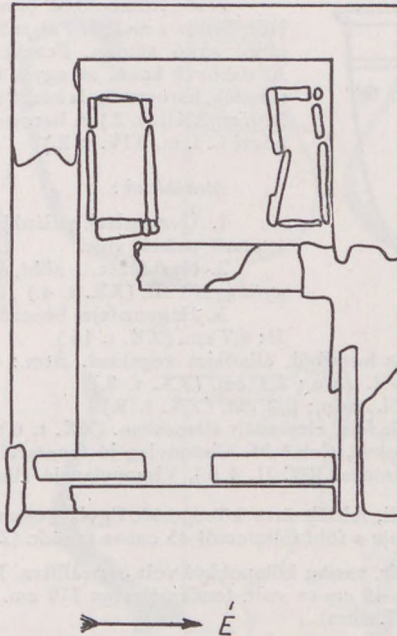
5. *sír*. Másodlagosan felhasznált, de már szétrombolt szarkofág. Irányítása csekély eltéréssel K—Ny-i. A szarkofágban levő föld között hosszúkás üvegyöngyök, egy bronzérem és csontpityke került elő. (A szarkofág képét közölte I. Paulovics, Laur. Aqu. II. Diss. Pann. Ser. II. No. 11. XX. t. 3. A leletanyag nem azonosítható.) A szarkofág hossza 227 cm, sz: 100 cm, m: 75 cm. Fenékmélység: 115 cm. (27. ábra)

6. *sír*. Az előbbiektől távol, irányítása: ÉNy—DK. 80 cm mélyen. Gyermezsír. H: 140 cm. (27. ábra)

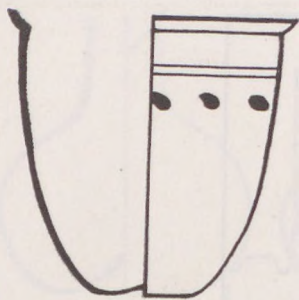
Mellékletek:

1. Agyagtálka, durva, szürke színű, befelé tagolt peremmel. M: 4 cm, száj átm.: 16,2 cm. (Nem azonosítható.)

2. Agyagbögre, durva anyagú, szürke színű, kis füllel. M: 9,4 cm, száj átm.: 7,1 cm. (Nem azonosítható.)

29. ábra

30. ábra

7. sír. Kőlapokból összeállított sír. Irányítása: ÉNy—DK. Teteje a mai nívó alatt 50 cm. mélyen volt, fedelét 3 korábbi sírkő alkotta. Fenekét cseréppel rakták ki. (27. ábra) A sírkövek közül az egyik felirat nélküli, a másik egy aljtörredék, háromszög és körző ábrázolásával. (Közölve: Barkóczi L. i. m. LXII. t. 2.) A harmadik feliratos sírkő. (Közölve: Barkóczi L. i. m. XIV. t. 2.)

Mellékletek:

1. Üvegpalack szilánkjai. Nagyalakú, teljesen sima, fehér áttetsző palack volt.
2. Nyakfüzér. 1 zöld, 4 kék üveggyöngyből és 2 bronzgyöngyből áll. (XX. t. 4.)
3. Hagymafejes bronzfibula, egyik szára és tüje letört. H: 6,7 cm. (XX. t. 16.)
4. Karperec bronz huzalból, állatfejes végekkel. Átm.: 6,1 cm. (XX. t. 5.)
5. Karika bronzból. Átm.: 2,1 cm. (XX. t. 8.)
6. Karika ezüstből. Átm.: 2,2 cm. (XX. t. 9.)
7. Vasgyűrű kerek feje, elrozsdált állapotban. (XX. t. 6.)
8. Iovianus kisbronz, Coh.² 35. Viszonylag jó fenntartású példány. (XX. t. 12.)
9. Gratianus kisbronz. RIC II. 4 (c). Viszonylag jó állapotban. (XX. t. 15.)

8. sír. Fedő nélküli, feldúlt üres kőkoporsó. Egyik hosszanti oldala letört. H: 210 cm, sz: 105 cm, m: 75 cm. Teteje a föld felszínétől 45 cm-re feküdt. (27. ábra)

9. sír. Feldúlt kő sír, vastag kőlapokból volt összeállítva. H: 270 cm, sz: 140 cm, m: 95 cm. Teteje a mai nívó alatt 45 cm-re volt, fenékmélysége 110 cm. A sír DK-i sarkában 3 csontváz volt összehalmozva. (27. ábra)

HARMADIK TEMETŐ

Paulovics a tábor keleti oldalán a DK-i saroktól É-felé 220 m-re, innen K-re 75 m-re (a műúttól D-re 125 m-re, a mai gyári irodaépület közelében 3 sírt talált.⁵ (23, 29. ábra.)

1. sír. Ókeresztényre emlékeztető Ny—K-i irányítású cubiculum-szerű építmény. Az épület hossza 8 m, szélessége 6 m. Falak vastagsága 1 m. Az építmény részben másodlagosan felhasznált kőemlékekből készült. A cellában 2 kőlapokból összeállított, de már kirabolt sír került elő. Rövid leírását és képét közli Paulovics i. m. 164. A sír épület szétbontása után egy hatalmas sírmélek került elő. (Közölve: Barkóczi L., i. m. II. t. 4.) (29. ábra)

2. sír. Kőlapokból összeállított sír, Ny—K irányítású. Fenékmélysége a mai nívó alatt 165 cm. A váz jobb lábánál üveg pohár, üvegkancsó. Mellén hagymafejes bronz fibula. (29. ábra)

Mellékletek:

1. Üveg pohár, félgömbalakú, körül kék pettyekkel, sötétzöld. (30. ábra, XX. t. 17.)
 2. Szétmállott üvegkancsó.
 3. Hagymafejes bronzfibula. (Nem azonosítható.)
3. sír. Peremes téglaléből összeállított sír. Ny—K-i irányítású. Fenékmélysége a mai nívó alatt 140 cm. (29. ábra)

Melléklet:

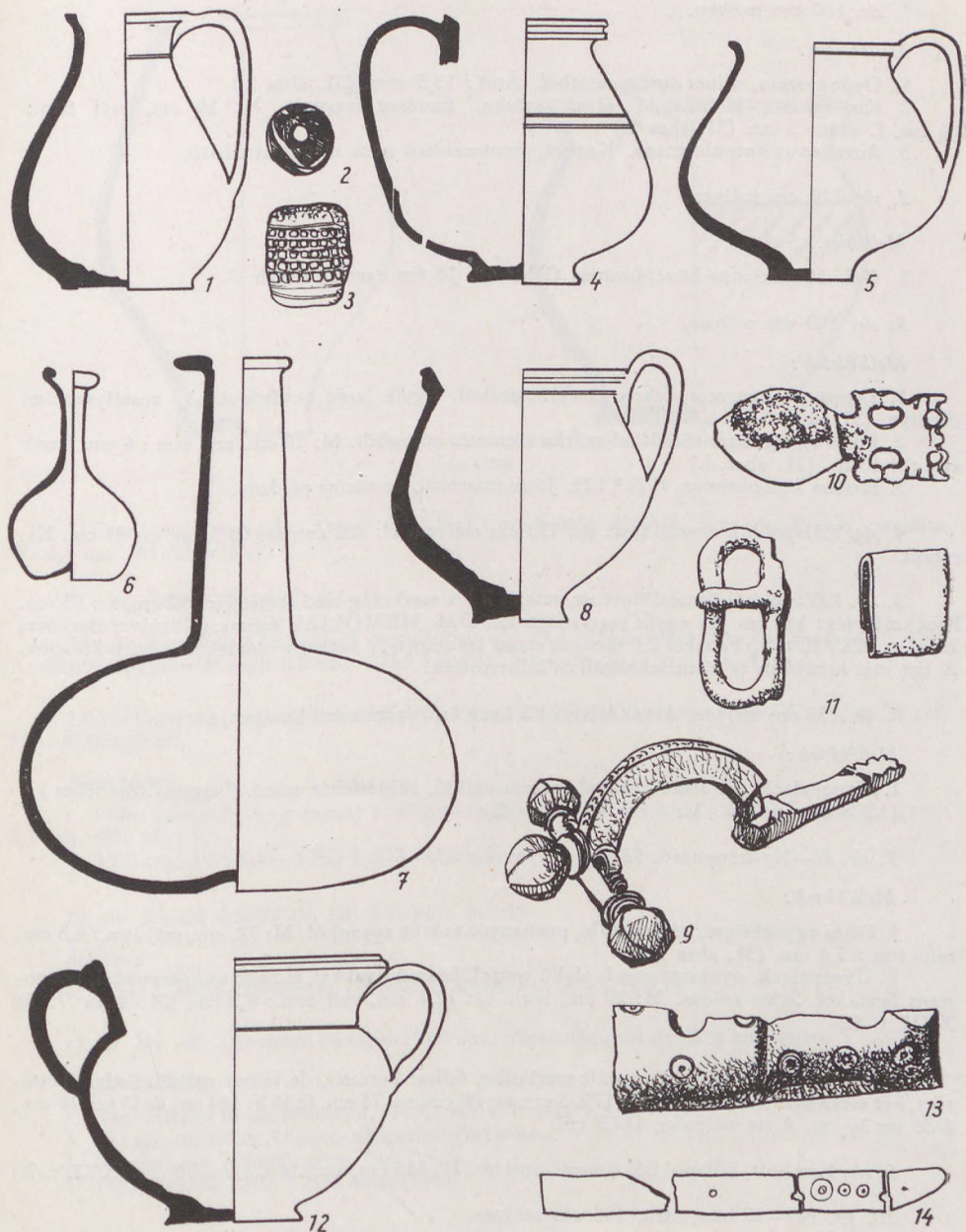
1. Üvegdedény, bombaalakú. (Nem azonosítható.)

NEGYEDIK TEMETŐ

A tábor DK-i sarkától DK-re 200 m-re Paulovics újabb nagy területet kutatott át és ez alkalommal 29 sírt tárt fel.⁶ (23. ábra) A sírok egy kirabolt szarkofág és egy kő sír kivételével téglalapú földsisírok voltak.

⁵ Uo. 164.

⁶ Uo. 163.

31. ábra

1. sír. 110 cm mélyen.

Mellékletek:

1. Gyöngyszem, színes üvegpasztából. Átm.: 13,5 mm. (31. ábra 2.)
2. Kis kancsó, kiöblösödő aljjal, szürke, finoman iszapolt. M: 10 cm, száj átm.: 4,6 cm, f. átm.: 5 cm. (31. ábra 1.)
3. Aurelianus antoninianusa. Kopott, pontosabban nem meghatározható.

2. sír. 110 cm mélyen.

Melléklet:

1. Gal. Maximianus középbronza. Coh.^a 49. Jó fenntartású darab.

3. sír. 110 cm mélyen.

Mellékletek:

1. Lapos gyöngyszem, fekete üvegmasszából. Egyik lapja bevágásokkal, rostélyszerűen díszítve. (31. ábra 3.)
2. Füles agyagbögre töredékei szürke szemcsés anyagból. M: 10 cm, száj átm.: 6 cm, fenék átm.: 4,4 cm. (31. ábra 4.)
3. Probus középbronza. Coh.^a 121. Jó fenntartású, de törött példány.

4. sír. Kőlapokból összeállított sír, 133 cm mélyen. H: 220 cm, sz: 98,5 cm, m: 83 cm. Kirabolt.

5. sír. Kőlapokból összeállított sír, tetejét 2 kis szarkofág-tető fedte. H: 192 cm, sz: 93 cm. Fenékmélység: 150 cm. Az egyik szarkofágtetőn DM. MEMORIAE felirat. (Közölve: Barkóczy L., i. m. XXVII. t. 3.) Fenekét 2 félhenger alakú kő alkotta, a keskeny oldalaknál kisebb kőlapok. A sírt már korábban teljesen feldúlták és kifosztották.

6. sír. 130 cm mélyen. A váz lábainál 2 üveg és 3 érem a bal kezében.

Mellékletek:

1. Üvegpalack, tölcséres nyakkal, perem nélkül, zöldesfehér színű. (Nagyon töredékes.)
2. Kis üvegpalack. M: 8 cm. (31. ábra 6.)

7. sír. K—Ny irányítású. 98 cm mélyen.

Mellékletek:

1. Füles agyagbög, vékony falú, porhanyós szürke agyagból. M: 92 cm, száj átm.: 6,3 cm, talp átm.: 3,4 cm. (31. ábra 5.)
2. Üvegpalack, nyomott gömb alakú testtel, hosszú nyakkal, kihajló szájeremmel, benyomott fenékkal. Színe zöldes. M: 20 cm, legn. sz: 12,7 cm, száj átm.: 4,3 cm. (31. ábra 7. és XXII. t. 1.)

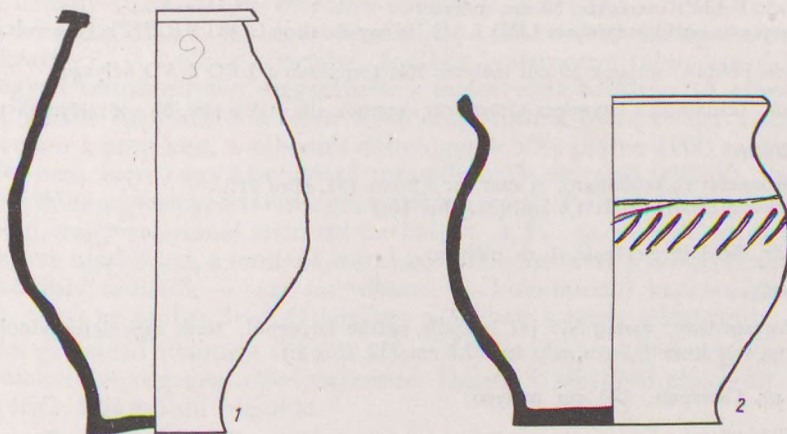
8. sír. Másodlagosan felhasznált szarkofág, felirat-kerettel, de felirat nélkül. Fedele kettétört, két sarka hiányzik, feldúlt. H: 172,5 cm, sz: 86 cm, m: 71 cm, fedő h: 184 cm, fedő sz: 94 cm, fedő m: 36 cm. A sír mélysége 142,5 cm.

9. sír. Kirabolt, kőlapokból összeállított sír. H: 156 cm, sz: 114 cm, m: 70 cm. (XXI. t. 2.)

10. sír. Ny—K irányítású, 196 cm mélyen.

Mellékletek:

1. Töredékes bronzgyűrű. (Nem azonosítható.)
2. Félgömb alakú üvegpohár szilánkjai. Alakja és magassága a benne levő föld következtében megállapítható volt. M: 7,2 cm.

32. ábra

3. Csont tárgy töredéke. Tagolt felső lapját pontkörök díszítik. Sima alsó lapján csatorna. H: 6,1 cm. (31. ábra 13.)

11. sír. Feldúlt, kirabolt sír.

12. sír. Kirabolt, kőlapokból összeállított sír, D-i oldala hiányzott, fedőlapja nem volt. A sírpítményből előkerült feliratos sírkő közölve: Barkóczi L., i. m. XIV. t. 4.

13. sír. Cserépsír, egyenlőtlen felülettel; 4 cserép takarta a csontvázat. H: 140 cm, sz: 75 cm. Ny—K irányítású.

Mellékletek:

1. Füles agyagbögre, szemcsés szürke anyagból. M: 9,9 cm, száj átm.: 7,5 cm, talp átm.: 3,7 cm. (31. ábra 8.)

2. 5 db téglatöredék a LEG I AD bélyegeivel.

14. sír. Ekétől feldúlt sír, két ásónyom mélyen.

Melléklet:

1. Csont karperec töredékei, pontkörös díszítéssel. (31. ábra 14.)

15. sír. Ny—K irányítású cserépsír, 160 cm mélyen. Alulról derékig kifosztott.

Mellékletek:

1. Hagymafejes fibula bronzból. H: 7,1 cm. (31. ábra 9.)

2. III. századi follis, kopott, meghatározhatatlan.

3. Diocletianus középbronz. Coh.² 436.

4. Téglatöredék LEG I AD bélyegével.

16. sír. Gyermeksír, 50 cm mélyen.

Melléklet:

1. Kétfülű agyagbögre, sötétvörös, fémes-fényű festéssel. Jól iszapolt, nyers színű. A festés már sok helyen lekopott. M: 10,2 cm, száj átm.: 11,2 cm, talp átm.: 5,2 cm. (31. ábra 12.)

17. sír. Feldúlt cserépsír, 50 cm mélyen.

A cserепek közül 3 darabon LEG I AD, és egy darabon CORI VICEN bélyeg volt.

18. sír. Feldúlt cserепek 50 cm mélyen. Két töredéken a LEG I AD bélyege.

19. sír. Tetőszerűen egymásra támasztott cserепek alkották a sírt, 80 cm mélységben.

Mellékletek:

1. Bronzcsat és szíjbújtató. A csat sz: 3,9 cm. (31. ábra 11.)

2. Szíjvég bronzból H: 4,4 cm. (31. ábra 10.)

20. sír. Feldúlt cserépsír, 1 m mélyen.

Melléklet:

1. Agyagedény, vastag falú, jól iszapolt szürke anyagból. Nem egyenletes kidolgozása. M: 21,4 cm, száj átm: 10,8 cm, talp átm: 7,6 cm. (32. ábra 1.)

21. sír. Cserépsír, 120 cm mélyen.

Mellékletek:

1. Kézzel formált, szürkésbarna színű agyagfazék. Hasát körbefutó fél fenyőgally minta díszíti. M: 16,6 cm, száj átm: 16,3 cm, talp átm: 11,5 cm. (32. ábra 2.)

2. Licinius sen. középbronza Coh.² 163. Elég jó fenntartású.

3. Csontgomb, teteje homorú. Átm: 2,2 cm.

22. sír. 50 cm mélyen, durva szürke agyagedény. (Nem azonosítható.)

23. sír. Feldúlt cserépsír, 130 cm mélyen. Egyik téglán LEG I AD bélyege.

24. sír. Egy ásonyomra érem. (Valószínűleg ez nem volt sír.)

25. sír. 35 cm mélyen kőtöredékek. Egyiken két alak, töredékes, a másikon felirattöredék. (Közölve: Barkóczy L., i. m. LXII. t. 4.)

26. sír. Vastag téglalapokból készült sírfal, feldúlt.

27. sír. Feldúlt kősr, cserép- és kőtöredékek, rajtuk erős malternymok. Ezek körül összekevert emberi vázmaradványok 7 koponyával. A sírba volt beépítve egy Geniust ábrázoló dombormű. (Közölve: Barkóczy L., i. m. LXIII. t. 8.) Ezenkívül még két téglatöredék LEG I AD bélyegzővel.

28. sír. Gyermeksír, 60 cm mélyen.

Melléklet:

1. II. Constantinus kisbronz Coh.² 38. Töredékes példány.

29. sír. Feldúlt cserépsír, két téglán a LEG I AD bélyege.

Brigetio településének temetkezése a III. sz. közepéig zárt, rendszeres temetkezés volt. Mind a polgárvárosban, mind a katonaváros peremén megtalálhatók az utak mellé rendezett, több periódusú nagy temetők.⁷

A tábornótól keletre fekvő katonai (Gerhát) temetőben⁸ és a táborváros nyugati széléhez kapcsolódó Járóka és sörházkeri temetőben⁹ még találunk

⁷ Topográfiai felsorolásukat vö. Barkóczy L., i. m. 6—9. Feldolgozásuk folyamatban.

⁸ A temető feldolgozása során derült ki, hogy bár az utolsó érem Traianus Deciusé, a temetkezés mégsem szűnt meg teljesen, mert szórvány sírokat még a III. század második feléből is találunk.

⁹ Vö. 8. j.

ugyan néhány sírt a III. sz. második feléből is, de ettől az időtől kezdve a temetők áthelyeződtek — a polgárváros teljes, a táborváros részleges elpusztulása következtében — a tábor közelébe. A tábor, valamint a tábor körül kialakult lakónegyed természetesen megszabták a temetkezés helyét is. A táborváros a III. sz. utolsó harmadától a tábor köré zsugorodott össze és így a temetők is a közvetlen környéken, a tábortól délnyugatra 500, illetve 1000 méterre (ezek még fel nem ásott nagy kiterjedésű temetők a IV. sz. első feléből), valamint a tábortól délre ugyanilyen távolságra találhatók meg.¹⁰ Ez az állapot kb. a IV. sz. közepéig, vagy valamivel azon túl tarthatott. A IV. sz. 60-as éveitől kezdve a telep egyre kisebb lett, a temetők mind közelebb kerültek a táborfalhoz, s végül a legkésőbbi temetők — azt mondhatni — közvetlenül kapcsolódnak a falakhoz, tehát az utolsó 2—3 évtizedben már csak a tábor állott fenn.

Ezt az utolsó állapotot tükrözi a fent közölt négy temetőcsoport, melyeknek nemcsak topográfiai elhelyezkedése, hanem a sírokból előkerült érmei is bizonyítják legkésőbbi idejüket.

A szőnyi lakosok elbeszélése szerint a tábor közvetlen környéke még a múlt évszázad végén is tele volt sírokkal. Sok-sok tégl- és másfajta sírt tettek itt tönkre a helyi „kincskeresők”, de a magasabban fekvőket a gözeke is elpusztította. Paulovics ásatási feljegyzéseiben is találunk utalást arra, hogy a terület igen át volt már forgatva.¹¹ Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy Paulovics csak egy kis töredékét találhatta meg a valószínűleg nagy kiterjedésű temetőnek.

Az első temetőnek nevezett sírcsoport hat sírjából került elő érem: a 2.-ből II. Claudius és Valens kisbronz, a 9.-ből Valens kisbronz, a 13.-ból Constantius Gallus bronzérme, a 14.-ből 364 és 367 között vert Valens kisbronz (2 db), azonkívül Valentinianus és Theodosius érme, a 16.-ból Valens kisbronz és a 20. sírből Crispus kisbronz.

A második temetőrészben két sírből került elő érem. Az 1.-ben II. Claudius, II. Constantius, I. Valentinianus kisbronzait, azonkívül egy II. sz.-i kopott kisbronzot, végül egy IV. sz.-i törött kisbronzot talált az ásató. A 7. sírből Iovianus és Gratianus kisbronzai kerültek napvilágra.

A harmadik temetőrészből érem nem került elő.

A negyedik temetőrészben hét sírban volt éremmelléklet. Az 1.-ből kopott Aurelianus kisbronz, a 2.-ből Gal. Maximianus középbronz, a 3.-ból Probus kisbronz, a 15.-ből III. sz.-i kopott, meghatározhatatlan középbronz és Diocletianus középbronz, a 21.-ből Licinius középbronz, végül a 28.-ból II. Constantius középbronz került elő. Az utolsó érem ebben a temetőben II. Constantiusé.

Ami a temetkezés módját illeti, az első temetőrészben inkább egyszerű földsírokat találunk. Ezeken kívül van egy kő sír, két téglasír és négy tetőcserepekkel fedett váz. A sírok építése sok esetben hevenyészett, nem gondos munka, mutatja ezt a tetőcserepekkel fedett vázak esete, melyek lényegében a téglasírokat akarják utánózni.

¹⁰ Az ásatások (még publikálatlanok) és az építkezések, valamint a földműveléssel kapcsolatos leletmentések során tehetjük ezt a megállapítást.

¹¹ Paulovics I., i. m. 163.

A második temetőrész sírjai kőlapokból gondosan megépített sírok és másodlagosan felhasznált szarkofágok. Lényeges különbség mutatható ki a két temető sírjainak megépítése között.

A harmadik temetőrész sírjai szintén gondosan megépített sírok és ebben a temetőben szerepel az ókeresztény ritusra emlékeztető cubiculum-szerű építmény is.

A negyedik temetőrészben találunk egy szarkofágot, 5 kősírt, 8 cserépsírt, 2 db cseréppel fedett csontvázat és 4 földsírt. Viszonyítva az első temetőhöz, itt lényegesen gondosabb a temetkezés, a második és harmadik temetőrészben talált sírokéval hozható egy szintre. A temetkezés módjában tehát találhatók különbségek, főleg az első temetőrészt illetően.

A sírok irányításának megoszlása az egyes temetőrészekben a következő: az elsőben Ny—K-i irányításúak, fej nyugatnak: három sír; fej keletnek: egy sír. ÉNy—DK irányítás, fej északnyugatnak: hét sír; fej délkeletnek: két sír. Ugyanilyen irányítású még négy sír, de a fej helyzetét nem ismerjük. ÉK—DNy-i irányítású, fej északkeletnek: két sír.

A második temetőrészben a sírok irányítása ÉNy—DK, kivéve a 3. sírt, mely DNy—ÉK-i. A vázak helyzetét a sírokon belül nem ismerjük.

A harmadik temetőrész sírjai és sírkamrája K—Ny-i irányúak. A vázak helyzetét a sírokon belül nem ismerjük.

A negyedik temetőrészben csak három sírnál találunk utalást a tájolásra, ezek Ny—K-iek, de a vázak helyzetét a sírokon belül itt sem ismerjük.

Meg kell még említenünk azt, hogy az első temetőrészben az alaprajz szerint két periódus látszik. A 3. és 7. sír érintkezik egymással. A 18. sír kissé vágja a 17. sírt, a 2. sír a 6. sírt.

A második temetőrészben ilyen nem tapasztalhatunk, úgyszintén a harmadikban sem. A negyedik temetőrészről nincs alaprajzunk, de minden bizonnyal lehettek átfedések az egyes síroknál. Az első és negyedik temetőrészben viszonylag sok a melléklet nélküli sír.

A sírokból előkerült leletanyag nem olyan jellegű, hogy azt egészen szűk időhatárok közé szoríthassuk. Így tehát elsősorban arról beszélhetünk, hogy milyen az anyag jellege az egyes temetőkben.

Az első temetőrészből előkerült tárgyak száma csekély, kiemelkedő daraboknak kell tartanunk a mázas kancsót, a két üveg poharat és üvegpalackot. Sem ezek, sem a két esetben előforduló csont karperec, vagy az állatfejes bronz karperec nem határozzák meg a temető jellegét — tekintettel szórványos előfordulásukra. — Figyelemre méltó azonban, hogy öt sírből is előkerült vascsat, továbbá a hagymafejes fibulák teljes hiánya. Ezek a jelenségek a többi temetőrészekben nem fordulnak elő.

A második temetőrész borostyánpálcája, bronz orsója, vagy akár csont hajtűje szintén nem alkalmas egy-két, akár három évtizedes időhatárok megállapítására. De ugyanez a helyzet az egészen egyszerű formájú üvegekkel, vagy akár a díszes mécsessel is. Ebben a temetőben is találunk egy db állatfejes karperecet.

A harmadik temetőrész üveg poharáról tudjuk, hogy Valentinianus éremmel ismeretes Pannóniából.¹²

¹² Barkóczy L., FA 12(1960) 122. 12.j.

A negyedik temetőrészben, a leletek számához viszonyítva, elég gyakori a kis egyfűlű bögre. A 4. sír kis bögréje alul öblösödő hunkori forma, finoman iszapolt agyagból. A 6. sír kis bögréje is finoman iszapolt agyagból készült. A két üveg elég általános forma. A hagymafejes fibula és a csont karperec töredéke szintén nem határozzák meg a temető jellegét. Az általános későrómai áruk mellett, ami bepillantást enged a típusárukon túl a vegyes összetételű lakosság viszonyaiba, a 20. sír korongon készült, durva, szürke edénye, valamint a 21. sír kézzel formált durva agyagfazeka említhető meg, melyre körben fél fenyőgally-minta van bekarcolva.

A leletanyag időrendi értékelése az érmeiktől függetlenül nagyon nehéz. Az érmeek ebben az esetben terminus post quem datálnak, vagy egyidejűségről tanúskodnak. Nélkülük annyit állapíthatnánk meg, hogy a sírleletek a IV. sz. második feléből származnak,¹³ miután egyes tárgyakról, illetve azok egyes típusairól nem tudjuk megállapítani, hogy milyen évtizedben voltak használatban, s hogy koruk felvihető-e 400-ig, vagy akár 410-ig. Az érmeek alapján az első temetőrészt legalább Theodosius uralkodásának végéig, másodikat 360 és 370 közé datálhatjuk, a negyediket pedig valamivel korábbra. A harmadik temetőrészről nem került elő érme. Miután azonban Brigetióban ezekben a temetőkben fordulnak elő a legkésőbbi érmeek, valamint a sírok topográfiai elhelyezkedése is azt mutatja, hogy itt a legkésőbbi temetőkről van szó, az érmeek szerinti datálás, ami a temetkezés végződését illeti, nem fedheti a valóságot. A temetőkben előforduló csont karperecek,¹⁴ bronz karperecek,¹⁵ üvegpo-harak,¹⁶ üvegpalackok,¹⁷ ólom-mázás korsók,¹⁸ egyfűlű szürke bögrék¹⁹ általános kísérei a IV. sz. második feléből származó temetőknek. Többször foglalkoztak már az itt is szereplő típusokkal és jelen esetben feleslegesnek tartjuk az analógiák felsorolását, csupán irodalmi utalásukat adjuk.

Fel kell azonban hívnunk a figyelmet egy új adatra az első temetővel kapcsolatban. Az első temető 14. sírjából előkerült Theodosius érme mellett találtak még 2 db Valens és 1 db Valentinianus kisbronzot. A kíséző leletanyag, a csont karperec, az állatfejes bronz karperec használata — jelen esetben éremmel datálva — 395 körüli időkg észlelhető, de minden bizonnyal használatban lehettek az V. sz. elejéig.

A pannóniai pénzforgalom 375-ig, Valentinianus haláláig rendszeresnek és normálisnak mondható. 375-től kezdve szakadás áll be és a pénzforgalom igen esetleges lesz.²⁰ Ezért általános jelenség a pannóniai későrómai temetőkben az, hogy az utolsó érme általában Valentinianus, Valens és Gratianus pénzei,²¹ holott a telephelyeken — éppen Brigetióban is — még előkerülnek II. Valen-

¹³ Utoljára összefoglalóan: Uo. 122—129, további irodalommal.

¹⁴ Uo. 123, további irodalommal.

¹⁵ Uo. további irodalommal.

¹⁶ Uo. 122, további irodalommal.

¹⁷ Uo.; Radnóti A., Glasgefäße und Glasgegenstände. Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 149.

¹⁸ Barkóczi L., FA 12(1960) 233.; Sz. Póczy K., Keramik. Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957)

71—75.

¹⁹ Uo. 53—69.

²⁰ Barkóczi L., FA 12(1960) 127.

²¹ Uo. 123. felsorolt későrómai temetők, további irodalommal uo. Ehhez még: Bíró E., Arch. Ért. 86(1959) 173—176. Ságvárral kapcsolatban: Radnóti A., Arch. Ért. 52(1939) 148—164.; Uo., MTAK II. 5(1954) 495.

tinianus, Theodosius, Arcadius és Honorius pénzei,²² amelyek a római szervezet továbbélését kell, hogy mutassák. Fent ismertetett temetőink leletanyagában ennek a továbbélésnek további bizonyítékait véljük felismerni.

Ha tehát a sírokból nem is kerültek elő a legkésőbbi római érmek Brigetióban, azért szórványleletekből — amint már említettük — ismertek, így a temetők valamelyikének végig kellett húzódnia a római uralom feladása időpontjáig. A sírokba 375 után már nem teszik be az ekkor forgalomban levő „ritka” pénzeket, hanem korábbi érmekeket raknak, amelyekből több állott rendelkezésre. Legalább egy korábbi érme sírbatétele a kurrens pénzek mellett, általában szokásban volt a temetkezéseknél. Az első temető Theodosius érme szerencsés lelet, mert valóban azt mutatja, hogy a Valentinianus, Valens és Gratianus érmeivel datált temető — némely esetben — tovább használatban lehetett, egészen a római uralom feladásáig.

A belső pannóniai telephelyek sírjaiból, mint pl. Ságváron és Kisárpáson, szintén nem kerültek elő a legkésőbbi római pénzek, pedig ezeken a telephelyeken sem szűnhetett meg az élet 375-ben.²³

Kérdés még, hogy a temetőrészek közül melyik volt a legkésőbbi. A négy temetőrész mindegyike elég késői. A sírok megépítése a második temetőrészben még nagyon jó, úgyszintén jók a harmadikban és jónak mondhatók a negyedikben is. A legelnagyoltabbak és leggyengébbek az első temetőrész sírjai, itt fordul elő a legkevesebb kő sír és téglasír, illetve csak egy-egy. Ugyancsak itt találkozunk avval a szokással, hogy a halottat peremes téglákkal fedik le, a sír oldalfalai és alja azonban már nincsenek téglából. Ez a temető fekszik legközelebb a táborfalhoz, Paulovics szerint már a tábor sáncai mellett kezdődött. Ebből a temetőből kerültek elő a vascsatok, melyek egyik temetőben sincsenek meg, és itt feltűnő a fibulák teljes hiánya is. Ez a temetőrész mutat arra, hogy a hagymafejes fibulákat viselő katonaságot olyan katonai csoport váltja fel az évek folyamán, akiknek az öltözkézéshez már nem tartozott hozzá ez a jellegzetes későrómai katonai felszereléshez tartozó ruhakapcsoló tű. Végül a temető legkésőbbi voltát bizonyítja a 14. sír Theodosius érme is. Ebből a temetőből előkerült, kézzel formált, rossz minőségű kerámia mutatja az elszegényedést, az igények megcsappanását, de erre utalnak a leletszegény, ill. lelet nélküli sírok is. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az első temető volt Brigetio legkésőbbi temetője, amely az V. sz. elejéig, Brigetio feladásáig, volt használatban.

Az említett temetők leletanyagában a későrómai uniformizált áruk között olyan darabokat is találunk, melyek barbár népcsoport jelenlétére utalnak.

Első helyen kell szólnunk az első temető igen rossz minőségű, kézzel formált agyagedényéről, (XIX. t. 3.) ami azonban rem jellemző forma, etnikumhoz kötni nem lehet. Ugyarezen temetőben előkerült vascsatok szintén idegen, határvédelemre betelepített barbár etnikai csoporthoz tartozhattak.

A negyedik temető 20. sírjából előkerült durva korongolású szürke edény szintén „barbáros” készítménynek mondható. Jellemzőbb ugyanezen temető

²² Alföldi A., *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. I. (Berlin 1924) 42–44. A szerző itt felsorolja a legkésőbbi érmekeket Brigetióból. Megemlíti több II. Valentinianust, több Theodosiust, több Arcadiust, sőt Honorius éremmel is találkozunk. Megemlíti még ezenkívül 2 db Iustinianus nagybronzot, melyek biztosan Brigetio vidékéről származnak.

²³ Bíró E., i. h.; Radnóti A., *MTAK* II. i. h.

21. sírjában talált, kézzel formált, szürkésbarna színű agyag fazék, fél fenyőgally-mintára emlékeztető, körbefutó díszítéssel. Valószínűleg germán jellegű darab.

Tudomásunk van arról, hogy 380-ban keleti germánok és alánok csoportját telepítették be Pannóniába,²⁴ de hogy Brigetióban kik lehettek, nem tudjuk. Fel kell hívnunk a figyelmet egy Brigetióban talált, torzított koponyát tartalmazó sírra, mely állítólag a tábor területén került elő.²⁵ Az adonyihoz hasonlóan ez is még a császárkorból származhatott.²⁶ A koponya-torzítás szokását Párducz a hun—alán népességgel kapcsolja össze, nagy valószínűséggel.²⁷

Jelenlegi ismereteink szerint úgy látszik, hogy a város feladásával és a római szervezet megszűnésével a telep folyamatossága is megszűnt az V. sz.-ban. Arról a pár hunkorinak mondható kerámiáról, mely mint szórványlelet ismeretes Brigetióból, (XXII. t. 2—3.) egyelőre nem dönthető el, hogy még a császárkorból származik-e, az V. sz. elejéről, vagy valamivel későbbi és egészen rövid ideig tartó szálláshely emlékanyagának tekinthető.

Brigetiót rövid időre a VI. sz.-ban szállja meg ismét egy egészen kis csoport, mely magában a táborban temetkezett.²⁸ Melléklet nélküli sírjaik keveset mondanak, de az előkerült 2 db Iustinianus nagybronz²⁹ és II. Anastasius aranya³⁰ utalnak a megszállás idejére.

Brigetio a rómaiak kivonulása után már nem játszott szerepet. A nagy avar és honfoglalaskori temetők Győrben és környékén találhatók. Ennek a telephelynek a földrajzi viszonyai sokkal kedvezőbbek voltak, és a hely jelentősége az egész középkor folyamán is nyomon kísérhető, míg a Szöny község határában elterülő Brigetio szántófölddé vált.

BARKÓCZI LÁSZLÓ

ZUR SPÄTRÖMERZEITLICHEN GESCHICHTE BRIGETIOS

Die zur Siedlung Brigetio gehörigen Bestattungen waren bis zur Mitte des III. Jahrhunderts geschlossen und systematisch; wir finden an den Rändern der Zivilstadt und der Militärstadt gleichwohl die neben den Wegen angeordneten Gräberfelder mit mehreren Perioden.

Im letzten Drittel des III. Jahrhunderts schrumpfte die Stadt auf das Gebiet um das Lager herum zusammen. Von den sechziger Jahren des IV. Jahr-

²⁴ Alföldi A., Budapest az ókorban. Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 729.

²⁵ Összefoglalóan tárgyalja a Kárpát-medencében előkerült torzított koponyás temetkezéseket, közöttük a szönyit is, Párducz Mihály, jelenleg még kéziratban levő dolgozatában.

²⁶ Barkóczy L.—B. Bónis E., Acta Arch. Hung. 4(1954) 178.

²⁷ Párducz M., idézett dolgozata.

²⁸ Barkóczy L., Brigetio. 10.

²⁹ Vö. 22.j.

³⁰ l. 28.j.

hunderts an wurde die Siedlung immer kleiner, die Gräberfelder gerieten immer näher zum Lager und man könnte sagen, daß die letzten endlich fast unmittelbar an den Mauern waren.

In den Jahren 1927—29 legte I. Paulovics vier Gräbergruppen aus dem letzten Abschnitt der Geschichte dieser Siedlung frei. (Abb. 23.)

Das Material dieser Gräberfelder ist ärmlich, doch ist seine Kenntnis von dem Gesichtspunkt der Spätgeschichte Brigetios aus unerlässlich. Die Gräber sind einfache Erd-, Ziegel- und Steingräber, doch man begegnet auch sekundär benutzten Sarkophagen.

Im 1. Gräberfeld kamen Münzen des Claudius II, Crispus, Constantinus Gallus, Valentinianus, Valens und Theodosius zum Vorschein.

In den Gräbern des 2. Gräberfeldes wurden Münzen des Claudius II, Constantius II, Valentinianus, — in denen des 4. Gräberfeldes solche des Aurelianus, Probus, Gal. Maximianus, Diocletianus, Licinius und Constantius II vom Ausgräber gefunden.

Eine chronologische Auswertung des Fundmaterials ist, unabhängig von den Münzen, recht schwierig. Die Münzen datieren in diesem Falle den „terminus post quem“, oder zeugen sie von einer Gleichzeitigkeit. Es läßt sich — ohne Rücksicht auf diese — feststellen, daß die Grabfund aus der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts stammen. Die im Gräberfeld auftretenden Knochenarmringe,¹⁴ Bronzearmringe,¹⁵ Trinkgläser,¹⁶ Glaskrüge,¹⁷ Krüge mit Bleiglasur,¹⁸ einhenkeligen grauen Näpfe¹⁹ sind die allgemein üblichen Belegfundstücke der Gräberfelder aus der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts. Aufgrund der Münzen vermögen wir den 1. Gräberfeldteil mindestens bis zum Ende der Regierungszeit Theodosius', und den zweiten auf die Jahre zwischen 360—370 datieren, den vierten auf eine etwas frühere Zeit. Da jedoch in Brigetio aus diesen Gräberfeldern die spätesten Münzen zum Vorschein kamen, ferner auch aus der topographischen Lage der Gräberfelder kann man darauf schließen, daß man es hier mit den spätesten Gräberfeldern zu tun hat; eine Datierung aufgrund der Münzen kann in Hinsicht des Endes der Gräberfelder mit der Wirklichkeit nicht übereinstimmen.

Bis zum Tode des Valentinianus — 375 — war der Geldverkehr in Pannonien geregelt; ab 375 verändert sich die Lage und der Geldverkehr wird zufällig.²⁰ Es ist deshalb eine allgemeine Erscheinung in den pannonischen spätrömischen Gräberfeldern, daß die letzten Münzen die des Valentinianus, Valens und Gratianus sind, obwohl in den Siedlungen — gerade in Brigetio — auch noch Münzen des Valentinianus II, Theodosius, Arcadius und Honorius vorkommen, die unbedingt für das Fortleben der römischen Organisation sprechen.

Obwohl daher in den Gräberfeldern nicht die spätesten Münzen aus Brigetio zutage kamen, sind uns solche — wie bereits erwähnt — aus den Streufunden bekannt, sodaß eines der Gräberfelder bis zum Aufgeben der Provinz seitens der Römer in Gebrauch stehen mußte.

Aus der Gräbern der innerpannonischen Siedlungen, wie Ságvár und Kisárpás, kamen ebenfalls keine der spätesten römischen Münzen zutage, obwohl auch in diesen Siedlungen das Leben mit dem Jahre 375 sicher nicht zu Ende war.

Eines der vier Gräberfeldteile ist verhältnismäßig spätzeitig. Im 2. Gräberfeldteil sind die Gräber noch gut gebaut, wie auch im 3. Teil, und auch

im 4. Gräberfeld können wir sie noch als gut bezeichnen. Am schwächsten und am flüchtigsten gebaut sind sie im 1. Gräberfeldteil, dort gibt es die wenigsten Stein- und Ziegelgräber (je eines). Und eben hier treffen wir jene Sitte an, die Toten mit Randziegeln zu bedecken, während Basis und Seitenwände der Gräber nicht aus Ziegeln sind. Dieses Gräberfeld liegt am nächsten bei der Lagermauer, laut Paulovics begannen die Bestattungen bereits neben den Schanzen des Lagers. Aus diesem Gräberfeld kamen jene Eisenschnallen zutage, die in keinem anderen Gräberfeld vorhanden sind, und hier muß auch das Fehlen der Fibeln auffallen. Dieser Gräberfeldteil zieht es an, daß die Zwiebenkopffibeln tragenden Soldaten im Laufe der Jahre von einer solchen militärischen Gruppe abgelöst wurden, zu deren Bekleidung die für die spätrömische militärische Ausrüstung so kennzeichnende Fibel nicht mehr hinzugehörte. Schließlich ist es auch mit der, in Grab 14 gefundenen Theodosius-Münze beweisen, daß dieses das späteste Gräberfeld ist. Die hier gefundene, handgeformte, schlechte Keramik zeigt die Pauperisation, die eingeschränkten Ansprüche, was auch die an Beigaben armen bzw. ohne Beigaben gefundenen Gräber beweisen. Aufgrund all dieser Tatsachen darf man behaupten, daß der 1. Gräberfeldteil das älteste Gräberfeld von Brigetio ist, das bis zum Anfang des V. Jahrhunderts, bis zum Aufgeben Brigetios, in Gebrauch stand.

Es scheint, daß mit der Aufgabe der Stadt und dem Aufhören der römischen Organisation im V. Jahrhundert auch die Kontinuität der Siedlung zu Ende war. Man kennt zwar aus Streufunden einige hunnenzeitliche Gefäße, doch es läßt sich nicht entscheiden, ob diese vom Anfang des V. Jahrhunderts oder aus etwas späterer Zeit stammen, und ob sie nicht als das Denkmalmaterial eines ganz kurzfristigen Siedlungsplatzes zu betrachten sind.

Brigetio wird Anfang des VI. Jahrhunderts von einer kleinen Gruppe besetzt, die ihre Toten im Lager bestattete. Ihre Gräber ohne Beigaben sagen wenig aus, doch die dort gefundenen zwei Großbronzen des Iustinianus und eine Goldmünze des Anastasius II weisen auf die Zeit der Besetzung hin.

Nach dem Auszug der Römer spielte Brigetio keine Rolle mehr; der Schwerpunkt ging auf Arrabona, eine Stadt mit viel besserer geographischer Lage, hinüber.

A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS TRIUMFÁLIS KÉPTÍPUSAINAK EREDETÉRŐL

A Kárpát-medence területén a népvándorlaskorból előkerült legnagyobb fejedelmi lelet, a nagyszentmiklósi kincs ábrázolásainak problematikája az utóbbi évtizedben több szempontból új megvilágítást nyert. (Lásd főként Mavrodinov,¹ Alföldi,² Altheim³ és Győrffy⁴ tanulmányait.) Ennek ellenére az egyes ábrázolások problematikája még ma sem teljesen megoldott, sőt az újabb megfejtési kísérletek is több szempontból vita tárgyát képezhetik. Az alábbi fejtegetések főként a kincs egyik edényének, a 2. sz. korszó képtípusainak vizsgálatát nyújtják, különösképpen pedig a rajta szereplő mitikus vadász alakjához fűződnek.

A 2. sz. korszón látható négy alakos kompozícióról első pillantásra megállapíthatjuk, hogy köztük formailag és tartalmilag egyaránt az a leggazdagabb, amelyen a mitikus vadász alakja jelenik meg. Mielőtt a szóban forgó kompozíció eredetét, s az egyes részletek sajátos genezisést vizsgálnánk, szükséges ennek az ábrázolásnak behatóbb elemzése. A kompozíció, amelyik a másik háromhoz hasonlóan körbefoglalt, tulajdonképpen három alakból áll: a mitikus vadász egy emberarcú oroszlán hátán ülve, hátrafelé fordulva lenyilaz egy ágaskodó párducot.⁵ (33. ábra Vegyük először szemre a vadász alakját; teste sajátos csavarodásban ábrázolt, mert hátrafelé nyilazó alakról lévén szó, fejét és felsőtestét hátrafelé fordítja, viszont alsóteste ellenkező irányba van beállítva. A rövid bajuszú, mongolosan ferde vágású szemű alak fejét diadém koszorúzza, efölött és a tarkóján lángszerű fürtök láthatók, testét kockás szövésű, egybeszabott ruha fedi, lábán térdig érő csizmát hord, két kezét vállig felemelve hátrafelé nyilaz a nála jóval kisebbnek ábrázolt, párduc-szerű ragadozóra. A vadász egy sajátos keveréklényen ül, melynek emberarcú feje, nyaka és jobb szárnya szemben, bal szárnya és oroszlánszerű, de párducfoltos teste viszont oldalnézetben van ábrázolva. A sörényes lény feje ferde szemű, szakállas férfiarcot mutat, fején kis holdszerű dísszel ékes diadém, amely mellett apró fülek láthatók. A lépő mozdulatban ábrázolt lény rövid csomózott farka két ágban végződik.)

A különös ábrázolás tartalmi megértéséhez mindenekelőtt az egész jelenet művészi előzményeit kell megkeresnünk, szemben a korábbi kutatásokkal,

¹ Mavrodinov, N., Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. AH 29 (Bp. 1943) 94.

² Alföldi A., Études sur le trésor de Nagyszentmiklós. CA 5(1951) 123.; Uo. 6(1952) 43.; Uo. 7(1953) 61.

³ Altheim, F.—Stiehl, R., Finanzgeschichte der Spätantike. (Frankfurt a.M. 1957) 343.; Ua., Porphyrios und Empedokles. (Tübingen 1954) 50.

⁴ Győrffy Gy., Sz 92(1958) 595.

⁵ Mavrodinov, N., i. m. III. t.

33. ábra

amelyek arra törekedtek, hogy az egyes részletek eredetének vizsgálatából induljanak ki a tartalmi és formai előzmények vizsgálatánál. Az egyes részletek annyiban fontosak számunkra, amennyiben az egész ábrázolás tartalmi megértéséhez hozzásegítenek. A lóháton ülő, visszafelé nyilazó fejedelem ábrázolása igen gyakori a szasszanida ötvösségben,⁶ azonban a vadász sohasem ül ilyen keveréklényen. Az ókori művészetben az egyetlen olyan ábrázolás, amelyen egy némileg hasonló lényen ülő uralkodószerű férfi, ill. istenség alakja jelenik meg — a korábbi kutatások szerint — egyedül a sziverszkaja-sztanica-i szarmata aranylemezen látható (i. e. 110 körül. Moszkva, Állami Történeti Múzeum), azonban ez az ábrázolás nélkülöz minden szoláris-asztrális szimbolikát.⁷ Nézetünk szerint a szóban forgó nagyszentmiklósi képtípus eredetét sokkal korábbi időben kell keresnünk, mint az i. e. I. évezred második fele, mert a keveréklény típusa sajátos archaikus vonásokat árul el. Az ábrázolás eredetének szempontjából különös figyelmet érdemel az ismert emléktárgyban egy achaimenida hengerpecsétlő díszítése, amelyen az életfa mellett triumfális jelenet látható: két egymásnak háttal álló, koronás, emberfejú, szárnyasoroszlán hátán királyi alak áll oly módon, hogy egyik lába a bal, másik a jobb oldalt álló lény hátán nyugszik, kezében pedig egy-egy oroszlánt tart.⁸ (34. ábra) Az ábrázolás a sumér, asszír — babiloni mitoszokban jelentős szerepet játszó

⁶ Pl. Pope, A. U.—Ackerman, Ph., A survey of Persian art. IV. (Oxford 1938) 210, 217, 239. t.; Bussagli, M., Mostra d'arte iranica. Catalogo. (Milano 1956) XXXV. t.

⁷ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. — Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. AH 21 (Bp. 1937) 11. (magyar rész) 144. (német rész) I. t. Az ábrázolt férfialak: Dionysos. Vö. még uo. 18, 153.; Mavrodinov, N., i. m. 108. 65. kép.

⁸ Sarre, F., Die Kunst der alten Persien. (Berlin 1925) LII. t., 67. további irodalommal.

Gilgames alakjához kapcsolódik.⁹ A vizsgált kompozíció szoláris-asztrális jellege szempontjából figyelemre méltó, hogy az achaimenida művészetben a mázas téglareliefek között olyan ábrázolással is találkozunk, amelyen a két egymás mellett álló, hátrafelé tekintő, koronás, szakállas, férfi-fejű, szárnyas oroszlán a szárnyas napkorong alatt látható.¹⁰

34. ábra

Az ősi hagyományok új formát nyernek a parthus, majd a szasszanida kor művészetében, s a mítikus vadászat itt a fényisten, Mithra alakjához fűződik. Az iráni triumfális képtípusok hatását tükrözi az a Dura-europosi mithraeumban, talált severus-kori freskó, amelyik az íjjal vadászó lovas Mithrát ábrázolja.¹¹ A mithraikus ábrázolások között a vizsgálandó képtípus tartalmi magyarázata szempontjából figyelemre méltó még a római Sta. Prisca alatt talált mithraeumból származó márvány intarzia, amelyik az istenség fejét rótszínű, lobogó lánghajjal ábrázolja.¹² A nagyszentmiklósi mítikus vadász sajátos lángszerű hajviselete már a korábbi kutatóknak is feltűnt. Különösen Alföldi András foglalkozott ezzel részletesen, rámutatva a belsőázsiai hellenisztikus művészetben megjelenő analóg ábrázolásokra,¹³ továbbá a chorezmi érmeken szereplő, meglepően hasonló fejdíszű uralkodóképmásokra.¹⁴ Altheim szintén foglalkozott a chorezmi érmeken látható korona és a nagyszentmiklósi kincs 2. sz. korszóján szereplő alak fejdíszével és cáfolta Alföldinek azt a feltevését, hogy ennek a koronatípusnak előképei a I. Šāhpūhr érmeire vezethetők vissza. Ez a feltevés, szerinte, sem időbeli, sem formai okokból nem lehetséges.¹⁵ Mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a nagyszentmiklósi kincs 2. sz. korszóján szereplő vadász koronája egy szoláris jellegű lényre utal. Az sem lehet kétséges, hogy a szóban forgó alak ábrázolása, bár szoros kapcsolatban áll az iráni ural-

⁹ A Gilgames-mitosz továbbélése Iránban: *Christensen, A.*, Die Iranier Kulturgeschichte des Alten Orients. Handb. d. Altertumswiss. III. 1. (München 1933) 297. A magyar szakirodalomban a Gilgames-mitoszról legújabbban: *Komoróczy G.*, Gilgames. (Bp. 1960) 189. A nagyszentmiklósi kincs szóban forgó alakját először Alföldi András hozta kapcsolatba a Gilgames-ábrázolásokkal: *Alföldi A.*, i. m. 5(1951) 143. 1. kép.

¹⁰ *Contentan, G.*, L'Égypte et la Mésopotamie in *Huyghe, R.*, L'art et l'homme. I. (Paris 1957) 235. kép.

¹¹ *Rostovizeff, M.*, Das Mithraeum von Dura. RM 49 (1934) 190. XIII. t.

¹² *Vermaseren, M. J.*, Antiquity and Survival. 1(1955) IX. t.; *Andreae, B.*, AA 1957. 197. 35. kép. Helios—Mithras—Apollo ábrázolása, vö. I. Antiochos kommagenei emléken szereplő hasonló jellegű szinkretisztikus istenségét: *Vermaseren, M. J.*, Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithraicae. I. (Haga 1956) 53. nr. 28. — A sugár- és napkoronás Mithras-ábrázolások művészileg egyébként egészen más jellegűek, mint a 2. sz. korszó főalakjának mítikus vadász, ezért ezekkel nem foglalkozom.

¹³ *Alföldi A.*, CA 5(1951) 138.

¹⁴ Uo. 142. VII. t. 3.

¹⁵ *Altheim, F.—Stiehl, R.*, Porphyrios... 50. A szasszanida koronára: *Erdmann, K.*, Die Entwicklung der sassanidischen Krone. Ars Islamica 15—16(1949) 124. 10—17. kép.; *Jänichen, H.*, Bildzeichen der königlichen Hoheit bei den iranischen Völkern. (Bonn 1956) 21. Vö. még egy pazyriki szőnyegen látható koronaábrázolást: The Illustrated London News. Jan. 1. 1955, 26. 3. 8. kép.

kodók képtípusaival, mégis azoktól lényeges vonásokban eltér,¹⁶ arctípusa és ruházata egyaránt belsőázsiai kapcsolatokra utal.

A vadász ábrázolásánál a ló helyett szereplő emberarcú, szárnyas, oroszlán-testű keveréklény lényeges vonásaiban előázsiai eredetű. Nem beszélve az Urartuban előkerült, tipológiaiilag hasonló ábrázolásokról, két hasonló kompozíciót ismerünk, mint közvetlenebb előzményt: az egyik a luristani bronzokon látható (i. e. XIV—IX. század), ezeken az oldalnézetben álló, de fejét és nyakát szembefordító, emberarcú bika jelenik meg,¹⁷ a másik az achaimenida hengerpecsétlőn szereplő típus, a tiarás, teljes oldalnézetben ábrázolt szakállas, emberfejú, szárnyas oroszlán. A nagyszentmiklósi 2. sz. korszón szereplő keveréklény a két típus egyesítésének látszik, hiszen magas tiara helyett vékony diadémot hord, amit holdsarló díszít, egyébként azonban az utóbbi típushoz hasonlít. Az előázsiai típusoktól eltérő vonása a szakállas arc mongolos vágású szeme. Ennek az arctípusnak az előzményét Fettich¹⁸ és Mavrodinov¹⁹ kutatásai nyomán az előázsiai előzmények mellett a déltájai türk művészetben, a kudyrgei sírszobor (?) vésett ábrázolásai között szereplő maszkon találhatjuk meg. A nagyszentmiklósi kincs vizsgált darabján szereplő emberfejú vadállatnak másik különleges, az előázsiai emlékektől eltérő, keveréklényeket ábrázoló jellegzetessége az, hogy farka csomóba van kötve. A lovak farkának megcsomózása a keleti népeknél már az ókortól kezdve szokásban volt. László Gyula megállapítása szerint az ábrázolások alapján úgy látszik, hogy a farokbogozás déli, iráni és steppei formája között eltérés van: „délen ugyanis elsősorban a befűzött szalagokkal s ékes sallangokkal való átkötés volt divatban, s a farok végét rendszerint két ágra hagyták, a steppén rendszerint a ló farkát önmagából bogozták meg s a farok végét úgy húzták vissza az utolsó hurkon, hogy a bogot egyetlen rántással kibonthatták.”²⁰ A nagyszentmiklósi kincs 2. sz. korszóján szereplő emberfejú oroszlán farkának megbogozása az előbb leírt kétféle mód között egy harmadikat mutat, ui. a farkot önmagából bogozták meg, viszont két ágra hagyták. A farok megbogozásának szokása egyrészt gyakorlati jellegű, pl. hogy a hátrafelé nyilazáskor ne akadályozza a mozgást,²¹ — másrészt a farok bogozásának bizonyos mágikus jellege is lehetett. Nemcsak szepulchrális vonatkozásai ismeretesek,²² de már Csemegi József is rámutatott a Herakles csomó jelentőségéről szólva, hogy mikor ez a mitikus hős a nemeiai oroszlán bőrét magára vette, s annak mellső lábait mellén csomóval megkötötte, azt nemcsak gyakorlati okból tette, hanem azért is, mert „ezzel nyilván félelmes ellenfele démonikus erejének birtokába kívánt lépni...”²³ A szóban forgó

¹⁶ Vö. a nagyszentmiklósi kincs 2. és 7. sz. korszójával kapcsolatosan újabban: Ghirsmán, R., Iran. (London 1954) 339. „The goldsmith of Central Europe imitated the designs of Sassanian toreutic, but probably understood them as little we do. Magnificent examples of such work are the two gold pieces from the so-called treasure of Attila, attributes from eighth to ninth centuries.” (106, 107. képek.)

¹⁷ Pope, A. U.—Ackerman, Ph., i. m. IV. 32, 33, 34 B. t.

¹⁸ Fettich N., i. m. 117, 273. CX. t. l.

¹⁹ Mavrodinov, N., i. m. 108. 66. kép.

²⁰ László Gy., Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszámja. (Kolozsvár 1942) 77.

²¹ Uo. 76. 271.j.

²² Harva, U., Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. (Helsinki 1938) 301.; László Gy., i. m. 75. 270.j.

²³ Csemegi J., BpR 15(1950) 554.

ábrázoláson is hasonló értelme lehet az emberfejű oroszlán farka csomóra kötésének. Hasonló jelenet a kincs 7. sz. korszóján is látható. Ennek két keskeny oldalán egymás fölött, váltakozó ritmusban két-két emberfejű, állattestű lényen „lovagló” alak látható. Közülük az egyik típusa — a mitikus keveréklényt illetőleg — közeli rokonságot mutat a fentebb tárgyalt démon alakjával, csupán a fejét díszítő diadém helyett hármas liliomszerű virágdísz (?) látható, testét pedig nemcsak apró poncolt pettyek, hanem vékony vésett csíkok is díszítik. Egyébként ez a lény sokkal karcsúbb, mint az előző, ragadozó-szerű teste inkább párdúc és tigris keverékének hat, mintsem oroszlánhoz hasonlónak.²⁴ Lényegesen eltérő azonban a „lovagló” alak: bár ez is fénykoronát hord, de ez a korona inkább sugárkorona, mint lángkorona; egészen más a kezében tartott tárgy, két karjával íj helyett magasan a feje fölé feszített lobogó, stilizált köpenyt tart. Ebben az ábrázolásban — Fettich véleményéhez csatlakozva —, egy ősi mezopotámiai hagyományokat továbbfejlesztő hellenisztikus-orientális jellegű Dionysos-szerű istenséget ismerhetünk fel;²⁵ a másik emberfejű vadállaton lovagló alak még inkább hellenisztikus jellegű — egy ággal harcoló alak ráugrott egy sugárkoronás kentaurra, aki követ akar dobni a hátán ülőre.²⁶

A 2. és 7. sz. korszó rokon ábrázolásai tehát hasonlóságuk ellenére különböző kultúrák összeszővődését árulják el és stílusbelileg is eltérőek. A 2. sz. korszó vizsgált képtípusai sokkal plasztikusabbak, zártabb, tisztább kompozíciójúak, mint a 7. számúé. Tartalmi mondanivalójuk, ikonográfiai megfogalmazásuk is sokkal világosabb, mint az utóbbié. Szinte azt mondhatnánk, hogy az előbbi dombormű, az utóbbi textilszerű. Bizonyos tehát, hogy a két korszó különböző idejű műhelyek terméke, minden bizonnyal a 2. sz. a korábbi, bizonyos mértékben előképszerű, a 7. sz. a későbbi, az utánzó. Ez a megállapítás nemcsak a szóban forgó képtípusokra érvényes, hanem az alább még röviden vizsgálandó, ún. Ganymedes, ill. Anahita jelenetekre is.

Szólnunk kell még az emberfejű vadállat képtípusának néhány olyan változatáról is, amelyek ugyan nyilvánvalóan későbbiek, mint a fentiek, de némileg hasonló típust örökítenek meg. E kérdésre azért kell kitérnünk, mert a fentebb idézett szakirodalomban néhány szerzőnél e típus késői változataival kapcsolatos vélemények helyesbítésre szorulnak.

A XI—XIII. század festészetében két hasonló típust ismerünk. Az egyikhez tartoznak az Apokalypsis ábrázolásokban megjelenő emberarcú, koronás-fejű, oroszlánfogú, skorpiófarkú, szárnyas „sáskák”, amelyek a biblikus szöveg szerint „*similes equis paratis in proelium*”. (Jn. Apoc. 9, 7.)²⁷ Ezek az ábrázolások — így pl. a XII. századi Saint Savain-i freskókon leegyszerűsített formájukban (koronás asszonyfő, szárnyas lótest hosszú, felkunkorított farokkal),²⁸ középső helyet foglalnak el a nagyszentmiklósi kincsen szereplő emberarcú ragadozó és a XIII. századi perzsa miniatúrákon megjelenő ún. *burag* között. A perzsa miniatúrákon Mohamed alakja jelenik meg a burag hátán.²⁹

²⁴ Mavrodinov, N., i. m. XIII, XIV. t.

²⁵ Fettich N., i. m. 16.

²⁶ Vö. Avesta: Yäšt 19,41.; Lommel, H., Die Yäšt's des Avesta. (Göttingen—Leipzig 1927) 180.

²⁷ Vö. összefoglalólag: Réau, L., Iconographie de l'art chrétien. II. (Paris 1957) 702.

²⁸ Hautmann, M., Die Kunst des frühen Mittelalters. (Berlin 1929) 640, 738.

²⁹ Mavrodinov, N., i. m. 83. kép.

oroszországi „kamennije babik”-hoz, vagy más türk jellegű emlékek nőalak-jaihoz,⁴⁷ mint az iráni és indiai nőkhöz.

Témájában más jellegű, de stílusbelileg és triumfális tartalmában az előbbiekkel rokon a 2. sz. korszón a vadászó mitikus király-östől jobbra levő, medaillonba zárt kompozíció, amelynek alakjai szintén az elsőként tárgyalt jelenet felé irányuló mozgásban vannak ábrázolva: bal felé rohanó párdúcgriffet láthatunk itt, amint éppen ráugrik egy szintén foltos testű nőtény dámszarvasra.⁴⁸ A három triumfális kompozíció meglepő stílári rokonvonásokat árul el: az emberfejú, párdúc-foltos oroszán sörénye, testének pontozott foltjai egyezőek, a két jeleneten szereplő párdúc farkának stilizálása azonos, továbbá igen hasonló a nőalakot felemelő, kinyújtott nyelvű sas feje, a vérben forgó szemű párdúc-griff fejéhez. Annál kevésbé rokon stílusbelileg a 2. sz. korszó griff-dámszarvasűnő küzdelmét ábrázoló jelenete a 21. sz. füles csészén levő azonos témájú jelenettel.⁴⁹ Az előbbi klasszikusan tiszta plasztikai megfogalmazásával, kitűnően áttekinthető, világos kompozíciójával szemben a másik zsúfolt, erősen stilizált, dekoratív, részleteiben felbontott, a pontozás helyett vonaldíszű — egyszóval inkább a textilművészet, mint a reliefplasztika technikáját juttatja eszünkbe, annak ellenére, hogy a középkori domborműveken is találunk hasonló felfogásban készült alakokat. Gondoljunk pl. a jurjev-polszkoji katedrális XIII. századi rohanó oroszánjára,⁵⁰ amelyen a szörzet megoldása — a technikai különbségek ellenére — lényegében teljesen azonos a nagyszentmiklósi kincs 21. sz. csészéjén szereplő stilizált ragadozóéval. Világos, hogy a nagyszentmiklósi kincs említett azonos tárgyú kompozíciói közötti különbségek nemcsak formai, stílári, de jelentős időbeli különbségeket is tükröznek.

Formailag és tartalmilag egyaránt több szempontból tér el a 2. sz. korszó eddig vizsgált képtípusától a lovas-alakos negyedik medaillon,⁵¹ amelyik a mitikus vadászó ős kompozíciójával párhuzamos oldalt díszíti, bár bizonyos stílári egyezések megállapíthatók (pl. a sörénykezelés, a ló mellső lábának megoldása, hasonlít az előző jelenetben említett szarvaséhoz).⁵² Kétségtelen, hogy a triumfális kompozíciók tartalmi mondanivalójának annyira megfelelő ősi keleti törvény, a „legnagyobb felületek törvénye” itt is érvényesül. A nehézkes, díszesen felszerszámozott, csomózott farkú ló és a mellette vonzolt szakállas ellenség oldalnézetben jelenik meg, de a bőrcsizmás, vállain zászlós dárdát tartó, bőrpáncélos, lapos bőrsisakú lovas rövid szakállú, ferdeszemű, bajuszos, mongoloid arca és felsőteste szemben van ábrázolva, miként a mitikus jelenetnél az emberarcú vadállat feje. Figyelemre méltó és kicsit érthetetlen,

⁴⁷ Mavrodinov, N., i. m. 99. 63, 97—99, 103. képek.

⁴⁸ Uo. VI. t.

⁴⁹ Uo. XXXV. t. 1.

⁵⁰ Gál L., Magyar Művészet 6(1930) 28. lent. (Lukomski nyomán.)

⁵¹ Mavrodinov, N., i. m. 123. IV. t.; Vö. még ehhez: Strzygowski, J., Altai, Iran und Völkerwanderung. (Leipzig 1917) 56.; Schüller, H., Arch. Ért. 50(1937) 119. 5.j.; Alföldi A., i. m. 5(1951) 124.

⁵² Figyelemre méltó Schüller H. megjegyzése: „Míg a többi három medaillon régebbi mintaképek nyomán készült, ezt a reliefet a nomád fejedelem számára komponálhatták, aki a darabot ajándékba kapta, vagy megrendelte. Mindenesetre az is lehetséges, hogy a perzsa művészi területen kívül, szasszanida minták után készítették s ezekhez fűztek hozzá egy új kompozíciót. Az egész darab gyakorlott és pontos kivitele azonban nem teszi valószínűvé ezt a feltevést.” (Schüller, H., i. h.)

hogyan a loábrázolásnál, amely az egész korszó leggyöngébben megoldott alakja, a hátsó test plasztikus formálásával szemben a mellő test lapos és a fej aránytalanul kicsi. Valahogy az a benyomásunk, hogy ehhez a képtípushoz nem állott a művész rendelkezésére olyan kiforrott előkép, mint a többihez. Másrészt viszont éppen ez a kompozíció jelöli meg azt az irányt, ahol az egész mű tartalmának megoldását, a triumfális kompozíciók aktuális értelmezését kell keresnünk.

Kétségtelen ugyanis, hogy a mitikus, triumfáló, iráni jellegű ős párdúc-vadászata és az ellenségét hajánál fogva hurcoló nomád lovasfejedelem ábrázolása szükségszerűen került párhuzamos oldalra, mint ahogy a triumfáló, nőrabló sas és a dām vadat leteperő griff is egymást kiegészítő értelmű párhuzamos kompozíciók. Az előbbieket közvetlenül az uralkodóra vonatkoznak: egyik a harcoló, istenivé emelt lényre, a másik annak győztes földi képviselőjére. Amint a mitikus, győztes nőrabló sasnak megfelel a nőtényszarvassal küzdő griff, a mitikus kompozíciók a győzelem pillanatát, a reálisok (a griff a középkori ember számára reálisan létező állat!) pedig a győzelem eredményét mutatják be. Mindegyik királyi szférában mozog: a mitikus vadász ős, a triumfáló fejedelem, a sas és a griff győztes alakjai egyaránt.

A fentiekből természetesen adódik az a következtetésünk, hogy a képtípusok az utolsó kivételével, a mezopotámiai hagyományokat továbbfejlesztő, hellenisztikus elemeket is magábaolvasztó, iráni művészetből vezethetők le, *eredeti* jelentésük is innen magyarázható. Azonban már ezeken is több részletmegoldás (főként az antropológiai vonások, de a triumfáló fejedelem alakja is) arra utal, hogy a kincsek ezt a nagy fontosságú — szerintem a kincs egész jelentését, keletkezésének értelmét megmutató — korszóját is aktuálisan csak a steppei népek művészi kultúrájának és mitológiájának kereteiben érthetjük meg. Bár Györffy interpretációit⁵³ itt-ott túlságosan is merészek tartjuk, inkább Mavrodinovhoz csatlakozva,⁵⁴ megállapításait a fenti magyarázatokkal kiegészítve, feltételezhetjük, hogy a 2. sz. korszó legfontosabb tartalmi mondánivalója a mitikus iráni ős alakjával jelképezett türk kagán-ős (megistennült ős) és annak földi győztes képviselőjének, a nomád fejedelemnek dicsőítése. Tekintettel arra, hogy egyes nomád államokban — így különösen a kazároknál —, a kettőskirályság intézményében az egyik fejedelem már életében is teljesen kozmikus szférába emelt uralkodóvá vált,⁵⁵ felmerülhet az a megoldás is, hogy az egyik fejedelem-ábrázolás — a mitikus — a főkirályra, a másik, a reális, annak a világban is megjelenő, a harcot vezető helyettesére vonatkozna. Minthogy azonban az elsőként vizsgált képtípus — most már nyugodtan mondhatjuk, a főjelenet —, az Ahriman-szerű lény megjelenésével teljesen mitikussá válik, eltérően a nagy perzsa uralkodók ismert vadászati jeleneteitől, felmerül a kérdés: elképzelhető-e, hogy az élő, bár életében is teljesen isteni szimbólumokkal és jelképekkel dicsőített uralkodót *ennyire* mitikusan ábrázolták? Az égi és földi király egymást kiegészítő ellentétét mindenesetre ezen az egy korszón örökítették meg teljes egészében. Nem indokolt tehát Györffy feltevése, aki a kétségtelenül későbbi 7. sz. korszó oldalán megjelenő, stílusbeli

⁵³ Györffy Gy., i. m. 602.

⁵⁴ Mavrodinov, N., i. m. 108.

⁵⁵ A problémákat először Rohm G. vizsgálta alaposan: Ethn. 28(1917) 69. Legújabbban Czeglédy Károly dolgozta fel részletesen ezt a kérdést sajtó alatt levő munkájában.

leg és tartalmilag egyaránt zavarosabb, már tartalmukat veszített mitikus kompozíciókban látja az égi- és földi király ellentétét.⁵⁶ S bár nem vonhatjuk kétségbe az oroszlán sajátos jelentőségét a korai Árpád-kor szimbolikájában, hisz a sehol másutt meg nem jelenő csomózott farkú oroszlános timpanonok is ezt igazolják, mégis merész volna a mitikus ős alatti emberarcú, párdücsolt oroszlánban az „égbe jutott oroszlánós” képmását keresnünk — mint Győrffy teszi.⁵⁷ Viszont a griff—dámszarvas küzdelem és a nomád totemisztikus eredetmondák kapcsolatát nem tartjuk kizártnak.⁵⁸ A sas és a nő mitikus párként való szereplése, úgy látszik, Keleten, Indiától az északi burját területekig,⁵⁹ egyaránt általános mitológéma.

Végül még néhány szót szeretnénk szólni a kincs kronológiai problematikáját és a magyar honfoglaláskori kultúrához való viszonyát illetően. Világos, hogy a nagyszentmiklósi kincsen ugyanazok a triumfális képtípusok több ízben, különböző edényeken is megismétlődnek, ami a kincs tartalmi, jelentésbeli, ill. funkcionális egységét bizonyítja, de nem a stílus, vagy műhelyegységet. Mert egyes emlékek — így a 2. sz. korszak bizonyos képtípusai —, tisztán kapcsolódnak ősi mezopotámiai hagyományokhoz és világos formaadásukkal nem lehetnek későbbiek, mint a szasszanida birodalom bukása utáni évek, amikor bizonyára az iráni királyi udvar ötvösei más uralkodók, így nomád fejedelmek szolgálatába kényszerültek elszegődni. Viszont más darabok, mint a 7. sz. korszak, vagy a 21. sz. füles csésze, kevésbé világos tartalmi megfogalmazással, az erősen dekoratív, szőnyegszerű stílusukkal már egy más igényű, más életformájú társadalom kultúráját tükrözik, mint a korábbi edények díszítései. Bizonyos, hogy a korábbi edények sem keletkezhetek az iráni birodalom területén. Valószínű, hogy az Irán, a Kaukázus és a Chorezm közötti vidéken készülhettek, mint újabban László kutatásai figyelembevételével,⁶⁰ Győrffy is feltételezi. Azonban ezek az edények annyira megőrizték a szasszanida hagyományokat, hogy semmi esetre sem lehetnek későbbiek a 700 körüli évtizedeknél.⁶¹ A kincs dekoratívabb megoldású, figurális kompozíciói viszont semmiképpen sem lehetnek koraiak, sőt a Csallány által újabban publikált rakamazai mellkorongokkal való rokonságuk a honfoglaló magyarság művészeti kultúrájához kapcsolja azokat. A rakamazai mellkorongok, amelyek tipológiailag az ősi sumér triumfáló királyi sas képtípusát idézik, művészileg textilszerűen dekoratívak, vonalas megoldásukban valóban a X. század művészi kultúrájának emlékei⁶² és szerves folytatásai a nagyszentmiklósi kincs korábbi, a 2. sz. és a későbbi, valószínűleg 900 körül készült, 7. sz. korszakján szereplő sas stílusának.⁶³

A nagyszentmiklósi kincs triumfális szimbólumai tehát évezredekkel kapcsolnak össze: az ősi mezopotámiai művészettől egészen a magyar Árpád-korig terjedő keleti kultúrfejlődést hidalják át.

KÁDÁR ZOLTÁN

⁵⁶ Győrffy Gy., i. m. 604.

⁵⁷ Uo. 605.

⁵⁸ Uo. 600.

⁵⁹ Zichy J., Magyar őstörténet. (Bp. 1939) 73.; Vö. *Alföldi A.*, i. m. 6(1955) 49.

⁶⁰ László Gy., FA 9(1957) 141.; Ua., Acta Arch. Hung. 8(1957) 186.

⁶¹ Vö. Schüller, H., i. m. 131. (szerinte a terminus ante quem non a VI. sz. vége, VII. sz.

⁶² Csallány D., Acta Arch. Hung. 10(1959) 310. 2—4. kép. Vö. 5—6. kép.

⁶³ Uo. 324.

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DE L'ICONO- GRAPHIE DES REPRÉSENTATIONS-TYPES DU TRÉSOR DE NAGYSZENTMIKLÓS

L'ensemble des problèmes posés par l'iconographie du trésor de Nagyszentmiklós, la plus importante trouvaille de l'époque des invasions barbares mise à jour dans le Bassin Carpathique, a été élucidé sous plusieurs aspects dans les deux dernières décades. (Voir les études de Mavrodinov, d'Alföldy, d'Altheim et de Győrffy.) Quelques problèmes que présentent encore certaines représentations constituent cependant d'ample matière aux recherches ultérieures. Les réflexions qui suivent se rattachent surtout aux représentations-types d'un vase, notamment de la cruche n° 2, plus précisément à la figure du chasseur mythique figurant sur la cruche.

Nous estimons avoir retrouvé l'origine de la représentation-type de la figure aux cheveux en flammes, ou plutôt à la tiare en flammes, assise sur le dos du lion ailé à tête humaine, décochant des flèches derrière soi (fig. 33.) dans l'art archaïque iranien qui continuait, à l'époque de l'empire des Achéménides, les traditions des représentations, puisées dans la mythologie de la Mésopotamie archaïque. Nous pensons, en premier lieu, à la représentation-type d'un cylindre-sceau, laquelle offre à côté de l'image de l'arbre de la vie, une scène triomphale: deux lions à tête humaine, adossés et sur le dos de chacun, debout, une figure de roi, qui quitte un lion à chaque main. (Fig. 34.) La représentation se rattache à Gilgamesh, personnage qui joua un rôle important dans les mythes sumériens et assyro-babyloniens. Les traditions archaïques iraniennes renaissent sous une nouvelle forme dans l'art parthe, puis dans l'art sassanide, où la chasse mythique est liée aux personnages du dieu-lumière Mithra et du souverain. La fresque, mise à jour au mithréum de Doura-Europos (Sâlihiyeh) de l'époque de Septime-Sévère, garde, elle aussi, l'iconographie iranienne cosmique-triomphale représentant Mithra chassant à l'arc. Parmi les représentations mithriaques, l'incrustation en marbre, dans laquelle la tête de Mithra est rendue aux cheveux roux en flammes, connue du mithréum de Rome sous Sta. Prisca, est d'une importance particulière pour les origines de l'iconographie examinée. La parure que porte la figure du chasseur des trouvailles de Nagyszentmiklós est semblable à celle qui se retrouve à la tête en stuc de Hadda (Hadatti ?), mise en relief déjà par des recherches antérieures, ainsi que sur les pièces de monnaie représentant des souverains Khareزمiens.

La lumière flamboyante, dont la substance est voisine aux attributs de la symbolique solaire, prête à la tête du chasseur mythique les traits du dieu principal, tandis que, au-dessous du chasseur, l'être hybride rappelle les sphères inférieures. Les origines de l'être portant la tiare, au visage humain, représenté le corps de profil et la tête en face, se retrouvent parmi les bronzes luristains (XVI—IXe siècles avant notre ère), à la différence toutefois, que l'animal mythique de ceux-ci porte d'immenses cornes sémilunaires. Dans la variante ultérieure, les cornes apparaissent en forme de croissants au centre de la tiare qui orne la tête de l'être hybride. Contrairement à la figure qu'il porte sur le dos, l'être hybride ne se rattache pas à la représentation du soleil, de la lumière

du jour, mais plutôt à celles qui évoquent les figures de la nuit, car contrairement aux parures des rois sassanides, le soleil n'apparaît pas à sa tête entre les croissants. Aussi la queue en noeud du lion à tête humaine exprime-t-elle le pouvoir démoniaque dompté. Pareilles compositions triomphales se retrouvent aussi à d'autres pièces du trésor comme à la cruche n° 7, dont la symbolique reste, cependant, moins explicite, ce qui marque incontestablement l'effacement de l'idée mythique primitive.

L'origine de la représentation-type remonte dans la mythologie iranienne et se rattache au triomphe de „l'homme primitif” respectivement des souverains proto-historiques, emporté sur Ahriman. Il est de toute évidence que la représentation-type examinée fait allusion aux rapports cosmiques de la vénération des souverains. Sur la cruche n° 2 encore, au côté, opposé, le prince nomade équestre apparaît également, traînant l'ennemi après soi par les cheveux. Les deux types iconographiques se complètent intégralement par les idées exprimées, l'une des figures est le souverain divin, peut-être l'aïeul chagan (khagan) turc, l'autre est son représentant terrestre; il est peu vraisemblable que par la représentation une référence symbolique ait été faite à la dyarchie nomade, dans laquelle le roi principal représentant le pouvoir céleste partageait l'empire, la domination réelle, terrestre avec son suppléant. Il semble cependant de toute évidence que les traditions hellénistiques et irano-mésopotamiennes prirent une signification nouvelle dans les représentations-types triomphales des trouvailles, se conformant à l'ordre d'idées du royaume nomade.

Pour pouvoir dater la cruche sous l'étude, le rapprochement iconographique et stylistique à d'autres pièces de la trouvaille, tout particulièrement à la cruche n° 7 d'une part, et aux vases ornés sassanides d'autre part peut nous servir de point de repère. Conformément à ce rapprochement, la cruche n° 2 n'est guère ultérieure au tournant du VII—VIIIe siècles, par contre, la cruche n° 7 devait être exécutée sans aucun doute plus tard, selon toute probabilité au tournant des IX—Xe siècles.

DAS ÄLTESTE TYPARIUM DER PHILOSOPHISCHEN FAKULTÄT DER WIENER UNIVERSITÄT

Ein vom Gesichtspunkt der Sphragistik und der Kunstgeschichte gleicherweise interessantes Bild erhält man, unterzieht man die Siegel der mittelalterlichen Universitäten einer eingehenderen Untersuchung. Wie in allen übrigen Fällen, sind auch hier die Petschaften selbst nur ganz selten erhalten geblieben. Der Großteil der Siegel ist uns nur durch urkundlichen Abdrücke bekannt. Das gleiche gilt auch für die Wiener Universität trotz der stattlichen Anzahl der von ihr verwendeten Siegel.

In der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts hatte sich zufolge der zunehmenden Differenzierung der Produktionsverhältnisse auch der Anspruch nach geistigem nationalen Eigenleben nach und nach entwickelt. Als Wegbereiter der individuellen und nationalen Kultur wurde auch in den mitteleuropäischen Ländern eine Universität nach der anderen gegründet, ausnahmslos von den eigenen Landesherren. Auf diese Weise entstanden 1348 die Universität von Prag, 1364 jene von Krakau und in 1365 die Wiener Universität eine durch die Gründungsurkunde vom 12. März des gleichen Jahres auch schriftlich belegte Stiftung Rudolf IV., Herzogs von Österreich.¹

Gemäß der im Mittelalter herrschenden Sitte hatte auch die Wiener Universität die Bestätigung ihrer Gründung vom Papste einzuholen, die am 18. Juni 1365 vom Papst Urban V. erteilt wurde, der jedoch der theologischen Fakultät² seine Bewilligung vorenthielt. Davon abgesehen bestand die Universität zu Wien bis 1384 nur dem Namen nach. Obgleich unter den Lehrkräften auch Professoren italienischer und französischer Universitäten vertreten waren, zog ein regeres und dauerndes Leben erst mit jenen Professoren in ihr ein, die die Pariser Universität wegen der um das Schisma entbrannten Kämpfe verlassen hatten. Die erhöhte Inanspruchnahme der Universität seitens der Nachbarländer bewog Herzog Albert III. ihre Reorganisierung und Erneuerung in Angriff zu nehmen. In seiner Bulle vom 20 Februar 1384 erteilte Papst Urban IV. seine heuerliche Bestätigung, die sich nunmehr auch auf die theologische Fakultät erstreckte.³ Damit war die Zahl der Fakultäten an der Wiener Universität auf 4 gewachsen: Theologie, Rechtswissenschaft, Medizin und Artistenfakultät.

Außer dieser Gliederung nach Fakultäten gab es in der Organisation der Hochschule auch noch eine andere organisatorische Einteilung. Dem mittel-

¹ Kink, R., Die Rechtslehre an der Wiener Universität. (Wien 1853) 1—24.; Aschbach, J., Die Wiener Universität. I. (Wien 1865) 11—25.; Die Universität Wien. (Düsseldorf 1929) 1.

² Kink, R., op. cit. 1. Das Bild wurde im Werk: Die Universität Wien. 3. veröffentlicht.

³ Kink, R., op. cit. 72.; Aschbach, J., op. cit. I. 26—41.; Abgebildet in: Die Universität Wien. 5.

alterlichen Brauch zufolge waren sowohl die Professoren als auch die Hörer der Universität ihrer Nationalität nach einer der folgenden vier Gruppen zugeteilt: Österreicher (zu diesen zählten auch die Italiener), Rheinländer (zu ihnen zählten auch die Franzosen und Spanier), Sachsen (Engländer und Skandinavier mitzubegriffen) und Ungarn (zu denen sich auch Böhmen, Mähren und Polen gesellten).⁴ Jede dieser vier Nationalitäten-Gruppen wählte halbjährlich einen eigenen Vorsteher (*procurator*), der nicht unbedingt aus der Reihe der Professoren hervorging, sondern auch ein Student sein konnte. Die Prokuratoren wählten den Rektor der Universität, unter dessen Präsidium sie gemeinsam die gesetzgebende Körperschaft der Universität bildeten.⁵ Die Magister der einzelnen Fakultäten wählten gleichfalls halbjährlich einen Dekan und zu dessen Untersützung je ein Ratsmitglied aus jeder Nation (*consiliarius*, *coadjutor*, *assessor*), sowie vierteljährlich je einen Prüfer (*examinator*) aus jeder Nation. Die Hörer der Universität teilten sich in folgende 5 Kategorien: Schüler (*scolares*), Bakkalaurei (*baccalaureus*), Lizentiati (*licentiat*), Magister (*magister*), und Doktoren (*doctor*). Schüler der Universität konnte jedermann sein, da dieser Grad weder an ein bestimmtes Alter gebunden, noch durch irgendwelche Vorbildung bedingt war. Falls sich der Schüler wenigstens zwei Jahre hindurch fleißig den obligaten Studien gewidmet hatte, durfte er ein Examen ablegen, um den Grad des Bakkalaureus zu erwerben. Der Bakkalaureus war eigentlich der Assistent des Professors. Wenn jemand eine gewisse Zeit hindurch in dieser Eigenschaft tätig gewesen war, konnte er den Lizentiatsgrad erlangen. Sobald dies geschehen war, hatte er einen Eid abzulegen, durch den er sich verpflichtete, mindestens ein Jahr lang an der Universität zu lehren. Die letzte Stufe erreichte er, sobald ihn die Professoren der betreffenden Fakultät in ihre Körperschaft aufnahmen. Erst dann wurde ihm die Magister- oder Doktorwürde verliehen.⁶

Seit der 1384 erfolgten Neuorganisation der Universität trafen in ununterbrochener Folge das ganze XV. Jahrhundert hindurch Professoren und Studenten aus den verschiedensten Ländern in Wien ein.⁷ Besonders aus den Nachbarländern war ein starker Zustrom all jener zu verzeichnen, die sich die scholastische Bildung der Zeit aneignen wollten. Die ehemals so starke frequentierten Pariser und italienischen Universitäten suchten in der Folge nur noch jene auf, die sich für die neuen humanistischen Ideen begeisterten. Darauf ist u.a. auch die Tatsache zurückzuführen, daß zwischen der ungarländischen

⁴ Kink, R., op. cit. 110.; Aschbach, J., op. cit. I. 37—39.

⁵ Kink, R., op. cit. 89—93.; Aschbach, J., op. cit. I. 43—64.; Fraknoi V., A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. (Die Schulung im In- und Ausland im XVI. Jahrhundert.) (Bp. 1873) 204.

⁶ Aschbach, J., op. cit. I. 43—64.; Fraknoi V., Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből. III. (Lehrer und Schüler aus Ungarn an der Wiener Universität, im XIV. und XV. Jahrhundert. Abhandlungen aus dem Kreis der Geschichtswissenschaften, III.) (Bp. 1874) 5—7.; Hinsichtlich des Lebens an der Universität im Mittelalter s. Mezey L., Élet és Tudomány 15(1960) 1130—1133.

⁷ Die eingehende Beschreibung des Lebenslaufes und der Tätigkeit der Lehrers. Aschbach, J., op. cit. I. 359—573., die der Schüler im Werk: Die Matrikel des Universität Wien. 1377—1450. I. (Graz—Köln 1954)

scholastischen Bildung und den an der Wiener Universität damals herrschenden geistigen Richtungen der innigste Zusammenhang bestand.⁸

Mit dem Vordringen des Humanismus wandelt sich auch der Geist an der Wiener Universität, die um 1500 ihre höchste Blütezeit erreicht.⁹ Nach dem Tode Maximilians I. beginnt indes eine Periode des Niedergangs,¹⁰ und erst 1533 stellt sich eine relative Besserung im Leben der Hochschule ein, als sie sich aus einer Organisation vorwiegend wirklichen Gepräges durch das Reformgesetz Ferdinands I. zu einer städtischen Institution wandelt.¹¹

Gleichzeitig wurde aber den Jesuiten die Lehrtätigkeit an der Universität bewilligt, um die theologische Fakultät vor dem Verfall zu bewahren und 1623 überläßt Kaiser Ferdinand II. dem Wiener Jesuitenorden die uneingeschränkte Aufsicht über die Fakultäten der Theologie und der Philosophie.¹² Damals wurden die nichtkatholischen Elemente von der Aufnahme in den Lehrkörper dieser beiden Fakultäten ausgeschlossen. Mit der Aufhebung des Jesuitenordens machte die Reformpolitik Josephs II. sowohl der Alleinherrschaft der Jesuiten als auch der alten damals freilich schon stark beschnittenen Autonomie der Universität ein Ende.¹³ In der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts war die Wiener Universität in eine eigentümliche Lage geraten: die medizinische Fakultät war zu hoher Blüte gelangt, während die übrigen drei Fakultäten — und unter ihnen besonders die philosophische — beinahe auf das Niveau einer mittelmäßigen städtischen Lehranstalt herabgesunken war. Die durchgreifend umorganisierende, auch neue Fakultäten aufstellende, nunmehr definitive Reform trat 1848 ins Leben. Damit begann eine neue Epoche in der Geschichte der Universität und zugleich auch im wissenschaftlichen Leben der philosophischen Fakultät.¹⁴

Wir haben unter Hervorhebung einiger bedeutenderer Stationen in obigem eine kurze Übersicht über die Geschichte der Wiener Universität gegeben, um uns ein Bild über die Tätigkeit jener Institution zu machen, die im Laufe ihres mehrere Jahrhunderte währenden Bestehens 23 Arten von Siegeln nacheinander und zuweilen auch gleichzeitig verwendete.

Überblicken wir die Reihe der erhalten gebliebenen Siegel der europäischen Universitäten, können wir feststellen, daß sie sich hinsichtlich der Darstellungsthematik im allgemeinen in zwei Gruppen teilen. Zur ersten Gruppe zählen die Darstellungen der Madonna oder des (manchmal nur sinnbildlich, wie in den Evangelistensymbolen angedeuteten) Schutzheiligen der Universität oder Fakultät. Diese Gruppe umfaßt die größere Zahl von Siegeln, während der Unterricht bzw. die Lehrtätigkeit verhältnismäßig viel seltener veranschaulicht wird.¹⁵ Madonnen- und Schutzpatron-Dar-

⁸ Domanovszky S., Magyar művelődéstörténet. II. (Ungarische Kulturgeschichte) (Bp. é. n.) 430.

⁹ Aschbach, J., op. cit. II. 83—122.

¹⁰ Ebenda III. 3—21.

¹¹ Ebenda 22—42.

¹² Die Universität Wien. op. cit. 4.

¹³ Ebenda 6.

¹⁴ Ebenda 7—9.

¹⁵ Ewald, W., Siegelkunde. (München—Berlin 1914) 220.; Berchem, E., Siegel. (Berlin 1918) 116—117.

stellungen begegnet man am häufigsten auf Siegeln der italienischen Universitäten.¹⁶

Nur vereinzelt stößt man auf Siegelbilder die zumindest eine Verschmelzung der beiden Darstellungsthemen austreiben, wie etwa das aus dem XIV. Jahrhundert stammende Siegel der Universität Bologna.¹⁷ Ähnlichen Motiven begegnet man viel häufiger auf den Siegelbildern der französischen oder englischen Hochschulen. Auf dem Siegel der Pariser Universität aus dem XIII. Jahrhundert sind das Madonnenbild und die Allegorie des Unterrichtes gleichfalls noch miteinander verschmolzen,¹⁸ während auf dem Oxforder, gleichfalls dem XIII. Jahrhundert angehörenden Siegelabdruck, bereits eine auf zwei Ebenen dargestellte Disputationsszene erscheint.¹⁹

Je mehr man sich dem deutschen Kulturgebiet nähert, umso häufiger begegnet man Stücken, die der letzteren Gruppe zugezählt werden können, z.B., um nur einige zu erwähnen, die Siegel der Erfurter, Freiburger, Heidelberger Hochschulen. Es ist deshalb durchaus kein Zufall, daß die in der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts gestiftete Wiener Universität, der auch sonst die Pariser Universität als Vorbild diente, auch in der Ikonographie ihres Siegels deren Beispiel folgte.

Das älteste Siegel der Wiener Universität dürfte bald nach der Universitätsgründung angefertigt worden sein. Sein Bild kennen wir bloß aus einem Abdruck auf einer aus dem Jahr 1366 datierten²⁰ Siegel. (Taf. XXIII. 1.) Auf dem Siegel, dessen Durchmesser 6 cm beträgt, ist unter einem fünfbofigen und mit Fialen und Krabbe reich verzierten Baldachin die Darstellung in zwei übereinanderliegenden Ebenen angeordnet. Die Trennungslinie zwischen den beiden Ebenen hat der Graveur nicht genau in der Mitte, sondern etwas weiter oben gezogen und dadurch der auf einem Thron ohne Lehne sitzenden Madonnengestalt einen kleineren Platz eingeräumt. Zu beiden Seiten der thronenden Maria füllt die Halbfigur eines in Anbetung begriffenen Engels das obere Bildfeld aus. Als Schutzpatronin der Universität kommt der Madonna im Siegelbild ein gebührender Platz zu, wenn auch nicht mehr der Hauptplatz.²¹ Indem ihre Rolle auf den kleineren Teil der Bildfläche beschränkt bleibt, wird die gewünschte Wirkung nur durch die Gedrängtheit der Szene erzielt. Auf dem unteren größeren Teil des Bildes hat der Künstler eine Unterrichtsszene dargestellt. Auf der rechten Seite des Bildes sitzt der Lehrer (Doctor, Magister) auf einer gotischen Bank mit Rücklehne und mit einer dem oben abgebildeten Thron ähnlicher Verzierungen. Die Figur mit langem Haar und Vollbart trägt den damals üblichen Talar und den kurzen Kragenmantel der weltlichen Universitätsprofessoren, mit

¹⁶ Bascapé, G., *Sigilli universitari italiani*. Studi storici in memoria di mons. Angelo Mercati. (Milano 1956) 43—71.

¹⁷ Bild s. ebenda Taf. IX. 3.

¹⁸ D'Irsay, S., *Histoire des universités*, I. (Paris 1933) 145—171.

¹⁹ Ebenda 121—129. Bild s. Taf. VIII. 1.

²⁰ Sava, K., *Die Siegel der Wiener Universität*. (Wien 1860) 16.; Gritzner, E., *Die Siegel der deutschen Universitäten in Deutschland, Österreich und der Schweiz*. In: *Siebmacher, J., Wappenbuch*. I/8. (Nürnberg 1906). Wahrscheinlich infolge königlicher Verleihung, hatte die Universität das Recht auch roten Siegelack zu benützen.

²¹ Kletler, P., *Die Kunst im österreichischen Siegel*. (Wien 1927) 19.

einer Mütze am Kopf.²² Auf dem Leseput vor dem Lehrer liegt ein aufgeschlagenes Buch. Die Gestalt und die Requisiten füllen die Bildfläche unter dem Bogen der rechten Seite völlig aus und erheben sie gleichsam über die kleinen Figuren der in der linken Bildseite gruppierten Hörer. Sieben, übereinander bzw. hintereinander angeordnete Köpfe symbolisieren die Schülerschar. Die beiden auf dem Boden sitzenden Gestalten der ersten Reihe tragen die weite, faltenreiche Toga der Universitätsstudenten, und die erste Figur hält ein offenes Buch auf den Knien. Diese beiden verdecken völlig die Gestalten der in der zweiten und dritten Reihe stehenden Hörer von denen nur die Köpfe zu sehen sind, die auf diese Weise ein eigenes Leben zu führen scheinen. Obwohl sie die größere Bildfläche einnimmt, beherrscht die Szene, die das alltägliche Leben an der Universität schildert, wegen der schlechten Verteilung ihrer Figuren, dennoch nicht das Gesamtbild. Dem großen Baldachin in der Mitte schließt sich zu beiden Seiten je eine kleine, mit Giebel und Fialen ausgestattete Nische an, in jeder mit einer bärtigen, in ein härenes Gewand gekleideten Halbfigur. Unterhalb der Figuren ist auf der rechten Seite das österreichische Wappenschild, auf der linken das der Stadt Wien zu sehen. Die zwischen Perlenreihen gravierte Inschrift ist in gotischen Majuskeln gehalten und lautet: S[IGILLVM] · DOCTORV[M] · MAGISTRORV [M] · ET · SCOLARIV [M] · WYENNE[NSIVM].

In der künstlerischen Auffassung zeigt das Siegel eine gewisse Verwandtschaft mit dem aus 1362 stammenden Reitersiegel des Stifters Rudolf IV. Die Ähnlichkeit macht sich vor allem in der übermäßigen Verwendung von Draperien, sowie in der überfüllten Komposition bemerkbar, was die Vermutung nahe legt, daß beide Stücke von der gleichen Hand stammen u. zw., von der Hand des Prager Meisters Janko des Siegelstechers Herzog Rudolf IV.²³

Die 1384 erfolgte Neuorganisierung der Universität bedingte auch die Anfertigung eines neuen Typariums. Auch dieses, dem ikonographischen Schema des vorangehenden angeglichenes Siegel kennen wir nur aus urkundlichen Abdrücken.²⁴ (Taf. XXIII. 2.)

Auf dem Siegel dessen Durchmesser 7 cm beträgt, sieht man eine von Säulen und Gesimse reich gegliederte, mit Fialen und Giebeln dicht besetzte gotische Architektur. Unter dem in zwei Felder geteilten mittleren Baldachin sitzt wie im ersten Siegel die thronende Madonna während die beiden anbetenden Engel zu beiden Seiten in eigenen kleinen Nischen untergebracht sind. Das untere größere Feld ist durch eine mittlere Säule auf der die beiden Gewölbebogen ruhen in zwei Teile geteilt. Unter diesen erblicken wir eine Doppelszene und zwar auf der rechten Seite des Siegels die Darstellung des Unterrichtes an der 1384 zugelassenen theologischen Fakultät, und links eine weltliche Unterrichtsszene, bzw. eine Darstellung der drei anderen Fakultäten. Im oberen Teil der bogenumrahmten Felder sitzen die Professoren auf gotischen Bänken, vor jedem von ihnen ein aufgeschlagenes Buch auf den Leseputen. Der Lehrer der Theologie ist in ein langes Gewand gehüllt mit weiten Ärmeln und einer Kaputze über den Rücken. Sein Haupt ist unbedeckt, so

²² Ebenda 37.

²³ Sava, K., op. cit. 1.; Abbildung s. Kletler, P., op. cit. Taf. II.

²⁴ Ebenda 16.; Gritzner, E., op. cit.

daß die Tonsur zu sehen ist. Der Lehrer der weltlichen Wissenschaften ist mit dem charakteristischen langen Talar und dem Kragenmantel angetan. Zu Füßen der Lehrer sitzen auf niedrigen Schemeln je drei Hörer in ganzer Figur. Alle drei beugen sich über ein Buch, das die mittlere Figur hält und bilden auf diese Weise — im Gegensatz zu dem Bild des ersten Siegels — von den Lehrern beinahe völlig unabhängige Gruppen. Dadurch aber, daß ihre Köpfe in dergleichen Ebene angeordnet sind und der zur Verfügung stehende Raum von ihnen gänzlich ausgefüllt ist, scheint sie der Künstler gleichsam als Sockel für die Lehrergestalten verwendet zu haben. In den bereits vergrößerten Nischen zu beiden Seiten stehen die Heiligen Petrus und Paulus. Die Inschrift zwischen den Perlstäben in gotischen Minuskeln lautet: +s[igillum] · doctorum · et · magistrorum · universitatis · studii · wiennensis. Dieses neuere Siegel ist, wie wir bereits erwähnten, dem alten ikonographischen Schema treu geblieben. In seinem Stil spiegeln sich jene Veränderungen, die sich binnen jener wenigen Jahrzehnte, die zwischen den Entstehungszeiten der beiden Siegel liegen, im gotischen Stil vollzogen hatten. Die viel minuziösere Ausgestaltung der architektonischen Elemente, die dennoch das Gesamtbild beherrschen, ist eines der charakteristischen Merkmale der Siegelkunst jener Zeit.

An diese beiden ersten Großsiegel der Universität Wien knüpft ikonographisch das Typarium der Fakultät für Philosophie und Kunst an. Die philosophische Fakultät wurde gleichzeitig mit der Gründung der Universität ins Leben gerufen. Ihre Aufgabe bestand in der Unterweisung der sieben freien Künste. Dieser Aufgabe war sie gleich von Anfang an in beispielgebender Weise nachgekommen, denn den Urkunden gemäß war sie die meist besuchte der drei Fakultäten. Einen besonderes großen Aufschwung erfährt die Tätigkeit der Fakultät in der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts, als mit dem siegreichen Vordringen des Humanismus auch im Universitätsunterricht ein frischerer, freier Geist zu wehen begann.²⁵

Strenge Vorschriften regelten die Art und Weise der Verwahrung und der Verwendung des Typariums und über die Höhe der bei seiner Benützung zu entrichtenden Geldsumme.²⁶ Betrachten wir uns nun dieses Siegel etwas näher auf das sich diese strengen Regeln bezogen.

Von den alten Siegeln der Universität ist unter anderen auch das Petschaft dieses Siegels erhalten. Das in der Typariensammlung des Ungarischen Nationalmuseums—Historischen Museums bewahrte Stück hat einen Durchmesser von 5,8 cm und ist aus Silber. (Taf. XXIV.) Auf der Rückseite der kreisrunden Siegelplatte hält eine Rippe den in einem Gelenk beweglichen halbkreisförmigen Griff. Die Bildfläche der Vorderseite ist zur Gänze von der Darstellung der Unterrichtsszene ausgefüllt. Kompositionell ist freilich auch diese Szene in zwei Teile geteilt. Die rechte Siegelseite wird von der Figur des Professors mit allem charakteristischen Zubehör seiner Würde eingenommen, während die linke der Gruppe der Hörer gehört. Das ganze spielt unter einem fünfboigen, mit gotischen Giebeln, Fialen und Krabben reich dekorierten Baldachin. Auf einer, bereits zu einem wahren architektonischen Gebilde

²⁵ Aschbach, J., op. cit. I. 339—356.; Die Universität Wien. 52.

²⁶ Sava, K., op. cit. 3.; Gritzner, E., op. cit. 48.

gewachsenen Bank mit Rücklehne sitzt der Lehrer in Seitenansicht, in einer ungewöhnlich anmutenden, geduckten Haltung. Seine Füße ruhen auf einem hohen, gepolsterten Schemel. Er ist mit dem langen, faltenreichen Talar und kurzen Kragenmantel der weltlichen Professoren bekleidet. Auf dem uns zugewandten, mit langem Haar und Bart bedeckten Kopf sitzt ein Barett. Vor dem Lehrer liegt auf dem charakteristisch gotischen Leseputz das aufgeschlagene Buch. Auffallend ist der Gegensatz zwischen den im Verhältnis zur Figur allzu großen Händen, der unbeholfenen Körperhaltung und der dagegen meisterhaft anmutenden Hervorhebung der charakteristischen Züge des Kopfes. Allerdings sah sich der Graveur einer ungewöhnlichen Aufgabe gegenüber: aus der Verbindung zweier verschiedener Siegelfigurentypen, dem Reiter im Profil und der in Vorderansicht dargestellten Sitzenden Thronfigur versuchte er diese ungewöhnliche Darstellung offensichtlich ohne viel Erfolg zu komponieren. Auf der linken Seite des Bildfeldes findet die Gruppe der neun Schüler Platz. Von diesen übereinander, bzw. hintereinander angeordneten Figuren hat aber der Meister — im Gegensatz zu den früher besprochenen zwei Siegeln — nicht nur die Köpfe, sondern auch die dazugehörenden, hintereinander gereihten Körper modelliert. Die ersten beiden Schülerfiguren, deren Körper von dem üblichen langen und weiten Mantel bedeckt ist, sitzen vermutlich auf niedrigen Schemeln. Im Schoß hält jeder von ihnen ein offenes Buch; dieses Motiv wiederholt sich noch bei zwei weiteren Schülerfiguren. Von den neun Köpfen, die alle individuelle Gesichtszüge tragen, sind bloß zwei mit einem turbanähnlichen Barett bedeckt, während die sieben anderen teils bärtigen, teils bartlosen Gesichter sind im großen und ganzen die gleiche Haartracht aufweisen. Das rechtsgeneigte, zweigeteilte österreichische Wappenschild im oberen Teil der Bildmitte verbindet und krönt gleichsam die Gruppen der beiden Seiten. Die übrigen Teile der Bildfläche überzieht raumfüllendes Blattwerkdekor. Die Inschrift innerhalb der zwei feingravierten Perlschnüre ist im oberen Teil durch einen gotischen Baldachin, der zugleich als Ausgangs- und Endpunkt der Legende dient, unterbrochen. Sie ist in gotischen Majuskeln gehalten und lautet: S [IGILLUM] · FACULTATIS · ARTIUM · LIBERALIUM · STUDII · WIENNEN[SIS].²⁷

Das beim ersten Blick überfüllt anmutende Siegelbild zeugt nichtsdestoweniger von der hohen Geschicklichkeit seines Meisters, der offenbar einen entwickelten Sinn für Komposition und die Fähigkeit zur Individualisierung der einzelnen Gesichtszüge besaß. Minder geschickt erwies er sich in der Modellierung der Körper und der Bewegungen seiner Figuren. In der Linie Wappenschild — Leseputz ist dem Bild eine mittlere Achse gegeben. Rechts und links von dieser Achse hat der Meister in ungleichseitige, einander zugekehrte Dreiecke die Masse der Schüler einerseits, die des Lehrers und der gotischen Bank andererseits hineinkomponiert.

Das Typarium, Eigentum des Ungarischen Nationalmuseums, ist auch gegenwärtig ausgestellt und als Geschenk des Königs Matthias Corvinus an die Wiener Universität im Katalog angeführt. Diese Erklärung der man zum

²⁷ Auf Siegeln anderer Universitäten und auf späteren Siegeln der Fakultät, ist die Heilige Katharina, Schutzheilige der Fakultät dargestellt.

Abb. 35.

ersten Mal im Ausstellungskatalog von 1938 des Museums begegnet,²⁸ kann durch geschichtliche Tatsachen nicht bewiesen werden. Wir vermochten leider nicht zu ermitteln, worauf die Verfasser diese Ansicht gründeten.^{28a} Schriftliche Angaben aus der Zeit vor diesem Katalog haben wir nicht gefunden. Wahrscheinlich könnten wir nur unter den Aufzeichnungen der Frau Magda Oberschall-Bárány oder des seitdem verstorbenen Professors Zoltán Tóth über den Ursprung dieser Legende etwas ausfindig machen. Um aber festzustellen, wie sehr es sich dabei nur um eine schöne Legende handelt, genügt es, die zeitbestimmenden Merkmale unseres Siegels näher zu untersuchen. Dabei stützen wir uns hauptsächlich auf stilkritische Überlegungen. Diese Methode kann besonders im Fall jener Siegelbildelemente mit Erfolg angewendet werden, die jede im Stil eintretende — und beinahe innerhalb weniger Jahrzehnte vor sich gehende — Schwankungen getren widerspiegeln, wie u. a. hinsichtlich der architektonischen Elemente oder der Buchstabenformen. Die Figuren unseres Siegelbildes verraten weder in ihrer Bewegung, noch in ihrer Modellierung etwas über ihre Entstehungszeit. Betrachtet man aber die bereits besprochenen architektonischen Elemente, vor allem die Formen des Baldachins, findet man die ähnlichen, unserem Siegel am allernächsten stehen-

²⁸ Bárányné Oberschall M.—Tóth Z., Vezető a történeti gyűjteményekben. (Führer durch die historischen Sammlungen.) (Bp. 1938) 15.

^{28a} Die Abbildung des Siegelstempels wurde von E. Varju an der 8. Seite des II. Bd. der „Magyar művelődéstörténet“ mitgeteilt. Unseres Exemplar datierte er an die ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts.

Abb. 36.

den Lösungen auf dem ersten großen Siegel der Universität. Grundverschieden indessen ist es, sowohl was die Form als auch was die künstlerische Auffassung betrifft, von dem zweiten, nach 1384 angefertigtem Typarium. Identischen Lösungen, kraftvollen, wenig gelockerten Formen, begegnen wir auch auf anderen, den 1360er Jahren angehörenden österreichischen Siegeln. Wir denken dabei vor allem an die Siegel des Erzbischofs von Salzburg Pilgrim (Abb. 35.) oder der aus Tirol stammenden Margarethe Maultasch.²⁹ (Abb. 36.)

Als weiteres zeitbestimmendes Merkmal sei auf die Buchstabenform der Inschrift verwiesen. Wie bereits erwähnt, besteht die Inschrift aus gotischen Majuskeln. Auch der Inschriftentext des ersten Großsiegels der Universität ist im gleichen Typus gehalten, nur einzelne Buchstaben haben sich allmählich zu Formen entwickelt, die in die Richtung der gotischen Minuskeln weisen, so die weit nach unten bzw. nach oben gezogenen Striche der T- oder L-Buchstaben. Die gleichen Typen finden sich auf dem Siegel der Margarethe Maultasch, auf jenen des Erzbischofs Pilgrim, des Abtes Konrad von San Paul und des Wiener Karmelitenklosters, die sämtlich aus der gleichen Zeit stammen.³⁰ In den 80er Jahren des XIV. Jahrhunderts vollzieht sich der Übergang von den Majuskeln zu den Minuskeln. Die veränderte, nur mehr aus Minuskeln bestehende Inschrift tritt uns auf dem zweiten, zwischen 1384—95 entstandenen Siegel der Universität entgegen, und auf dem, ebenfalls der gleichen Zeit angehörenden Siegel der theologischen Fakultät.³¹ Wäre unser Typarium um die gleiche Zeit oder später entstanden, hätte der Graveur auch bei ihm unbedingt diese Buchstabentype verwendet. Als entscheidender Beweis für die

²⁹ Kletler, P., op. cit. 32, 37, 43—44.

³⁰ Ebenda 13, 25, 35, 54. Abbildungen: Taf. XIV. 30—31.

³¹ Abbildung s. Sava, K., op. cit. 18.

Abb. 37.

Unzutrefflichkeit der „Matthiaslegende“ ist aber die Tatsache anzusehen, daß K. Sava und E. Gritzner,³² die Monographien der Universitätssiegel, unser Stück nur aus dem auf Urkunden erhaltenen Abdrücken gekannt haben und, wie sie ausführen, das erste auf diese Weise erhaltene Wachssiegel an einer aus 1388 datierten Urkunde vorkommt. Dieses Datum zeugt dafür, daß das Typarium in 1388 unbedingt schon in Gebrauch stand. Andererseits beweisen die erwähnten Stilmerkmale, daß es noch vor den 80er Jahren, gewiß aber erst nach 1365, angefertigt worden ist.

Suchen wir nunmehr festzustellen, ob die Darstellung auf unserem Siegel bloß eine den Siegeln eigene Ikonographie ist, oder ob sie auch in anderen Kunstgattungen vorkommt.

Diese Art von Kollegien Darstellungen findet sich erstens auf Siegeln und an italienischen Grabsteinen der Gelehrten;^{32a} doch gibt es Darstellungen ähnlicher Art, allerdings meist kirchlich-biblischer Szenen, auch in der Plastik oder der Malerei. Ein treffliches Beispiel haben wir dafür in der Siegelkunst am nächsten stehenden Goldschmiedekunst. Unter den Reliefs des im Lauf des XIV. Jahrhunderts entstandenen Silberaltars von Pistoia konnten wir mehrere Darstellungen entdecken, die ihrer Komposition nach bei Gegenüberstellung einer Einzelgestalt einer Figurengruppe als zum gleichen ikonographischen Schema gehörend betrachtet werden können, das auch für unser Siegel bestimmend war. Es sind dies u. a. die Szene „Moses mit den Gesetzestafeln“ oder zwei „Bergpredigt“-Szenen. An diesen drei, zu verschiedenen Zeitpunkten und von verschiedenen Meistern angefertigten Werken können wir die Entwicklung der Gruppendarstellung mitverfolgen. In der „Bergpredigt“-Szene³³ des Mittelteils drängt der Künstler die Köpfe seiner Figuren, in drei Reihen übereinander, noch eng zusammen; sie vermitteln eher den Eindruck von Perlenschnüren. Bei weitem fortgeschrittener erscheint die Darstellung der Menschengruppe auf dem Bild „Moses verkündet das Gesetz“ des rechten Altarflügels.³⁴ (Abb. 38.) Durch die in gelockerte Aufstellung der nicht

³² Sava, K., op. cit. 21.; Gritzner, E., op. cit.

^{32a} Toesca, E. B., Storia dell'arte Italiana. Il Trecento. (Torino 1927) 299, 383.

³³ Bunt, C., Pantheon 2(1933) 257—261.; Braun, J., Der christliche Altar. II. (München 9241) 102.

³⁴ Bunt, C., op. cit. 257—261.

mehr geradlinig komponierten Figuren erzielt der Meister hier bereits eine richtige Massenwirkung. Das gleiche gilt im Fall der zweiten „Bergpredigt“-Szene des linken Altarflügels, freilich hat diese Szene durch sitzende Figuren eine noch weitere Bereicherung erfahren.³⁵ (Abb. 37.) Besonders häufig finden wir Darstellungen ähnlicher Themen auf den großen Altarretabeln mit plastischem Dekor.³⁶ Sie kommen aber auch noch in verschiedensten anderen Zweigen der Kunst, so z. B. in der Elfenbeinschnitzerei,³⁷ in der Miniaturalmalerei³⁸ und sogar auch auf Textilien vor.³⁹

Abb. 38.

Wie man sieht, begegnet man dieser Art von Darstellungen auch in anderen Zweigen der bildenden Kunst, selbstverständlich mit jenen kompositionellen Änderungen, die von der viereckige Form des Bildfeldes bedingt sind.

Der Meister unseres Typariums dürfte aller Wahrscheinlichkeit nach derartige Darstellungen wohl gekannt haben, war sich aber auch über die durch die kreisrunde Form gegebenen kompositionellen Möglichkeiten im klaren. Da er selbst ein überaus anspruchsvoller Künstler war, beschränkte er sich nicht auf eine sklavische Nachahmung seiner Vorbilder.

Wer der Meister des Siegels gewesen ist, können wir nicht mit Bestimmtheit sagen. Wahrscheinlich dürfte aber auch dieses Stück, ähnlich dem ersten großen Siegel der Universität von der Hand des Siegelstechers Herzog Alberts III. stammen.

Wir haben nunmehr die drei frühesten Siegel der Wiener Universität untersucht und glauben, daß unsere Arbeit nicht ganz zwecklos gewesen ist. Wir haben uns bemüht, nachzuweisen, daß das Typarium der philosophischen Fakultät der Wiener Universität aus den 60—70er Jahren des XIV. Jahrhunderts stammt und daß sein ikonographischer Typus allgemein verbreitet war. Sein Stil fügt sich harmonisch in das allgemeine Bild der Siegelkunst jener Zeit und zeugt von der entwickelten Kompositionsbegabung und der anspruchsvollen Kunst seines Meisters.

ANNAMÁRIA T. NÉMETH

³⁵ Ebenda.³⁶ Die „Himmelfahrt“-Szene in der Kathedrale v. Oviedo, das Altarbild „Christus vor Pilatus“ der Kirche S. Eustorgio in Milano, ferner die Szenen der Rundbilder eines gemalten florentinischen Altares aus dem XIV. Jahrhundert.; *Braun, J.*, op. cit. II. 210, 232. Taf. 194.³⁷ Frankfurter Elfenbeindiptychon aus 1350; *Falke, O.*, *Pantheon* 2(1933) 305—307.³⁸ Bild des Herzogs Albert III. und der Repräsentanten der vier Fakultäten. Initiale. *Aschbach, J.*, op. cit. I. Taf. V. 1.; *Mezey L.*, op. cit.³⁹ S. die „Ölberg“-Szene aus einem aus 1358 stammenden Antependium des Historischen Museums zu Bern. *Braun, J.*, op. cit. II. Taf. 122.2.

ADATOK A KÖZÉPKORI CSONTGOMB- ÉS GYÖNGYKÉSZÍTÉSHEZ

A középkori várak ásátása alkalmával már régebben is kerültek elő átlýugatott csontlemezek. Ezekbõl múzeumaink csak igen kevés darabot õriznek. Rendeltetésüket nem ismerték és ezért mint érdektelent, a megõrzésre nem mindig tartották érdemesnek.

Effajta leletanyagot a budai vár¹ nagyarányú feltárása során gyûjtöttek össze hiánytalanul és a lelõkörülményeket is pontosan megfigyelték. E megfigyelések, valamint a tárgyak rendeltetésének és korának meghatározása következtében nyílik lehetõség arra, hogy az anyag feldolgozását megkísérelhessük.

Feldolgozásunk alapjául a budai anyagot választjuk, mert mennyiségileg is a legnagyobb. A tárgyalandó csontlapok jellege azonos, a különbség csupán egy részük vastagságában és az egyes lyukak átmérõjének méreteiben van.

Az egyes csontlemezeket tüzetesebben megvizsgálva kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a kör alakú lyukak a lemezbõl kivágott kis korongok készítése kapcsán keletkeztek. Ez egyben megadja rendeltetésüket is; tulajdonképpen nem készítmények, hanem hulladékok. (XXV. t. 4—7.)

A lyukak belsõ falán jól megfigyelhetõk a korong kivágása során keletkezõ körbefutó körök. A nagy számú lemez között több olyan darabot találunk, melyekrõl a szerszámnyomokon a megmunkálás egyes folyamatait leolvashatjuk. Természetesen csak e nyomok alapján a korongok középkori készítmódja teljes mértékben nem rekonstruálható. Ahhoz, hogy a készítés minden mozzanatát és magukat a szerszámokat, valamint azok használatát is rekonstruálni tudjuk, az újabbkori és néprajzi párhuzamokat sem szabad figyelmen kívül hagyni.

A középkoriakhoz hasonló, de a XVIII. századból származó csontlapokat találunk a Tabánban.² E leletegyüttesbõl származó csontokon az egyes munkafolyamatoknak minden mozzanata nyomon követhetõ volt. Ennek az anyagnak a feldolgozása a középkori darabok készítmódjának rekonstrukciójánál jelent nagy segítséget. A tárgyak mérete, valamint a kivágott korongok további megmunkálása a kor ízlésének megfelelõen már más, mint a középkorban. Ezért e helyen nem kívánunk részletesen kitérni azokra a munkafolyamatokra, melyeknek hulladéai ezek a XVIII. századi csontlapok. Csak megemlíjtük, hogy a lehasított csontlapokat³ esztergába fogták és belõlük több ágú fúró segítségével peremes, többlyukas gombokat vágtak ki.

¹ Ezúton mondok köszönetet dr. Gerevich László fõigazgatónak, ki volt szíves a budavári palota ásátásának csontanyagát feldolgozás céljára részemre átengedni.

² G. Sándor M., Történelmi Szemle. 3(1960) 141—148.

³ Uo. 144. XV. t.

39. ábra

Kérdés, hogy a középkori darabok is így készültek-e? A lyukakban megfigyelhető körök a középkori darabok esetében is eszterga használatára mutatnak. A kérdés megoldását nagyban elősegíti a leletanyag tüzetesebb vizsgálata. A fentiekben már említettük, hogy a lyukak belső falán koncentrikus körök láthatók, amelyek az eszterga által meghajtott fúró két külső ágának nyomán keletkeztek. A vastagabb csontlemezbe fúrt lyukak esetében a belső falon még egy erősebben kidomborodó varrat látható⁴ (XXV. t. 6.), amely azáltal keletkezhetett, hogy a korongokat is két oldalról fúrták. A vékony lapok esetében a korongok kivágása egy oldalról

is történhetett egy alátétlap alkalmazásával. Az előző esetben a kétoldali furat összetetalálkozásakor a darab kiesik, vagyis elkészült. Ily módon keletkeztek hulladékként e lyukas csontlapok. Ezzel szemben a vékony lapokon e kétoldali furat nyoma nem észlelhető, ami előbbi feltételezésünket támasztja alá.

Eddigi megfigyeléseink az esztergakés gyanánt használt fúró működését bizonyították tárgyainkon. Az egyik budavári darab⁵ (44. ábra) a fúró rekonstrukciójához jelentős támpontot nyújt. Ezen a darabon azt látjuk, hogy a még ki nem vágott korong közepén levő kis lyuk a lemez teljes vastagságában át van fúrva. Ebből arra következtethetünk, hogy a fúró több ágú volt. A fúrónak a korong középpontjába helyezett éle hosszabb volt. A tárgyakon látható fúrónyomok alapján nem dönthető el, hogy a fúró két, avagy három élű volt-e. Középkori ábrázolásaink a háromágú fúró használatát bizonyítják. A fúró éleinek profilját tekintve különbséget kell tennünk a készíttendő tárgyakat illetően. A korong alakú tárgyak készítéséhez szegletes profilú fúróélek kellenek; (42. ábra 2—3.) a gömb vagy tojás alakú tárgyakhoz pedig íves idomúak. (42. ábra 1.)

A középkori készítmód és szerszámhasználat teljes rekonstrukciójához fel kell használnunk a középkori ábrázolásokat és néprajzi hasonlatokat is.

⁴ Vármúzeum, ltsz. 52.3038.

⁵ Vármúzeum, ltsz.

A XIV. századból⁶ (39. ábra) és a XV. századból⁷ ismerünk olyan rózsafüzérekészítő műhelyábrázolást, melyen hasonló kilyukasztott csontlapot látunk. Ugyancsak egy XVII. századi rózsafüzérekészítőt ábrázoló képen⁸ is hasonlókat találunk. (40. ábra) Ezen az ábrázolásokon azt látjuk, hogy a megmunkálás vonós esztergán történt. Hasonló esztergát még napjainkban is használnak, pl. Cserépfalun is.⁹

40. ábra

Középkori ábrázolásunkon a mester vonós eszterga előtt ül. Jobb térdével a cöveket rögzítve és az eszterga íját függőlegesen húzogatva, a fúrót — mely egyben az eszterga tengelyéül is szolgál — forgó mozgásba hozza. Bal kezével ezalatt

az eszterga cölöpéhez szorítja a megmunkálendő lapot. Amint a képen látható, a mester munka közben, jobb térdével nyomva tudja a fúrót — melynek három ága van — a munkadarabhoz szorítani. A most is használatos falusi vonós eszterga (41. ábra)^{9a} annyiban különbözik a középkoritól, hogy mindkét állványa rögzített és két szorító közé fogja a tárgyat, vagyis a tengelyt, melyet egyik oldalon mozgatható szorítóékkal szorít.

Az esztergakés gyanánt használt fúró három éle közül a középső kissé hosszabb. (39, 42. ábra)

Ábrázolásaink a fúróhegynek az eszterga tengelyébe való beerősítését nem mutatják. Feltehetőleg a fúrót beütötték a tengely egyik végébe.

A tárgyakon látható megmunkálási nyomok alapján kikövetkeztetett készítménymódot egybevetve az ábrázolásokkal, azt látjuk, hogy ezek a

⁶ *Feldhaus, F. M., Die Maschine in Leben der Völker. (Basel 1954) 224. 146. kép. 1397-ből származó ábrázolás.*

⁷ *Feldhaus, F. M., Die Technik der Vorzeit der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker. (Leipzig 1914) 214.*

⁸ *Mummenhof, E., Der Handwerker in deutschen Vergangenheit. (Leipzig 1901) 84. 82. kép. 1689-ből származó ábrázolás.*

⁹ Mízsér Lajos Cserépfalun volt szíves vonós esztergáját működés közben megmutatni nekem.

^{9a} Szolnoky Lajos felvétele, Néprajzi Múzeum fotótára.

41. ábra

folyamatok megegyeztek a középkori rózsafüzéerkészítőt ábrázoló képen látottakkal.

A kérdés most már az, hogy milyen esztergát használtak fenti darabjaink megmunkálásához.

Az egyes tárgyakon látható megmunkálási nyomokból arra következtethetünk, hogy azok kézi vonós esztergán¹⁰ készülhettek. Ezt látjuk a XIV. és XV. századi német páternoster készítő ábrázoló miniaturán is.

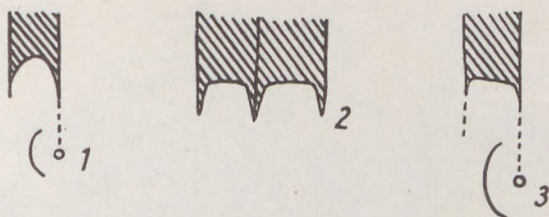
Az a tény, hogy a budavári anyag legnagyobb része hulladék, műhely létezését sejteti. A továbbiakban most már az a kérdés, hogy ez, illetve ezek a műhelyek hol és mikor működhettek?

A budai várpalota területén előkerült kilyuggatott csontlapok lelőhelyeit végigtekintve azt látjuk, hogy a középkori palota területén elszórtan, különböző helyeken és rétegekben kerültek elő.

Ezek közül öt darab¹¹ a Csonkatotony melletti borospince XIV. század végi betöltéséből Róbert Károly és Mária pénzeinek kíséretében került elő.

¹⁰Történetére nem kívánok kitérni, mivel az alább idézett munkák ezt már feldolgozták. *Erdélyi I.*, Arch. Ért. 83(1956) 46—50.; *Méri I.*, FA 6(1954) 109—110.

¹¹Vármúzeum, ltsz. 51.2485, NUP. 7. réteg. Vármúzeum, ltsz. 51.2486,87 NUP. 7. réteg. Vármúzeum, ltsz. 52.376.1,3. NUP. 7. réteg. Vármúzeum, ltsz. 52.376.2. NUP. 7. réteg. Vármúzeum, ltsz. 52.3289. NUP. 7/a réteg. Gerevich L., Arch. Ért. 79(1952) 155. *Holl I.*, BpR 18(1958) 225—226.

42. ábra

Ugyancsak XIV. századinak mondható még két másik darab is.¹² Mintegy harminc darabot találunk ezeken kívül a palota különböző területein a XV—XVI. századi rétegekben. Ezek a darabok teljesen azonos jellegűek. Ide kell sorolni még a Fehérvári rondellánál¹³ előkerült hatvanhárom darabot is, amely kétségtelenül úgy tűnik, hogy egy közeli műhely hulladékanyaga. Feltehető, hogy ez a volt királyi palota területéről került jelenlegi lelőhelyére a XIX. század végi tereprendezés alkalmával. Az anyaggal együtt előkerült kerámia alapján koruk a XV—XVI. századra határozható meg. Hasonló darabokat találunk még Visegrádon¹⁴ és Egerben.¹⁵ A pozsonyi várból,¹⁶ Prágából,¹⁷ és Lengyelországból¹⁸ ismerünk még ilyen leleteket.

Az eddig felsorolt adatok azonban nem elegendők az egyes műhelyek helyének pontos helyrajzi meghatározásához.

Kétségtelen, hogy Budán már a XIV. század végétől kezdve ismerjük ezt az anyagot, amely a XV—XVI. században, sőt még — amint a tabáni lelet bizonyítja — a XVIII. században is tovább él.

A továbbiak során foglalkoznunk kell még azzal a kérdéssel is, hogy ezek a lyukas csontlapok tulajdonképpen milyen tárgyak készítéséből eredő hulladékok.

Újra csak a középkori és későbbi ábrázolásokat kell segítségül felhasználnunk e kérdés megoldásához. Három idézett ábrázolásunk a rózsafüzérekészítőt mutatja be műhelyében. Anyagunk egy részéből könnyen fel is tételezhetjük, hogy e lapokból ugyancsak a rózsafüzér gyöngyszemeit vágták ki.¹⁹ (XXV. t.

¹² Vármúzeum ltsz. 52.121. NU. Csonkatorony I. alapfal beásása. Vármúzeum ltsz. 52.135. NU. Csonkatorony I. alapfal, 4. réteg.

¹³ A leletek az északi ívszakasznak közvetlen a falkoronán, illetőleg amellet voltak nagy mennyiségű középkori kerámia anyaggal együtt. Gerő Győző leletmentése. 1960. A leletanyag közlésre történő átengedését ezúton is köszönöm.

¹⁴ Visegrád, Mátyás Király Múzeum ltsz. 1950/8, 1950/9. Visegrád, Mátyás Király Múzeum Kálvária domb 1953. Az anyag közlésre történő átengedését Héjj Miklósnak ezúton is köszönöm.

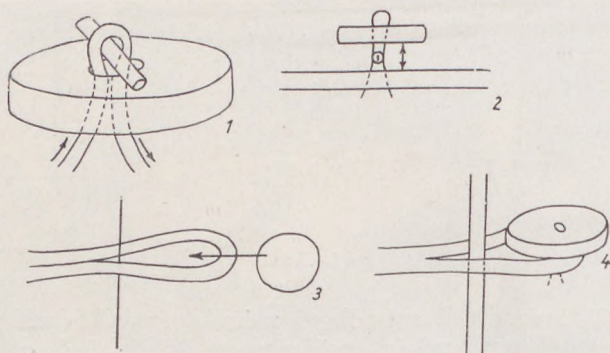
¹⁵ Eger, Dobó István Múzeum ltsz. 54.221.1., 54.222.1., 54.223.1. Az anyag közlésre történő átengedését Bakó Ferencnek ezúton is köszönöm. Kozák Károly szíves szóbeli közlése alapján van tudomásom, hogy az egri várból jelenleg folyó ásatása során is kerültek elő ilyen csontlapok.

¹⁶ B. Novotny szíves szóbeli közlése alapján van tudomásom, hogy a pozsonyi vár most folyó ásatása során is kerültek elő ilyen kilyukasztott csontlemezek.

¹⁷ B. Novotny szíves szóbeli közlése alapján van tudomásom, hogy a prágai belváros ásatásakor is kerültek elő lyukas csontlapok.

¹⁸ Rulewicz, M., Wczesnósredniowieczne zabawki i przedmioty do gier z Pomorza Zachodniego. Materiały Zachodnio-Pomorskie 4(1958) 349. 3. kép.

¹⁹ Vármúzeum, ltsz. 51.867.

43. ábra

5—7.) A Fehérvári rondellánál előkerült darab is ezt bizonyítja. Ennél az egyik lyukban a két oldalról bevágott gyöngy vagy rózsafüzérszem még benne van.²⁰ (XXV. t. 5.) Kész középkori csontgyöngyökből álló rózsafüzért ismerünk Diósgyőrből.²¹ Bár leletanyagunkban rózsafüzér gyöngyei nincsenek, mégis fel kell tételeznünk, hogy azok a hulladékok, amelyeken kisebb átmérőjű lyukak vannak, a rózsafüzér gyöngyszemeinek készítéséről tanúskodnak. Esztergályozott csontgyöngyök kerültek elő a budai várpalotából,²² a kaszaperi középkori temetőből,²³ továbbá Aranyegyházáról.²⁴

Szép számban vannak olyan lapos csontlapjaink, amelyeken nagyobb átmérőjű lyukakat találunk. Ezekből gombot készíthettek.²⁵ (XXV. t. 4.) Középkori csontanyagunkban kész gombot is találunk. Ezek teljesen simák, profil nélküliek, közepük lyukas. Ilyen darabok a budai várban²⁶ is kerültek elő. (XXV. t. 1—3.)

Kérdés, hogy az ily módon készített gombok felerősítése miképpen történhetett. Sajnos viselettörténeti adataink erre vonatkozóan ebből az időből nincsenek. Így tehát csak feltételezésekre vagyunk utalva. Használatuk több módon is elképzelhető. Feltehető, hogy a középső lyukon szálát hurkoltak keresztül, amelyet a gomb felső részén egy pöcckel rögzítettek.²⁷ (43. ábra 1—4.) Lehetséges az is, hogy a lyukon keresztül vezetett huzalból a gomb felső és alsó oldalán hurkot képeztek. A felsőt pöcckekkel rögzítették, az alsó hurkot pedig a felvarráshoz fülként használták.²⁸ Nem kizárt az sem, hogy ezek az átlyukasított csontkorongok paszománnyal voltak bevonva. Ilyen megoldású

²⁰ Vármúzeum, Fehérvári rondella.

²¹ Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, ltsz. 53.699.15.

²² Vármúzeum, ltsz. 1951/1717.

²³ Bálint A., Dolg. 14(1938) 161, 162. XX. t.

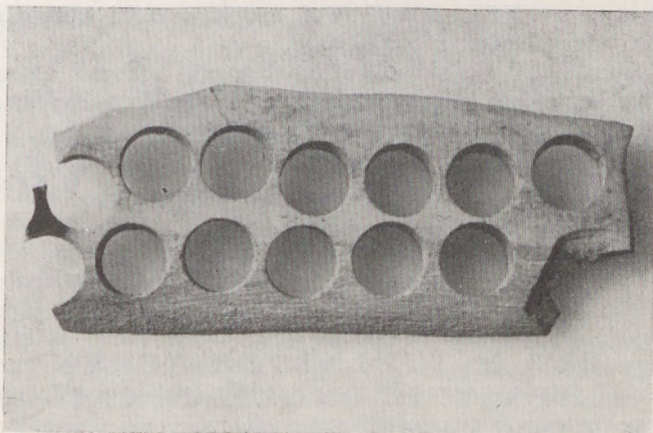
²⁴ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH 3. (Bp. 1938) 44 172, 177. kép.

²⁵ Vármúzeum, ltsz. 51.2197.

²⁶ Vármúzeum, ltsz. 52.474.

²⁷ László Gyula rekonstrukciós rajza nyomán. Ezúton is köszönöm dolgozatom megírásához nyújtott értékes segítségét.

²⁸ V. Ember Mária szíves szóbeli közlése.

44. ábra

gombokat a későbbi korokból ismerünk, de nem csont, hanem fa maggal.²⁹ Természetesen mindhárom megoldás egyelőre csak feltételezés marad, mivel egyikük sem bizonyítható sem tárgyi anyaggal, sem korabeli ábrázolásokkal. Vannak ugyan olyan középkori miniatúráink, kőfaragványaink, amelyeken gomb-ábrázolást is találunk. Ezeken a gombot elnagyolva ábrázolják, mint karikát, s így sem anyagára, sem szerkezetére nem nyerünk bővebb felvilágosítást. Ilyen ábrázolást láthatunk a Képes Krónika egyik miniatúráján is.³⁰

Végezetül az sem érdektelen számunkra, hogy ezeket a gombokat kik készítették és kiknek a számára.

A középkorban a gombot általában sem a parasztság, sem a főrangúak nem viselték. Ez feltehetőleg a várakban dolgozó iparos réteg, valamint a polgárság viseletéhez tartozott.³¹ Valamennyi eddigi leletünk kétségtől a nagyobb várakból és városokból került elő. Lehetséges, hogy a várnép gyöngy-, rózsafüzér-, valamint gombszükségletét a várban dolgozó esztergályos látta el.

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a XIV. század végétől kezdődően a tárgyi emlékek biztonsága szerint Magyarországon ismeretes volt a csontgomb és gyöngy készítése, illetőleg esztergályozása. Tárgyi bizonyítékaink ellenére, ez időből okleveleink, eddigi ismereteink szerint, nem tesznek említést gomb-, rózsafüzér- avagy gyöngykészítőről. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy ez a kis iparág, amely talán az esztergályosoknak csak egy kis részét foglalkoztatta, nem volt céhes ipar, vagy művelőinek egy része mint királyi iparos nem tartozott céhbe.³²

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy leletanyagunk alapján sikerült egy olyan mesterségnek a létezésére és munkamódjára fényt deríteni, amelyről XIV—XV. századi okleveleink nem tesznek említést.

²⁹ V. Ember Máriával történt megbeszélés alapján. Ezúton is köszönöm dolgozatom megírásához nyújtott szíves segítségét.

³⁰ Káldi Márk Képes Krónikája.

³¹ V. Ember Mária szíves szóbeli közlése.

³² Szűcs Jenő szíves szóbeli közlése.

A vonóeszterga XIV. század végi magyarországi használatát³³ darabjaink technikai vizsgálatá is bizonyítja.

Leletanyagunknak³⁴ a korabeli ábrázolásokkal történő összevetése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy ezen iparág művelői hazánkban és Németországban azonos típusú esztergán dolgoztak.

G. SÁNDOR MÁRIA

ZUR MITTELALTERLICHEN HERSTELLUNGSTECHNIK DER KNOCHENKNÖPFE UND PERLEN

Von den bereits früher in mittelalterlichen Festungen vorgenommene Ausgrabungen zutage geförderten durchlöchernte Platten aus Knochen befinden sich nur wenige in unseren Museen. Da man sich über die Bestimmung dieser Platten nicht klar darüber werden konnte, hatte man sie für eine museale Aufbewahrung offenbar nicht würdig erachtet.

Im Lauf der seit mehreren Jahren fortgesetzten umfassenden Erschließung der mittelalterlichen Festung und Burg von Buda wurde dieses Fundmaterial erstmalig unter genauester Beachtung der Fundumstände vollzählig gesammelt. Die am Fundort gemachten Beobachtungen und die Feststellungen hinsichtlich des Alters und der Bestimmung dieser Gegenstände ermöglichen es nunmehr, den Versuch einer Bearbeitung dieses Materials zu unternehmen.

Eine gründliche Untersuchung der einzelnen Knochenplatten behebt jeden Zweifel darüber, daß die kreisförmigen Löcher der Platten durch Ausschneiden kleiner Scheiben entstanden sind. Das erklärt zugleich aber auch ihre Bestimmung und führt zu der Feststellung, daß wir es hier nicht mit Gebrauchsartikeln, sondern lediglich mit Werkstoffabfällen zu tun haben. (Taf. XXV. 4—7.)

Ähnliche, aus dem XVIII. Jahrhundert stammende Knochenplatten sind in Tabán gefunden worden.

Wir kennen Darstellungen von Rosenkranz-Werkstätten aus dem XIV., XV., und XVII. Jahrhundert, in denen wir ähnlichen, durchlöchernten Knochenplatten begegnen. In diesen Darstellungen werden die Platten auf Zugspindeldrehbänken bearbeitet. Ähnliche Drehbänke findet man mitunter auch heute in Gebrauch, so u. a. in Cserépfalu.

An den inneren Lochwänden der Platten kann man konzentrische Kreise erkennen, die durch den Druck der beiden äußeren Spitzen des von der Dreh-

³³ Esztergályozásról okleveles említést már a XI. századból ismerünk, csak tárgyi anyagról nem volt tudomásunk.

³⁴ A közölt tárgyak szarvasagancsból készültek. A meghatározást Bökönyi Sándornak köszönöm.

bank angetriebenen Bohrers entstanden sind. Außerdem ist eine etwas stärker gewölbte Naht erkenntlich, die davon herrühren dürfte, daß auch diese Arbeitsstücke beidseitig gebohrt wurden. Sobald die Bohrungen der beiden Seiten zusammentrafen, fiel das Werkstück heraus und war fertig. Auf diese Weise dürften die durchlöcherten Knochenplatten als Abfallstücke entstanden sein. Nach diesem Einblick in das Herstellungsverfahren gelangen wir zu der Feststellung, daß dieses mit jenem, den wir auf der mittelalterlichen Darstellung der Rosenkranzherstellung gesehen haben, übereinstimmt. Die von sichtbaren Spuren der Bearbeitung lassen die Vermutung zu, daß auch unsere Fundstücke auf der Zugdrehbank mit Handantrieb hergestellt wurden.

Der Umstand, daß der größte Teil des Fundmaterials als Abfall eines Erzeugungsprozesses anzusehen ist, läßt auf das Vorhandensein einer mittelalterlichen Werkstatt schließen. Die zur Verfügung stehenden Daten genügen indes nicht, die Sitze der einzelnen Werkstätten mit topographischer Genauigkeit feststellen zu können. Zweifellos kennen wir aus der Festung von Buda dieses Fundmaterial bereits vom Ende des XIV. Jahrhunderts; wir begegnen ihm aber auch im XV—XVI., ja sogar noch im XVIII. Jahrhundert.

Ferner haben wir uns noch mit der Frage zu befassen, welche Art von Gegenständen aus diesen durchlöcherten Knochenplatten hergestellt wurden.

Aus den genannten Knochenplatten wurden vermutlich teils Rosenkranzkügelchen ausgeschnitten, teils Perlen und teils auch Knöpfe. Wie die Knöpfe verwendet wurden, veranschaulicht unsere Rekonstruktionszeichnung. (Abb. 43.) Außer diesen mögen allenfalls auch stoffüberzogene Posamentknöpfe hergestellt worden sein.

Zusammenfassend läßt sich feststellen, daß es unsere Funde ermöglichen die ehemalige Existenz und Arbeitsmethode eines Gewerbes aufzudecken, über das unsere Urkunden aus dem XIV.—XV. Jahrhundert keinerlei Angaben enthalten. Ähnliche Funde sind uns noch aus Prag, aus der Festung v. Preßburg (Bratislava) und aus Polen bekannt.

Anhand der an unseren Fundstücken vorgenommenen technischen Untersuchungen gelang es uns ferner, die Verwendung der Zugdrehbank in Ungarn bereits Ende des XIV. Jahrhunderts nachzuweisen.

Aus dem Vergleich unserer Funde mit den zeitgenössischen Darstellungen gelangen wir zur Schlußfolgerung, daß die in diesem Gewerbebezweig beschäftigten Handwerker in Ungarn wie in Deutschland auf Drehbänken von gleichem Typus arbeiteten.

KULCSTÍPUSOK ÉS ZÁR-MECHANIZMUSOK FEJLŐDÉSE A XV. SZÁZADBAN

Mielőtt a Magyar Nemzeti Múzeum-Történeti Múzeum lakatosipari gyűjteményének XV. századi anyagát vizsgálat alá vennénk, utalnunk kell arra, hogy a *Folia Archaeologica* XII. kötetében e témát a „Kulcstípusok és zár-mechanismusok fejlődése a XII—XV. századig” című dolgozatunkban már érintettük. Ezt annál is inkább szükségesnek látjuk hangsúlyozni, mivel számos olyan kérdést, amely dolgozatunk megértéséhez szükséges, már ott fejtegettünk. Azonban ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a XV. századi lakatosipari gyűjteményt vizsgálva figyelmünket elsősorban olyan kérdésekre összpontosítjuk, amelyek fontosságát a vasművességgel foglalkozók elismerték, de a kellő szakmai felkészültség hiányában egyszerűen megmaradtak a kérdés felvetésénél.¹

A XV. századi lakatosipari anyag azt mutatja, hogy a gótika uralkodó mivolta ellenére — a régi formák előnyben részesítése mellett —, új irányzat lép fel, amely egyre nagyobb feladatokat ró az iparúzők társadalma elé. Hogy a lakatosmesterek mennyire tudtak az új követelményeknek megfelelni, pontosan még nem látjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy Nyugaton az átmenet egyszerűbb volt, hiszen az ipar fejlettsége lényegesen magasabb fokon állott. Sajnos, Magyarországon, a fejlődésnek ezzel a fokával nem számolhatunk, s ami ténylegesen volt, annak a bizonyítása is csak korlátozott mértékben lehetséges a tudományos kutatás mai állása szerint. Így tehát e kutatási területen fellépő aránytalanságokat csak csökkenteni tudjuk, de néhány éves kutatómunka nyomán többre nem is nagyon törekedhetünk.

Meg kell azonban állapítanunk, hogy az elmúlt tizenöt év alatt végzett falu- és várásatások tették csak lehetővé, hogy a munkát — ha korlátozott mértékben is — megkezdjük. Ugyanis Méri István, Bálint Alajos, Éri István ásatásai igen gazdag lakatosipari anyagot eredményeztek.² Az alföldi magyar falu és a fejlettebb Dunántúl termékeinek összehasonlítása — néhány hitelesítő ásatás megtörténte után — érdekes képet fog számunkra nyújtani.

A Magyar Nemzeti Múzeum lakatosipari gyűjteményének talán a legszebb részét a XV. századi példányok képezik. Ezeknek vizsgálata és fejlődési sorrendbe való állítása lényegesen könnyebb feladatnak mutatkozik, elsősorban a hitelesORMEGHATÁROZÓ RÉTEGBŐL felszínre került régészeti anyag segítségével. E korra is jellemzőnek tartjuk a kulcsleletek döntő fölényét a zárszerkezetek

¹ „A vasművesség technikai részével nem való itt foglalkoznunk, annak ellenére, hogy a technika megértése a művészi átélésnek az alapja: minden művészi formát jobban tudunk értékelni akkor, amikor tisztában vagyunk az anyagban rejlő technikai lehetőségekkel és módjaival.” *Bárányné Oberschall M., Vasművesség.* (Bp. 1932) 1.

² Megjegyezzük, hogy Méri Istvánnak az *Arch. Ért.* 79(1952) 49—67., továbbá *Arch. Ért.* 81(1954) 138—154. megjelent közleménye elsősorban a XVI—XVII. századra nyújt jó anyagot.

45. ábra

felett, mégis a XV. századi termelés ugrásszerű növekedése a korai századokra jellemző nagy aránytalanságot enyhíteni látszik. Éppen ezért a kutatási körünkbe tartozó ásatási anyagnak egybevetése a fennmaradt műtárgyak szerkezeti rendszereivel már viszonylag pontos képet nyújt számunkra a XV. századi kulcstípusok és zárszerkezeti rendszerek fejlődésére vonatkozóan.

Bár a XV. századi kulcsok fülei alapvetően megtartják az előző századok két fő formáját, (XXVI. t. 1, 4.) mégis a század második felére a dülény alakú fülek készítése számszerűen csökkenő irányt mutat.

A XIV. század végén, valamint a XV. században kezdik a kulcsok füleit rozettás díszítéssel ellátni. (47. ábra 1—12.) Kezdetben a fület vaspálcák segítségével négy részre osztották. Hogy a négy részre osztott kerékfülek a leggyakoribbak, az érthető is, hiszen a kulcsfűl körület-lemeze által határolt területnek ez a felosztása viszonylag a legkönnyebb. Ugyanis a küllők beépítése egyszerű eszközökkel nem kis gondot jelenthetett a XIV—XV. században működő lakatosmesternek. A fűl felosztása legtöbb esetben dőlt kereszt alakkal történt. A kidolgozási forma azt mutatja, hogy a kis osztó-pálcákat előbb a kulcsfűl átmérőjének megfelelően leszabták. Két ilyen pálcát készítettek egy négyküllős kulcs esetén. Mindkét pálcát — amely többnyire hengeres kiképzést kapott — középen a pálcá félátmérőjének vastagságában beresztették, majd a hízás mentén egymásba illesztették. Ekkor kereszt alakot kaptak. Ezután a kulcsfűl körületének belső peremén reszelővel a kereszt alak végeinek megfelelően, négy helyen néhány milliméter mélységű bevágást készítettek, majd ide a rácsozatot elhelyezték, sőt tűzben melegítve izzó állapotban bele is hegesztették. Ezen típusok egyik legszebb példánya domonyi leletünk.³ Előfordul, hogy a fűl felosztása aszimmetrikus, vagyis a küllők közötti távolság nem egyenlő, (47. ábra 2.) tehát egy-egy cikk nagysága is változó.⁴ Ugyanakkor az Orsó utcai kulcsunk szabályos álló kereszt alakot

³ Ltsz. 1877/163. Magyar Nemzeti Múzeum.

⁴ Ltsz. 1896/2—510. Magyar Nemzeti Múzeum.

mutat.⁵ Ez a példány azonban a fül alatt közvetlenül nagyon szép baluszter taghoz hasonló megmunkálást kapott. (47. ábra 4.) A taraj, a fül és a részek kidolgozása egyaránt gondos kivitelezésű.

E korból egyetlen darabunk van, amelynek küllői ónnal forrasztottak. Azonban a megmunkálási felületek szerint lehet, hogy az új tulajdonos maga forrasztotta bele jóval később, a feltalálás idején.

A XV. század első felében a küllők száma már növekszik. Hat, ritkábban nyolc küllő segítségével történik a cikkek osztatása. Ide tartozónak vehetjük az alsógödi kulcsokat is.⁶ Korong alakú lapos füle nyolc küllővel nyolc mezőre osztott. Tetején kisméretű kulcstartó fülecs helyezkedik el. Négyszögletes szárfelsője három gyűrűvel ellátott. 33 mm magas taraja igen fejletlen híjazott. Hosszúsága eléri a 127 mm-t.

A XV. században a művészetek terén a környezet hű visszaadására törekedtek. Ábrázolásaik mutatják, hogy a rácsozott típus igen gyakori a XV. században, azonban nem kizárólagos. A szorítógyűrűknek érzékeltetését csaknem minden egyes példányon megtaláljuk. A gyűrűs kulcsoknak egyik nagyon szép formáját festette meg Mikó János⁷ üvegfestményeinek egyikén. (46. ábra) Bár e forma, mint ezt fentebb kifejtettük, már a XIV. században is megvan, azonban a háromgyűrűs szaka a fül alatt már a XV. századi készítést kétségtelenné teszi. Nagyon sok nyugati hatást mutat a kulcs lemezes taraja és fejlett geometrikus híjazása.

A kor fejlett ipari technikáját igazolják a lőcsei és késmárki keresztelők

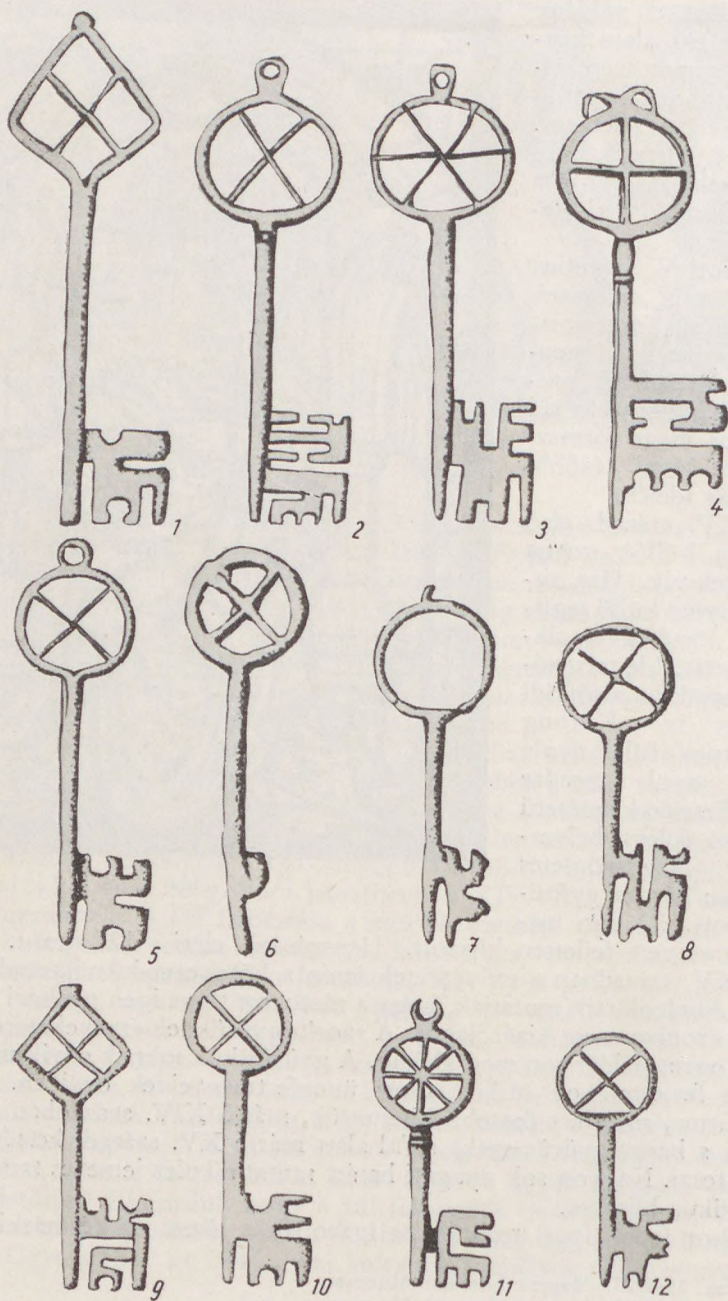

46. ábra

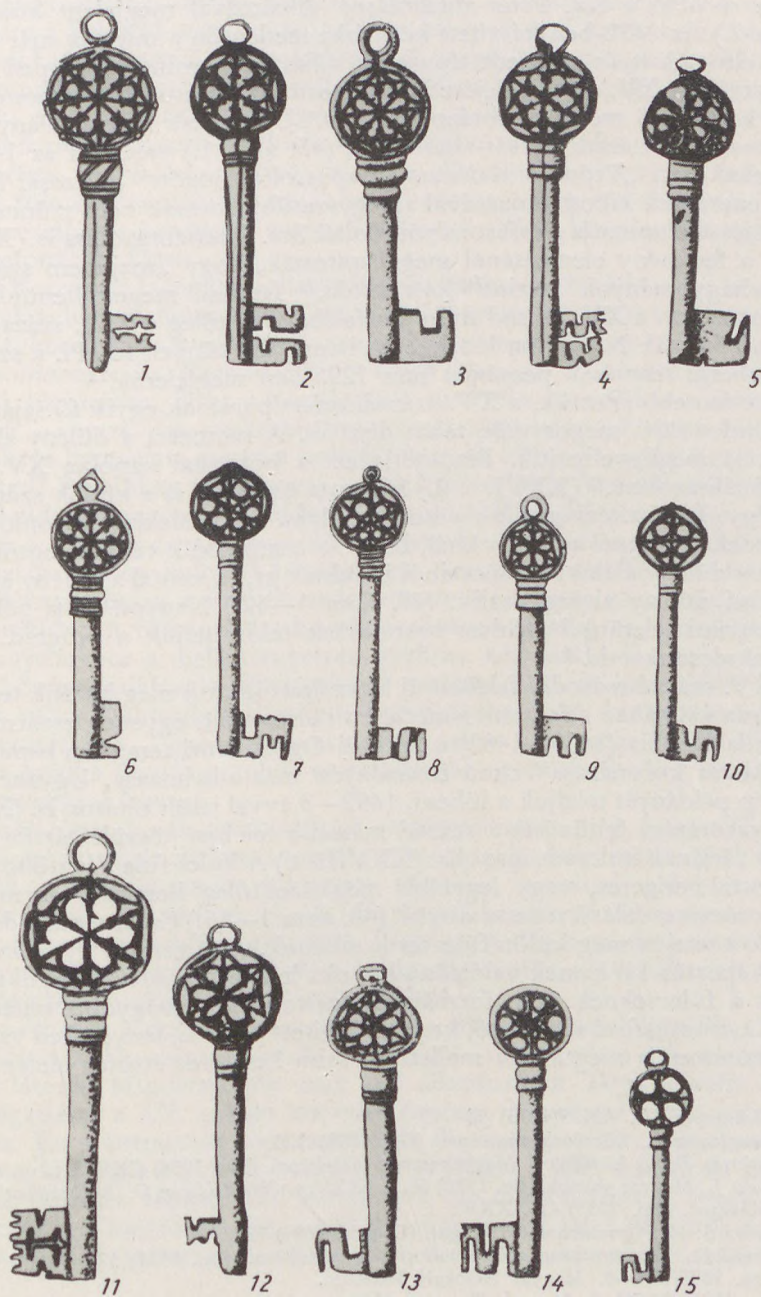
⁵ Ltsz. 1940/27. Magyar Nemzeti Múzeum.

⁶ Ltsz. 1931/29. Magyar Nemzeti Múzeum.

⁷ Működési területe Bécsújhely (1451–1473). Több üvegfestménye és három táblaképe maradt fenn. Vö. Böheim, V., Magyar Műkincsek 2(1898) 4.

47. ábra

48. ábra

medence oldalán a Szt. Péter-ábrázolások alkalmával megjelent kulcsok is. (45. ábra 2.) Az 1472-ben készített késmárki medencén a művész már az általánosan elfogadott és elterjedt típusokat választotta mintául. Éppen ezért a kulcs formáját a XV. század elejére kell helyeznünk.⁸ Hasonlóakat mondhatunk a lőcsői kereszteslő medence ábrázolásáról is.⁹ Ugyancsak szép példányt mutat Pécs város XV. századi pecsét-ábrázolása, (45. ábra 1.) valamint az 1430–40 körül keletkezett „Trónoló Krisztus az apostolok között” c. kassai falkép.¹⁰

A reneszánsz kibontakozásával az egyszerűbb formák nem szűnnek meg. Továbbélésüket mutatja a csíksomlyói főoltár Szt. Péter ábrázolása is. (XXVI. t. 3.) Már a festmény elemzésénél megállapították, hogy „majdnem száz évvel későbbi hagyományok szerint” készítették.¹¹ Itt kell megemlítenünk, hogy Magyarországon a XV. század második felében, illetőleg a XVI. század elején megjelenő formák Nyugaton lényegesen hamarabb tűnnek fel. Pl. a szaka őse a schlüssbergi testvérek pecsétjén már 1296-ban megjelenik.¹²

Mint fentebb jeleztük, a XV. század kulcstípusainak egyik fő sajátossága, hogy a kulcs fülét megosztják, tehát díszítik. A rácsozást a dülény alakú fül esetében is megfigyelhetjük. Bizonyítja ezt a korponai kápolna XV. századi oltárának ábrázolása.¹³ (XXVI. t. 2.) Ebben a típusban is a küllők száma általában négy. Elkészítési módjuk a korong alakú kulcsfülekhez hasonló. Különösen érdekes ezeknél a daraboknál, hogy az osztópálcák végei a legtöbb esetben nem a dülény alakú fül csúcsaiból indulnak ki, és ezáltal a dülény alakú fül négy belső dülény alakra oszlik. (47. ábra 1–12.) Nagyon szép példa erre az esztergomi leletünk.¹⁴ Ehhez hasonlóan tekinthetjük a Nógrád megyei templomkulcsunkat is.¹⁵

A XV. század második felében új kulcstípus jelenik meg hazánk területén. Ez a forma valójában a fentebb ismertetett rácsos típus egyenes leszármazottja, Luca della Robbia (1400–1482) a firenzei Ognis Santi templom kapubejárata felett „Mária koronázása” című festményén már alkalmazza. Ugyancsak nagyon szép példányát találjuk a lübeni, 1492–3 évvel jelölt oltáron is. (XXVI. t. 6.) Magyarországi feltűnését a század második felében készült bártfai könyvszekrény zárjának kulcsa is igazolja. (XXVIII. t.) A kulcs füle a legtöbb esetben megtartotta hengeres, vagy legalább megközelítőleg kerekded formáját, de belsejét csúcsíves ízlésű rozetta díszíti. (48. ábra 1–15.) Csaknem minden egyes darabnak a tetején még külön fülecset is találunk. A fülecseket gyakran dülény alakúra képezték ki. Ennek valójában két oka lehetett: egyrészt a gótika hatása, másrészt a fülecseknek ez a formája biztosította a legnagyobb szilárdságot. Ugyanis a csúcsbafutó rész felső, kopásnak kitett pereme, lényegesen vastagabb volt, a szimmetria megtartása mellett is, mint hengeres áttörés esetén.¹⁶

⁸ Miskovszky V., AK 9(1873) 98–99.

⁹ Henszlmann I., Lőcsének régiségei. (Bp. 1878) 120.

¹⁰ Radosay D., A középkori Magyarország táblaképei. (Bp. 1954) CXVII. t.

¹¹ Rados J., Magyar oltárok. (Bp. 1938) 60. LXXXV. t.; Vö. Radosay D., A középkori Magyarország táblaképei. (Bp. 1955) CCXXXVI. t.

¹² Seyler, G. A., Geschichte der Siegel. (Leipzig 1894) 127.

¹³ Dináld K., Magyarország csúcsíveskorai szárnyasoltárai. (Bp. 1911) 32.

¹⁴ Ltsz. 1895/124–5. Magyar Nemzeti Múzeum.

¹⁵ Ltsz. 1866/86/III.-2. Magyar Nemzeti Múzeum.

¹⁶ Ezeket a rozettás kulcsokat a nürnbergi Germanisches Museum XVII. századnak tartja. Bösch, H., Deutsche Schmiedearbeiten aus fünf Jahrhunderten. (Leipzig é. n.) XLI. t.

Megfigyeléseink szerint magát a fülecset is többféleképpen készítették. Esetenként a kulcsfül meghajtását a fülecs kiképzésével kezdték. Ez olyan módon történhetett, hogy a fülecs áttörésének megfelelő vastagságú és alakú formára idomították az anyagot. Amikor a forma alatt az anyag találkozott, szét-hajtották, majd ugyancsak melegen egy nagyobb, a kulcs fülének megfelelő átmérőjű formára hajtották. Ekkor a kulcsfül körülete adva volt. Ez a körület két tüskében végződött, amelyet az előre elkészített kulcsszárbá beleforrasztottak. A fülecs elkészítésének másik módja lényegesen egyszerűbb volt. Ugyanis ebben az esetben a hengeres, vagy a kisméretű alakos készítményt egyszerűen felforrasztották a fülre.

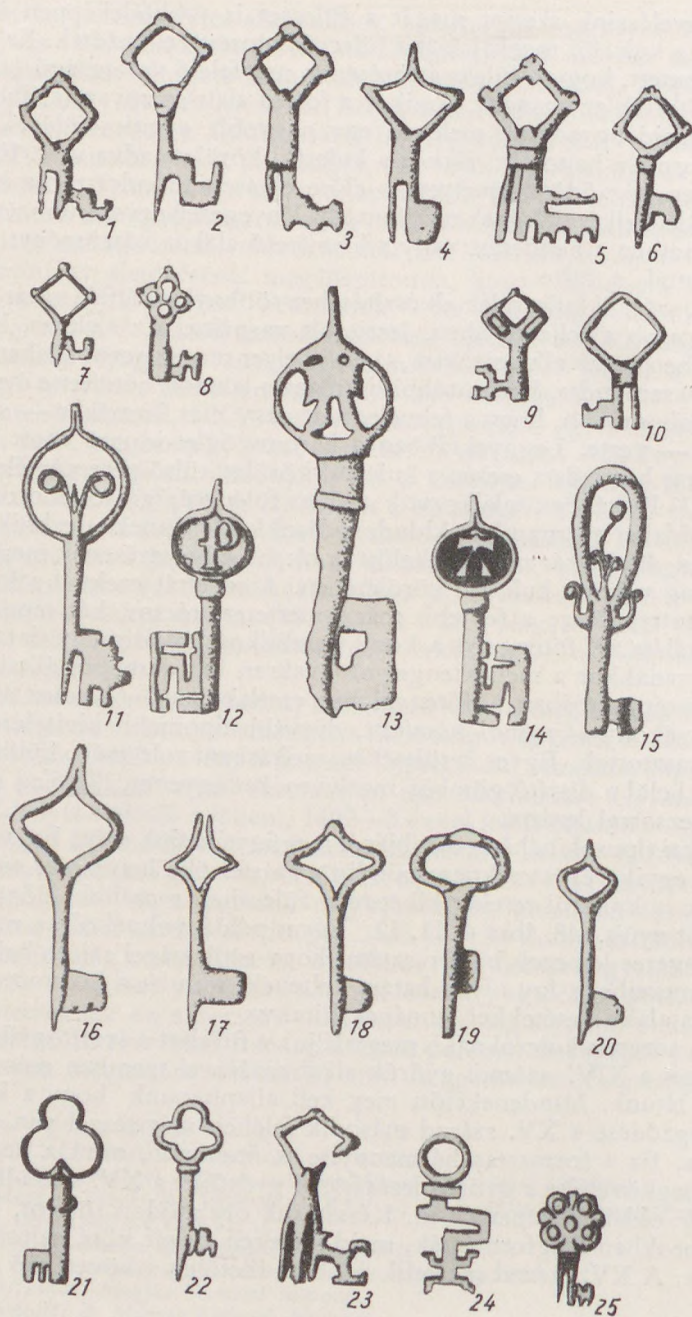
A XV. századi kulcsfülek elkészítéséhez többnyire kétféle vasat használtak. A leggyakoribb a teljesen sima, lecsiszolt vaspálca. Az alakvas, bár jelentős mennyiségben került alkalmazásra, az első helyet megszerezni a lakatosipar ezen ágában sohasem tudta. Ezen utóbbit is maga a lakatos készítette évszázadokon keresztül, oly módon, hogy a felmelegített vasat éles formákba — szaknyelven odorokba — verte. Leggyakrabban a háromszöglet-idomú vasat készítették. Ilyen alakvas használata esetén a kulcsfül-körület külső peremén éles borda futott végig.¹⁷ Ritkábban találkozunk a kulcs fülén végigfutó élborda jobb, illetőleg bal oldalán megmunkált kidudorodásokkal.¹⁸ Ennek a technikának kettős célja volt: a díszítés és mindenekelőtt a rácsok elhelyezésének megkönnyítése, a viszonylag vékony kulcsfül körületében. A rozettát ezeknél a kulcsoknál is külön állították össze a fentebb már ismertetett rácsos, két tengelyes kulcsfülek mintájára. A főtengelyt a korai daraboknál mindig egy darabból készítették, ugyanakkor a melléktengelyek gyakran két darabból álltak, s a kulcs fülének középpontjában a főtengelyhez csatlakoztak. A lemez által határolt mezőkbe vékony anyagból készített, durvább-finomabb kivitelezésű köröcskéket forrasztottak. Egyes területeken szokásban volt még, külön a kulcsfül körületén belül a díszítő gömbös motívumokat egyenes, illetőleg később ívelt belső lemezsorral lezárni.

A korai típusok néhány darabjánál megfigyelhetjük még, hogy a főtengely, amelynek egyik végét csaknem mindig a szárfelsőbe helyezték, másik végével belenyúl a kulcsfül tetején kiképzett fülecsbe, s ezáltal előnytelen esztétikai hatást nyújt. (48. ábra 4, 11, 12.) Egyes példányoknál olyan mesterien történt a hengeres lemezek beforrasztása, hogy azok végei szinte beleolvadnak a küllők lemezeibe, s így olyan hatást keltenek, mintha a központ felé csúcsosodó tojás alakú betétekkel lennének kirakva.

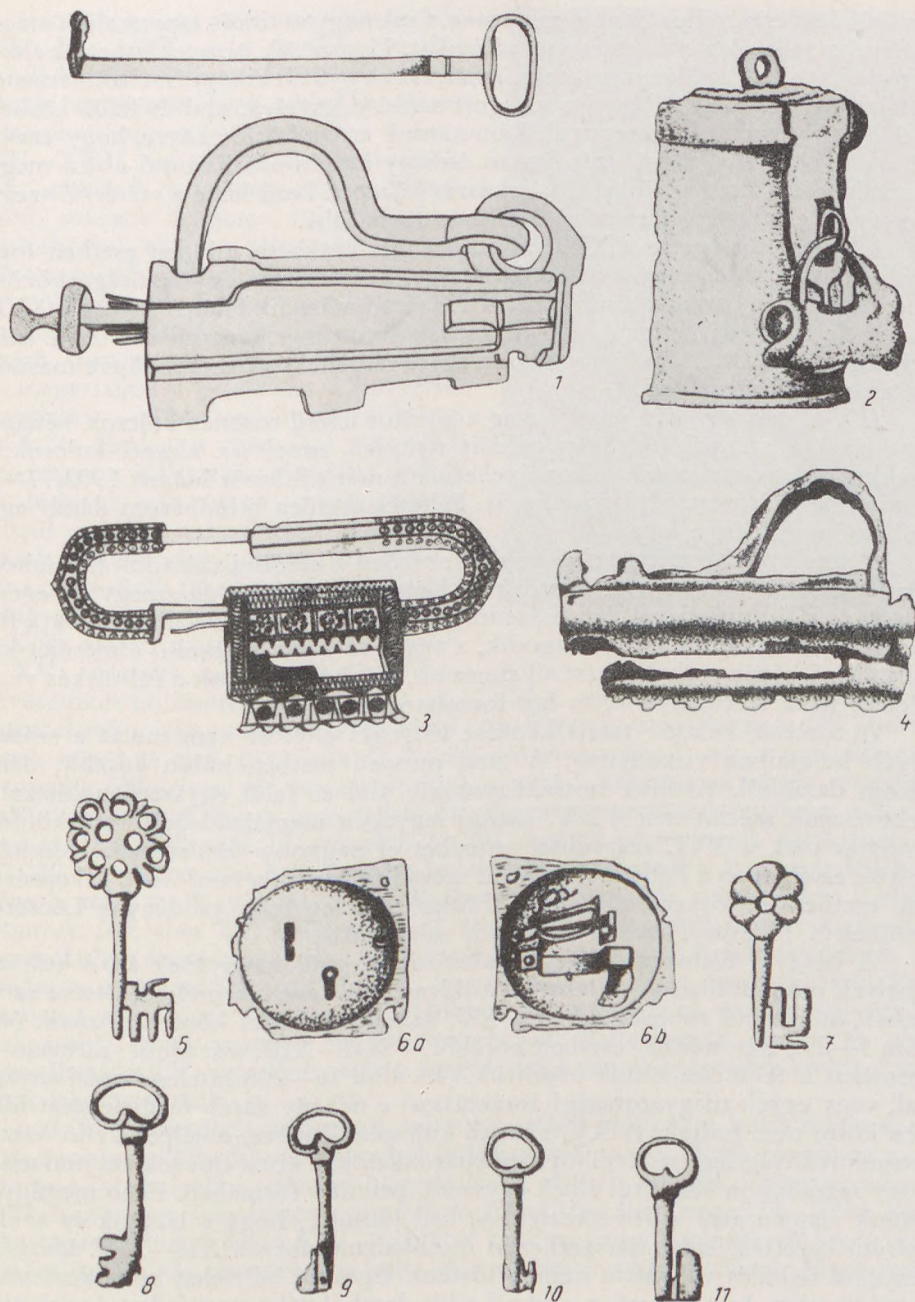
Bár a rozettás kulcsoknál is megtaláljuk a fül alatt a szorítógyűrűt, (XXVII. t. 6.) mégis a XIV. századi gyűrűk alkalmazásával szemben már bizonyos eltéréseket látunk. Mindenekelőtt még kell állapítanunk, hogy a kulcs fülének tüskés végződése a XV. század második felében már rézzel van a szárfelsőbe forrasztva. Ez a forrasztás bármennyire is finomabb, mint a hegesztés, még mindig megkövetelte a gyűrűs lezárást. A gyűrűket a XV. században hat, sokszor nyolc oldalúra képezték ki. Készítésük oly módon történt, hogy az izzó vasat odorokban megformázták, majd melegen a szár köré hajtották és ráforrasztották. A XV. század második felében, illetőleg a következő század elején

¹⁷ Ltsz. 1909/36-3. Magyar Nemzeti Múzeum.

¹⁸ Ltsz. 1902/77-3. Magyar Nemzeti Múzeum.

49. ábra

50. ábra

a gyűrűk lényeges változást nem mutatnak. Csak nagyon ritkán tapasztaljuk megnyúlásukat, illetőleg ballusztéressé válásukat. Ugyancsak nem tekinthetjük általánosnak azokat a példányokat sem, amelyeknek gyűrűs kiképzését haránt menő vonalak ékítik. Ezek többnyire levágott sarkú négyzetek, alul és felül körbefutó, kissé kiemelkedő peremmel. Rámutatunk arra a körülményre, hogy ezeknél a daraboknál a gyűrű szép lassan átmegy a szárfelső hasonló alakú megmunkálásába, s csak körülbelül a kulcsszár közepén kezd kissé a szárfelső szegletessége beleolvadni a szárfelső hengeres formájába.

A kulcsok szárteste a XV. században már csaknem minden esetben forrasztott. Különbséget a készítés finomsága, a forrasztás egyszerűsége között lehet tenni. Ha el nem is tűnik, de a XV. század második felére és főleg a XVI. század elejére megritkulnak a tömör, csúcsbafutó típusok, azonban a XVI. század végén, a XVII. század nagy részén egyes területeken ismét feltűnve másodvirágzásukat fogják élni.

A XV. század végén jelenik meg a gótikus ízlésű rozettás kulcsok néhány darabjánál a szárköldök. Szép példáit nyújtják ennek az alcsuti kulcsok.¹⁹ Ezekhez sok vonatkozásban hozzávehetjük a már többször idézett 1902/77—3 számon beletárolt példányunkat is. Feltételezhetően mindhárom darab egy műhely készítménye lehet.

A szárban elhelyezett belső köldök eltérően a későbbi századok típusaitól, nem a szárközép táján van felerősítve, hanem a köldök végigmegy az egész száron és a fül tuskéjével van összedolgozva. A 3—4 mm vastag köldök a fül felé haladva egyre inkább vastagodik, s végül az egész szárbelső átmérőjét kitölti. Felső végén mély hasítást alkalmaztak, amelybe behatolt a fül tuskés végződése, néha főtengelye is, és így forrasztották össze.

A rozettás kulcsok tarajkiképzése lényeges eltérést nem mutat a század egyéb kulcsaihoz viszonyítva. A taraj minden esetben külön készült, néha három darabból. Alakjuk hossznegyszögű, alul és felül egyszerűen hízott. Feltevéseink szerint már a XV. század legvégén megjelenő belső szárköldök rendszer csak a XVI. században terjedhet el nagyobb területeken. Készítési helyük elsősorban a Felvidék. A XVI. század folyamán a taraj belső kiképzésű, sok esetben kettőskereszt alakban hízott. A legszebb példányok Lőcséről kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába.

A Magyar Nemzeti Múzeum lakatosipari gyűjteményének apró kulcsai, amelyek minden bizonnyal lakatok és kisméretű kazetták működtetésére szolgáltak, túlnyomó többségükben a XV. század termékei közé tartoznak. (49. ábra 1—25.) Bár néhány esetben korábbi — XII—XIII. századból származó — formákat is feltételezhetünk közöttük, (49. ábra 16—20.) hiteles ásatási anyaggal, vagy egyéb magyarországi ábrázolással e néhány darab megjelenését időhöz kötni nem tudjuk. A XV. századi kulcsokat kivéve, amelyek kellő összehasonlító anyag segítségével jól meghatározhatók, a korai típusok azt mutatják, hogy századokon keresztül élnek egyszerű, primitív formában. Ezen megfigyelésünk alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a lakatok és a kisméretű kazetták, ládák zárszerkezeti mechanizmusában a XII—XIV. századig lényeges fejlődés valójában nem is történt. Egészen helytelen következtetésre jutnánk tehát, ha egyszerűen ezeknél a kis daraboknál a taraj fejlettsége alapján

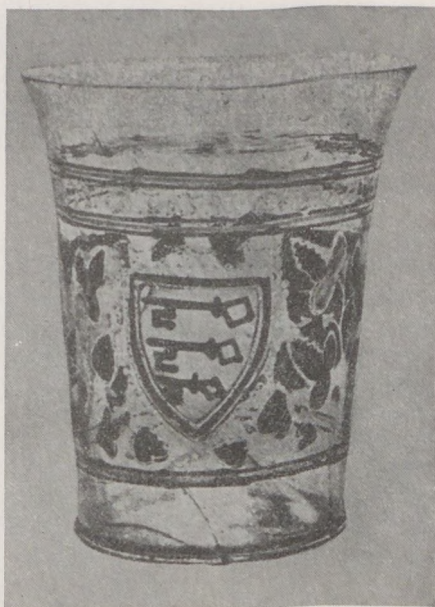
¹⁹ Ltsz. 1847/15.M.-2. Magyar Nemzeti Múzeum.

határoznánk meg keletkezésüknek idejét. Jó példa erre gyűjteményünk 57.834.c.szám alatt beletárolt darabja, amely egyszerűségére nézve korainak mondható ugyan, jóllehet ez a kulcs a XV—XVII. században oly nagymértékben elterjedt hosszánegyszögű, kisméretű, sokszor hengeres, vagy szögletes kulcsházzal ellátott lakat működtetésére szolgált. (53. ábra 22, 24.)

Véleményünk szerint, már a XIV. században feltűnik a kis kulcsok hasított szárú típusa. (49. ábra 1—5.) Ezeknél is megtaláljuk a szárfelsőn a hengeres, szegletes — több esetben kannelírozott gyűrűt. Ezeket a típusokat a külföldi irodalom a XIV. század elejére teszi.²⁰ A lúdvégi református egyház edényei közül a XIV. század első évtizedeire datált aldrevandini poháron (51. ábra) is ez a típus tűnik fel egyszerű formában.²¹ Magyar vonatkozásban keletkezésüket a XIV. század második felére és inkább a XV. századra kell helyezniük. Fel-

tevéseinket különösen alátámasztja az 57.721.c. számon gyűjteményünkbe iktatott darabunk is, amelynek taraján alul öt helyen hízást láthatunk. (49. ábra 5.) Ezek közül az első, harmadik és ötödik hosszánegyszögű, míg a második és a negyedik félköríves. Ha hozzászámítjuk a taraj kiképzésének egyéb részleteit, világosan látható, hogy igen fejlett örlemezés zárszerkezeti rendszer működtetésére használhatták. Ugyancsak a XV. század termékének tarthatjuk az 57.722.c. számon újra beletárolt kulcsunkat is. Ennek a darabnak érdekessége a taraj és a szár megmunkálásában van. Ugyanis a szár négy tüskére bontott. (49. ábra 23.) Ezek a tüskék eredetileg négyszögletesek voltak, de a használatban kissé megkoptak. Négyszögletes kiképzésüket minden kopás ellenére is megtartották, ami mutatja, hogy önálló mozgást nem végeztek. Eredetileg a négy tüske egy mozgó köldökben helyezkedett el, amellyel együtt lényegesebb kopás veszélye nélkül foroghatott. Feltevéseink szerint az első, igazolhatóan XV. századot mutató forgóköldök megjelenését bizonyítja a magyar lakatosiparban.

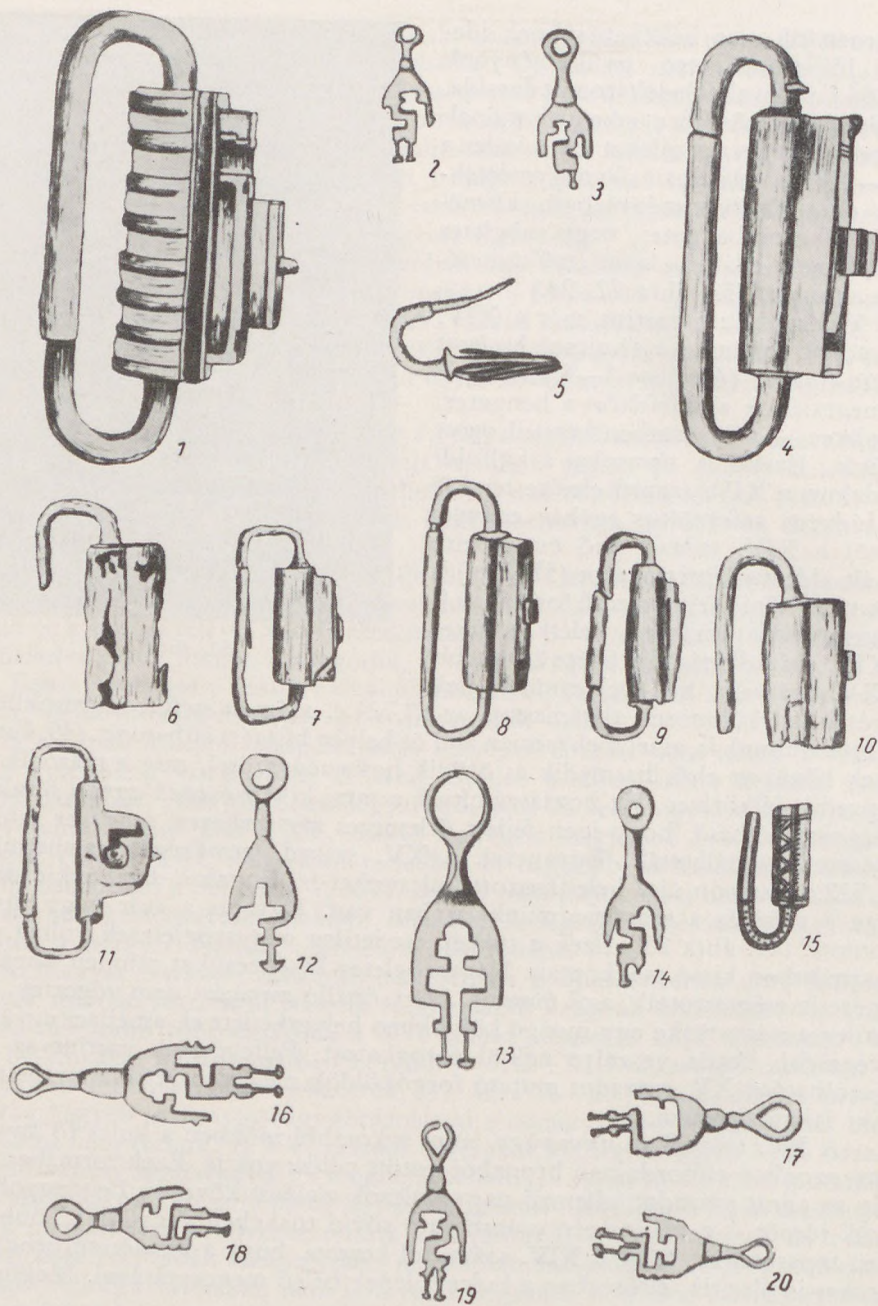
A XV. században ugyanúgy, mint a korábbi időkben a kulcs fő anyaga a vas, azonban előfordulnak bronzból öntött példányok is. Ezek formában mindig az adott századot jellemző nagy kulcsok alakjait követik. Legnagyobb részük tömör, s a szár végén csúcsbafutó rövid tüskében végződik. Több esetben tapasztaljuk, főleg a XIV. századtól kezdve, hogy a kisméretű bronz kulcsokat is díszítik, elsősorban a kulcs fülének belső megosztásával. Megfigyelé-

51. ábra

²⁰ Metman, L., Le Musée des Arts decoratifs. Palais du Louvre Pavil on de Marsan. Le Métal. (Paris é. n.) X. t. 69.

²¹ Posta B., Dolg. 7(1916) 138—139.

52. ábra

sünk szerint az öntött kulcsfülek jelentős száma aszimmetrikus. Az 57.728.c. számon beletárolt kulcsunknál is a kulcs fülének képzeletbeli főtengelye nem esik egy vonalba a szár tengelyével. (49. ábra 9.) A belső felület megosztása a kor ízlésének megfelelően csúcsíves, azaz enyhe dülény alak, melynek két alsó szárával párhuzamosan egy-egy hosszányszög alakú híjazás látható. Természetesen, nem szabály már a XV. század második felében, hogy a kulcslyuk belső felosztása dülény alakot mutasson. Előfordul, hogy a híjazás a kulcslyukhoz hasonló amelyet hengeres áttörések vesznek körül. (49. ábra 8.)

A XIV. században jelenik meg a három, illetőleg a század végén a több karélyos kulcs hazánk területén. A karélyosodás első megnyilatkozása a dülény alakú fület módosítja oly módon, hogy a dülény alakú fül csúcsait összekötő egyenes körület-pálcát középen enyhén megnyomja. Ez a mélyedés ugyan egyre nő, azonban a karélyok hegyes kiképzésüket változatlanul megtartják, és csak a XV. század végére válnak szabályossá. Ezek között tömör és üreges kulcsokat egyaránt találunk. (49. ábra 21–22.) A XIV–XV. század fordulóján készült darabnak tekinthetjük az Udvarhely megyei Székelyszáldoboson felszínre került darabunkat.²² Tömör szára egy darabból készült. Füle korong alakú lemezzé kovácsolt, kilenc helyen szabálytalanul áttört. (50. ábra 5.) Szélein stilizált virágdísz található. Budaörsi leletünk az előzőhöz hasonló. Lapos füle öt karélyos stilizált virágdísz.²³ Ez a motívum, természetesen, nem új, de a kulcsokra csak a XV. század második felében kerül.

A kulcs fülének belső díszítése a XV. század végén jelentős fejlődést mutat. Szerintünk egy-egy darabnak beható vizsgálata elárulja, hogy a korábbi századok termékeit a XV. században átalakították. Ugyanis a kulcsfül belső megmunkálásának utólagos nyomai sok esetben láthatóak. Alkalmazzák már a kulcsfül tengelyétől jobbra és balra elhajló volutás díszítést. Ezt a fülön kívül készítették el, egy kisméretű tönkbe forrasztották, majd ezzel együtt a fülbe helyezték. (49. ábra 11.) Néha a volutás díszítés két emeletet kapott, sőt a fülön kívül, a fül és a szár összedolgozásánál, jobbra és balra felfelé hajló megmunkálásban is jelentkeznek. (49. ábra 15.)

A XV. századi kulcs típusok legszebb példányai közé tartoznak a későgótikus kis kulcsok. Üregesek és csaknem minden egyes példányon megtaláljuk a fül alatt a szorítógyűrűt. E kulcsoknak füle ugyan hengeres, de tetején gyakran csúcsbafutó tüskés kiképzést kapott. (49. ábra 12–14.) Előfordul, hogy a fül egy vékony lemez segítségével kettéválasztott, és rajta mindkét oldalon gótikus betűk találhatók. Ilyen példánynak tekinthetjük az Ercsiből származó kulcsunkat is, amelynek fülében gótikus A, illetőleg P betűt láthatunk.²⁴

A XV. századi kulcsok fő típusainak ismertetése után a rendelkezésünkre álló zárszerkezeti rendszerek segítségével vázolnunk kell a század zárszerkezeteinek működésére vonatkozó ismereteinket.

A XV. századi zárszerkezetek az előző századhoz viszonyítva igen jelentős fejlődést mutatnak. A kérdés megvilágítása céljából vizsgálat alá vesszünk egy XV. századi szentségtartó fülke ajtaján elhelyezett zárszerkezeti rendszert.²⁵

²² Ltsz. 1928/78. Magyar Nemzeti Múzeum.

²³ Ltsz. 1908/134-18. Magyar Nemzeti Múzeum.

²⁴ Ltsz. 1870/203-1. Magyar Nemzeti Múzeum.

²⁵ A Liège-i 1278. évi zsinat mondta ki elsőnek, hogy az oltáriszentséget jól zárható fülkében kell tartani. Vö. Csányi K., A vasművészet. Az iparművészet könyve. III. (Bp. 1912) 48.

Ez világosan mutatja, hogy a zárfenéklemez a XIV. századi formát még megtartja. (XXVII. t.) A szerkezet egyszerű alaplемеzre szerelt néhány alkatrészből áll. Az alaplемеz a dió irányában kissé kiszélesedik, amely kiszélesedést — mint ahogy a többi korabeli daraboknál is, az egyszerű korstílust meghaladóan — a szükségszerűség fejlesztette ki. A nyelvszár két bujtó alatt mozog, kovácsolt, végén csappinósra képzett. Rugólemezt két lemez képezi, amely a hosszanti tengelytől jobbra és balra felszegecselt egy-egy karból áll. Az egyik kissé ívelő szilárdan rögzített, míg a másik egy szegecs körül mozog. Ez az utóbbi tulajdonképpen egy közvetítő kar. Ez a mozgó kar fekszik neki a nyelvszár végének, míg ezen karnak szegecs felé eső harmadához az ívbe kovácsolt, rögzített lemez támaszkodik. A rugórendszernek ez a megoldása a korai zárszerkezeteknél igen gyakori. A nyelvszár hátramozdításakor a rögzített kar csak néhány millimétert mozdul el, ugyanakkor elhelyezése folytán oly erőt tud gyakorolni a mozgó karra, hogy az a végének feszülő nyelvszárat eredeti helyzetébe tolja vissza.

Lényegében azonos jellegű darabnak tarthatjuk a visegrádi vár XV. századi zárját. Ennek a darabnak is kiszélesedik zárfenéklemeze, azonban a működtetést nem az áttéti karok, hanem az egyszerűen megcsavart rugós lemezrendszer — a mai zárrugók primitív őse — biztosítja.²⁶

A XV. század második felében tűnnek fel Magyarországon az ún. brass típusú lakatok. Szerkezeti rendszerüket és anyagukat illetően igen változatosak. Két fő csoportba oszthatjuk őket: a vasból készített csúsztatókulcsos darabokra és a bronzból készített egyszerű „brass” lakatokra.

A brass típusú lakatok fő formáját a vasból készült csúsztatókulcsos lakatok képviselik. (52. ábra 1, 4—5, 6—11, 15.) Két fő részből állnak: a lakatestből és a kengyelrendszerből. Ugyanis a mozgó alkatrészeket egybefogó boríték két oldalán kengyel hajlik fölé. A kengyelrendszer rögzített és mozgó kengyelrészből tevődik össze. A mozgó kengyelnek a reteszekkel ellentétes oldala hosszú tüskében végződik, (52. ábra 5.) amely a zárás esetén a rögzített kengyelben helyezkedik el. A brass típusú lakatest nagyobb felületét a szerkezet rendszer befogadására szolgáló hengeres rész képezi. A test kisebbik része hosszánégyszög alakú. Ennek belső térsége többszörösen felosztott és felbontott. A felosztás beforrasztott lemezek segítségével történt, amelyek megfelelnek a középkori lakatok és záruk örlemezés rendszereinek.

A brass típusú lakatok biztosító lemezeit csúsztatókulcs segítségével lehetett megkerülni. (52. ábra 2—3, 12—14, 16—20.) A csúsztatókulcs két fő részből áll: a fülből és a fülből kinövő tarajból. A tarajrész maga is két részre oszlik: a taraj-felsőre, amelynek szetepe azonos a normál kulcsok taraj híjazásával; a másik része a tarajalsó, amely már a nyitást szolgálja azáltal, hogy villás kiképzése — miután a kulcstest a lakat hosszanti tengelyével párhuzamosan elmozdul — a lakat retesz biztosító rendszerét összenyomja, vagyis kibiztosítja, és a lakat oldalából a kengyel egyszerűen kihúzható. A lakat kengyelének mozgó része összeépített a zárszerkezettel. Eredetileg az ék alakban kovácsolt vasmagot három lemezre hasították, oly módon, hogy a vasmag ék alakú része egy darabban maradjon. Később a biztonság fokozása céljából a központi vasmagot több részre bontották fel.

²⁶ Visegrádon több zárszerkezet került felszínre, de konzerválatlan állapotban tudományos feldolgozásuk nem volt lehetséges.

Az egyszerű bross alakú lakatoknak egyik legszebb példányát a Fejér megyei bronzlakatunk képviseli.²⁷ (50. ábra 3.) A sokszegletű lakattest külső felületén csillagos kiképzésű díszítő motívumokat láthatunk. A vas lakatokkal ellentétben, a kulcslyuk itt nem a lakat tetején van, hanem a lakat oldalára helyeződött át, és egykori helyét gótikus pártasor foglalja el. Retesz szerkezetének nyitása egyszerű bronzkulccsal történt.

Feltevésünket, hogy ez a rendszer már a XV. században megvolt, alátámasztja a visegrádi ásatások alkalmával előkerült lakatnyelv is.²⁸

A XV. századi szerkezeti rendszereknek külön típusát az ún. béklyó-lakatok képviselik. Ezek a lakatok a legtöbb esetben hengeres idomúak, oldalukon merevítő bordákkal erősítve. Kengyelük külön kengyelcsukló csapon mozog. Retesz szerkezeti rendszerük nyitását egyes példányoknál csúsztató kulcs (50. ábra 4.), míg másoknál — a későbbi századokból is oly jól ismert — tolókulcs biztosította.²⁹

Bár nem tartjuk korabeli darabnak a Bihar megyei Less községből származó, 1349 évvel jelölt lakatunkat,³⁰ valószínűnek tartjuk azonban, hogy egy céhszervezetben készült, XIV—XV. századi munka másolatáról van szó. (50. ábra 1.)

A béklyó-lakatoknak külön csoportját képviselik a spirálrugós lakatok. Ezeknél a lakatoknál a hengeres test középpontjában a lakat fő tengelyével párhuzamosan központi vasmagot figyelhetünk meg erőteljes rugózáttal egybeépítve. A vasmag, amely valójában a lakat nyelvcsára külső felületén egy bekezdésű, ráforrasztott, magas emelkedésű spirálmenettel ellátott. Ennek megfelelően a kulcsot csavarvonalas kidolgozású, spirálmenetes hüvely képezte.³¹ A lakat nyitásakor a kulcsot a menetes vasmagra csavarták, s amikor a kulcs vállpereme elérte a lakat oldalát, a vasmag, tulajdonképpen a nyelvcsár, a vele egybeépített nyelvcsappal — nyugalmi helyzetéből kimozdulva kireteszelt. Záráskor a kulcsot ellenkező irányba kellett forgatni. Ekkor a nyelvcsap rugója hatására ismét felvette nyugalmi állapotát, amely egyben a lakat reteszelt állapota is.

A XVI—XVII. századi magyar falu és város anyagi kultúrájának feltárásakor igen jelentős számban kerültek elő olyan lakatok, amelyek hossznegyszög, háromszög, csónak, valamint a későbbi századokból is jól ismert tornyos lakatok alakjait utánozzák. (53—54. ábra) Bár a jelzett típusok nagy mennyiségben kerültek elő, tudományos feldolgozásuk csaknem minden esetben elmaradt.

Az ásatási, művészeti és kisebb mértékben okiratos anyag tanúbizonysága szerint a hossznegyszög alakú lakatok feltűnési idejét a XV. századra te-

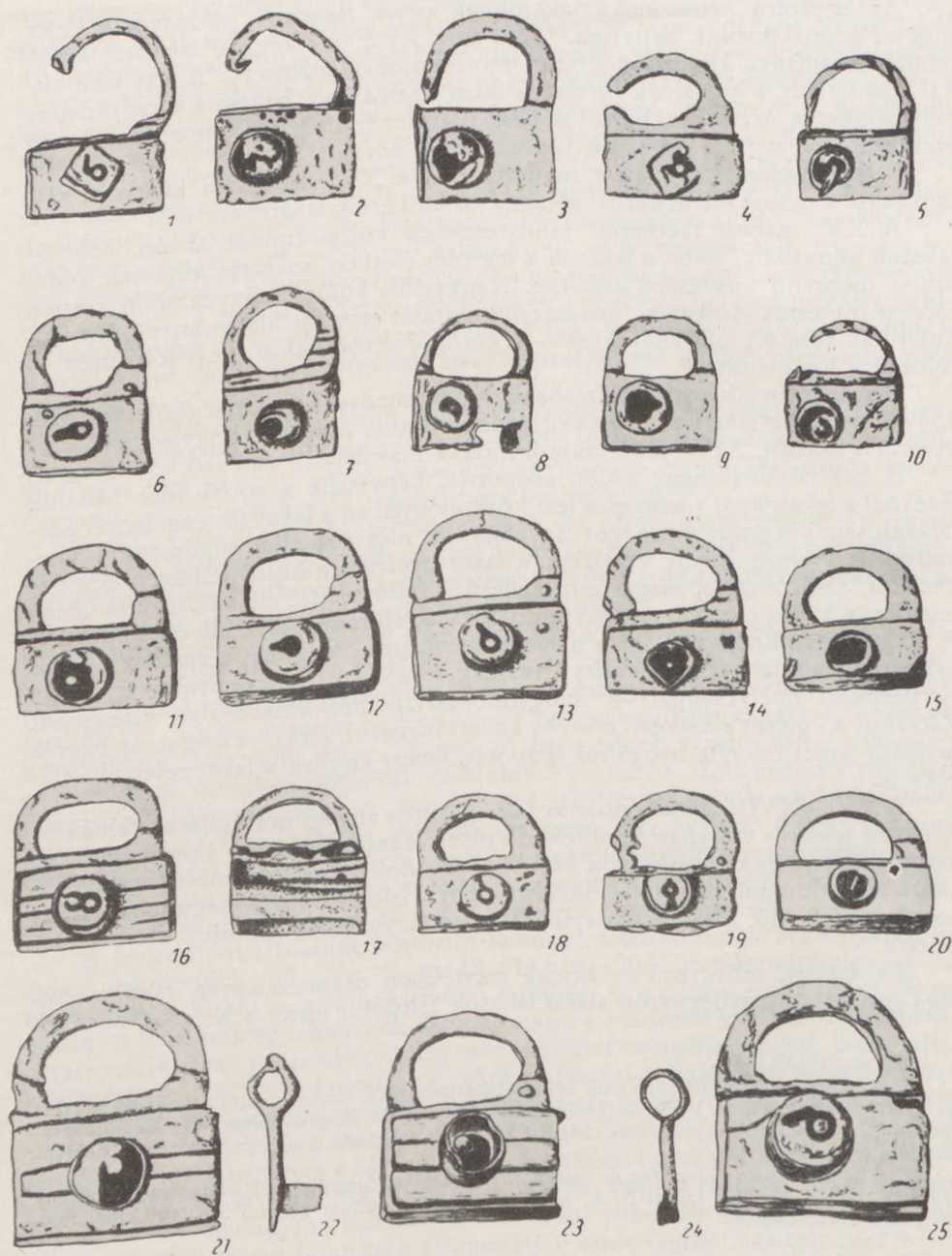
²⁷ Ltsz. 1914/156-2.

²⁸ E lakatszerkezet valójában nem béklyó-lakat tartozéka, hanem vasból készült bross lakat szerkezeti rendszere. Ltsz. Visegrád (királyi palota) 28/9-1936. A parti toronyból előkerült szerkezetnek csak képét ismerjük. (Ltsz. 14/12-1937.) Feltételezhető, hogy ez közönséges béklyó-lakathoz tartozott.

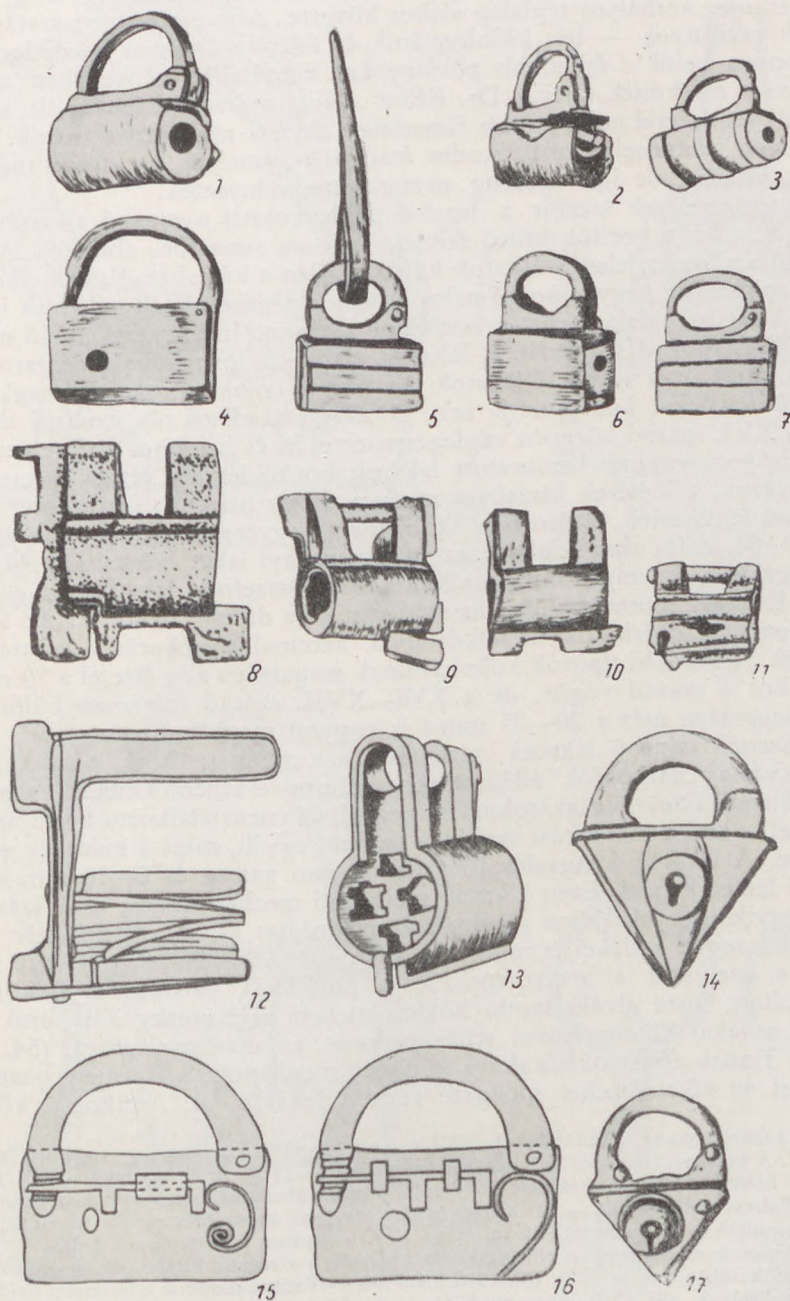
²⁹ A béklyó-lakatok meglétét az ásatási anyagon kívül igazolja az Esztergomi Keresztény Múzeum gyűjteményében őrzött B. E. mester 1494-ben készített „Segítő Szentek” című festményének ábrázolása is.

³⁰ Ltsz. 1853/43-1. Magyar Nemzeti Múzeum.

³¹ A XVII—XVIII. század folyamán a csavarvonalakat gyakran a kulcs külső felületére dolgozták rá. Ebben az esetben a lakatban találjuk az egy bekezdésű, magas emelkedésű csavarvonalal ellátott menetes hüvelyt.

53. ábra

54. ábra

hetjük.³² Alakjuk évszázadokon keresztül többnyire a hosszénégyszög, vagy megközelítőleg szabályos téglalap alakot követte. A nagyvázsonyi ásatásokon előkerült példányok — bár kidolgozásuk és felépítésük igen kezdetleges — ezen típuson belül a fejlettebb példányokat képviselik. Lényegében azonos tudományos értékűnek tartjuk Dr. Bálint Alajos nyársapáti feltárásait, ahol a szerkezeti rendszereknek fentebb ismertetett típusai már kimutathatók. Úgyisintén igen jelentősek Leszih Andor ásatásai is, amelyek ha kisebb tudományos értékkel is, de igen gazdag anyagot eredményeztek.

A megfigyelések szerint a legelső példányoknál a mozgó alkatrészeket összefogó vékony boríték külső felülete teljesen sima. (56. ábra 6.). A XV. század folyamán megjelent a lakatok külső oldalán a kulcsház. Ennek elhelyezkedése, mint ezt a nagyvázsonyi pálos kolostor pénzzel datált példánya is igazolja, a lakat bal oldalán, tehát a borítékon aszimmetrikusan figyelhető meg.³³

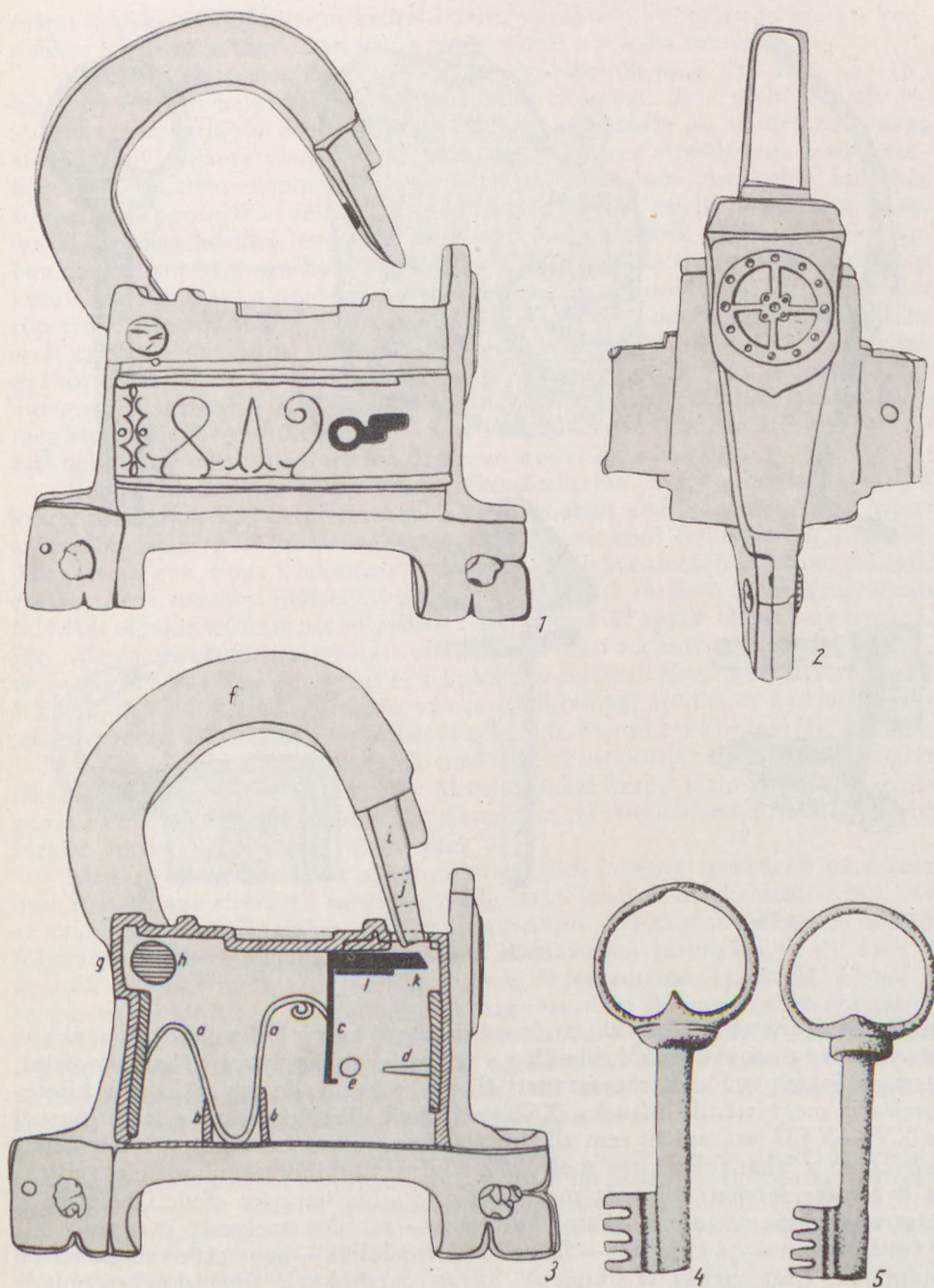
A XVI. század folyamán a lakatok alapvető formájukat megtartották, azonban, mint ezt a vázsonyi lakatok esetében is látjuk, a kulcsház megkezdte vándorlását a lakat középpontja felé. A XV. században oly gyakori dülény alakját a XVI. század közepén véglegesen elveszti és hengeres alakot vesz fel.

A dolgozatunkban bemutatott lakatok borítékleméze rézzel forrasztott. Kidolgozásuk, a lemezek kiszabása mutatja, hogy primitív formában, tucatként készítették, elsősorban a jobbágyok, egyszerűbb emberek számára. Az N.57.154. szám alatt beletárolt nagyvázsonyi lakat hosszúsága 44 mm, magassága 50 mm, míg a mozgó alkatrészeket összefogó lakattest magassága 25 mm. Ezeket a méretadatokat, ha egybevetjük a dülény alakot utánzó kulcsházzal rendelkező lakatok méretadataival, azonnal szembevetjük az arányok eltéréseivel. A korábbi típusok kulcsházainak magassága alig érte el a 10 mm-t, ugyanakkor a század végén, de a XVI–XVII. század folyamán különösen ennek magassága már a 20–25 mm-t is nagyon megközelítette.

A hasonló típusú lakatok vizsgálata azt mutatja, hogy a kulcsházból 2–3 mm vastag „zárköldök” áll ki, átlagosan 2 mm-rel kijebebb a kulcsházat borító lemez síkjánál. Ezenél a lakatoknál még egyáltalán nem találkozunk kanyarékos köldökkel, s ami a biztosítást szolgálja az nem egyéb, mint a kulcsház alakos kiképzése. A lakatok kengyelét átlagosan 2 mm vastag és 8–10 mm széles egyszerű lemez képezi. Ezen lakatok szerkezeti mechanizmusa, az évszázadokon át egyik leggyakrabban alkalmazott megoldást követi. E primitív szerkezeti rendszer fő kellékei: a rugó — elhelyezését többféle megoldásban találjuk —, a nyelvcsap és a nyelvcsappal és a bűjtőkkel, valamint a zárköldök. A felerősített, kissé elvékonyodó köldök mellett egy, esetleg két bűjtő alatt húzódik a lakat főtengelyével párhuzamosan a lakat nyelvcsapja. (54. ábra 15–16.) Ennek egyik oldala derékszögben meghajtott, kissé megvastagított felületével az alkatrészeket mozgató rugóra fekszik fel. Amikor a köldök

³² A hosszénégyszög alakú lakatok XV. századi meglétét igen gazdag anyaggal tudjuk bizonyítani. A konstanci zsinatot ábrázoló metszeten (1414–1418) ugyanúgy megtaláljuk, mint a száz évvel később 1510-ben készített 13 Segítő Szentet ábrázoló Garamszentbenedek-i festő alkotásán. Feltevéseink szerint — bár hiteles ásatási anyaggal nézeteinket alátámasztani pillanatnyilag nem tudjuk — ezeknek meglétével már a XIV. században is számolnunk kell.

³³ A kulcsház aszimmetrikus elhelyezkedését igazolja a visegrádi királyi palota alsó udvarából felszínre került anyag is. Ltsz. 5/1-1943, 5/2-1943. — Ezúton mondok köszönetet Éri István múzeumigazgatónak, aki a nagyvázsonyi Kinizsi vár feltárt lakatosipari anyagát és rendkívül hasznos megfigyeléseit rendelkezésemre bocsátotta.

55. ábra

56. ábra

mellett a nyelvszárból kinyúló nyelvszármozgató kart a kulcs elmozdítja, akkor a nyelvszár a kengyelcsukló, illetőleg a kengyelcsukló csap irányában elmozdul, a rugó összenyomódik, megfeszített állapotba kerül, de ugyanakkor a kireteszelés is megtörténik. Mivel a XV. században, illetőleg ennél a lakattípusnál a XVI—XVII. században sem alkalmaztak kengyelkidobó rugót, a kireteszelést követően a lakat fülét kissé meg kellett húzni. Amikor a kulcsot elengedték, a nyelvszár feszített állapota megszűnt és rugója hatására eredeti helyzetébe tért vissza. Ha viszont a lakatot bezárták — mivel a nyelvcsap csappinós kiképzést kapott —, a kengyelt — lakatfülnek is jelöljük — egyszerűen a lakattestbe nyomták. Csak ritkán találkozunk olyan darabokkal, amelyeknél csappinós kiképzés ellenére a rossz szerkezeti felépítés következtében a záraskor a nyelv-

szárat a kulccsal előbb hátra kellett húzni, s csak azt követően lehetett a kengyelt a lakattestbe tolni, illetőleg a nyelvcsapot a fokába eresztetni.

A rugók felszerelésének két formáját figyelhetjük meg. (54. ábra 15—16.) Egy-egy formán belül vannak ugyan kisebb eltérések, de a működési elv lényege szempontjából ezek csaknem elhanyagolhatóak. A rendelkezésünkre álló vázsonyi lakatok vizsgálata azt mutatja, hogy ezek a példányok hozzávetőlegesen C alakban meghajtott rugó hatására működtek. Amikor a kulcsház a lakat középpontjában fekszik, a működtető rugó az egyik oldalával a lakatfenék, illetőleg körület-lemezével érintkezik, míg a másik oldala a derékszögben meghajtott nyelvcsárhoz kapcsolódik. Amikor a kulcsház a lakat baloldalán került feldolgozásra, a rugó spirálisan kikepezve gyakran a lakat fenéklemezére rögzített. Ezen utóbbi esetben előfordul, hogy a mester a nyelvcsár részére csak egy hosszú bűjtőt készített. A rugók kidolgozásának másik és egyben gyakoribb fajtája a V-alakú rugó, amely csaknem mindig két állvány között mozgott.³⁴ Amikor a XVI. században a kisméretű ún. primitív lakatokon is megjelennek a merevítő bordák — ami által a lakatok borítéka erősebb lett — ezeknek a rugóknak alkalmazása csaknem kizárólagossá válik.

Ez idei ismereteink alapján csak feltételezhetjük, hogy a hossznegyszögű kulcsházas szerkezeti rendszerek a XV. században elterjednének. Ez a típus a fentebb ismertetett hossznegyszög alakú lakatokból fejlődött ki. Legfőbb jellegzetességük, hogy a lakattest főtengelyével párhuzamosan hossznegyszögű, esetleg titkos retesszel működő kulcsház helyezkedik el. Ez a kulcsház gyakran mindkét oldalon feltűnik, de valójában közülük csak az egyik takar kulcslyukat. Egy alig észrevehető titkos retesz elmozdítása után a kulcslyukat takaró lemez, vagy annak egy része kimozdul és a kulcslyuk feltárul. Ezek a rendszerek csak a XVII—XVIII. század folyamán válnak uralkodóvá, amikor is a zárszerkezetek nagy része, különösen a vasládák és céhládák hasonló titkos lezárást kapnak.

A XV—XVII. századi lakatok második fő csoportját a háromszög alakú lakatok képezik. (54. ábra 14, 17.) Mivel ezekkel Szabó Kálmán ásatási anyagának elemzésekor egy korábbi dolgozatomban már foglalkoztam, ezek feltűnési idejére vonatkozóan ezúttal nem térek ki.³⁵

Megfigyeléseink szerint a háromszög alakú lakatok szerkezeti rendszere nem mutat nagy eltérést a hossznegyszög alakú lakatok mechanizmusaitól, sőt az azonosság a két lakattípus között szembetűnő. A Kárpát-medence területén folytatott ásatások anyagának elemzése határozottan bizonyítja, hogy ezek a típusok egymás mellett egyidejűleg élnek évszázadokon keresztül. Ebből a szempontból lényeges, új eredményt a nagyvázsonyi Kinizsi várban folytatott feltárás nem adott. Néhány éven belül azonban a kormeghatározó rétegből felszínre hozott nagyvázsonyi lakatokat egybevetjük a XV. századi nagyalföldi termékekkel. Ezen keresztül reményünk van arra, hogy új szempontokat kapunk e lakattípus korának pontosabb meghatározásához.

³⁴ Itt jegyezzük meg, hogy ezeknél a lakatoknál a rugó a legtöbb esetben nincs felszegecselve. A rugó szabályos helyzetének megtartására alkalmazták az állványokat. Az állványokra vonatkozó részletesebb fejtegetést, valamint rajzos bemutatást lásd *Temesváry F.*, FA 10(1958) 162.

³⁵ Az anyagnak egy töredéke Kiskunhalason 1959-ben látható volt, de a kiállított anyagon — annak rendkívül korrodált állapota miatt — tudományos megfigyelést végezni nem lehetett. Mint érdekességet megemlíti, hogy a hossznegyszögű és háromszögletű lakatok a meglakatolt állkapcsokról is ismertek. Ezeknek eredetére nézve azonban konkrét ismeretekkel nem rendelkezünk.

A háromszög idomú lakatok első példányai — a hossznegyszög alakú lakatokhoz hasonlóan — teljesen sima borítékkal készültek. A lakatok külső felületén tehát sem merevítőbordát, sem kulcsházat nem találunk. A XV. század folyamán, általában pénzmellékletekkel hitelesíthetően, különösen a század végén jelennek meg a merevítőbordás kulcsházak lakatok. Bár a változás idejét ma még pontosan megállapítani nem tudjuk, feltételezzük, hogy ez az átalakulás a XIV. század második felében mehetett végbe. Feltetésünk igazolására fontos lenne Szabó Kálmánnak aranyegyházi és ágasegyházi ásatási terepén a hitelesítő ásatásokat megkezdeni.

A hossznegyszög alakú lakatokkal ellentétben a háromszög alakú lakatokon a kulcsház nem aszimmetrikusan jelentkezik, hanem a lakat középpontjában, gyakran kihangsúlyozottan egy merevítőbordán kap helyet. Ezért e lakatok korát meghatározni nem könnyű feladat. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a merevítőbordák alkalmazása sem kizárólagos, világossá válik a szerkezeti rendszer tanulmányozásának fontossága.

A háromszög idomú lakatokat ugyanúgy, mint az egyéb iparcikkeket, több minőségben készítették. Egy későbbi XVII. századi árszabályzat is különbséget tesz „Eöreg három szögű nagy lakat” — amelyet hetven pénzen adnak és az „alávaló” háromszögletű lakatok között, amelyeket viszont már 6—8 pénzen, azaz dénáron meg lehetett vásárolni.³⁶ Mindebből egyenesen következik, hogy az elkészített termék minőségének vizsgálatán keresztül csak nagyon kétes értékű eredményekre juthatunk egy-egy lakatoscéh fejlettségére vonatkozóan.

A XV. századi emlékek ásatása során felszínre került lakatosipari remekek között találkoztunk már nagyméretű C-rugós láda-, asztalzárakkal is. Ezek hossznegyszögű, kissé kinyíló zár fenéklemezre épültek. A kulcslyuk körül V-alakban hajlított kulcsvezetővel szereltek, „amely igen ügyesen a kulcslyuk felé vezeti a sötétben keresgélő kezét”.³⁷ E szerkezeti rendszerek vizsgálata mutatja, hogy a XIV. századi primitív zárok továbbfejlesztésével állunk szemben. Hogy megállapításunk mennyire igaz, mutatja a Magyar Nemzeti Múzeum vályúládájának zárszerkezete is.³⁸ Mindkét szerkezetnél a zár főtengegyével megegyezően két kar húzódik végig. Ezek a karok a zavartalan reteszelést biztosítják. A két reteszelő kar között mozgó tengelyre szegezelve találjuk a reteszmozdító kart. A kulcs taraja nyitáskor ennek feszül neki, s azt viszonylag csekély nyomásra elmozdítja. Amíg a XIV. században a reteszelő karokat e karokkal párhuzamosan futó lemezszerkezet rugóztatta, addig a rugózást a XV. században nagyméretű C-alakban meghajtott rugók biztosítják. Ennek működése a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvébe 1912/35-2 szám alatt bejegyzett zárszerkezeten nagyon jól megfigyelhető. (57. ábra)

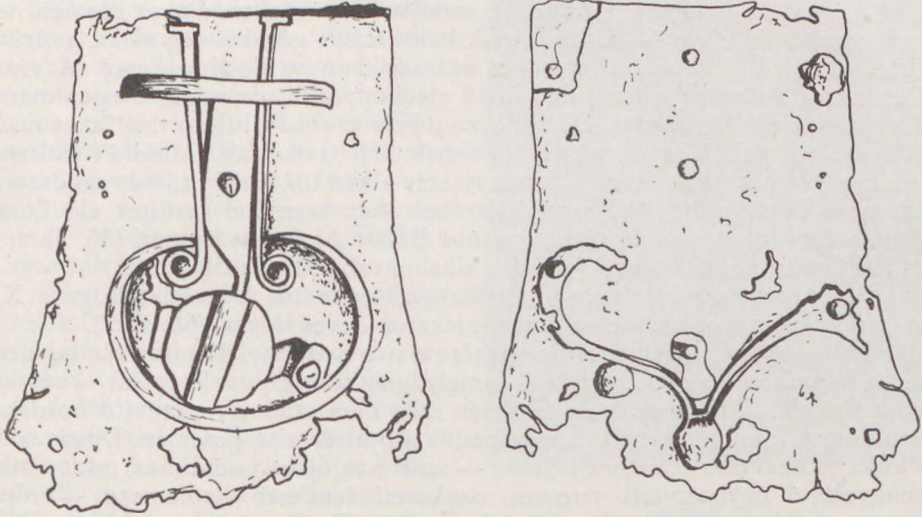
A XV—XVI. századi zárszerkezetek nagyon szép példányát szemlélhetjük a bártfai könyvszekrényen is, amely azonban felépítését illetően inkább a XVI. századhoz kapcsolódik, s ezért mechanizmusára nem térünk ki. (XXVIII. t.)

A XV. századi zármechanizmusokra vonatkozó ismereteinket jelentős mértékben növeli a Hunyadi Mátyás uralkodása alatt (1458—1490) készített nagyméretű lakatunk. Mivel e lakatosipari termékkel már 1958-ban részletesen

³⁶ Nagy I., MTT 18(1871) 229.

³⁷ Bárány I., i. m. 2.

³⁸ Temesváry F., FA 12(1960) 208.

57. ábra

foglalkoztam,³⁹ ezért ezen a helyen csak annyiban térek ki rá, amennyire a XV. századi zárszerkezeti rendszereket összefoglaló munkánk ezt feltétlenül megköveteli.

A lakattest tüzetes megvizsgálása azt mutatja, hogy a mozgó alkatrészek borítékja zárlemezről készült. Az egész boríték, de különösen a körületes képző lemezek egyenetlenül kovácsoltak, ami a darab eredetiségéről alkotott véleményünket támasztja alá. A lakattest mélysége egész terjedelmében kettéválasztott, és mindkét részen azonos megmunkálású szerkezeti rendszer működött. (55. ábra 3.) Mechanizmusa a XVI. századi zárszerkezeti rendszerekkel mutat rokonságot. A lakat nyelvcsapját és nyelvcsapját állandó megfeszítés alatt tartó rugó egyszerű meghajlított és edzett lemezből áll, amely a fenekére szegecselt két állvány között mozog. A lakat biztosítását csupán három csap nyújtja. A nyelvcsap szabályos mozgását a bűjtőt helyettesítő vezető sín biztosítja. A két szerkezeti rendszert elválasztó kovácsolt vaslemezről, mindkét irányban, hengeres, kissé elvékonyodó 50 mm hosszú köldökcsoport áll ki. A lakatház két oldalán hossznegyszögű, hasáb alakú kulcsházat figyelhetünk meg. Ezen kulcsházon találjuk feltüntetve a lakat keletkezésének évét, a kor divatjának megfelelően megmunkált, bevéssett 1479-es évszámot. (55. ábra 1.) A lakatház egyik oldalán, ahol a kengyel a lakattestbe nyúlik, felforrasztott, reneszánsz ízlésű címerpajzsban négyküllős rozettát utánzó aggyal díszített címerképet láthatunk. (55. ábra 2.) A keréktalpon 12 vörösrézrel kivert körgyűrűt figyelhetünk meg. Hasonló megmunkálása a kerékagyat jelképező négyszirmú levéldísz középső része is. Szerencsés körülménynek mondható, hogy a címer tulajdonosát névleg is ismerjük. Pyber Benedek címere ez, aki Mátyás királytól 1476. június 11-én Budán címeres nemeslevelet kapott.

³⁹ *Ua.*, FA 10(1958) 162.

A lakat két kulccsal működött, azonban készítési módjukat illetően nem egykorúak. (55. ábra 4—5.) Az egyik kulcs átfúrt gömbsüveg alakú gyűrűvel ellátott, amely forma csak későbbi századokban válik általánossá. A rézzel forrasztott kulcsszár a taraj felé kissé elvékonyodik, de végig üreges marad. Taraja gyengén lépcsőzött, előlről három helyen simán híjazott. A lakat másik kulcsát, bár primitívebb, mégis újabbnak kell tartanunk. Mindkét kulcsnak jellemzője a hozzávetőlegesen fordított szív alakú fül, amely tüskés módszerrel kapcsolódik a szárhoz.⁴⁰ Hasonló darabok szép számmal kerültek elő Leszih Andor Muhin végzett ásatásai, továbbá Bálint Alajos nyársapáti (56. ábra 3.) és Éri István nagyvázsonyi feltárása alkalmával. (50. ábra 8—11.)

A nagyvázsonyi és nyársapáti ásatások egyaránt igazolják, hogy a XV. században már megjelennek a tornyos lakatok egyes típusai (56. ábra).

E lakatok lényegének ismertetésére a nagyvázsonyi Kinizsi vár hengeres testű, kisméretű tornyos lakatját — amely igen korai típust képvisel — vesszük vizsgálat alá. A hengeres test felületén még nem találunk merevítő bordákat, de ezeknek kifejlődését már érzékelhetjük a boríték alsó peremén. Ugyanakkor a kulcslyukkal ellentétes borítékrész — amely valójában nem más, mint a lakat kengyelével egybeépített reteszes szerkezeti rendszer alaplemeze — olyan megmunkálást kapott, amely sokban hasonlít az állatfigurás lakatok kidolgozásához. A vázsonyi lakatnak mindkét tornya — nevezhetjük kengyeltartónak is, — a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található lakatokhoz hasonlóan rögzített. (54. ábra 8—11.) Készítési technikáját illetően megállapíthatjuk, hogy a torony a lakat testével együtt készült egyetlen lemezből, s csupán a torony oldalfalait záró borítékrész utólagosan felforrasztott. Ezzel az eljárással a lakat szilárdságát lényegesen fokozni tudták. Ezen a helyen utalnunk kell arra, hogy a népvándorlás korának, sőt a koraközépkori állatfigurás lakatoknak gyakran csak az egyik kengyeltartója rögzített, míg a lakat másik oldalán elhelyezkedő kengyeltartó a lakat reteszes szerkezeti rendszerével egybeépített. A XV—XVII. századi tornyos lakatoknál viszont nem a kengyeltartó torony mozdul el, hanem a lakat szerkezeti rendszerével egybeépített kengyel. (54. ábra 12.) Mint érdekességet említhetjük, hogy a boríték azon részén, ahol a lakat reteszelő szerkezeti rendszere a lakattestbe hatol, a zárólemez süllyesztett. (54. ábra 13.) Ez a zárólemez valójában négyes osztatú, vállperemes kiképzésű, mint ahogy ez a dolgozatunkban közzétett lakatunk esetében is egészen jól látható. Természetesen a XV—XVII. század folyamán a négyes osztás nem törvényszerű. Gyakran találkozunk két-három vasmagos szerkezeti rendszerekkel is.

A tornyos lakatoknak fentebb ismertetett típusait reteszes szerkezeti rendszerű, vállperemes lakatoknak nevezzük. Ezeknél a lakatoknál a reteszelő szerkezeti rendszer alaplemeze 1—4-ig, nagyon ritkán ennél több vasmagot szerelnek fel, amelyekre viszont a vasmagtól elálló 2—2 rugót dolgoznak rá. E lakatok működési elvét bemutató ábránkon 4 vasmagos szerkezeti rendszert láthatunk. Amikor a lakatot zárni akarjuk, a kengyelt, illetőleg a vasmagokat szabályos helyzetbe hozzuk és a szerkezeti rendszert a lakat testébe nyomjuk. A vasmagtól ék alakban elálló rugók a vállperemek hatására összenyomódnak,

⁴⁰ A megközelítőleg fordított szív alakú fül meglétét igazolja még az olasz Palma Vecchio (1480—1528) „Sacra Conversatio” c. festményének ábrázolása is. (XXVI. t. 5.) Vö. *Gombosy Gy.*, Magyar Művészet 4(1928) 353.

és teljesen a vasmaghoz simulnak. Amikor a reteszlemezek végei túlhaladtak a vállperemen, hirtelen szétnyílnak és a reteszelés bekövetkezett. A hengertest másik oldalát lezáró boríték részben találjuk a kulcslyukat. Ezen keresztül lehetett ismét — tolókulcs segítségével — a reteszlapokat összeszorítani és ezáltal a kireteszelést végrehajtani.⁴¹

Meg kell röviden emlékeznünk a tolókulcsokról is, mivel a XV. századi ásatási anyagban ezeket csaknem mindenkor megtaláljuk. (56. ábra 1.)

A tolókulcs a retesz, vállperemes szerkezeti rendszer mindenkor tartozéka. A XII. századtól a XIX. századig egyaránt alkalmazásban van. Előfordulásukat a hengeres, tornyos lakatok mellett elsősorban a béklyó-

lakatokkal kapcsolatban tudjuk kimutatni. Mivel készítésük rendkívül egyszerűnek bizonyult, használatuk nagyon elterjedt. Ezeknél a kulcsoknál is elhatárolhatjuk ugyan a kulcs fülét, szárát, taraját, azonban az egyes daraboknál a valóságban alig van különbség a főrészek között. Különösen a primitív darabok esetében láthatjuk, hogy a kulcs füle egyben a szára is. A tűzben hevített izzó vasat az iparos laposra kalapálta, majd a vas végén alig 30–40 mm hosszúságú hajtással kiképezte a kulcs taraját. Ezután a lakat szerkezeti rendszerébe épített vasmagok számának megfelelően négyszögletes, hossz-négyszögű, ritkábban alakos — szaknyelven kanyarékos — alakban hízta. Előfordulnak azonban a magyar falu ásatásokon olyan darabok is, ahol a külön kidolgozott taraj elmarad. Ebben az esetben a kulcs taraját a szárra felforrasztott merőleges tuskék pótolják.

A lakatok egyik fő típusa a XV–XVII. században a csónak idomú lakat. (54. ábra 1–3.) Arányaikat illetően nincs lényeges eltérés a korábban ismertetett lakatoktól, azonban szerkezeti rendszerük új felépítésű. A lakat testét hozzátétőlegesen csónak alakúvá hajtott egyszerű lemez képezi, amelynek mindkét oldala félkör alakú lemezzel lezárt. A rézzel forrasztott, 2–3 mm vastag boríték lemez jelentős szilárdságot biztosít. A megfigyelések szerint ezeknek a lakatoknak kengyeles kiképzését általában az aszimmetria jellemzi. Alig néhány milliméter széles durván kovácsolt kengyelének kengyelcsapja oldal hízású. A boríték külső felülete gyakran teljesen sima, azonban a XV. század második felében és főleg a XVI–XVII. században ezeken is megjelennek a merevítőbordák. Ezen utóbbi típus közül a Magyar Nemzeti Múzeum 57.920 szám alatt bejegyzett példánya az ország egyik legszebb darabjának tekinthető.

58. ábra

⁴¹ A középkori, korai újkorai kulcsokat négy fő csoportba osztjuk: az egyszerű vagy normál kulcsokra, spirál, csúsztató és tolókulcsokra. A csúsztató kulcsok használata elsősorban a XVI. századot jellemzi, míg a tolókulcs 1000 éven keresztül kíséri népünk életét.

Dolgozatunk lezárásakor meg kell állapítanunk, hogy a kulcstípusok és zármechanizmusok XII–XV. századig végbement fejlődését követve számos olyan kérdéssel találkozunk, amelyekre megnyugtató feleletet adni ez idei ismereteink alapján nem tudunk. Egyik igen érdekes és megoldásra váró feladatnak tartjuk a besztecerbányai Szent Pétert ábrázoló kályhacsempének a vizsgálatát. Ugyanis ezt a darabot Hampel József és utána mások XV. századi készítménynek tartják, ugyanakkor a kályhacsempe kulcsábrázolása későbbi formát mutat. (58. ábra) Hasonló kályhacsempe előkerült még a füleki vár feltárásakor is.⁴² A feltáró a csempét XV. századnak határozza ugyan meg, de elmondja i. m. 25. oldalán „Szent Pétert ábrázoló csempe is előkerült, de egész kis töredékben (i. m. XLIV. t.). Az ábrázolásból mindössze a kulcs tolla és az aureola ívének részlete maradt meg. Megoldást erre is a besztecerbányai csempék között találunk. Eltérést csupán a kulcs szárának oldal híjazásában találunk”. Akkor nyilvánvalóan kitűnik, hogy az ásatót a datált besztecerbányai kályhacsempék befolyásolták leletének meghatározásakor. Ugyanis a félkör alakú bátyának egyéb leletanyaga a csempe XV. századi készítését nem erősítette meg. Éppen ezért, amíg az újabb régészeti feltárások, vagy összehasonlító művészettörténeti anyag nem állnak rendelkezésünkre, a kulcstípusok és zármechanizmusok XV. századi fejlődésének kutatását nem tartjuk lezártnak.⁴³

TEMESVÁRY FERENC

⁴² Kalmár J., A füleki vár XV–XVII. századi emlékei. RF II. 4. (Bp. 1959)

⁴³ A *Folia Archaeologica* 12(1960) kötetében a „Kulcstípusok és zár-mechanizmusok fejlődése a XII–XV. századig” című dolgozatunkból technikai okok miatt az ábrák leltári számai kimaradtak, ezért azokat most pótlólag közöljük. 49. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: sz. n., 2: 1876/330-7, 3: 1936/45, 4: 53.1015.16.-15.650 (Miskolc), 5: 57.796.c, 6: 1908/134-15, 7: 57.761.c., 8: 1911/89-2., 9: 57.765.c., 10: 57.800.c., 11: 1915/34-2., 12: 1906/86-125., 13: 1892/98-68., 14: 1896/11-2., 15: 53.1030.12-12.598 (Miskolc). 50. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: 1907/1-147., 2: 1902/55., 3: 1890/71., 4: 57.767.c., 5: 57.773.c., 6: 1908/134-13., 7: 53.1040-17.209., 8: 1906/86-126., 9: Miskolc sz. n., 10: 53.375.1. Miskolc., 11: Miskolc sz. n., 12: 1858/49., 13: 57.804.c., 14: Miskolc sz. n. 15: 1932/39-2. 51. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: 57.801.c., 2: 57.799.c., 3: 57.797.c., 4: 57.764.c., 5: 1931/8., 6: 57.827.c., 7: 1914/15-5., 8: 57.829.c., 9: 1898/118., 10: 1896/2-514., 11: 1909/83-7., 12: 1883/138-885., 13: 1907/2., 14: 1872/164-III-25., 15: 57.771.c. 52. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: 57.770.c., 2: 1883/138-880., 3: 57.849.c., 4: 1864/84., 5: 57.828.c., 6: 1895/137., 7: 1874/171-7., 8: 57.763.c., 9: 57.830.c., 10: 1909/83-8., 11: 57.762.c., 12: 1883/138-885., 13: 57.798.c., 14: 57.803.c., 15: 57.802.c. 55. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: 1876/73-2., 2: 1870/43-80., 3: 1933/87., 4: 1883/138-884., 5: 1910/119., 6: 1859/6-2/1., 7: 1896/2-512., 8: 1871/285-III-8., 9: 1859/6-2/2., 10: 57.776.c., 11: 1896/2-509., 12: 1872/164-III-24., 13: 1896/2-517., 14: 1895/51-69., 15: 1913/45. 56. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: 1916/58., 2: 1946/5., 3: 1906/103., 4: 1887/119-V-36., 5: 57.831.c., 6: 1882/31., 7: 1853/38-2., 8: 1876/96-2.

A jelen dolgozat szöveg közötti ábráin szereplő tárgyak leltári számai: 47. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: 1895/124-5., 2: 1896/2-510., 3: 1911/1-1., 4: 1940/27., 5: 1874/171-8., 6: 1908/134-14., 7: 57.838.c., 8: 1907/1-146., 9: 1866/86-III-2., 10: 1877/103., 11: 1931/29., 12: 1896/2-518. 48. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: 1902/77-3., 2: 1910/8-1., 3: 1909/36-1., 4: 1852/15-1., 5: 1910/8-2., 6: 1909/36-3., 7: 1909/36-5., 8: 1914/8-4., 9: 1910/8-5., 10: 1910/8-6., 11: 1847/45.M.2., 12: 57.822.c., 13: 1909/36-6., 14: 1909/36/4., 15: 1909/36-9. 49. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: 1910/117-3., 2: 1895/124-4., 3: 57.879.c., 4: 1932/41-3., 5: 57.721.c., 6: 57.730.c., 7: 57.725.c., 8: 57.726.c., 9: 57.728.c., 10: 1902/42-22., 11: 57.813.c. 12: 1870/203-1., 13: 53.1011.120-14.720 (Miskolc), 14: 1870/203-1., 15: 57.812.c., 16: 1906/7-4., 17: 57.825.c., 18: 57.826.c., 19: 1913/52-3., 20: 57.824.c., 21: 57.837.c., 22: 1874/1-311., 23: 57.722.c., 24: 57.732.c., 25: 57.723.c., 50. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: 1853/43-1., 2: 53.1011.122-13.717 (Miskolc), 3: 1914/156-2., 4: 57.915.c., 5: 1928/78., 6: 53.1001.8.-11.305 (Miskolc), 7: 1908/134-18., 8: 57.740.c., 9: 57.741.c., 10: 57.738.c., 11: 53.1040/43.-17.211 (Miskolc). 52. ábra: MNM

ENTWICKLUNG DER SCHLÜSSELTYPEN UND SCHLOßMECHANISMEN VOM XV. JAHRHUNDERT AN

Bevor wir uns mit dem aus dem XV. Jahrhundert stammenden Material der schlossergewerblichen Sammlung des Ung. Hist. Museums eingehender beschäftigen, müssen wir darauf hinweisen, daß wir dieses Thema bereits in unserer „Entwicklung der Schlüsseltypen und Schloßmechanismen vom XII—XV. Jahrhundert“ betitelten Arbeit (Folia Arch. Band XII.) angeschnitten haben. Es scheint uns nötig dies zu betonen, da mehrere zum Erfassen unserer Arbeit notwendige Fragen bereits dort erörtert wurden. Wir müssen es jedoch erwähnen, da wir in Überprüfung der schlossergewerblichen Sammlung aus dem XV. Jahrhundert in erster Linie unsere Aufmerksamkeit auf die Untersuchung solcher Fragen konzentrieren, deren Wichtigkeit Kunsthistoriker, welche sich mit der Schmiedekunst beschäftigten, wohl anerkannten, sich jedoch infolge fehlender Fachkenntnisse damit begnügten, die Frage nur aufzuwerfen.

Das schlossergewerbliche Material aus dem XV. Jahrhundert zeigt, daß sich trotz dem Vorherrschen des gotischen Stils — bei Vorzug der altgewohnten Formen — eine neue Richtung bemerkbar macht, die die Sozietät der Gewerbetreibenden vor immer größere Aufgaben stellt. Wie weitgehend die Schlossermeister den neuen Ansprüchen Genüge tun konnten, läßt sich noch nicht genau sagen. Es steht indessen fest, daß der Übergang im Westen glatter vor sich ging, denn die Entwicklung des Gewerbes stand auf ungleich höherer Stufe. Leider dürfen wir in Ungarn nicht mit diesem Grade der Entwicklung rechnen und auch das, was tatsächlich existiert hat, können wir dem heutigen Stande der wissenschaftlichen Forschung gemäß lediglich in beschränktem Maße nachweisen. So können wir also die auf dem Forschungsgebiete auftretenden Unverhältnismäßigkeiten dem Wesen nach nur abschwächen, doch nach einer Forschungsarbeit von nur einigen Jahren dürften wir auch nicht mehr anstreben.

Die schönsten Stücke unserer schlossergewerblichen Sammlung stammen aus dem XV. Jahrhundert. Diese zu untersuchen und in eine Entwicklungsfolge zu ordnen, erscheint uns — hauptsächlich durch die Hilfe des glaubwürdig aus altersbestimmenden Schichten stammenden, archäologischen Materials — wesentlich erleichtert. Das Übergewicht der Schlüsselfunde gegenüber den Schloßkonstruktionen ist auch für dieses Jahrhundert bezeich-

Történeti Múzeum. 1: 57.910.c., 2: 57.782.c., 3: 57.780.c., 4: 1907/1-145., 5: 57.914.c., 6: 57.906.c., 7: 57.904.c., 8: 57.908., 9: 57.903., 10: 57.905.c., 11: 57.909.c., 12: 57.784.c., 13: 57.787.c., 14: 57.779.c., 15: 57.757.c., 16: 57.783.c., 17: 57.778.c., 18: 57.783.c., 19: 57.786.c., 20: 57.785.c. 53. ábra: 1: 57.875.c., 2: 57.871.c., 3: 57.869.c., 4: 57.854.c., 5: 57.866.c., 6: 57.863.c., 7: 57.867.c., 8: 57.870.c., 9: 57.865.c., 10: 57.918.c., 11: 57.864.c., 12: 57.857.c., 13: 57.858.c., 14: 57.874.c., 15: 57.860.c., 16: 57.872.c., 17: 57.877.c., 18: 57.859.c., 19: 57.868.c., 20: 57.861.c., 21: 57.873.c., 22: 57.793.c., 23: 57.856.c., 24: 57.834.c., 25: 57.889.c., 54. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: 57.895.c., 2: 154/1888-2., 3: 57.891.c., 4: 57.876.c., 5: 57.897.c., 6: 57.896.c., 7: 57.885.c., 8: 57.950.c., 9: 57.911.c., 10: 57.912.c., 11: 57.747.c., 12: sz. n., 13: sz. n., 14: 57.893.c., 15: sz. n., 16: sz. n., 17: 57.1036.c., 55. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1—5: 57.947.c. 56. ábra 1—6: sz.n. (Nyársapát.) 57. ábra: MNM Történeti Múzeum. 1: 1912/35-2.

nend, doch mildert die sprunghaft anwachsende Produktion des XV. Jahrhunderts das für frühere Jahrhunderte charakteristische Mißverhältnis sichtlich. So übermittelt uns die Vergleichung des in unseren Studienkreis gehörenden Fundmaterials mit den Konstruktionsmechanismen der erhalten gebliebenen kunsthistorischen Gegenstände bereits ein verhältnismäßig treues Bild der Schlüsseltypen und Schloßkonstruktionsmechanismen des XV. Jahrhunderts.

Um die Wende des XIV—XV. Jahrhunderts beginnt man die Schlüsselringe mit Rosetten zu verzieren. Die Gliederung des Ringes zeigt in den meisten Fällen die Form eines geneigten Kreuzes. Dieses ist vielfach asymmetrisch und der Zwischenraum zwischen den Speichen nicht gleichmäßig, also fällt auch die Größe der einzelnen Teile verschieden aus. Der Ring unseres Schlüssels aus der Orsó-Gasse aus der gleichen Zeit weist jedoch eine regelmäßige Kreuzform auf.

Für die entwickelten Gewerbetchnik des XV. Jahrhunderts zeugen die an den Taufbecken von Lőcse und Késmárk im Rahmen von Darstellungen des hl. Petrus abgebildeten Schlüssel. Auf dem 1472 fertiggestellten Taufbecken von Késmárk nahm der Meister die bereits allgemein verbreiteten Typen zum Vorbild.

In der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts erscheint in Ungarn ein neuer Schlüsseltyp. Diese Form stammt in Wirklichkeit direkt von dem oben erörterten, gegitterten Schlüssel ab. Sein Auftauchen bezeugt auch der Schlüssel des Bücherschranks von Bártfa (zweite Hälfte des XV. Jahrhunderts). Die Raute des neuen Types behält in den meisten Fällen ihre mehr oder weniger zylindrische Form, doch ist der Innenraum mit einer gotischen Rosette geziert. Auf dem Scheitelpunkt der Raute finden wir bei fast jedem Exemplar das Öhrchen für den Schlüsselhalter. Unseren Beobachtungen zufolge wurde das Öhrchen — sowie auch die Raute selbst — auf verschiedene Weise verfertigt; man verwendete zu dem Zweck zweierlei Eisen: im allgemeinen gebräuchlich war der vollkommen glatte, polierte Eisenstab, aber auch Formeisen wurde nicht selten verwendet.

Den Deckring finden wir auch bei den Rosettenschlüsseln, doch sind in Vergleich mit den Ringen des XIV. Jahrhunderts gewisse Abweichungen wahrzunehmen. Vor allem können wir die Feststellung machen, dass der dornartige Abschluss der Raute in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts bereits mit Kupfer in das Rohr eingelötet wurde. Dieses Verfahren, obwohl feiner, als das ehemalige Schweißen, erforderte noch immer die Verdeckung durch den Spannring. Diese Ringe wurden im XVI. Jahrhundert zu sechsmal auch achteckiger Form gestaltet.

Zu Ende des XV. Jahrhunderts erscheint an einigen der gotischen Rosettenschlüssel der Schaftdorn. Die Schlüssel von Alcsút bieten hierfür schöne Beispiele. Der im Schaft angebrachte, innere Dorn ist — abweichend von den Typen späterer Jahrhunderte — nicht in der Mitte des Schaftes befestigt, sondern führt durch die ganze Schaftlänge hindurch und ist mit dem Rautenabschluss verarbeitet. Unserer Vermutung nach verbreitet sich das bereits Ende des XV. Jahrhunderts aufkommende System des inneren Schaftdornes erst im XVI. Jahrhundert in größerem Ausmaße. Diese Art der Herstellung beschränkt sich vorwiegend auf Oberungarn.

Die kleinen Schlüssel aus unserer Sammlung schlossergewerblicher

Gegenstände, die aller Wahrscheinlichkeit nach zu Hängeschlössern und kleineren Kassetten gehörten, zählen zum Großteile zu den Erzeugnissen des XV. Jahrhunderts. Auf Grund unserer Beobachtungen kommen wir zu dem Schlusse, daß in den Schloßkonstruktionsmechanismen der Hängeschlösser, kleiner Kassetten und Truhen aus dem XII—XIV. Jahrhundert eigentlich keine wesentliche Änderung eingetreten ist. Gerade darum würde es zu unrichtigen Schlüssen führen, wollten wir bei der Zeitbestimmung dieser kleinen Exemplare das Entwicklungsstadium des Bartes berücksichtigen.

Unserer Meinung nach erscheint der kleine Schlüsseltyp mit geschlitztem Schaft bereits im XIV. Jahrhundert. Auch bei ihm finden wir am Oberteil des Schaftes den zylindrischen oder eckigen — in mehreren Fällen auch kanne-lierten — Deckring.

Ebenso wie in früheren Zeiten, bildet auch im XV. Jahrhundert das Eisen das vorwiegende Schlüsselmaterial, doch finden wir auch Exemplare aus Bronze. Diese ahmen die Form der für das gegebene Jahrhundert bezeichnenden großen Schlüssel nach. Es ist bemerkenswert, daß die Rauten der gegossenen Schlüssel in den meisten Fällen asymmetrische Form aufweisen. Die begriffs-mäßige Hauptachse der Schlüssel fällt mit der Achse des Schaftes nicht in eine Linie.

Im XIV. Jahrhundert erscheint auf ungarischem Gebiete der dreilappige, Ende des Jahrhunderts der mehrlappige Schlüssel. Gleichzeitig wird auch die Verzierung der Rauteninnenfläche häufiger. Die Prüfung des einen oder anderen vom Ende des XV. Jahrhunderts stammenden Stückes verrät, da wir Erzeugnisse früherer Jahrhunderte in geänderter Form um nicht zu sagen modernisiert — vor uns haben. Die Spuren der nachträglichen Bearbeitung der Rauteninnenfläche sind in vielen Fällen deutlich sichtbar. Man wendet bereits eine von der Rautenachse nach rechts und links abbiegende Voluten-verzierung an, ja, der Treffpunkt von Raute und Schaft wird rechts und links schneckenförmig gewunden ausgearbeitet.

Zu den schönsten Exemplaren der Schlüsseltypen aus dem XV. Jahrhun-dert zählen die kleinen spätgotischen Schlüssel. Gelegentlich ist die Raute durch eine dünne Platte in zwei Teile geteilt, auf welcher beiderseitig gotische Minuskeln sichtbar sind.

Nach Erörterung der hervorragenden Schlüsseltypen des XV. Jahr-hunderts wollen wir nun mit Hilfe der uns zu Gebote stehenden Schloß-konstruktionsmechanismen unsere diesbezüglichen Kenntnisse zusammen-fassen. Um die Frage ins rechte Licht zu setzen, nehmen wir nun die an dem Gitter eines Sakramentshäuschens aus dem XV. Jahrhundert angebrachte Schloßkonstruktion unter die Lupe. Es ist besonders bemerkenswert, daß der Federmechanismus aus zwei Blechen besteht, die aus je einer — von der Längsachse rechts und links aufgenieteten — Federzunge bestehen.

In der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts erscheinen in Ungarn die Typen der sog. „Broche“-schlösser. Sie sind, was ihre Konstruktionsmecha-nismen und das Material anbelangt, äußerst verschieden. Wir können sie in zwei Hauptgruppen teilen: aus Eisen bestehende Stücke mit Gleitschlüssel und aus Bronze gegossene, einfache „Broche“-Schlösser. Die dominierende Form stellen die Eisenschlösser dar. Die Sicherungsbleche konnten mit Hilfe des Gleitschlüssels umgangen werden. Dieser Schlüsseltyp besteht im Gegensatz

zu den Normalschlüsseln aus zwei Hauptteilen; diese sind der Ring, und der übergangslos vom Ring ausgehende Bart. Der Bart selbst besteht aus zwei Teilen; der obere Teil dient dem gleichen Zweck wie die gebrochenen Bärte der Normalschlüssel; der untere Bartteil besorgt das Öffnen u. zw. drückt die Gabelung den Riegelsicherheitsmechanismus des Schlosses zusammen, worauf der Bügel aus der Seite des Schlosses einfach herausgezogen werden kann.

Unter den Schloßkonstruktionen des XV. Jahrhunderts bilden die Fesselschlösser einen besonderen Typ. Diese sind meistens zylindrisch geformt und seitlich mit Verstärkungsrippen versehen. Bei einigen Exemplaren wurde der Riegelmechanismus mit Gleitschlüsseln geöffnet, bei anderen wiederum mit Hilfe der aus späteren Jahrhunderten so gut bekannte Schubschlüssel.

Eine eigene Gruppe der Fesselschlösser stellen die Spiralfederschlösser dar. Bei diesen Schlössern können wir im Mittelpunkt des Zylinderskörpers einen parallel mit der Hauptachse liegenden Eisenkern beobachten, der mit einer kräftigen Federung in Verbindung steht. Der Eisenkern ist ein zylindrischer Dorn, der mit einem hohen Spiralgang versehen ist. Dementsprechend bildet eine in Schraubenlinie gearbeitete Spiralganghülse den Schlüssel.

Anläßlich der Freilegung von dörflichen und städtischen Material-Kulturen aus dem XV—XVII. Jahrhundert kamen auch Schlösser in bedeutender Anzahl ans Tageslicht. Die Schlösser zeigen sowohl rechteckige als auch dreieckige Schiffchenform, auch finden wir solche, die den auch aus späteren Jahrhunderten wohlbekannten Turmschlössern gleichen. Die wissenschaftliche Bearbeitung der Stücke blieb jedoch in den meisten Fällen aus.

Die Ausgrabungsfunde, das kunstgewerbliche und in geringerem Maße auch das Urkundenmaterial zeugen dafür, daß die Schlösser von rechteckiger Form im XV. Jahrhundert erschienen sind. Sie weisen durch Jahrhunderte hindurch rechteckige oder ziegelförmige Gestalt auf. Den Beobachtungen nach war bei den ersten Exemplaren der die beweglichen Bestandteile umfassende, dünne Schloßkasten äußerlich ganz glatt. Im Laufe des XV. Jahrhunderts jedoch erschien an der Außenseite des Schlosses die Schlüsselführung. Im XV. Jahrhundert finden wir sie noch an der linken Seite des Schlosses, also asymmetrisch auf dem Schloßkasten angebracht. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts jedoch beginnt die Schlüsselführung nach dem Mittelpunkt des Schlosses zu wandern. Die im XV. Jahrhundert so häufige Rhombenform verliert sich Mitte des XVI. Jahrhunderts endgültig und nimmt zylindrische Gestalt an. Die Ausarbeitung zeigt, daß die Schlösser auf primitive Art und dutzendweise hergestellt wurden, vorwiegend für Fronbauern und einfache Leute. Bei diesen Schlössern begegnen wir dem geschweiften Dorn nicht einmal in Ausnahmefällen; der Sicherung dient nichts anderes, als die Formgestaltung der Schlüsselführung.

Die zweite Hauptgruppe der Schlösser vom XV—XVII. Jahrhundert bilden die dreieckigen Exemplare. Der Konstruktionsmechanismus der dreieckigen Schlösser weicht von den Mechanismen der rechteckigen Exemplare kaum ab, ja die Ähnlichkeit zwischen den zwei Schloßtypen ist augenscheinlich. Die Analyse des von Ausgrabungen im Gebiet des Karpatenbeckens stammenden Materials spricht entschieden dafür, daß diese zwei Typen durch Jahrhunderte hindurch nebeneinander bestanden.

Die Ausgrabungen von Nagyvázsöny und Nyársapát bezeugen gleicher-

maßen, daß einige Typen der Turmschlösser bereits im XV. Jahrhundert erscheinen. Wir wollen nun — um das Wesen dieser Schlösser zu erläutern — das kleine zylinderförmige Turmschloß der Kinizsi-Burg in Nagyvázsony in Augenschein nehmen. Das Stück repräsentiert einen sehr frühen Typ. An der Oberfläche des zylindrischen Körpers finden wir noch keine Verstärkungsrippen, doch können wir ihre beginnende Entwicklung am unteren Rande des Kastens bereits wahrnehmen. Gleichzeitig aber zeigt der dem Schlüsseloch entgegengesetzte Kastenteil — der in Wirklichkeit des Grundblech des dem Bügel angearbeiteten Riegelmechanismus ist — in seiner Ausarbeitung viel Ähnlichkeit mit den Tierfiguren-Schlössern. Beide Türme — wir können sie auch Bügelhalter nennen — sind fixiert. Ihre Herstellungstechnik betreffend können wir feststellen, daß Turm und Schloßkörper aus ein- und demselben Blech gefertigt wurden und lediglich der die Seitenwände des Schlosses schließende Kastenteil nachträglich aufgelötet wurde. Interessant ist, daß an dem Teil des Kastens — dort, wo der Riegelmechanismus in das Schloß eindringt — das Schloßblech versenkt ist. Dieses Schloßblech ist viergeteilt und mit Ansatzrand versehen, so wie dies das in unserer Arbeit veröffentlichte Schloß ganz deutlich zeigt. Diese Vierteilung kommt im Laufe des XV—XVII. Jahrhunderts natürlich nicht ausnahmslos vor, wir stoßen Häufig auch auf Konstruktionsmechanismen mit zwei bis drei Eisenkernen.

Die oben erörterten Typen der Turmschlösser nennen wir Schlösser mit Riegelmechanismus und Ansatzrand. Ihr ständiges Zugehör bildet der Schubschlüssel. Er wird vom XII—XIII. Jahrhundert an bis zum XIX. Jahrhundert gleichermaßen verwendet. Sein Vorkommen können wir, abgesehen von den Turmschlössern hauptsächlich in Verbindung mit den Fesselschlössern nachweisen. Da sich ihre Erzeugung als einfach erwies, waren die Schubschlüssel überaus verbreitet.

Unter den Schlössern des XV—XVIII. Jahrhunderts stellt das schiffchenförmige Schloß einen Haupttyp vor. In seinen Ausmaßen weicht es von den früher erörterten Typen nicht wesentlich ab, doch ist sein Konstruktionsmechanismus von neurartigem Aufbau.

Abschließend müssen wir konstatieren, daß wir bei Verfolgung des Entwicklungsganges der Schlüsseltypen und Schloßmechanismen vom XII—XV. Jahrhundert auf zahlreiche Probleme stoßen, auf die wir bei dem Stande unserer jetzigen Kenntnisse keine befriedigende Antwort erteilen können. Aus diesem Grunde können wir die Erörterung des Entwicklungsganges der Schlüsseltypen und Schloßmechanismen aus dem XV. Jahrhundert bis zum Eintreffen neuerer Ausgrabungsfunde oder vergleichenden kunsthistorischen Materials nicht für abgeschlossen halten.

A NAGYKANIZSAI VÁR KÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉI

Kerámia-kutatásunk, s ezen belül kályhacsempe anyagunk vizsgálata, az utóbbi másfél évtized alatt komoly lendületet vett. Ezt nagyban elősegítette, hogy tervszerű ásatásainkból nagy mennyiségű és változatos kerámiai anyag gyűlt össze. A korábban ismert, nagyrészt szórványosan előkerülő kályhacsempéink is pontosan megfigyelt, hiteles rétegekből előkerülő emlékanyaggal gazdagodtak. Ez tette lehetővé, hogy az elmúlt évtized folyamán, az írott forrás- és ábrázolás anyagot is szem előtt tartva, sorra lehetett venni a magyar fazekas—kályhás mesterség fejlődésének felvázolását, s ezen belül a nagy központi műhelyek kialakulásának, kapcsolatainak, hatásának vizsgálatát, valamint a vidéki műhelyek elkülönítését is.¹

Ennek a munkának további finomításához szeretnénk hozzájárulni. Az alábbiakban ugyanis olyan kályhacsempékről számolunk be, amelyek részint anyagukban, részint díszítésmódjukban eltérnek az eddig ismertektől, s így a magyarországi leletanyagban elkülönülő csoportnak látszanak.

Nagykanizsán 1954—1957 között a Gyümölcsszeszipari Vállalat gyár-épülete alatt és közvetlen környezetében a kanizsai vár legkorábbi, XV. századi épülete fal- és alapozásmaradványainak feltárása folyt.² A törmelékből és korabeli középkori feltöltésből kerültek elő — máshonnan is ismert kályhacsempe töredékekkel együtt — e dolgozat tárgyát képező mázatlan kályhacsempék darabkái is. (XXIX—XXX. t.)

A töredékekből megállapíthatóan e kályhacsempék jól iszapolt, homokkal soványított agyagból készültek. Színük világos szürkés-sárga. Jó égetésűek. Legtöbbjük áttört előlapú volt (XXIX. t. 1—13., XXX. t. 1, 3—6, 8—10, 12.), de néhány zárt előlapú kályhacsempéhez tartozó töredék is előkerült. (XXX. t. 2, 7.)

Az áttört előlapú töredékek egy része gótikus mérműveket mutat, (XXIX. t. 1—12.) más részén pedig ember- és állatábrázolás látható. (XXX. t. 1—10, 12.) Az előbbieket nagyrészt kerek formájú, küllös rózsablak részletei, (XXIX. t. 1, 3, 5—8.) de akad közöttük ún. számárhátív (XXIX. t. 2.) és középső osztóléc darabja is. (XXIX. t. 10.)

Hasonló díszítésű más töredékek is előkerültek az ásatáson. Ezek azonban

¹ Itt csupán az utóbbi években megjelent néhány ide vonatkozó tanulmányra kívánunk utalni: *Holl I.*, Arch. Ért. 79(1952) 183—185.; *Voit P.*—*Holl I.*, BpR 17(1956) 108—138.; *Méri I.*, Arch. Ért. 84(1957) 187—204.; *Ua.*, Acta Arch. Hung. 12(1960) 331—360.; *Holl I.*, BpR 18(1958) 211—278.

² Arch. Ért. 83(1956) 101, 84(1957) 88.; Az 1956. év régészeti kutatásai. RF 9. (Bp. 1958) 46—47.; Az 1957. év régészeti kutatásai. RF 10. (Bp. 1958) 48. — A leletanyag közlésre átengedését Méri Istvánnak köszönöm.

kiképzésük módjában az országszerte ismert mérműves kályhacsempék csoportjába tartoznak.³ Zöld mázzal bevontak is akadnak közöttük. (XXIX. t. 1, 4.)

Az áttört mérművekkel díszített kályhacsempék közül egy háromszög alakú oromdíszből sikerült a legnagyobb részletet összeállítani. Előlapján a bordával tagolt szegélyből kiágazó mérművek csomkjai látszanak. Keretezéséhez kívülről a mérművekhez hasonló, domborúan kiképzett hurkos szalagdísz csatlakozik. (XXIX. t. 11.) Ez utóbbi — amely eddigi emléanyagunkban ismeretlen —, lehetséges, hogy a gótikus építészetből átvett kúszó levéldísz félreértett, sematikus ábrázolása.

A leletanyag másik csoportját az ember- és állatalakos töredékek képezik. Két emberarc-ábrázolásos töredék van. Közülük a nagyobb méretű kivágásokkal határolt, kezdetleges megmintázású emberfej. (XXX. t. 6.) A nyaknál törés nyomai látszanak. A fej fölfelé függőleges, domború felületű tagozatban folytatódik, ezért hihetőleg a csempe áttört előlapjának középső osztópálcája lehetett.⁴

A másik töredék, amelyen az arcábrázolásnak csak az alsó fele van meg, zárt előlapú kályhacsempéhez tartozott. A sima háttérből az arc erősen kidomborodik. (XXX. t. 2.) Megmintázása a másiknál valószínűbb. Az áll alatt magas nyakú ruha redőzötten ábrázolt gallérja látszik.

A leletanyagból még két áttört csempetöredék ismeretes, amely valószínűleg emberalakhoz tartozott. Az egyiken, feltehetőleg, lazán leomló ruha alsó részének redői látszanak; (XXX. t. 12.) a másik töredék bizonyára egy férfialak deréktól lefelé eső részét ábrázolja. (XXX. t. 10.) A szűk nadrágot viselő férfinak csak egyik combja van meg, térdig; rövid felső ruháját a derékon széles, bemélyített négyszögekkel tagolt öv fogja össze. Az övről a derék jobb oldalán valószínűleg tarsoly függ lefelé.

Az állatalakos töredékeken madáralakot — valószínűleg vízimadarakat — látunk. Négy töredék kiterjesztett szárnyú madár testének részleteit mutatja. Közülük kettő-kettő teljesen megfelel egymásnak, (XXX. t. 4—5, 8—9.) ami arra utal, hogy azonos préselő-mintán készült.⁵ Különbség csak az utólag kivágott áttörések formájában van. Itt viszont láthatólag az egymástól eltérő madáralakok között van egyezés a sima szélű, illetőleg a szárny alsó tollait bevágásokkal jelző áttörés módjában. (XXX. t. 5, 9.) Feltehető, hogy a csempé bal alsó sarkában elhelyezett kisebb és ugyanazon szegély mentén, de magasabban levő nagyobb madáralak azonos csempét díszített.

Ezeknél jóval nagyobb és másfajta madár fej- és görbülő nyakrésze maradt meg egy másik töredéken. (XXX. t. 1.) A nyak tollait ugyanúgy, mint a kisebb madáralak testének tollazatát is, pikkelyszerűen dolgozták ki.⁶ A XXX. t. 7. alatt bemutatott áttörtetlen csemperészleten ábrázolt domborodó felületű mintán is ilyen jelölést láthatunk.

³ A XXIX. t. 3. anyaga vöröses-barna színű.

⁴ Hasonló megoldás ismeretes a vasvári középkori kályhacsempék között: címentartó angyal feje mérműves osztópálcához kapcsolódik. Kádár Z., Művtört. Ért. 2(1953) 71. 3. kép.

⁵ A kályhacsempé töredékek egy részén egymással párhuzamosan haladó vonalak, a kályhacsempé negatívról átnyomódott farostlenyomatok látszanak. Valószínű, hogy a kályhacsempé előlapjának díszítését fából faragták ki, majd rányomkodott és kiégetett agyagból készítették a sokszorosításra alkalmas kályhacsempé negatívot.

⁶ Három töredéken (XXX. t. 4, 8—9.) a tollazat jelölése csak elmosódottan látszik.

A kályhacsempék pontos méreteit megállapítani nem tudjuk. A „kályha”-részek töredékei alapján azonban kétségtelen, hogy a díszítmények mintegy 20–22 cm széles, négyszögletű, illetőleg háromszögletű olyan csempék előlapján voltak, amelyeknek „kályha”-részét félhengeresen alakították ki.

Meg kell emlékeznünk egy zömök, alul kissé csonka, felül törött oszlop-szerű tárgyról. (XXX. t. 11.) Kúposan szűkülő talpából kinyúló testét két szakaszban hat-, illetőleg ötszögletű hasábbá faragták. A kályha felső részén alkalmazott, szabadon álló díszítmény lehetett.⁷

Fentiekből kitűnik, hogy a vizsgált csempék mintakincsének egy része — pl. a mérműves ábrázolásúak — rokonok az országszerte ismertekkel. Mivel pedig nagyobb központokból származó darabokkal (zöldmázás) együtt bukkannak fel, mintaképükkel is számolhatunk. Ám ezek a díszítésformák egyúttal sajátos egyéni vonásokat is mutatnak. (Pl. a szegélyhez csatlakozó hurkos szalag.) Az alakos ábrázolásúak között is akad olyan, amelynek fel-tételezhető korábbi mintaképe. (Redőzött ruha, övezett férfi stb.) Itt azonban a madáralakos ábrázolásokban még világosabban felbukkannak az általánostól elütő helyi sajátosságok.

Ha a bemutatott kályhacsempe-díszeket a készítmód szempontjából vizsgáljuk, azt látjuk, hogy e tekintetben messze elmaradnak a nagy műhelyek finom kivitelű alkotásaitól. Rajtuk több vonatkozásban is, mint pl. az alakok szegélyének és belső kiképzésének kontúros, a madarak tollazatának pikkelyes megoldásában stb. — határozottan a népművészet sematizáló hajlama mutatkozik meg.

Ehhez hozzá kell még vennünk, hogy valamennyi mázatlan, továbbá, hogy az agyag fajtája nemcsak egymás között egyezik meg, hanem megfelel a kályhacsempetöredékekkel együtt előkerült edények egy részének, főként a talpas poharakénak; sőt egy — sajnos, csak töredékekben megmaradt — kettősfalú díszpohár külső falának még a kivágásmódja is nagyon emlékeztet a kályhacsempék áttörési módjára.⁸

Tehát arra következtethetünk, hogy a fenti kályhacsempék és edények egy vidéken, egy műhelyben készültek s talán egy mester alkotásai. Olyan jó megfigyelőképességű, ügyes kezű mester kezemunkáját kell ezekben látnunk, aki a központi műhelyek termékeinek ismeretében, helyi mintakincssel is gazdagította a megismert díszítőformákat s így új, a népművészet hatását mutató alkotásokat is létrehozott.

A legutóbbi kutatások a Ny—DNy Dunántúlra, Vasvár környékére határoznak meg egy helyi sajátosságokat felmutató műhelygyakorlatot.⁹ Az itteni kerámiai termékek azonban nemcsak az agyag fajtájában térnek el, hanem a kályhacsempék díszítésében is. Így tehát egy új, egyéni színezetű műhellyel kell számolnunk, amely esetleg Kanizsához, vagy közvetlen környékéhez kapcsolódik.

Kályhacsempéink korának közelebbi meghatározására egyes díszítő

⁷ Az oszlop- és fiálé-formájú tagozatok a XV. század második felében már gyakran megjelennek a kályhákon, pl. az V. László kályhához tartozó fiálé-töredékek. *Holl I.*, BpR 18(1958) 93. kép. Használó látható az erfurti kályha (1473) legfelső sorát képező oromcsempéi között és a salzburgi kályhán. Uo. 109. kép. *Divald K.*, *A Gyűjtő* 3(1914) 2. kép.

⁸ *Parádi N.*, FA 8(1956) 164—165. XXXII. t. 4—6., XXXIII. t. 1—3. 40. ábra.

⁹ *Méri I.*, Arch. Ért. 84(1957) 196, 198.

mintákból kiindulva is nyerhetünk némi támpontot. A csempék megismert mérműves típusát a királyi műhelyekben már a XIV. században készítik.¹⁰ A XV. században nagyobb vidéki központok, majd a következő évszázad elején a kisebb vidéki műhelyek is alkalmazni kezdik. Nagyjából hasonló a helyzet az emberalakos ábrázolás itt jelentkező egyes típusainál, mint pl. a XXX. t. 10. alakos példányánál is. Tekintve, hogy a mi kályhacsempéink vidéki műhely alkotásainak számítanak—figyelembe véve a fazekas—kályhás mesterségünknek az utóbbi években felvázolt fejlődésmenetét is¹¹ —, korukat a XV. század végére, illetőleg a XVI. század elejére tehetjük, amikor a népművészet hatása erőteljesebben kezd érvényesülni kályhacsempéink ábrázolásaiban is.

PARÁDI NÁNDOR

DIE MITTELALTERLICHEN OFENKACHELN DER BURG VON NAGYKANIZSA

Die, aus den Ausgrabungen der Kanizsaer Burg (Komitat Zala) stammenden mittelalterlichen Ofenkacheln bilden eine spezifische Gruppe der ungarländischen Keramik. Die Vorderseite der Kacheln ist durchlöchert, mit Maßwerk (Taf. XXIX. 1—13.) und figuralen Darstellungen (Taf. XXX. 10—12.) geziert. Die weitgehende Analyse des Verfassers untersucht die Ikonographie, die technische Ausführung und sogar den zum Material dienenden Ton der einzelnen Stücke. Die Resultate seiner Forschungen bezeichnen die genannten Platten als Produkte einer provinziellen Werkstatt der Wende des XV—XVI. Jahrhundert, deren Tätigkeit lokale Elemente und Motive der Volkskunst gleichzeitig umfaßte.

¹⁰ Holl I., BpR 18(1958) 214, 219, 226.

¹¹ Méri I., Arch. Ért. 84(1957) 191—202.

MERCHANT'S SEALS OF THE 16TH AND 17TH CENTURIES

In the valuable archaeological material brought to light by the excavations and restoration works on mediaeval fortresses in Hungary, carried on extensively during these last decades, attention has been attracted by a group of numismatical finds which, though seemingly insignificant, were of a peculiar character. Namely from the walls of from the area of several such fortresses, in a word from their ruins peculiar medal-like lead pieces came to light, revealing as regards types and legends unquestionable English features. On some of them a hole, lug, band, or the remains of these may be noticed, suggesting at first sight that by the means of these the pieces in question had been attached to something. So it seems justified to assume that they had been a sort of seals or package-seals. Having collected the specimens with undoubted sites in Hungary, we have attempted to elucidate the purpose of these pieces and the way they reached Hungary, though in many cases we had to have recourse to conjectures and deductions only.

But before trying to solve these problems we give the description of the series of specimens at our disposal, collected for this purpose. (The pieces are shown on plates XXXI—XXXII.)

1. Obv. *HONI*SOEIT*ØV*MAL*VØ*ØENSE*::

Crowned English royal arms. Two beasts as supporters. Upper part of the piece merges into a band bearing the vertical lettering $H/\text{sw}/\text{sw}/\text{sw}/H$

Rev. Plain.

Eger, Dobó István Museum; lead, 33 mm (the band 23 mm). Found in the fortress of Eger, in the debris of the blown-up ammunition-magazine under the hall of the chapter.

2. Obv. Same as the preceding but without a band.

Rev. Plain.

Eger, Dobó István Museum; lead, 32,5 mm. Found at the same spot as the preceding.

3. Obv. ØINI*ØØEIT*IWVΛ°199*Ød*::

Arms as before, the shield supported by two animals.

Rev. Plain.

Győr, Xantus János Museum; lead, 34 mm. Exact site not known but it certainly came to light from the area of the fortress of Győr.

4. Obv. *HONI*SOEIT*QVI*MAL*V*Ø PENSE*♣♣

Arms as above.

Rev. Plain.

Collection of Béla Czigány (Győr); lead, 34 mm. Found on the site of the fortress of Győr, not far from the big fortressgate near the Danube.

5. Obv. *HONI*SOEIT*CV*MAL*Vc*JENSEc❖❖

Arms as above.

Rev. Plain.

Budapest; Museum of the Fortress of Buda; bronze, 33 mm.

Found at the excavations carried out on the site of the old fortress of Buda. Site: the mediaeval cellar under the courtyard of the western place. Network number: 521—885(10—IR) Huszár, L., BpR 17(1956) 219. N°. 1182.

6. Obv. *HONI*SOET*QV*MAI*Vc*JENSEc❖❖

Arms as above.

Rev. Scratches on a surface without impression. (Fig. 59.)

Nagykanizsa, Túri György Museum; lead, 33 mm. Came to light from the area of a distillery, in a natural filling-up outside the outer wall of the old fortress, close to the ancient wall.

Fig. 59.

7. Obv. Crowned royal arms, with two animals as supporters as above, but without inscription.

Rev. Plain, showing the trace of a rivet for fastening.

Hungarian Historical Museum, Mediaeval Department; lead, 37 mm.

Found in the foundation of a house on the site of the mediaeval village Móric excavated in the outskirts of Túrkeve.

8. Obv. The English royal arms showing up in traces.

Rev. Plain.

Perforations round the edge.

Nagykanizsa, Túri György Museum; bronze, 45 mm.

Found at the same spot as specimen n°. 6.

9. Obv. The English royal arms with two animals as supporters.

Rev. Tudor rose.

The two folding halves are held together on the top by a lug.

Békés, Állami Múzeum (State Museum); lead 37—46 mm. Found on the playground of the former municipal school.

10. Obv. As above.

Rev. As above.

The two folding sides are held together by a lug.

Budapest, Museum of the Fortress of Buda; bronze, 40 mm.

Found in the course of the excavations at the fortress of Buda. Huszár BpR 17 (1956) 219. N°. 1183.

11. Obv. CVILHJMVSV::C*JA...NDETEE::C*J::

Tudor rose

Rev. Plain.

Eger, Dobó István Museum; lead, 33 mm, pierced.

Found in the course of the excavation of the fortress Eger, at the same spot as the specimens n°s 1—2.

12. Obv. *CVILEILM::VXCATH6AI::6

Tudor rose

Rev. Plain.

Lead, 33 mm; with four holes.

Found in the fortress of Nagyvázsony in the course of the unearthing of the eastern moat, in the neighbourhood of the wolf-trap.

13. Obv. Surface entirely pared off; nothing is visible on it.

Rev. Traces of fastening on a surface.

Hungarian Historical Museum, Mediaeval Department, lead, 34 mm.

Found in the course of the excavation of the mediaeval village Móric in the outskirts of Türkeve.

The described medals are for the most part made of lead and only one or two of them are bronze pieces. On the basis of the devices of their types they may be classed into three groups. To the first group belong the specimens described under nos. 1—6; these are one-faced stampings and they bear as types the crowned English arms and as inscription the motto of the Order of the Garter „Honny soit qui mal y pense” (or rather a more or less distorted form of this). The second group comprises the pieces described under nos. 7—10 having the same obverse type of arms as mentioned above, but without any inscription. The reverses of the same are either without impression or bearing the device of the Tudor rose. Finally, in the third group the specimens nos. 11—12, may be classed whose obverse type is equally the device of the rose with a certain „Guilelmus” legend. These are also one-faced pieces. Thus, type and legend on each piece reveal some kind of English relation. The questions have arisen, where and when the medals were made, what was their purpose and finally, by what way they reached the Hungarian fortresses where they occur rather frequently.

Searching for analogous specimens, the results we have arrived at have turned out meagre enough. In the collection of the British Museum in London, there are two pieces which bear resemblance to those of the first groupe.¹ In the literature not more than one example has been described, the medal of Hans Han „Formensider” dated 1577 the type of which is analogous to that of the pieces in our third group.² Finally, in the environs of Novgorod in USSR, two medals of the same character as that of our first group have been found.³ This is all we have been able to find as literature or analogy concerning the medals discussed. So, if we want to solve the problems connected with them, there is no other way left but to start from the medals themselves.

Taking into account only the undoubted sites known so far such medals have come to light from the following fortresses on Hungarian territory: Buda, Eger, Győr, Nagykanizsa, Nagyvázsony and besides these from the area of the towns of Békés and Türkeve. Of the fortresses, Buda was occupied by the Turks in the years between 1541—1686. The fortress of Eger played a prominent part in the constant fights of the Hungarian border fortresses, but in

¹ Medallie Illustrations of British History. (British Museum 1885) I. nos. 45, 46. For the data relating to these, as well as for many valuable information about the medals in question we are indebted to Mr. J. D. A. Thompson, Oxford, to whom we express our sincere gratitude.

² Num. Chron. 4(1904) 353.

³ Mr. Thompson's private communication.

1596 it, too, passed under Turkish rule and was occupied till 1687.⁴ The fortress of Győr, though strongly developed and reinforced by the imperial government in the 16th century was in Turkish possession from 1586 to 1687.⁵ The fortress of Kanizsa was also of great importance in the 16th century but was occupied by the Turks from 1600 to 1690.⁶ Whereas the fortress of Vázsony remained till the end an unconquered Hungarian border fortress and only in 1594 was it for a short while abandoned and may be that then the Turks temporarily took possession of it.⁷ The town of Békés had come under Turkish occupation as early as 1563 and the Turks then built a fortification there, called Palánk (palisade). This fortification, however, was completely burnt down in 1595, and in 1596 the whole town was destroyed by the Tartars.⁸ The town of Túrkeve, too, soon became an occupied territory and the two lead pieces found in its area have been discovered on the site of the destroyed mediaeval village Móric, which once had been the village of the Cumanian captains.⁹ With the exception of the two latter places, all the other sites, where much pieces came to light were either fortresses or at least fortifications; hence it is obvious that the finds must have had some kind of connection with the equipment of the fortresses.¹⁰

For the date of production of these medallike pieces different facts furnish evidences, some of them, however, are of circumstantial character. The style of the pieces, on the whole, suggests the 16th—17th century, but we have also a firm starting point in so far as they could not have been produced later than 1603, since the English royal arms represented on the pieces discussed has undergone a change after the Tudors, and Queen Elisabeth, the last Tudor sovereign, reigned till 1603. Besides, for dating purposes also the following data may be used. The similar medal of Hans Han already mentioned bears the date 1577. In the inscription of one of the British Museum specimens the expression „Regina Angliae” is included which in this case can refer only to Elisabeth (1558—1603). The specimen n° 5., coming to light from the fortress of Buda, was found associated with various other coins the latest of which are the Turkish akcheh of the 16th century and the counterfeit denarius of Ferdinand (1554).¹¹ The specimen n° 12 from the fortress of Vázsony came to light associated with finds from the 16th—17th century.¹² The town of

⁴ Pataki V., *Az egri vár élete*. (Life in the fortress of Eger.) (Eger 1934)

⁵ Czigány J., *A győri vár és a Vármúzeum*. (The fortress of Győr and its Museum.) (Budapest 1957)

⁶ Barbarits L., *Nagykanizsa*. (Budapest 1929)

⁷ Éri I., *Nagyvázsony*. (Budapest 1959)

⁸ Durkó A., *Békés nagyközség története*. (History of the village Békés.) (Békés 1939) 23—40.

⁹ Méri I., *Arch. Ért.* 81(1954) 149. Gives description and illustration of both medals (nos 7, 13.) It is worth mentioning that the medal n° 7 was found on the floor level of the top-most superposed houses, a fact of importance as regards dating because it means that the medal probably had got there at the end of the 16th century.

¹⁰ As a remarkable fact it is to be noticed that the specimens of the second group (nos 7—10) in the material known to us were found without exception on such areas (Buda, Békés and Túrkeve) which had been under Turkish rule during the probable circulation period of the medals.

¹¹ Huszár L., *BpR* 17(1956) 219. No. 1182. Network-number: 521—885(10 3R.)

¹² Éri I. private communication.

Békés was ultimately destroyed by the Tartars in 1596, hence the medal n° 9 might have got there before that date although, of course, this could have happened at a later date, too. The pieces dug up in the fortress of Eger (n°s 2 and 11) were found in the debris of the ammunition-magazine situated under the hall of the chapter¹³ and blown up in the year 1552. Accordingly should have to get there before the said date, but this reasoning is not fully convincing, as it is not absolutely certain that these pieces came really from the ammunition-magazine. Apart from the two latter questionable data the above mentioned, assign them all to the end or to the last quarter of the 16th century. This fits in with the well-known historical fact that the Hungarian fortresses in question (Eger, Győr and Nagykanizsa) passed into the hands of the Turks in the years between 1595 and 1600, and it may be realized as very probable that these medals had got to these fortresses during the imperial rule.

Finally we quote Thompson's opinion who on the basis of the analogies known to him attributes the production of these pieces approximately to this period. As the result of his critical analysis of style he considers the examples on which the crown is very wide and in consequence of that bearing strong resemblance in shape to that used by James I (1603—1625), as being 17th century productions (n°s 7—10). Those medals, which bear an open crown above a long and narrow shield, he believes, belong the late Tudor period (1590—1600). In his opinion, namely, the narrow shield and the open crown suggest an adaptation of the reverse type of the ducats issued c. 1575—1590 by the Dutch town of Campen. The lettering of this latter medals has much in common with the Hans Han piece already mentioned (n°s 1—6).

All these considerations as well as the other data and analogies available justify the conclusion that the medals discussed were to all probability in the decades around the turn of the 16th and 17th centuries, but not later than in 1603.

As to the origin of the type, obviously one has to think of the current coins. The English royal arms is represented on the English coins up to 1603 in a similar style and the rose—in the opinion of Thompson—suggests the English sovereign first issued in 1489 under the reign of Henry VII. the type of which was well known during the whole 16th century.

The examination of the whole series reveals that some of them are pierced (n°s 11, 12, 13), and others again bear traces of lugs by means of which they could be attached. There are also double specimens, that is consisting of separate obverse and reverse halves joined together on the top by a pliable band (n°s 1, 9, 10). Hence it follows that the pieces were attached to something else and partly this accounts for the presumption, that they had been medals or rather seals used for trading purposes, namely for marking certain kinds of merchandise or securing their packing by sealing. The question arises how far such a presumption may be supported by credible data.

As these medals came to light almost exclusively from the area of ancient fortresses, first of all we have to examine, of the equipment usually stored in the fortresses which goods could have been such import articles as had some kind of connection with England.

¹³ Pataki V. private communication.

We have little knowledge concerning the provisions in the fortresses but even the few data available disclose the fact that among other articles cloth was one of the most important. We know for instance that in Eger after the great siege in 1552 cloth had been distributed among the soldiers as a reward.¹⁴ In 1557/58 at an inspection of the fortress of Sáros the good quality of the cloth was mentioned which had been given by the Hungarian and the court treasuries to be used for soldiers' pay.¹⁵ It often happened in the border fortresses that cloth brought there by merchants was distributed at a reasonable price by the commissioned officers to the soldiers as their pay. It also happened that the soldiers got an ell (somewhat less than an English yard) of cloth as their monthly pay.¹⁶ In general, in the course of the 16th century it became a practice more and more usual to pay the fortress soldiery in cloth.¹⁷ The cloth was purchased through the merchants of Vienna and other Austrian cities as well as of those at Nuremberg,¹⁸ and it was perhaps forwarded to the fortresses by the paymaster of the treasury at Pozsony. Hence it may be with good reason assumed that the occurrence of these medals in the fortresses is connected just with the considerable cloths supplies as closing seals of the imported cloth bales. This is even more likely when we take into consideration the important part the English cloth had been playing in European trade at that time.

Prospering even in the beginning of the 16th century, German trade had lost ground with an unprecedented rapidity by the end of the same century. One of the principal causes of its decline was the breaking-up of the Hanseatic League. The inheritance of the Hanse was taken over by the Dutch and the English traders of whom especially the latter came to considerable importance during the Tudor reign. The Tudor sovereigns namely backed the export trade by important privileges.¹⁹

In the Middle Ages commerce was carried on in England for a considerable part by foreigners but about 1500 great changes came about in this field and the trading activity was gradually taken over by the English. A great many English ships carried in every direction the export goods and among them chiefly woollens. Foreign trade was generally carried on by merchants' associations among which great part was played by the „Merchant Adventurers”. To a great extent it was due to them that English goods have gained ground in countries as the Netherlands and Germany among others.

The associations had many advantages and of the bigger trading companies with special aims are to be mentioned as the more important from our point of view: the Eastland Company (founded in 1579) with its sphere of activity embracing principally Scandinavia and the Baltica countries, the Russia Com-

¹⁴ *Pataki V.*, op. cit.

¹⁵ HK 7(1894) 72.

¹⁶ *Demkó K.*, HK 18(1917) 194.

¹⁷ HK 1(1888) 424—425.

¹⁸ Mentioned by name: Antonius Moskau dealer in Moravian and Silesian cloth (1582), Gösswein and Rottenberg merchants in Nuremberg (1585), Hencz and Angerer merchants similarly in Nuremberg (1587), Andrew and Sylvester Joanelli from Vienna (1588), George Zollikofer from Vienna (1588), Lucas Basinio merchant in Pettau and Wolfgang Stubenfohl merchant in Vienna (1577—1592); *Demkó K.*, HK 18(1917) 193—198.

¹⁹ For the contemporary commercial conditions see: *Langenbeck, W.*, *Geschichte des deutschen Handels.* (Leipzig 1908)

pany which displayed its activity in the direction of Russia, and finally the Levant Company with its trade directed towards the Mediterranean. These companies supplied the world with British products of which cloth, of course, remained the principal export article.²⁰

In the 16th century the English merchants glutted with English cloth not only the German ports but even the inland markets. In spite of the declining German trade a few towns in Germany still were able to keep, their significant position in the trade owing to their central situation. Thus Hamburg acted as the principal intermediary in the German—English trade, and Breslau played an important part from our point of view as it was lying at the junction of the trade routes to the Vistula (Krakow) and to the Danube (Vienna). Finally Nuremberg may be pointed out as being crossed by the trade route from Venice to the region around the Elbe and on the other hand, by the route connecting the Danube and the Rhine. So Nuremberg became an important intermediate centre of the international trade also for the Danubian towns (Regensburg, Passau, Vienna).

The knowledge of the trade routes and centres makes it obvious why the sources known to us mention in connection with the cloth provisions above all the cloth merchants in Vienna and Nuremberg. It was obviously English cloth, known all over the Continent, that found its way through the merchants of Nuremberg and Vienna to our fortresses for the supply of the soldiery.

Thus it may be assumed with great probability that our medals were in connection with this cloth import in the way of using them as closing seals or lead seals attached to the delivered bales. This presumption arrived at by mere deductions appears to be strikingly borne out by the medal n° 13 found in Túrkeve or rather by the imprint of a coarse woven fabric visible on its reverse. Obviously, the reverse of the medal had touched the material of the cloth bale and so came about the imprint now mentioned. In the present case, as all the circumstantial facts indicate that the medals had probably been closing seals on cloth bales, this material proof, in our opinion, has decisive weight as to the rightness of our presumption.

The English research so far as it has dealt with this modest material of archaeological finds agrees with our above conception.²¹ We are confirmed in our opinion also by the specimens excavated in USSR which had got there probably in a similar manner through the Russia Company.

It still remains as an open question whether the medals found in Hungary at places which had been under Turkish occupation (Buda, Békés, Túrkeve), have got there from the West or whether they are connected with the trading activity of the Levant Company.

As to the place of production of these medals, the English hold the problem as undecided. In their opinion the medals were undoubtedly closing seals, chiefly for cloth bales but they had not been made in England. For supporting this opinion one of the principal arguments is that such medals have

²⁰ For the history of the English commerce see: *Day, C.*, *A History of Commerce*. (New York 1925) and *Encyclopaedia Britannica*. Vol. VI. 110.

²¹ At our request Mr. Allan Jay kindly make inquiries about this matter and for his kindness we desire to express our sincere appreciation. In the opinion of Mr. Thompson, too, the medals served such a purpose.

been found in several countries but never in England. Furthermore the aforementioned Hans Han medal, is entirely Flemish in character. Finally a medal has come to light near Moscow, of similar character but of later date (after 1603), bearing in its legend, besides the name of Jacob I, the foreign Flemish or German word „Coninck” (König).²² All these proves to be a foreign production.

As for us, we think the name „Guilhelmus” or „Guileilmus” in the inscription of the medals described under n°s 11—12 could be in this question another valuable evidence when the identity of the bearer of this name is once successfully established. It may, of course, be also supposed that it were the German or Dutch merchants taking over and then selling again the goods who had the medals made, much as the presumption is plausible that the said merchants perhaps used them in common with the English merchants for sealing their bales.

As it appears these small medals are still offering many a problem. Summing up we may state that the medals have been found on the site of those ancient fortresses which played an important part in the border fortress fights against the Turks. Consequently they obviously were connected with the equipment of these. As among the equipment of a fortress, after the arms, cloth had a first rate importance, and as according to the sources available cloth reached us chiefly through Vienna and Nuremberg, the medals may be supposed to have been seals for closing English cloth bales imported through Germany. It still remains the problem to be solved about the provenance of these medals which by all means serve as a valuable material proofs for the better knowledge of both the fortress equipment on the one hand and the then prevailing trade connection, on the other.

LAJOS HUSZÁR

²² Mr. Thompson's private communication.

A MAGYAR HUSZÁR-TÁRCSAPAJZS

A pajzs a legősibb védőfegyver. A harcos testét fedezte az ellenséges fegyverekkel szemben. Egyaránt használta gyalogos és lovas harcos. A lovasnál főleg a mell és a gyeplőszártartó kéz fedezésére szolgált.

Anyaga a célnak megfelelően különböző volt: bőr, fa, vas, réz, nádfonás, óriás teknőc hátpáncélja stb. Külső formájában a kor divata szerint változott, alakulásait mindenkor a célszerűség szempontjai irányították.

Az ősi magyar pajzsot keleties, könnyű, kerek formában tételezzük fel. Anyaguk nem mutatkozott időállónak, így teljes képet arról nem nyújthatunk. Használatáról Konstantinos Porphyrogennetos értesítéséből tudunk, aki leírta, hogy Árpádot fejedelemmé való választásakor *kazár* szokás szerint pajzsra emelték.

A magyarság a Nyugathoz való kapcsolódásakor korszakonként mindenben átvette a nyugati védőfegyvereket is. Így a pajzs alakulásai, változásai a XV. századig mindenkor megegyeztek a Nyugaton beállt változásokkal. Nyugaton a XI—XII. század folyamán jelentős magasságú, négyszögletes alakú a használt pajzs, amelyet az akkori kezdetleges, kevés védelmet nyújtó vértézés kívánt meg és tett szükségessé.

A XII. század végén és a következő század elején már mind a gyalogos, mind a lovas harcos kezében egyformán kerek pajzsot találunk.

A normann típusú pajzs felső szintjén lekerekített háromszögalakot mutatott. Anyaga fa volt, vaspántokkal erősítve. Méretükben aránylag nagynak mondhatók, a térdtől a fejjig értek.

Franciaországban alakult ki a XII. század folyamán a kisméretű háromszög alakú pajzsfajta, amelyik a vértézés erősödésével párhuzamban, méretében mindinkább csökkent. A század végére a felső lekerekített szintje egyenes levágással zárult. A fejnek akkor már elegendő védelmet nyújtott a vassisak. Felülete azonban teknőszerűen domborodott ki, hogy minél jobban a testhez simulhasson.

A XIII. század folyamán ezek a kis háromszög alakú lovaspajzsok mind magassági, mind szélességi méretükben azonosak voltak. Vívásnál gyakran találjuk a kisméretű kerek, vagy négyzet alakú ökölpajzsokat is.

A XIII. században a Németországban használatos háromszög alakú pajzs méreteiben megnövekedett, felső szintje ívben volt kialakítva. Ezt a típust rajnai pajzsnek nevezték.

A lovaspajzsok azonban Németországban is kisméretűekké válnak. Ez az állapot az akkorra már erősen fejlődő vértézésre következtet. Ezek a pajzsok a nyeregkapától a könyökig értek fel.

A keresztes hadjáratokban a lovagok — a test védelmére szolgáló vértézés mindinkább nagyobb és nagyobb felületre való kiterjedése miatt — keleti

befolyásra, kisméretű kerek pajzsot viseltek. Ezenkívül az 1275—1350 közötti időben kisméretű, rombusz, vagy négyzet alakú vállpajzsot is akasztottak szíjak segítségével a nyakukba (áilletes).

A pajzsokon a XII. század végétől kezdődően jelennek meg a festett, figurális és ornamentális ábrázolások, amelyek mint családi jelvények a heraldikai címerábrákhoz vezettek. Az 1300-as évek elején a vértetett további fejlődése ismét erős iramban haladt előre. Mindinkább terjedt a vértetett felületek nagysága, amely a lovaspajzs szükségességét a legkisebb jelentőségűre csökkentette. Az ezenkori kisméretű háromszög alakú pajzs a fél mellnél alig volt nagyobb méretű és csupán a bal vállat fedte.

A XIV. század közepe táján a lovas pajzsok között idegen forma jelenik meg. Alakja hosszúkás négyszög, fából készült, ún. tárcsapajzs. (Francia targe, spanyol adarga, olasz targa, angol target.)

Az effajta tárcsapajzsoknak a felső bal sarkán kis félkör alakú kivágás figyelhető meg, amelybe a lándzsarudat fektették. Ezáltal a hosszú, nehéz lándzsarúd vízszintesben való tartása kevésbé terhelte a harcos jobbát.

Ezek a tárcsapajzsok célszerű alakjuknál fogva kiszorították a háromszögűeket a használatból. A Képes Krónika miniatúráin már rendszeresen megtaláljuk a négyszögletes tárcsákat, az ovális és háromszögű pajzsok mellett.

A tárcsapajzs kialakulásának helye Olaszország. Eredeti neve paveses, amely Pavia városra, tehát gyártási helyére utal. Ebből a szóból származik a magyar pajzs-kifejezés. A tárcsapajzs további fejlődésében két irányt figyelhetünk meg. A lovas harcosnál a XV. századra méretében csökken, csaknem négyzetes alakú. Jellegzetessége marad továbbra is a felső bal sarkon a lándzsarúd számára való kivágás.

A fejlődés második állomásán méretében jelentősen megnövekszik, kialakul az állópajzs, amely a XV. század zsoldos gyalogságának fontos védő fegyverévé válik. Jellegzetessége: közepének függőleges síkban történt előreugrása.

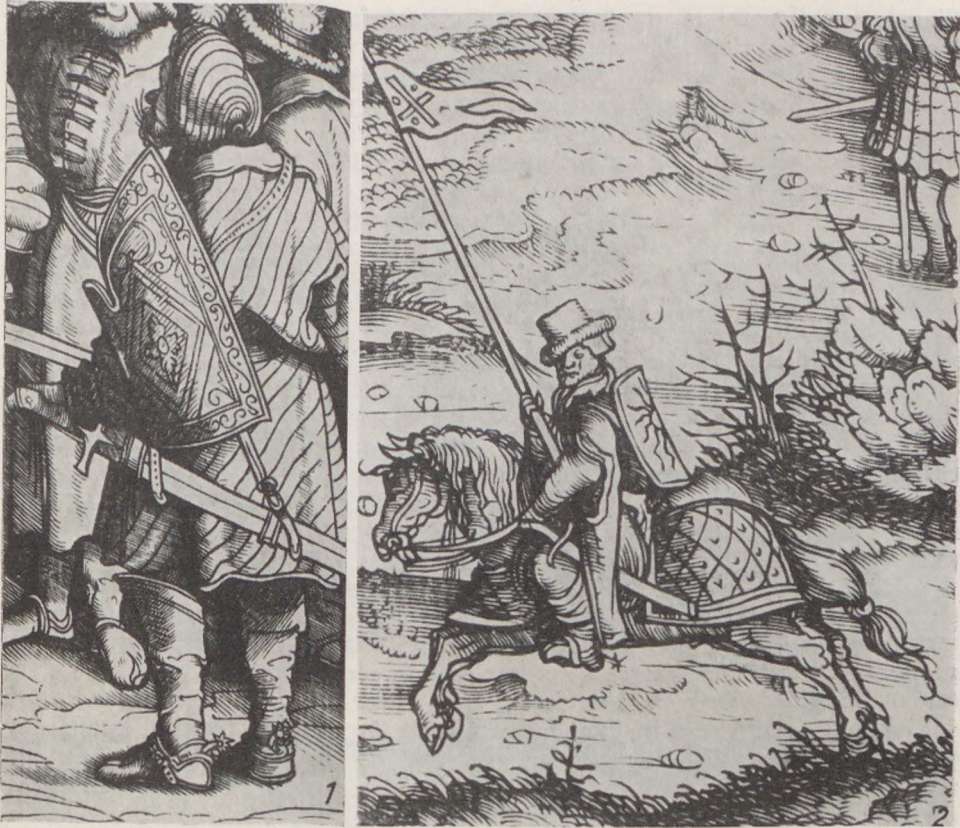
A XV. század vége felé Magyarországon különös alakulást figyelhetünk meg a lovas tárcsákon. Felső szintje nem egyenes levágású, hanem a jobb felső sarok felé ívben felemelkedik. A magasság növekedésével nemcsak a mellet takarja, hanem a bal vállat is védelem alatt tartja.

Boeheim szerint ezt a tárcsaféleséget viselték már Mátyás király huszárai is, valamint I. Miksa császár magyar testőrgárdája, amint az a Miksa császár életét tárgyaló „Theuerdank” c. műből megállapítható.¹

Tárgyi emlékeket Mátyás hadseregéből nem tudunk felmutatni, ismerünk azonban példányokat 1490-ből, I. Miksa császár magyar testőreinek a felszereléséből. A „Theuerdank” című műben egyetlenegy magyar huszártárcsa képe sem fordul elő, csupán a nyugati típusú, négyszögletes fajta, amelyet vértetett lovagok kezében látunk.

Hadtörténelmi gyűjteményünk legkorábbi példánya fából készült, belül pergamennel borított, kívül bolus rétegű, aranyozott plasztikus díszű. Keretét hullámosan haladó gótikus ízlésű leveles indadísz tölti ki, a belső mezőt leveles-makkos cserfalombozat borítja, közben virágokkal és gránátalmával. A huszártárcsa felső szintjének bal oldalán levő kivágás a kopjarúd számára szolgál, jobb sarka mérsékelten felfelé ívelődik.

¹ Boeheim, W., Handbuch der Waffenkunde. (Leipzig 1890) 182.

60. ábra

Boeheim a huszártárcsát I. Miksa császár magyar testőrgárdája felszereléséhez tartozónak írja le, korát az 1490. évre helyezi.² Magassága 400, ill. 630 mm, szélessége 420 mm. (XXXIII. t. 1.)

A bécsi Waffensammlungban őrzött huszártárcsa ugyancsak aranyozott bolus réteg díszítésű. Keretén hullámosan haladó gótikus ízlésű akantuszleveles indadísz fut körül. Belső mezejében legallyazott fatörzsből összerótt András-kereszt díszlik, körülötte fonódó mondatszalagon HALT MAS IN ALLN DINGN szöveg a mértékletesség rendjének jelmondata.

A szabadon maradt felületeket az aranygyapjas rend egyik része, a szikrát ütő, csiholó acél, képei töltik ki. Az András-kereszt ugyanígy az aranygyapjas rend egyik jelképe. Ezek az ábrázolások ugyancsak Miksa császár személyével

² *Ua.*, Album hervorragender Gegenstände aus der Waffensammlung. (Wien 1894) 7. X. t. 3. Vö. A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak juttatott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. (Bp. 1933) 48. Ezt a munkát a továbbiakban röviden Bécsi katalógusnak nevezzük.

állanak összefüggésben, magyar testőreinek felszereléséből való példány ez is. Kora az 1490 körüli év. Magassága 720 mm, szélessége 370 mm³. (XXXIII. t. 2.)

Az ambrasi várkastély gyűjteményében őrzött hasonló korú és díszítésű huszártárcsa széles keretét leveles-makkos tölgyfaág díszíti. Belső mezejét ugyancsak makkos-leveles tölgyfalombozat borítja. Négy tölgyfaág összefonódását figyelhetjük itt meg. A lombozat között majom, nyulat üldöző vadászkutya, alul pedig két vadászseb között ülő szarvas alakja díszlik.

A tölgy-ábrázolás a gótikus ízlés egyik díszítő eleme. Szendrei szerint I. Miksa magyar testőrei viselték a hasonló huszártárcsákat.⁴

Magassága 500, ill. 735 mm, szélessége 440 mm. (XXXIII. t. 3.)

Ugyancsak I. Miksa császár magyar testőrségének felszereléséhez tartozhatott a bécsi Waffensammlung azon 1490-es évekből való huszártárcsája, amelynek felületén virágos keretben álló női alak festett képét látjuk. Jobbjában mondatszalogot tart, amelyen i. W. i. m. r. t. n. (Ich Wart im Garten) gótikus, minuskulás betűk olvashatók, gótikus ízlésű stilizált levéldísz keretézéssel.⁵

Mind a kopjarúd számára való kivágás, mind a jobb felső sarok emelkedése az előbbiekkal megegyezik.

Mind a négy leírt példánynál azonos a jobb felső sarok emelkedő tendenciája, alsó szintjük kevésbé ívelt levágása; a sarkok negyedkörnyi lekerekítésűek, a felső szint bal oldalán kivágás figyelhető meg a kopjarúd számára.

Ezek a példányok a XV. század végén használatban volt magyar huszártárcsák formáját tárták elénk. Azt az állapotot érzékeltetik, amikor már eltértünk a Nyugaton használt tárcsák alakjától. Szükséges volt a tárcsának ily módon való alakítása, mivel a magyar huszár vérteszett nem viselt, így a felfelé nyúló tárcsa-sarok a bal kart, bal vállat eredményesen védelmezte.

A XV. század végi magyar huszártárcsák formájának további kutatásánál jelentős összehasonlító anyagot találunk. Hadtörténelmi Gyűjteményünk egy, a XV—XVI. század fordulójáról származó szablyát őriz, amelyet a fegyver régészeti szakirodalom gótikus szablyaként ismer. Szablyánknak különös érdekességet kölcsönöz esetünkben a saruveretére vésett XV. század végi magyar huszár ábrázolása. A huszár előreszegzett lobogós kopját tart, bal oldalán szablyánkéhoz hasonló keresztvasú szablya lóg alá. Baljában többszörösen keretelt vésett lombozattal díszített mezejű huszártárcsát tart. A tárcsa felső bal sarkánál megtaláljuk a kopjarúd számára való kivágást, ettől a jobb felső sarokig ívben kialakított, a tárgyi emléken megfigyelt azonos mértékű felfelé való megnyúlás figyelhető meg.⁶ (61. ábra 2.)

A Miksa császár életét tárgyaló, általa diktált műben, a „Weisskunig”-ban, amely 1512-ben készült el, szintén megtaláljuk a tárgyi emlékeinkkel mindenben egyező huszártárcsa ábrázolását.

A 128. lapon levő kép azt a jelenetet ábrázolja, amidőn az ifjú császárt atyja a magyar (zöld) király ellen küldi.

Miksa mögött két vértezett nyugati lovagot látunk, majd ezek mögött

³ Szendrei J., Magyar hadtörténelmi emlékek. (Bp. 1896) 171. Vö. Gross, A.—Thomas, B., Katalog der Waffensammlung in der Neuen Burg. (Wien 1926) 30.

⁴ Szendrei J., i. m. 178—180.

⁵ Boehm, W., Album... 6. VIII. t. 2. Vö. Szendrei J., i. m. 181. Vö. továbbá: Gross, A.—Thomas, B., i. m. 27.

⁶ Szendrei J., i. m. 537.; Bécsi katalógus. 64.

61. ábra

62. ábra

tulajdonosának a neve: KASPAR ASPACH olvasható.

A belső oldalan többsoros latin szöveg végén találjuk az évszámot — MCCCCLXXX —, az 1480. évet, majd ezalatt ismétlődik a tulajdonos neve, alant pedig a címere. A tárcsa oldalán megtaláljuk a lándzsarúd számára való kivágást, a felső oldal felfelé törekvő ívelése még mérsékelt. Alsó szintje egyenes levágással zárul.

Caspar Aspach steyer nemes 1433—36-ban Frigyes osztrák herceg udvarmestere volt.⁸

Hadtörténelmi gyűjteményünk vasból készült huszártárcsáján még megtalálhatjuk a kopjarúd kivágását. Jobb felső csúcsa azonban már jelentékenyebb mértékben nyúlik felfelé. Ez az állapot már a XVI. század elejére utal. Felső szintjének a többi oldalakhoz viszonyítva erőteljesebb kidomborodását figyelhetjük meg, amely az ellenséges kardvágás ellen hatásosabb védelmet biztosít. Keretezése vésett és aranyozott, állatalakos és lombozatos díszítésű, körülfutó rozettás szegfeszéssel. A belső mezőt virágsziromszerűen összeállított négy, csúcsos, aranyozott és vésett díszű levélalak ékesíti. A levélalak körül egyenes, illetőleg kissé ívelődő, domborodó tűvel helyezkedik el. A négy levélalak csatlakozási középpontján többkarú kerek tárcsában, csillagszerűen

tollbokrétás, zsinóros ruhába öltözött magyar urak csoportját. Jobboldalt szablys magyar harcos áll, vállán átvetett szíjon huszártárcsa függ. A tárcsa lombozatos keretezésű, belső mezejében rombusz alakú keretben négy tölgyfa-levélből álló ékítmény díszlik. A kopjarúd kivágása, a felső jobb csúcs emelkedése a leírt tárgyi emlékeinkkel azonos méretűnek tűnik fel. (60. ábra 1.)

A 232. lapon város ostromát látjuk, Landesknechtekkel és vértezett lovagokkal. A kép bal oldalán könnyű öltözetű magyar huszár vágat, jobbában András-kereszteslobogóskopját emelve, balján szablyája lóg, hátára vetve látjuk huszártárcsáját, amelynek közepét sugárzó napkorong díszíti.⁷ (60. ábra 2.)

Ismerünk egy évszámmal datált tárcsapajzsot is, amely Stein várából származik. Jelenleg a müncheni Bajor Nemzeti Múzeum őrzi.

Mindkét oldala bőrrel és lenvászonnal borított. A külső oldalára aranyruhás, virágot tartó álló nőalak van festve. A felső szint mentén a tárcsa

⁷ Schultz, A., Der Weißkunig. Jahrbuch der Kunsthist. Sammlungen der Allerhöchsten Kaiserhauses. 6(1888) 128.

⁸ Hefner-Alteneck, J. H., Waffen, ein Beitrag zur historischen Waffenkunde. (Frankfurt a. M. 1903) 38, LXI. t.

lődik. Széles keretében hullámosan futó leveles indadísz ékeskedik, barnavörös alapon, szürkén festve. A tárcsa közepére fehér alapon három haránt futó piros sáv van festve. A tartó heveder szegecsfejei nagyméretűek.¹¹

Herberstein művében a császáriak és velencések közötti ütközetről rajzos ábrázolást nyújt a magyar huszárokról. Ez a metszet az 1514. évi magyar huszárt mutatja be, hű képet adva akkori fegyverzetükről.

A huszárcsoport a gyalogos hadrend oldalán halad, az oldalsó védelmet képezi. A háttérben két felderítő huszár nyargal. Ez is azt igazolja, hogy a hadsereg oldalait a gyorsan mozgó magyar könnyű lovasság, a huszárság biztosítja.

Az említett csapatból hat huszár van ábrázolva. Elöl lovagol két kopjas, mögöttük valószínűleg két tiszt, kezükben csákánnyal, majd a kis csoportot ismét két kopjas huszár zárja be. Ez esetben minket nem annyira a huszárok fegyverzete, mint inkább a tárcsájuk érdekel. Az első két kopjas huszár egyikének balján fehér sasszárnyas, a másikának harántsávós tárcsát látunk. A két tiszt közül az egyiknél függőleges osztású, harántsávós, a másiknál fekete sasszárnyas tárcsát figyelhetünk meg. A hátsó két huszárt eltakarja ugyan a gyalogság lándzsá-erdeje, de azon keresztül is átviláglik a harántsávóztott huszártárcsa. A kopjarúd számára szolgáló kivágás már nem látható.¹² (61. ábra 1.)

A kép hű ábrázolást nyújt a XVI. század eleji huszártárcsák díszítéséről. Ez annál érdekesebb számunkra, mivel a tárgyi emlékeken ezeket a díszítéseket nyomon követhetjük.

A huszártárcsa fejlődésének következő állomásánál a XVI. sz. tízes éveire a kopjarúd kivágása tehát elmarad, a jobb felső csúcs mindinkább felfelé tör. A tárcsa-testen bizonyos elszélesedést figyelhetünk meg.

A felfelé való nyúlás a bal váll- és a fej, az elszélesedés pedig a mellrész fokozott védelmét igyekszik szolgálni.

Vizsgáljuk meg az emlékanyagnak ebből a korból származó példányaikat, hogy azokon is megállapíthassuk a törvényszerűségeket, ill. a fejlődés állapotát.

A XVI. század elejére kialakult huszártárcsák csoportjához kapcsolódik a győri vár felszereléséből származó két példány. Vörös alapon leveles indás rózsákkal és virágokkal festett díszítésűek. A kopjarúd-kivágás elmarad. Jobb felső csúcsuk még csak mérsékelten emelkedik felfelé.

Szélességük azonban jelentékeny méretben növekszik.

A tartó heveder szegecsfejei félgömb alakúak, tetejükön kis kiugró gombbal.

Magasságuk 880, ill. 870 mm, szélességük 620, ill. 590 mm. Koruk a XVI. század első tizedére tehető. (XXXIV. t. 2.)

A XVI. század első tizedeire helyezhető korban a nagyszombati múzeum huszártárcsája. Ennél is elmarad a kopjarúd-kivágás, jobb felső csúcsa erőteljesebb íveléssel szökik felfelé. Felülete bőrrel bevont, majd gipsz alapozásra vörösré festve, közepén aranyozott szárnyú sarkány alakja díszlik. Kerületén lombozatos díszítés fut körül.

A felugró jobboldali csúcsa alatt két vasgyűrű a tollbokréta befogadására szolgál. A tartó hevedert megerősítő szegecsfejek nagyméretű félgömb alakúak,

¹¹ Pichler, F., Das Landeszeughaus in Graz. (Leipzig 1880) XX. t.; Vö. Szendrei J., i. m. 204.

¹² Moscovia der Hauptstadt in Reissen, durch Herrn Sig. Freyherrn zu Herberstein... zusammengetragen. (Wien 1557) Orsz. Széchényi Könyvtár, Apponyi gyűjt.

közepükön kiugró csúccsal. Magassága 1007, szélessége 660 mm.¹³ (XXXV. t. 1.)

Ugyanott hasonló alkatú és korú tárcsán vörös alapon aranyos vértezett kar egyenes kardot tart, amelyre arany oroszlán kapaszkodik. Felső jobb sarkába sugárzó nap és holdsarló képe van festve.

Magassága 1000 mm, szélessége 760 mm, a tartó heveder szegecsfejei félgömb alakúak.¹⁴

A debreceni Déri Múzeum huszártárcsája is az emelkedő csúcsú példányok közé tartozik. A tartó hevederek szegecsfejei nagyméretű félgömb alakúak. Díszítése eltér az eddig leírtaktól. A jobb felső sarokban török félhold és csillag képe díszlik. A tárcsa mégsem török, hanem magyar, mégpedig nagyszebeni készítmény. A tárcsa közepét különös módon összeállított tollbokréta képe tölti ki, középen egy magányos sastoll nyúlik föl, attól jobbra-balra egy-egy sasszárny. Ezen hármas összeállítás mögött legyezőszerűen elhelyezett toll sorozat, mint háttér foglal helyet. A sastoll és a két szárny tölcészerű közös tartóba van bedugva, amelynek két oldaláról egy-egy bóbítás kakadu-fej nyúlik ki.

Mivel az iszlám tiltja az élő alakok ábrázolását, nyilvánvaló tehát, hogy a kakadu-fej megjelenése nem a török eredet mellett bizonyít.

A török csillag és félhold képével már találkoztunk oroszlán címerképes tárcsán is.

Ha az emlékanyagban tovább kutatunk, megtaláljuk a török csillagos, félholdas tácsát azonos tolldísszel, a nagyszebeni múzeumban. Nemcsak a festett tolldísz és a csillagos félhold képe, hanem a tárcsa alkata, a nagyméretű félgömbölyű tartóhevederes szegecsfejek is azonosak a debreceni példánnyal. M: 920 mm, sz: 570 mm.¹⁵

Ugyancsak csillagos, félholdas díszítést látunk azon a nagyszebeni tárcsán, amelynek keretét zöld, sárga és fekete foltos gyűrűző kígyó festett teste adja meg, középen fekete, kék és piros, hármas tolldísz ékeskedik. A szegecsfejek nagyméretű félgömb alakúak. M: 880, sz: 570 mm.¹⁶

A gráci, győri, nagyszebeni és a debreceni tárcsáknál a korban való összetartozásra mutat a tartó hevedert megerősítő félgömb alakú szegecsfejek azonosága; későbbi példányokon ugyanis ezekkel a szegecsfejekkel már nem találkozunk.

A berlini Hadszertár gyűjteményében megfigyelt három huszártárcsa a szélesebb fajtákhoz tartozik, kevésbé magasra ugró csúccsal. Az egyiken piros alapon két fehér harántsáv van, a másik öt harántsáv, közepére azonban fehér félhold van festve. Végül a harmadik példánynál a sarkokban és az oldalak közepénél egy-egy törökös ízlésű levélalak, majd középen és a felső csúcsnál hasonló levelekből kialakított koszorú foglal helyet. Koruk az 1520–40-es évek közé helyezhető.

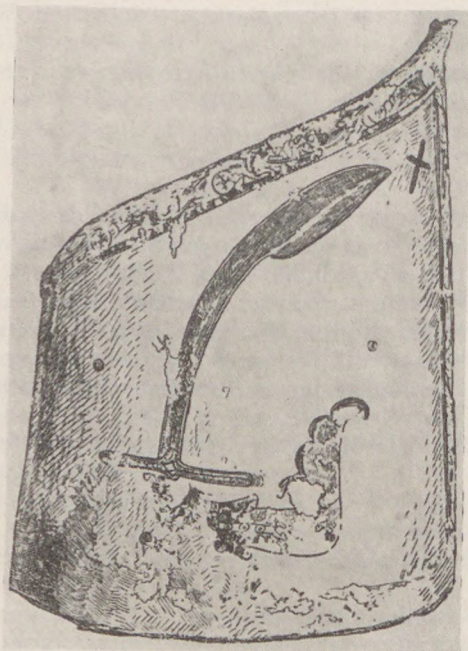
Úgy látjuk, hogy mind a három példány nyugati készítmény. A felfestett félholddal, ill. az átfestetéssel nyert török jelleget. Mind a három tárcsa török

¹³ Szendrei J., i. m. 224. Vö. Bielz, J., Die Hermannstädter Tartschen. Mitt. aus dem Baron Bruckenthalischen Museum. 3(1933) 35.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 34. 6. kép.

¹⁶ Uo. 5. kép.

64. ábra

zsákmányból származik. Kopjarúd kivágásuk nincs.

A török lovasság kezében a XVI. század első felében szintén otthonos a tárcsa. Átvették a magyaroktól s előnyösen felhasználták a védelemben.

Albrecht Dürer 1518-ból származó könyvében rajzot közöl a különböző trófea-vívó lovasokról, amelyek között egy magyar fegyvercsoportozat is szerepel. Tollas kalap, zsinóros köpeny, ezenkívül íj, nyílvesszők tegezben, szablya és egy huszártárcsa a csoportozat darabjai. A sárga tárcsa felső szintje ívben halad felfelé, keretezett díszű, közepén kitöltött kör alakú mező. A tárcsán már nem látható a kopjarúd kivágása.¹⁷ (62. ábra)

A Nyugat a schmalkaldeni háborúban (1546—1547) ismerte meg a magyar huszár nagy fölényét, akik akkori ügyességükkel egész Európa csodálatát vívták ki. Jeromos Faleti, az estei herceg titkára jelentéséből

ismerjük a szász határra vonuló huszárajaink öltözkését és fegyverzetét: „A gyorslovú magyar huszárok hosszú lándzsáikkal, háromszögletű, testhosszúságú pajzsokkal, melyek csúcsos vége felül volt s amelyek különféle színűre voltak befestve, a lándzsák apró lobogóival, kellemes látványt nyújtottak a szemlélőnek. A lándzsán kívül görbe kardot, fokost vagy buzogányt viseltek, kurta szárú csizmáik szélesen voltak vasalva, hatalmas sarkantyújuk volt, hosszú redős ruhájuk alatt — mely bokáig ért — páncélt csak elvéve viseltek.”¹⁸

A megnyúlt csúcsú tárcsa valóban háromszög alakot mutat. Nagy harci előnyt jelentett, mert a test előtt kismértékben oldalt elmozdítva a magasra nyúló felső csúcs a fejnek is védelmet nyújtott. A felső csúcs megnyúlása — úgy találjuk — a szélesség csökkentését vonta maga után, tehát a gyeplőtartó kezét nem terhelte mértéken túl.

Mocenigo, Velence követe, azt írja a magyar huszárokról: „Az általam látott magyarok mind könnyű lovasok voltak. Fegyverzetük közönséges lándzsából és hosszú pajzsból állott. Ezek a magyarok a földön alusznak, pajzsaikkal takaróznak.”¹⁹

V. Károly császár krónikása, a spanyol Alcantara rend nagymestere, Louis de Avila, ekképpen ír a huszárokról: „Fegyverzetük hosszú lándzsa, amellyel

¹⁷ Frimmel, Th., Kunstbuch Albrecht Dürers von Nürnberg. Jahrbuch der Kunsthist. Sammlungen der Allerhöchsten Kaiserhauses. 5(1887) XXI. 4025 f. t.

¹⁸ Károlyi A., Sz 11(1877) 647.

¹⁹ Uo. 843.

igen jól tudnak bánni. Pajzsaik alul szélesek, felül keskenyek, s csúcsuk fejük felé nyúlik, s hosszúságuk szerint a testhez hajolnak. E pajzsok kinek-kinek a maga színével vannak befestve, ami igen szép a szemnek.”²⁰

A magyar huszártornákat, amelyek révén a már akkoriban világhírnévre szert tett magyar huszárság rendszerét igyekeztek külföldön meghonosítani, a magyar huszárok könnyű fegyvereivel vívták. Ezeket a tornákat Tiroli Ferdinánd prágai, pilseni, bécsi és innsbrucki udvarában, valamint a szász udvarnál rendszeresen tartották az 1548–1557. évek között, Torgauban 1548-ban, Drezdában 1553-ban.

Tiroli Ferdinánd a lezajlott huszártornákon részt vevő lovagokat képekben örököltette meg. A torna képeken szereplők tárcsáinak díszítése változatos. Előfordulnak itt is a pirossal-fehérrrel, vagy más színekkel harántsávozottak, majd lombozatosan festettek, cifra keretezéssel. Kockáztak, kakasviadal, nyilakkal átdöfött szív, sugárzó napkorong, leopárd alakkal festettek. Láthatunk közöttük sárkányos díszűt is gyűrűs keretben. A magasra ugró felső jobb csúcs díszítése is változatos. Virágcsokrokkal, tollbokrétaival, pávatollal, strucc tollal ékítették; esetleg feltűzött zászlócskákkal²¹ tették tetszetősebbé. (63. ábra)

A felső csúcs tollal való díszítésére hazai adatot is ismerünk. 1599-ben Gombkötő Zakariás kassai mesternél zálogban volt „egy igen szép gém bokor toll, pajzsban való”.²²

A tollbokréta gyűrűit a nagyszebeni tárcsán már említettük.

Amint a tornaképeken látjuk, a XVI. század derekára érték el a huszár-tárcsák a véglegesen kifejlődött formájukat. A jobb felső sarok jelentős mértékben nyúlt meg, csaknem elérte a másfél méter hosszúságot. A bal felső sarka a nagy ívben való kiképzés mellett már nem is érzékelhető.

Mint megfigyeltük, a gráci tárcsa harántsávozott. Ugyancsak hasonló díszet mutat a Herberstein metszet, valamint a berlini tárcsák felülete is. A XVI.

65. ábra

²⁰ Uo. 841.

²¹ Turnierbuch Erzherzog Ferdinand von Tirol. P, 5134, P, 5013. Bécs, Fegyvergyűjtemény. „Den anderntag mai anno 57, ist in Großen Hof auf dem Schloß in Prag ain Hussarischen Thurnier gehalten worden.”

²² Kemény L., Arch. Ért. 29(1909) 257.

század első felében az Árpád-házi magyar címer kedvelt tárcsadíszítési ornamentikává vált. Elterjedését legélénkebben a Gávay-család 1540-ből való címerképe igazolja. A címerpajzson ábrázolt vitéz kopjájával dőfi át török ellenfelét, a nyereg jobb oldalán függ hegyes tűre, az azonkorabeli magyar huszár jellegzetes fegyverfajtája. A vitéz fejét kúpos, tollbokrétás sisak fedi, jobbában az említett harántsávozott tárcsáját tartja, oly módon, hogy felugró csúcsa mögött a feje is védelmet talál. A tárcsa alsó szintje a késői típus mintájára csaknem félkörben ívelődik. Hadtörténelmi gyűjteményünk kilenc, Erdélyből származó, piros-fehér sávozású tárcsát őriz. Magasságuk meghaladja a 1130 mm-t, szélességük 540—600 mm. Alsó szintjük egyenesre vágott. (XXXV. t. 2.) A fraknoi Esterházy gyűjtemény és a nagyszebeni múzeum szintén őriznek piros-fehér sávozású tárcsát.²³

A gráci Hadszertárban 8 vörös és 8 fehér harántsávós tárcsa szerepel, a XVI. század derekáról valók.²⁴

A németújvári vár gyűjteményében őrzött tárcsán magyar szablyát tartó kesztyűs kéz díszlik. Felső csúcsába piros kereszt van festve. Huszártornákon szerepelt a XVI. század derekán.²⁵ (64. ábra)

A szablyát tartó kar kedvelt címerkép volt a XVI. század folyamán. Dózsa Györgynek, a király, vitézsége jutalmául megengedte, hogy pajzsán címer gyanánt karddal levágott és vértől csepegő kar festett képét viselhesse, mivel a török harcok folyamán egyik ellenfelének vértezett karját egy csapással levágta.²⁶

Korábban már láttuk, hogy a sastollakkal, karmos sasszárnnyal való festés kedvelt tárcsadíszítés volt.

Had-történelmi gyűjteményünk tárcsáján vörös alapon két természetes színű tollas saskarom díszlik. M: 1420 mm, sz: 590 mm.

Az ambrasi várkastély gyűjteményében hat tollú, saskarmos, fekete sas szárnyat találunk azon a tárcsán, amelyet Tiroli Ferdinánd a Prágában tartott huszártornán viselt. M: 1330, sz: 500 mm.²⁷

Fehér alapon nyolc tollú, karmos sas szárnyat a fraknoi gyűjtemény hat tárcsáján találunk. A felső sarokban festett virágos, szegfűs ág ékeskedik.²⁸ (XXXV. t. 3.)

Az ambrasi gyűjtemény fehér alapra festett, kilenc tollú, fekete sas szárnyas tárcsáján a karom piros szívet tart. M: 1330, sz: 500 mm.²⁹ (XXXV. t. 4.)

Arany sas szárnyat a bécsi Waffensammlung tárcsáján találunk.³⁰

Ezek mindannyia a huszártornák korából való.

A kreuzensteini vár huszártárcsáján András-kereszt ékeskedik, ágai között egy-egy csiholó acél. Szendrei az aranygyapjas rend eme jelvényét „B” betűként írta le. M: 1210, sz: 640 mm.³¹

²³ Szendrei J., i. m. 158. Vö. Bielz, J., i. m. 3.

²⁴ Pichler, F., i. m. 60—61.

²⁵ Szendrei J., i. m. 170.

²⁶ Holub J., Istvánffy Miklós históriája. (Szekszárd 1909) 15.

²⁷ Szendrei J., i. m. 117—118.

²⁸ Uo. 138.

²⁹ Uo. 161.

³⁰ Gross, A.—Thomas, B., i. m. 189.

³¹ Szendrei J., i. m. 188—189.

A nagyszebeni múzeum hasonló korú tárcsájára sötétzöld alapon fehér lovon ülő Szent György alakja van festve, teljes vértetben, lova alatt lándzsával ledöfött sárkány fekszik. M: 1340, sz: 540 mm.³²

Ismerünk tárcsapéldányokat, amelyekről elmarad a belső mező festett díszítése, csupán keretének festését találjuk meg.

Hadtörténelmi gyűjteményünk tárcsája fehérre van festve, a négy saroknál, továbbá a jobb és a felső oldal közepe táján találunk fonott indacsomót ábrázoló, keletiesen festett díszítést. Kerületét piros-fehér-zöld csíkozás szegélyezi. A jobb felső csúcson két fűrt nyílás a tollbokréta tartó helyét jelzi. M: 1240, sz: 520 mm.³³ (XXXIV. t. 3.)

Egy másik példányunk bordóra van festve, csupán a felső csúcsán látunk cikcakkal határolt fehérre festett mezőt. M: 1430, sz: 410 mm.

Külföldi gyűjteményekből ismerünk nyolc olyan huszártárcsát, amelyek huszártornákon szerepeltek. Azonos külsejük, fehér mezejük közepén vörös kereszt díszlik. Négy sarkuknál figyelhetünk még meg, azonosan mindegyiknél, kettős karéjú ún. „magyar bajusz” keretezésű beugró felületet. Alsó szintjük csaknem félkör alakban lekerekített.³⁴ Magasságuk 1300–1400 mm. (XXXIV. t. 4.)

Egyes vélemények szerint a huszártárcsák alsó szintjének erős ívű lekerekítése, továbbá a jobb felső csúcs magasra ugrása török hatás alatt fejlődött ki. Ezt a véleményt elvetjük, mivel az ambrasi és egyéb európai gyűjtemények huszártárcsái, amelyek a leírt külsőt viselik magukon, megállapíthatóan mind nyugati készítményűek. Ha kerültek is tárcsák török tulajdonba, úgy ezek zsákmány, vagy csere folytán történtek. A fejlődés minden egyes fázisa Nyugathoz kapcsolódik. Az így kialakult huszártárcsa tisztán magyar jellegzetesség.

A huszártornákon tisztán magyar fegyvereket szerepeltettek, nem a török fajtákat. A török hűbéres lovas, a spáhi, inkább a réz, vagy fonott, kerek pajzsot használta, amely ősi védőfegyvere volt.

A törökség átvehetett magyar ellenfelénél látott, vagy zsákmányolt fegyvertárgyakat, amelyeket előnyösen felhasználhatott, de a tárgyi anyag és az ábrázolások sorozata az itthoni kialakulást igazolja.

E korban a tartó heveder szegecsek háromszögű csillag alakúak.

Összevetve a tárcsák fejlődési állomásaiban elért méreteket, azt találjuk, hogy a XV. század végi példányok magassága 620–720 mm, szélességük 380–570 mm között váltakozik.

A XVI. század eleji példányoknál 700–880 mm a magasság, szélességük 530–600 mm.

Végül pedig a XVI. század derekára kialakult tárcsatípus magassága a harántszelvényeknél 1160–1200 mm, szélességük 540–660 mm, míg az egyéb módon díszítettekénél 1200–1430 mm magasság mellett a szélesség 600–640 mm között váltakozik.

A magyar huszár a tárcsáját, amely a gyors, könnyed mozgást eléggé gátolta, 1570 körül hagyta el. Ez a reform Zrínyi György tanácsára történt.

³² Bielz, J., i. m. 33. 3. kép.

³³ Bécsi katalógus, 64.

³⁴ Fischer Aukció katalógus. (Zürich 1934) 136. sz. 1935: 56. sz. 1936: 95. sz. Luzern 1938: 1526. sz.

im Westen gebräuchlichen Tartschen ab. Die Umgestaltung war vonnöten, da der ungarische Husar keinen Panzer trug. Die verlängerte Tartschenecke bot der linken Schulter sowie dem linken Arm wirksamen Schutz.

In der weiteren Entwicklung der Husarentartsche bleibt im ersten Jahrzehnt des XVI. Jahrhunderts der Ausschnitt für die Lanze fort, während die rechte obere Spitze immer höher strebt. An der Tartsche ist eine allgemeine Verbreitung wahrzunehmen.

Die Spitzenverlängerung nach oben ist berufen, der linken Schulter und dem Kopf, die Verbreiterung hingegen dem Brustteil zum erhöhten Schutze zu dienen.

In der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts finden wir die Tartsche auch bei der türkischen Reiterei. Von den Ungarn übernommen, wurde sie vorteilhaft zur Abwehr gebraucht.

Der Westen erkannte im schmalkaldischen Krieg (1546—1547) die namhafte Überlegenheit der ungarischen Husaren, die damals durch ihre Geschicklichkeit die Bewunderung ganz Europas hervorriefen. Hieronymus Faleti, der Sekretär des Herzogs von Este, beschreibt in seiner Meldung die Bewaffnung unserer an die sächsische Grenze rückenden Husaren wie folgt: „Die gut berittenen ungarischen Husaren mit ihren langen Lanzen, dreieckigen, körperlangen Schilden, deren Spitzende oben war und die in verschiedenen Farben bemalt waren, boten dem Beschauer einen angenehmen Anblick...“

Der Schild mit verlängerter Spitze zeigt in der Tat Dreieckform. Dies bedeutete namhaften Vorteil im Kampfe, denn durch eine kleine Seitenbewegung des Körpers gelangte auch der Kopf in den Schutz der hochstrebenden oberen Spitze.

Mocenigo, der Gesandte von Venedig schreibt folgendes über die ungarischen Husaren: „Die Ungarn die ich gesehen habe, waren alle leichte Reiter. Ihre Bewaffnung bestand aus einer gewöhnlichen Lanze und einem langen Schild. Diese Ungarn schlafen auf der Erde und decken sich mit ihrem Schilde zu.“

Louis de Avila äussert sich folgendermaßen über die ungarischen Husaren: „Sie sind mit einer langen Lanze bewaffnet, die sie sehr geschickt zu handhaben wissen. Ihre Schilde sind unten breit, oben schmal, die Spitze reicht bis zu ihrem Kopf; mit ihrer Rundung umgeben sie den Körper. Diese Schilde sind mit jedermanns eigenen Farben bemalt, was eine Augenweide ist.“

Die ungarischen Husarenturniere wurden mit den leichten Waffen der ungarischen Husaren gekämpft. Diese Turniere wurden an den Prager, Pilsener, Wiener und Innsbrucker Höfen Ferdinands von Tirol regelmäßig abgehalten, doch haben wir auch Angaben über solche, die am sächsischen Hofe zwischen 1548—1557, in Torgau 1548, in Dresden 1553 abgehalten wurden.

Ferdinand von Tirol ließ die ritterlichen Turnierteilnehmer im Bilde verewigen. Die Schilde der auf den Turnierbildern dargestellten Ritter weisen verschiedenartige Zierelemente auf.

Wie aus den Turnierbildern ersichtlich, erreichen die Husarentartschen um die Mitte des XVI. Jahrhunderts ihre endgültig entwickelte Form. Das rechte obere Eck, bedeutend gestreckt, erreicht fast eineinhalb Meter Länge.

Beim Vergleich der im Verlaufe der Tartschenentwicklung erzielten Maße, kommen wir zu dem Schluß, daß bei den Exemplaren vom Ende des XV.

Jahrhunderts die Höhe zwischen 620—720 mm, die Breite zwischen 380—570 mm schwankt.

Bei den Stücken vom Anfang des XVI. Jahrhunderts beträgt die Höhe 800—880 mm, die Breite 530—600 mm.

Der gegen Mitte des XVI. Jahrhunderts ausgebildete Tartschentyp schließlich weist bei den Schrägbalken-Schilden eine Höhe von 1160—1200 mm, eine Breite von 540—660 mm auf, während die Exemplare mit anderen Zierelementen bei 1200—1430 mm Höhe lediglich 600—640 mm breit sind.

Der ungarische Husar legte den Schild, der seine Beweglichkeit in ziemlichem Maße hemmte, um 1570 ab.

Über das ungarische Pavesnergewerbe haben wir bereits aus dem XV. Jahrhundert Angaben. Die Bewohner von Nagyszeben (Hermannstadt) deckten nicht nur den Bedarf der Heimatstadt; ihre Erzeugnisse waren auch an der Moldau und in der Walachei gesucht.

Am 14. Mai 1582 wurde anlässlich der zweiten Eheschließung Ferdinands von Tirol mit Anna Katharina Herzogin von Mantua, in Innsbruck ein Husarenturnier abgehalten. Karl, Markgraf von Burgau, Ferdinands Sohn aus erster Ehe, nahm ebenfalls an dem Turnier teil. Auf der Karl darstellenden Miniatur sehen wir inmitten der Husarentartsche ein mit einem Rosengewinde umgebenes Spruchband mit der Aufschrift CAPE QUODLIBET, eine ein Schwert haltende Hand und eine andere Hand, bereit, das Schwert zu übernehmen. Die Oberfläche der Tartsche ist zur Gänze mit Rosen bedeckt.

Auf der Miniatur drängt sich das Übermaß an Zierelementen in den Vordergrund und verleiht dem Ritter ein bereits theatralisches Aussehen. Dieses späte Fest war der letzte Ausklang der in der Jahrhundertmitte abgehaltenen ungarischen Husarenturniere von europäischem Ruf und wurde hier bereits weniger Wert auf Kampfesgeschicklichkeit als auf größtmögliche Pompentfaltung gelegt.

LA TENTE TURQUE DU MUSÉE NATIONAL HONGROIS

L'objet exposé le plus spectaculaire de la collection historique hongroise du Musée National est une grande tente turque en toile d'un riche décor appliqué, (fig. 66.) qui a été achetée en 1927 à Karl Hollitzer, collectionneur de Vienne.¹ La tente, à ce qu'on dit, fut après la réoccupation de Bude (1686) donnée en butin au prince Louis de Baden, qui en fit plus tard don à François Rákóczi II, Prince de Transylvanie (1705—1711).²

Ce monument est à l'échelle hongroise et étrangère, un spécimen des plus marquants des pavillons turcs de l'époque de la domination ottomane (XVIe—XVIIe siècles) qui nous soit connu; c'est une tente d'honneur d'un vezîr et peut compter sur un intérêt particulier.³

La tente se compose d'un toit, coupé comme celui d'une maison et de deux parois latérales trapézoïdales. Dans son état actuel elle mesure 650 cm de longueur et 400 cm de largeur. Elle est décagonale. La partie en toile couvrant originalement l'entrée n'existe plus. Les longueurs des côtés en les mesurant en haut, du milieu de la porte et procédant de gauche à droite sont: 105, 115, 310, 113, 113, 108, 111, 310, 110, 110 cm. Les dimensions inférieures au bas — vu que les parois latérales furent coupées de sorte qu'en les tendant, elles se dressent obliquement — sont les suivantes: la première partie latérale à côté de l'entrée: 170, puis 310, 165, 210, 165, 165, 310, 165 cm. (La porte n'existant plus, on ne peut parler de ses dimensions inférieures.) Les côtés ont été coupés à la jonction des parties postérieures, en les assemblant l'un sur l'autre, ce qui résultait pour la partie inférieure des dimensions plus grandes que pour les parties supérieures. La hauteur de la partie latérale est de 175 cm.

La tente a dû être dressée de la manière suivante: on avait planté deux grands poteaux à une distance de 325 cm l'un de l'autre, sur lesquels le toit fut pendu par les deux ouvertures bordées de cuir, donc l'arête du toit fut tendue sur deux mâts. Sur le bord inférieure du toit fut cousu un rebord large de 26 cm, retombant verticalement et parcourant tout le toit, de sorte que celui-ci cache les jonctions à noeuds de corde et à fuseaux des parties latérales. Sur le niveau inférieur de la toiture furent fixés des pesons de fuseau tournés de bois et attachés à une corde solide auxquels se rattachaient sur le

¹ N^o d'inv. 54/1927.

² Communication oral du M. le docteur J. Kalmár, que je tiens à remercier ici de l'aide précieuse qu'il a bien voulu m'apporter.

³ Voir sa littérature jusqu'ici: *Gentbon I.*, Török műemlékek (Monuments historiques turcs). Budapest története (L'histoire de Budapest) III (Budapest 1944). Supplément X. Művészetek (Arts) 1. 352; *Bárány-Oberschall M.*, Iparművesség (Arts industriels). Ibid. 2. 372; *Horváth H.*, Hódoltság és felszabadítás a művészettörténelemben (Domination turque et libération dans l'histoire de l'art). Tanulmányok Budapest Múltjából (Études sur le passé de Budapest) 5(1936) 206.

Fig. 66.

niveau supérieur de la partie latérale des noeuds de corde cousus sur la sous-patte de cuire. Nous avons compté entre les membres à colonne, constituant les angles des parties latérales, en général 7 à 8 noeuds de corde avec lesquels la toile était rassemblée. Le devant de la partie latérale fut découpé pour laisser libre l'entrée, et il n'y a qu'un prolongement supérieur de 8 cm qui s'étend de chaque côté jusqu'à la partie médiane. Ces appendices longs de 90 cm sont rassemblés au toit par un tenon de bois et par un noeud de cordes.

Les parois latérales, bordées au niveau inférieur par des noeuds de corde cousus sur des pattes de cuir (fig. 67.)⁴ furent bandées aux piquets, plantés au dehors de la tente.

La tente est faite d'une toile de deux couches: une toile rouge et une verte. Sur le côté rouge d'un riche décor appliqué, le fond du décor polychromé est en partie vert et en partie brun clair.

L'arête du toit est parcourue dans une largeur d'environ 100 cm par une bande à décor de rinceaux fleuris sur fond vert, dont la partie inférieure se termine par une ligne lobée. Sous cette bande descendent jusqu'au bas du

⁴ En bêcheant la terre dans la limite de Szentgotthárd, on avait trouvé dans les années 1930, probablement à l'endroit de la bataille de 1664, des piquets de fer à tige plate et à tête crochue. (Fig. 67.) Selon l'information donnée à M. Kalmár les piquets étaient au nombre de 10 à 12. Un de ceux-ci est en possession de M. le docteur L. Smidt, médecin en chef et collectionneur de Szombathely. Selon sa communication les dimensions de la tête sont de $5,5 \times 3$ cm, la longueur est de 83 cm, la largeur moyenne est de 5 cm et l'épaisseur est de 2,2 cm. Je tiens à le remercier ici du dessin et des dimensions des piquets de tente qu'il a bien voulu me communiquer.

toit, aux endroits correspondant aux angles, des appliques en forme de colonnes, avec au milieu de chacune un cartouche divisé en deux. (Fig. 68.) Le fond des colonnes est une toile verte et celui des cartouches une toile brun clair. Le décor des parois latérales, c'est à dire les appliques ont été exécutées de sorte que les membres en forme de colonnes de la toiture continuent

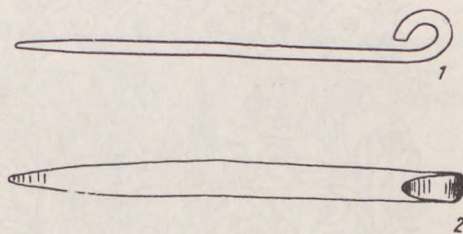

Fig. 67.

aux endroits correspondant aux angles, c'est à dire là où ils sont bandés aux piquets, exceptée la partie de la porte. Les colonnes se rattachent l'une à l'autre par un arc polylobé; dans les champs intermédiaires sont disposés des cartouches divisés en trois. (Fig. 69.) La couleur de fond des décors appliqués est sur les parois latérales semblable à celles du toit; les décors floraux des colonnes sont cousus sur un fond vert, et celui des cartouches sur un fond brun clair.

Sur les branches feuilles, naissant d'une forme de vase triangulaire, on voit des oeillets, des roses à 5 à 6 pétales et des fleurs ressemblant à des tulipes. Les pétales des fleurs sont rouges, blanches, brun clair et vertes, tandis que les feuilles sont de couleurs rouge, blanche, brun clair et bleues. Dans le centre des pétales se trouvent d'habitude des appliques circulaires dont la couleur détonne vivement près de la couleur de fond. Sur les fleurs blanches et brun clair on voit en dehors des couleurs énumérées aussi un centre brun foncé.

La bande large de 26 cm, parcourant la tente et prolongeant le toit, présente une décoration différente de celle que nous venons de décrire. (Fig. 70.) Celle-ci est parcourue en trois lignes surpreposées d'éléments décoratifs de l'applique de couleur rouge, blanche, brun clair, bleue sur fond brun clair, de sorte que leur couleur sévie dans chaque ligne d'un membre, par suite de ceci les membres de couleur identique tombent l'un sous l'autre obliquement. Les éléments du décor sont formées de la manière suivante: leurs parties supérieures sont coupées dans une ligne cintrée concavement, et la partie inférieure est constituée de deux arcs cintrés convexes, cette forme peut donc grosso modo être regardée comme un champignon. Les appliques disposées dans leurs centres sont: cercles verts sur fond rouge, cercles rouges sur fond bleu, cercles brun clairs sur fond brun clair et blanc.

On rencontre en Hongrie sur plusieurs monuments turcs de l'époque de la domination ottomane un système décoratif et un décor floral semblables à ceux de la tente.

1. Sur une coupe en cuivre rouge d'Esztergom, provenant d'un site inconnu (N° d'inv. 53. 566. 1; fig. 71/1, 72.) sous le décor à ruban parcourant le rebord, alternent des médaillons et des colonnes gravés.

2. La panse d'un hanap d'argent à couvercle du XVIIe siècle mis au jour dans la forteresse d'Eger (N° d'inv. 52. 264. 1; fig. 73, 74/1—2.) est ornée de médaillons sur un champ décapé. Sur le couvercle — semblablement au toit de la tente — les médaillons correspondant à ceux qui ornent la panse, sont plus courts et plus trapus.

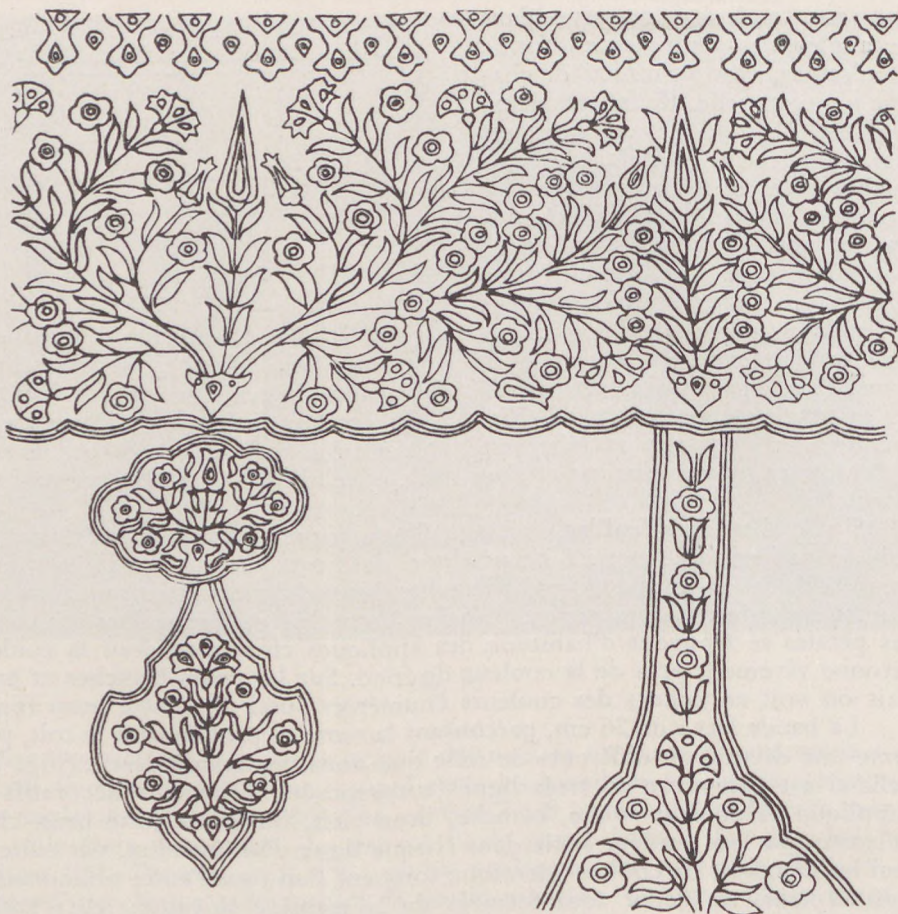

Fig. 68.

3. Les tulipes et oeillets rudimentairement incisés de la coupe trouvée en 1926 dans le fourneau turc du XVIe siècle, dégagé à Esztergom-Szenttamás-hegy, et authentifié par les fouilles de 1956 (N^o d'inv. 56. 1056. 1; fig. 71/2, 75.) rappellent le décor floral des appliques de la tente.

Les collections de Hongrie ont conservé cinq tentes turques.⁵ Une tente du XVIIe siècle, capturée à Érsekújvár, a des dimensions analogues à celle du Musée National: elle est longue de 625 cm et large de 400 cm.⁶ Une tente bien

⁵ Szendrei J., Magyar hadtörténelmi emlékek (Monument de l'histoire militaire hongroise (Budapest 1896).

⁶ Szendrei J., op. cit. 568. Autrefois en la possession de Pál Esterházy, dans le château de Fraknó.

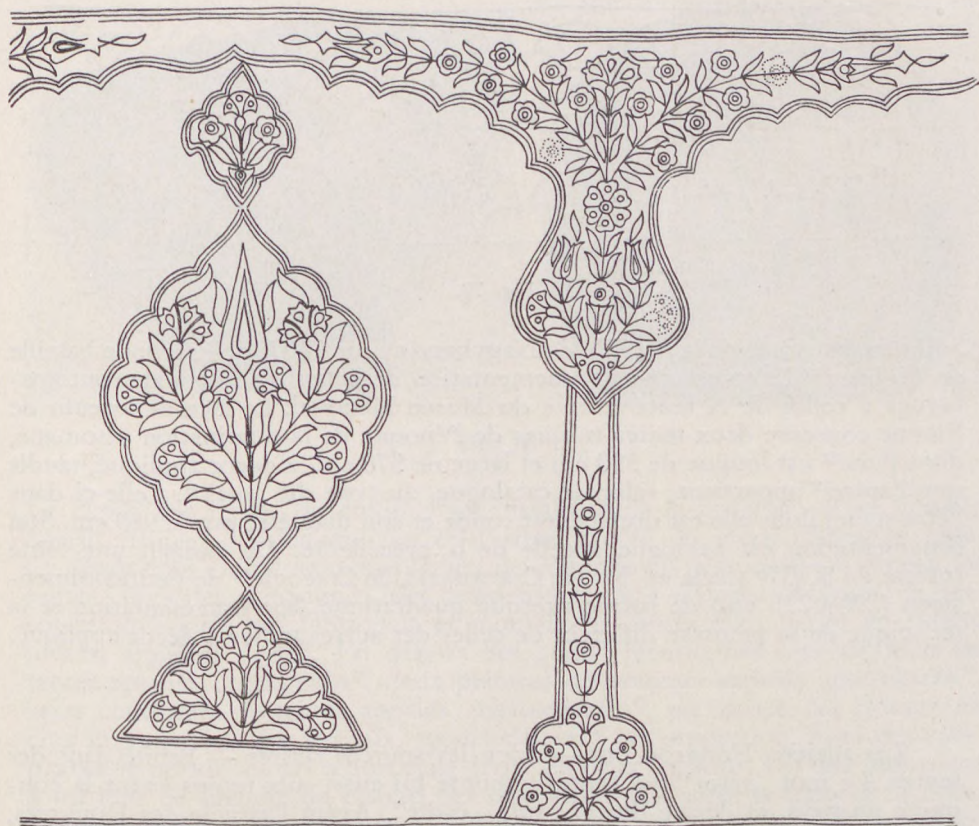

Fig. 69.

plus grande (900×700 cm) et une de petites dimensions (280×220 cm), munie de fenêtres, ont été enregistrées dans le château de Körmend, comme appartenant à Edmond Batthyány-Strattmann.⁷ Au même endroit on connaît en outre une tente dite „oba”, d'un diamètre de 580 cm, dont la forme est toute différente des tentes précédentes.⁸ J. Szendrei publie encore une tente de petites dimensions d'une exécution très simple, conservée dans le château de Fraknó.⁹

Les plus beaux spécimens des collections étrangères (Musées de Vienne, Munich, Dresde, Carlsruhe, Cracovie) ont été capturées en partie lors des campagnes de Hongrie. La tente de Munich, ayant appartenue au grand vezîr

⁷ Szendrei J., op. cit. 886—7, 604.

⁸ Szendrei J., op. cit. 903, 4; Palotay G. publie — dans „Oszmán-török elemek a magyar hímzésben” (Les éléments turcs-ottomans des broderies hongroises) Bibliotheca Humanitatis Historica VII (Budapest 1940) fig. 132. — en analogie de la décoration des tentes de Körmend une broderie sur toile.

⁹ Op. cit. 611.

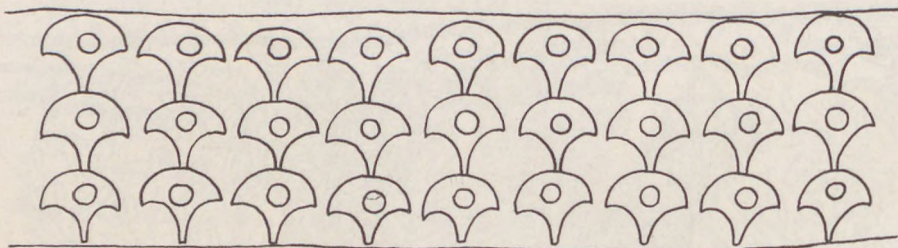

Fig. 70.

Solimān, provient de la bataille de Nagyharsány, de 1687, dite seconde bataille de Mohács.¹⁰ La structure et l'ornementation de la tente décagonale sont analogues à celles de la tente turque du Musée National. Le Heeresmuseum de Vienne conserve deux tentes turques de l'époque de la domination ottomane, dont l'une¹¹ est longue de 590 cm et large de 370 cm, à décor appliqué, tandis que l'autre¹² appartient, selon le catalogue, au type dit „otak”. Celle-ci dans l'état actuel dont elle est dressée, est ronde et son diamètre est de 980 cm. Son ornementation est analogue à celle de la précédente. On connaît une tente turque du XVIIe siècle au Musée Czartoryski de Cracovie¹³ de petites dimensions (290 × 275 cm) de forme presque quadratique. Son ornementation et la technique de sa peinture diffèrent de celles des autres tentes à décor appliqué.

Les anciens Hongrois ont — selon les sources écrites — habité dans des tentes. Le mot „sátor” (= tente) remonte lui aussi aux temps avant la conquête du pays, et dérive du mot turc „čadīr”. Avant l'arrivée des Hongrois, les Huns, les Avars et les Bulgaro-Turcs ont apporté l'usage et l'art des tentes. Au moyen âge plusieurs documents mentionnent les tentes de feutre des Cuman.¹⁴ Il convient de relever dans les temps ultérieurs la profonde influence que les Ottomans ont exercé sur l'usage des tentes en Hongrie.

L'importance dans l'empire ottoman des personnes qui fabriquaient et montaient les tentes est mise en relief par nombreuses données historiques. On trouve la synthèse de ces questions dans l'ouvrage de İ. H. Uzunçarşılı.¹⁵

¹⁰ Bezzel, O., Das Bayerische Armee-Museum in München 1879—1929 (Sonderdruck aus illustrierten Halbmonatschrift „Das Bayerland”, Munich) 6.

¹¹ Erben, W.—John, W., Katalog des K. und K. Heeresmuseums (Vienne 1903) 77.

¹² Ibid. 140—142.

¹³ Gašiorowski, S. J., La tente orientale du Musée Czartoryski à Cracovie. *Folia Orientalia* 1(1959) 303—321. Cf. *ibid.* Zabytki sztuki Islamu w b. Muzeum Czartoryskich w Krakowie (Les monuments islamiques du Musée Czartoryski). *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności* (Publication de l'Académie Polonaise des Sciences) LIII, n° 3 (1952) 121, s'occupe déjà de la chronologie de la tente.

¹⁴ Bártky Zs., A magyar sátor és emlékei (La tente hongroise et ses monuments) *Néprajzi Értesítő* (Comptes rendus ethnographiques) 22 (1930) 1.

¹⁵ Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı. (Le système gouvernemental de l'empire ottoman) (Ankara 1945) 453—454.

Fig. 71.

Le dépôt des tentes du sultān était installé dans le quartier actuel nommé Sultān Aḥmed d'Istamboul qui était situé à côté du sérail d'Ibrahim paša. Ce dépôt était en même temps le lieu de domicile du personnel qui gardait les tentes. Lors des campagnes, des campements ou à d'autres occasions le personnel spécialisé qui fabriquait et montait les tentes était divisé en quatre unités, appelées „oda”. En dehors des „oda” mentionnés sept tendeurs de tentes appelés „otakgerān”, deux peintres décorateurs appelés „naqšduzān”, seize couturiers de tentes appelés „haymeduzān”, un maître des rideaux en chef et un maître des rideaux, appartenaient à la corporation. Lors des campagnes le personnel des tentes était divisé en deux sections. Les uns montaient à un jour de marche du champ des opérations militaires la tente du sultān. Le personnel comprenait dans la seconde moitié du XVe siècle 38 personnes seulement, au début du XVIIe siècle 835 et au milieu du siècle déjà 2000 personnes. Après cette date leur nombre diminuait et D'Ohsson estime leur nombre à la fin du XVIIIe siècle seulement 800, ce qui correspond aux annotations comprises dans les defters.

Les tentes turques étaient, à cause de leurs décorations et leurs équipements pratiques très recherchées en Hongrie, et figurent du XVe au milieu du XVIIIe siècle souvent dans nos inventaires. Les recensements

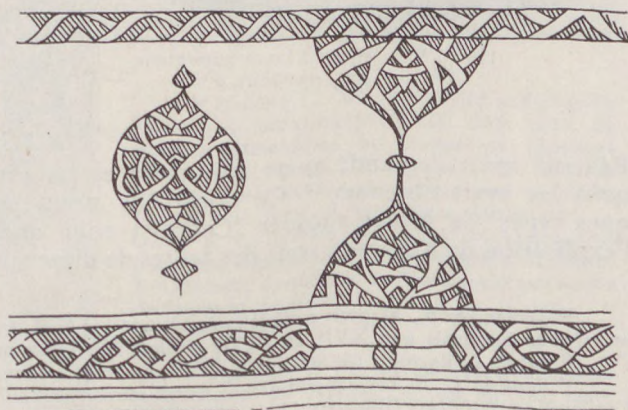

Fig. 72.

Fig. 73.

Rákóczi avait demandé pour soi-même et pour sa suite quelques tentes, et qu'il les avait obtenues.¹⁹ Ce document nous permet de connaître quelques types de tentes turques. Celles-ci sont quatorze „hazine”, qui, selon l'explication de Karácson sont des tentes de dimensions mineures.²⁰ Le mot sig-

ne mentionnent parfois que les diverses parties des tentes. Au milieu de l'époque de la domination ottomane on lit dans un inventaire daté de 1610, sur une tente turque dite „öreg cıfırás” (= vieille parée), qui était sans doute une tente décorée de grands médaillons.¹⁶ Les princes de Transylvanie, bien qu'ils aient eu des maîtres de tentes, les avaient achetées pour la plupart à Constantinople.¹⁷

Imre Karácson publie plusieurs données peu connues du début du XVIIIe siècle qui sont relatives aux tentes et qui sont contenues dans des sources écrites turques de sujet hongrois. L'un des documents, provenant de 1718 et conservé dans les archives de Serail, contient un ordre donné au gardien de la tente pour qu'il livre du dépôt d'armes six tentes pour François Rákóczi II.¹⁸ Plus intéressant et important encore est un décret du sultân daté de 1722, qui nous apprend que

¹⁶ *Radványzky B.*, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században (Vie de famille et ménage hongrois aux XVIe et XVIIe siècles) II (Budapest 1879) 141.

¹⁷ *Takáts S.*, Rajzok a török világból (Croquis du monde turque) III (Budapest 1917) 351—2.

¹⁸ *Karácson I.*, A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717—1803 (Les documents turcs de l'émigration Rákóczi) (Budapest 1911) 39, XXXII.

¹⁹ *Ibid.* 92, LXXXVIII.

²⁰ *Ibid.*

nifie aussi dépôt (par exemple réservoir d'eau, soute aux poudres, dépôt à provisions).²¹ Il est donc fort probable que la tente „hazine” servait de dépôt. Le type suivant est l'„oba”, qui, selon Karácson est une grande tente de feutre.²² Cette sorte de tente a dû être anciennement fabriquée — comme son nom l'indique — d'une étoffe grossière appelée aba, et ce n'est qu'au cours des temps que ce nom fut adopté — indépendamment de la matière de la tente — pour désigner les tentes de grandes dimensions divisées en plusieurs locaux.²³ Le type suivant dans l'énumération est le „čadir” que Karácson prend pour un pavillon²⁴ et qui dans les vocabulaires désigne la notion générale de la tente. Finalement le document mentionne six „segbān-čerge”, qui selon Karácson sont des tentes oblongues.²⁵ Le mot „čerge” est expliqué de plusieurs sortes, on comprend en général sous ce terme une petite tente de fortune.²⁶ Dans notre document le mot „segbān” figurant comme l'attribut du „čerge” désigne dans la langue historique turque l'unité de la corporation des janissaires, par conséquent le „segbān-čerge” n'a pu aucunement être une tente de petites dimensions. S. Takáts n'accepte pas même le „čerge” pour une petite tente et se réfère à une donnée écrite contenue dans la rapport de Farkas

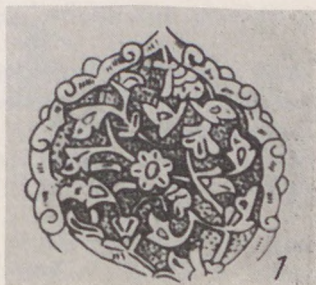

Fig. 74/1.

Kamuthi, selon laquelle en 1625 les ambassadeurs hongrois, turcs et allemands avaient tenu conseil dans une tente čerge, assis à des tables.²⁷

Quant à la tente du Musée National Hongrois, la question se pose là aussi de savoir à quel type de tente elle appartenait. Toujours est-il qu'on ne peut l'identifier avec aucune

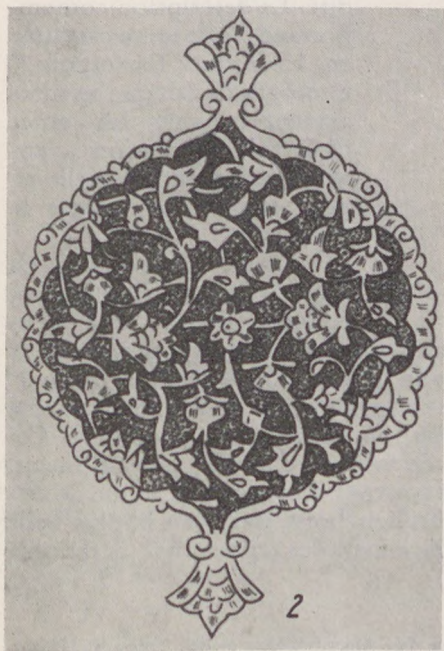

Fig. 74/2.

²¹ Ağakay, A., Türkçe sözlük (Dictionnaire analytique turc) (Ankara 1955) 333.

²² Karácson i., op. cit. 92.

²³ Redhouse, J. W., A Turkish and English Lexicon (Constantinople 1921) 234: tente de grandes dimensions et divisée en plusieurs locaux. — Ağakay, A., op. cit. 563: tente de grandes dimensions et divisée en plusieurs locaux, non fixée à une place déterminée. — Gövsa, İ. A., Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi (Nouveau dictionnaire et encyclopédie illustrée) I. 433: nom donné par les Turcomans aux tentes de feutre et de tapis.

²⁴ Op. cit. 92.

²⁵ Ibid.

²⁶ Redhouse, J. W., op. cit. 719: tente étroite de nécessité. — Ağakay, A., op. cit. 161: tente de fortune faite de bric et de broc. — Gövsa, İ. A., op. cit. 433: la plus petite sorte de tente.

²⁷ Op. cit. III. 355.

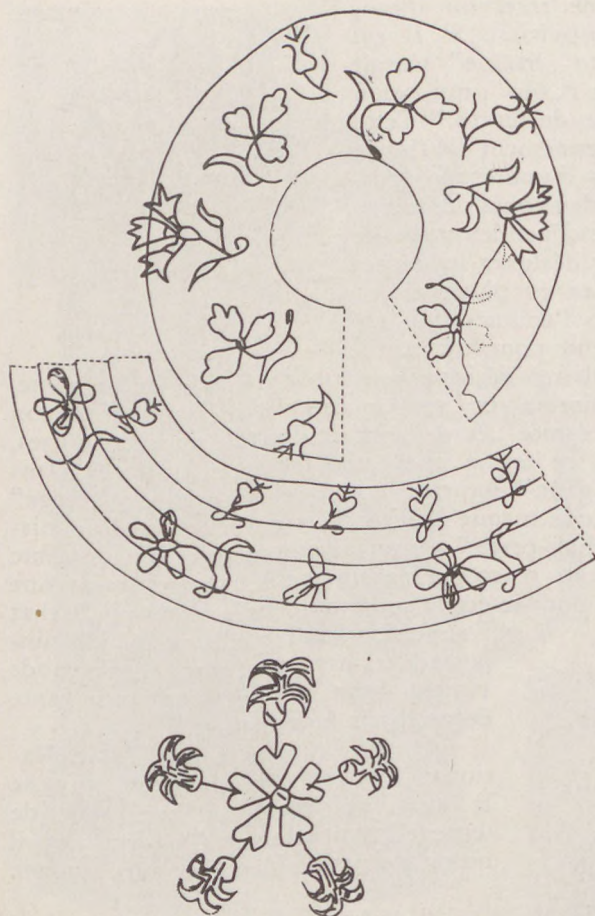

Fig. 75.

cription détaillée de l'„otak”, le plus grand type de tente turque, dont la variante la plus évoluée était l'„otağ-i hümayün”, c'est à dire la tente du sultân.²⁸ Il remarque sur la tente de toile rouge que cette couleur n'était due en dehors du souverain, seulement au şeyh ü'l-islâm, au vezîr et au beglerbeg. Ces tentes furent à l'extérieur richement garnies de toiles et d'étoffes polychromées, et leurs toits et leurs corniches furent munis souvent d'étoiles d'or et de décors de fils. La tente du sultân fut dressée dans un lieu boisé qui avait la plus belle vue. S. Takâts indique lui aussi que l'emplacement des tentes était déterminé

des tentes mentionnées dans le document cité.

Avant de tenter à déterminer approximativement le type auquel la tente a dû appartenir, il convient d'éclaircir encore une question qui est en corrélation avec le problème précédent également, et c'est si la surface rouge richement décorée de la tente était à l'extérieur ou à l'intérieur. On pense en général que la paroi décorée était à l'intérieur de la tente, par contre à notre avis l'intérieur aurait pu être aisément décoré de tapis orientaux et de tissus d'un vif coloris. On estimait en outre illogique d'exposer l'extérieur coloré de la tente aux intempéries et à l'humidité. La description contemporaine d'une tente capturée en 1595 sous Esztergom,²⁹ témoigne du fait que les turcs avaient couvert les tentes d'un toit d'occasion adapté exactement à celle-ci, pour la protéger contre la pluie.

I. H. Uzunçarşılı, en s'appuyant sur des sources écrites, donne une des-

²⁸ Erben, W.—John, W., op. cit. 141. — Gablmann, N., *Mansfeldiana militia Hungara* (Frankfort 1597) 35.

²⁹ Op. cit. 270—1.

par le rang de ses propriétaires et que la tente du sultān fut plantée à l'endroit le plus en élévation.³⁰

Il s'ensuit de ce que nous venons de dire que l'extérieur coloré de la tente dressée à un endroit apparent a dû lui aussi exprimer le rang et la dignité de son propriétaire, par conséquent les tentes des hauts dignitaires appartenant à l'entourage du souverain — bien que leurs dimensions et leur décoration n'aient pas atteint celles du sultān — ont dû avoir elles aussi un extérieur luxueux.

Comme nous l'avons vu, la couleur rouge des tentes n'est elle pas non plus due au hasard. En dehors de la tente du Musée National Hongrois, nous savons que celles de Fraknó, de Körmend et de Vienne sont également de couleur rouge.

Les données citées permettent de supposer que la manière actuelle dont la tente est dressée correspond à celle de l'époque de la domination ottomane et que son propriétaire a dû être au rang de vezir ou de beglerbeg.

GÉZA FEHÉR jun.

³⁰ Op. cit. 352.

ZRÍNYI MIKLÓS, A KÖLTŐ, HADJÁRATAINAK GRAFIKUS ÁBRÁZOLÁSAI

Zrínyi Miklós vitézi híre nemcsak Magyarországon volt ismeretes, hanem bejárta egész Európát. Zrínyinek jó összeköttetései voltak Német- és Olaszországban, sikereinek visszhangja azonban Bécsen keresztül eljutott Franciaországba, Angliába is. Az 1663/64-es évek hadieseményei megmutatták szervező erejét, kiváló stratégiai képességeit, s ez a reménytelennek látszó helyzetben csak öregbítette dicsőségét. A külföld csodálatát nem csökkentette Kanizsa sikertelen ostroma, és Új-Zrínyivár elvesztése sem. Az irodalom több helyütt Montecuccolit hibáztatta e kudarcokért.¹

A mozgékony grafikai műfajok témaválasztásában lemérhető a kor szereplőinek népszerűsége. Zrínyi esetében a sokszorosító művészet tevékenyen kivette részét hírnevének elterjesztésében. Arcképei és csataképei között egyaránt találhatunk színvonalas művészi alkotásokat és vásári terjesztésre szánt lapokat. Tanulmányunk hadjáratainak grafikus ábrázolásaival kíván foglalkozni.

Zrínyi harcait legkorábban 1661-ben örökítik meg illusztrált röplapon. Erre két ok is volt. Ekkor kezdte építeni Új-Zrínyivárat a török ellen, hódoltsági területen, ami sok diplomáciai bonyodalomra adott okot a fényes porta és a mindenáron békét kívánó bécsi udvar között.² Ugyanebben az évben a Kemény János „megsegítésére” induló Montecuccoli hátvéd seregtestet állított a Duna mellé. A Souches vezérlete alatt álló csapatok sikeres portyázásaival párhuzamosan Zrínyi is becsapott a hódoltság területére, 38 falat fölégett és gazdag zsákmánnyal tért haza.³ A hősünk arcképével díszített egykorú újságlap a vár alaprajzának bemutatása mellett egy képtérben ábrázolja az év minden jelentős török háborúját, az erdélyi, nyugat-magyarországi és délvidéki csatározásokat. (Katalógus 1. sz.) Zrínyi 1661-es győzelméről emlékezik meg egy 1663-ban kiadott röplap is, mely illusztrációján két évvel korábbi történeteket regisztrál, míg a szövegrész a megjelenés dátumának megfelelő. Ezért is sorolták a röplapkatalógusok 1663-ra, de figyelmüket elkerülte a kép és a szöveg közötti eltérés. (Katalógus 2. sz.)

Az 1663-as év harcaiból két momentum keltette fel a rézmetszők és kiadók érdeklődését: a kanizsai basa támadása Zrínyi ellen augusztus 13-án, és a váradi basával vívott ütközet november 27-én. Mindkét esemény hősünk páratlan bátorságának, vezéri tehetségének és lelkesíteni tudásának példája. Augusztusban a kanizsai basa, hatezer főnyi csapatával, csaknem meglepí a bán erősségét, de a vészjelre összesereglett katonák derekasan állták a harcot

¹ *Klaniczay T.*, Zrínyi Miklós. (Bp. 1954) 507—510.

² *Uo.* 463—466.

³ *Széchy K.*, Gróf Zrínyi Miklós. III. (Bp. 1900) 170.

s visszakergették a túlerőben levő ellenséget.⁴ Novemberben a nagyváradi basa jött 12 000 emberrel Zerinvár ellen. Zrínyit 300 lovasával együtt ellenőrző körútján érte az ellenséget jelző ágyúlövés. Kétségbeesett helyzetében is felvette a harcot, sikeresen viasszaszorította őket s időközben odagyúlt gyalogosai-val megakadályozott minden további támadást. Ali dühöngve, tetemes veszteséggel vonult vissza a közeli Kanizsára.⁵ Különösen ez utóbbi eseményt örökítette meg sok, szám szerint 8 metszet (Katalógus 6—13. sz.), hiszen az 1663-as év nagy csatavesztései után (Érsekújvár, Vezekény) Zrínyi valóban jelentős győzelmet aratott csekély erőivel. Abban az időszakban vagyunk, midőn az osztrák udvar a Bécset fenyegető török veszély miatt átmenetileg Zrínyi kezébe adja a magyarországi hadvezetést.⁶

A bán 1664 januárjában kezdi meg híres téli hadjáratát. A metszők körében különösen Pécs város (Katalógus 18—22. sz.) és az eszéki híd felgyújtása (Katalógus 24—30. sz.) kedvelt téma. Ehhez a tárgyválasztáshoz feltehetőleg hozzájárult az a nimbusz is, mely a köztudatban a két helység névéhez kapcsolódott. Pécs a hódoltság egyik jelentős és gazdag kereskedő városa, az eszéki híd fejlett technikával megépített műszaki konstrukció.⁷ Zrínyi növekvő hírnevére és népszerűségére jellemző, hogy a téli hadjárat külföldön elterjedt egyik téves jelentését is illusztrált röplapokkal ünnepelték. Elterjedt ugyanis, hogy a bán megostromolta és bevette Szigetvárat, holott csak elhaladt mellette seregével, s a török őrség félelmében behúzódtott a belső várba.⁸ E hír még azzal is magyarázható, hogy a Zrínyi név és Szigetvár ekkor már közel egy évszázada összeforrott egymással az európai közvélemény előtt. Nem tudták tehát elhinni, hogy stratégiai okokból ostrom nélkül halad el családjának ősi birtoka mellett. (Katalógus 16, 17, 33. sz.)

Már Zrínyi következő, egyben utolsó haditettéhez, Kanizsa sikertelen ostromához vezet át két zsúfolt kompozíciójú olasz rézmetszet. Az előtérben hősünk lovasképe, háttérben a Dunántúl térképe, a téli hadjárat és Kanizsa vívásának jelzésével, katonai genre-jelenetek a bán hadjárataiból. Megtalálhatjuk itt Zrínyi „kutyafejű” tatár foglyának elfogatását is, akinek arcképe külön is megjelent a kuriózumokat kedvelő közönség részére. A határainktól távolabb eső európai országok tiszteletét és dicsőítését tolmácsolja a metszeten olvasható szonett. (Katalógus 34—34/a sz.; 78. ábra)

Kanizsa vívásának ábrázolásain már nem Zrínyi személye és tettei lépnek előtérbe. A megosztott hármas hadvezetés folyamányaként a metszetek részletesen bemutatják az egyes elkülönülő seregrészek táborát és ütegeit, a hadvezérek medaillon-arcképét. A röplapok szövegében gyakran esik szó a generálisok egyetértéséről. A valóság más volt. Hohenlohe mindenben akadályozta Zrínyi terveit és sikerült Strozit is a maga pártjára állítani. Így történt ez a város ostromának felhagyása esetében is.⁹ A közvélemény előtt szükség volt tehát az amúgy is nehezen induló és tervszerűtlen ostrom belső egyenetlenségeinek kendőzésére. (Katalógus 40, 42. sz.)

⁴ Uo. V. (Bp. 1902) 28—30.; *Klaniczay T.*, i. m. 485.

⁵ *Széchy K.*, i. m. V. 56—58.; *Klaniczay T.*, i. m. 488—489.

⁶ *Klaniczay T.*, i. m. 487—488.

⁷ *Széchy K.*, i. m. V. 70—72.

⁸ Uo. 70.

⁹ *Klaniczay T.*, i. m. 499—500.

76. ábra

Zrínyi hadi sikereinek ábrázolása tovább folytatódik halála után is. Martin Zimmerman Augsburgban, 1665-ben megjelent „Denckwürdige Historia” c. kiadványa az 1663/64-es török háborúkról szól, kisméretű, sok figurás rézkarcain megelevenednek hősünk csatái is. Az eszéki híd felgyújtásának ábrázolásánál az addigi illusztrációk karakterétől merőben eltérő képet hoz, az eseményről annak idején vállalatában megjelent röplap rézmetszetét. (Katalógus 25/a sz.) Ugyancsak saját korábbi újságlap-kiadványának képét használta fel Paulus Fürst az „Ortelius Redivivus” muramenti és ottocsászi csatát ábrázoló illusztrációján. (Katalógus 7/a sz.) Kanizsa ostromának képe megtalálható a II. Lipót életét és korát tárgyaló olasz nyelvű kiadványban. (Katalógus 47. sz.) Zrínyi hírneve még a század végén is élt, az 1699-es Theatrum Europaeum, egyetemes történelmet tárgyaló sorozat a téli hadjáratról és Kanizsa ostromáról hoz metszeteket. (Katalógus 15, 22, 31, 48. sz.)

Az újra lenyomtatott lemezek mellett természetesen előfordulnak kompozicionális kölcsönzések is. Zrínyi hadjáratainak ikonográfiájában három olyan egykorú rajzot ismerünk, amelyekről elmondhatjuk, hogy a hasonló tárgyú alkotások valamennyi változatát befolyásolták. Anton Schmidmayer rálátásos Pécs ábrázolása, Johann Andreas Wolfgang mozgalmas eszéki kompozíciója és Johann Daniel Homagius megszokottól eltérő, soktornyú kanizsai látképének hatása a legtöbb korabeli illusztrált kiadványban nyomon követhető. (Katalógus 20, 25, 37. sz.) Érdeemes megjegyezni, hogy szignatúrájuk

77. ábra

tanúsága szerint Schmidmayer és Homagius félig-meddig műkedvelők, katonatisztek, akiknek működését csupán az említett veduták jelzik.

Igazán jóképességű grafikust csak az 1666-ban megjelent „Abbildung der denckwürdigen Schlachten...” c. kiadvány két idevágó metszetének mesterében ismerhetünk meg. Az első ábrázolás a téli hadjárat egy lovas összecsapása Kanizsa környékén. Az eseményről nem emlékeznek meg hősrünk életrajzai. A fejlett technikával megalkotott lap apró figuráinak részletes kidolgozása nincs a kompozíció áttekinthetőségének rovására. Az esemény ábrázolása mellett a barokk stílusjegyekben bővelkedő táj is figyelemre méltó. A nyugati iskolázottságú rajzoló Kanizsát mint fejlett európai várost mutatja be. Ez a helyzet az egyébként ugyancsak mozgalmasan megoldott híd felégetését ábrázoló metszet pécsi és eszéki vedutájánál is. E két metszet eddig elkerülte mind a Zrínyivel foglalkozó kutatók, mind a grafikai és ikonográfiai katalógusok készítőjének figyelmét. (Katalógus 23, 30. sz.; 76–77. ábra)

Zrínyi Miklós, a költő, hadjáratainak ikonográfiáját egybefoglalva, megállapíthatjuk, hogy a metszetek jórészt a nagyközönség számára készültek, röplapokat, népszerű propaganda- és történeti kiadványokat díszítettek. Művészeti és topográfiai szempontból nem hoznak újat, de szerény kvalitá-

78. ábra

sukkal éppen a tömegek érdeklődését regisztrálják Zrínyi és tettei iránt. Hősrünk törökellenes koncepcióját hiába próbálta elgáncsolni a Habsburg-udvar, a bel- és külföldi közvélemény kimutatta, hogy tőle várja az állandóan fenyegető veszedelem megszüntetését.

KATALÓGUS

1. „Relation /was sich biss anhero zwischen der Römischen Keyserlichen und Türcki-schen Armee begeben/ und zugetragen...” Német mester rézmetszete röplapon. 23×30 cm. *Szignatúra*: Gedruckt vnd verlegt durch Christoff Lochner. Mit R.K.M. Freyheit nicht nachzutrucken. 1661. MTKcs. 4683/-A-B. sz. — Új-Zerinvár és környékének térképe Zrínyi és Souches 1661-es vállalkozásának és az erdélyi harcoknak regisztrálásával. Zrínyi medaillon arcképe.
2. „Eigendliche Abbildung /der neuen erbauten Vestung/ dess Grafen von Serin/ ... wie auch sein eigenes Contrafeht oder Bildnus dabey zusehen ist /auch was sich auff diesen Plätzen/ vor blutige Treffen oder Scharmützel /hin und wider zugetragen/ ...“ Német mester rézmetszete röplapon 15,7×19,7 cm. 1663. MTKcs. 56.1012. sz. — Új-Zerinvár és környéke térképe Zrínyi és Souches 1661-es vállalkozásainak jelzésével. Zrínyi medaillon arcképe.
Irodalom: *Drugulin's Historischer Bilderatlas* II. Leipzig. 1867. 2574. sz.

3. [Zrínyi és a nagyvezér egy csapatának összecsapása a Száva mellett.] Német mester rézkarca. $8 \times 22,5$ cm. *Zimmermann Martin*: Denckwürdige Historia, ... Augsburg, 1665. c. mű 3. illusztrációja. MTKcs. 6571. T.; App. H. 942. sz. — Az 1663-as török hadjárat egyik csatájának ábrázolása.
4. „Recht-Eigentlicher Abriss der Neu-aufgebauten Vngarischen Grantz-Vestung Neu-Serinwar /samt dero Schantzen/ und wie solche von den Türcken allbereit angefochten: ... Német mester rézmetszete röplapon. $21 \times 33,7$ cm. 1663. MTKcs. 1037. T.; App. m. 373. sz. — Új-Zerinvár 1663. VIII. 13-i megtámadása térképszerű előadásban, Zrínyi Miklós arcképével és Kolozsvár 1662-es ostromával együtt.
Irodalom. *Hubay Ilona*: Magyar és magyarvonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480—1718. Bp. 1948. 602. sz. Téves évszám-besorolás és Drugulin-hivatkozás.
5. [A kanizsai basa megtámadja Zerinvárt 1663. VIII. 13.] Német mester rézmetszete. $20,5 \times 27,5$ cm. „Hungarische, Sibenbürgische, ... und Venetianische Chronica, ... Franckfurt am Mayn, 1665. 678—679. l. közötti illusztrációja. MTKcs. 4655. T.; App. H. 943. sz. — Zerinvár megtámadása térképszerű előadásban. Zrínyi Miklós arcképével és Kolozsvár 1662-es ostromával együtt.
6. „Abbildung des Serinischen Treffens bey dem Fluss Mvhr Geschehen den 27/17 N^o. A^o 1663.” Német mester rézmetszete röplapon. $18,4 \times 28,2$ cm. 1663. MTKcs. 1040. T. — Zrínyi Miklós és Ali nagyváradí basa csatája a Mura mellett 1663. XI. 28-án. Kétrészes kompozíció az összecsapás helyének és környékének térképével, valamint csatajelenettel.
Irodalom: *Drugulin* i. m. 2585. sz.
7. „Eigentliche Abbildung /und warhafter Bericht/ Der 2. ansehligen Siege /... ec. wie auch den 17. Novemb. Herr Graff Nicolaus von Serin/ ec. wider die Türckischen und Tartarischen Bluthunde rühmlich erhalten haben.” Német mester rézmetszete röplapon. $18,1 \times 30,5$ cm. *Szignatúra*: Zufinden bey Paulus Fürsten/ Kunsthändlern in Nürnberg. 1663. MTKcs. 1039. T. — Zrínyi és Ali csatájának térképszerű előadása a költő medallion arcképével. Vele egy lemezen Zrínyi Péter ottocsászi győzelme és fivérének medallion arcképe.
Irodalom: *Drugulin* i. m. 2587. sz.
- 7/a „Graff Nicolaus von Serinÿ schlegt und Iagt die Türcken und Tartern wider über die Muhr den 17 November 1663.” „Ortelius Redivivus et Continuatus ... Frankfurt am Mayn 1665. c. mű 290—291 l. közötti illusztrációja. MTKcs. 1046. T.; App. H. 2653. sz. — Az előbbivel teljesen megegyezik a hadvezérek medallion arcképe nélkül.
8. „Kurtzverfaste Relation der so trefflich /und gantz Helder müthig erhaltenen Victori und Siegs/ welchen Ihro Excell: Herr /Herr Graf Nicola Serini auf seiner Insel mit wenigem Volck wider viel Türcken deren bey 40000. gewesen/ erhalten hat.” Német mester rézmetszete röplapon. $16,5 \times 24,9$ cm. 1663/64. MTKcs. 54.162. — Zrínyi és Ali nagyváradí basa csatájának térképszerű ábrázolása.
Irodalom: *Drugulin* i. m. 2586. sz.
9. „Kurtzverfaste RELATION der so trefflich /und ganz Helden müthig erhaltenen Victori und Siegs/ welchen Ihro Excell: Herr /Herr Graf Nicola Serini auf seiner Insel mit wenigem Volck wider viel Türcken derer bey 40000 gewesen/ erhalten hat.” Német mester rézmetszete és karca röplapon. $28 \times 31,8$ cm. /Körülvágott, szövegétől megcsontított lap/ 1663/64. MTKcs. 1043. T. — Zrínyi muramenti csatájának térképszerű előadása.
10. „Treffen An Der Muhr”. Német mester rézkarca $7 \times 12,9$ cm. Historischer Lorbeer-Krantz ... Nürnberg 1664. c. mű 142—143. l. közötti illusztrációja. App. H. 909. sz. — Zrínyi muramenti csatájának térképszerű előadása.
11. „Contrafactur der Victore Welche H. G. Serini Bey der Muhr erhalten. 1663.” Német mester rézmetszete. $16,9 \times 27,5$ cm. *Schuster David*: Mahomets vnd Türcken Grewel ... Frankfurt am Main, 1664. 212—213. l. közötti illusztrációja. MTKcs. 1047. T.; App. H. 2080. — Zrínyi Miklós muramenti csatája 1663. XI. 27-én.

12. [Zrínyi Miklós csatája a törökkel. 1663. XI. 27.] Német mester rézmetszete. 11,4×19,1 cm. „Schauplatz Serinischer... Helden-Thaten, ... S. l. 1664.B/v-B 2/r 1. közötti illusztrációja. MTKcs. 1045. T.; App. H. 2079. — A csata térképszerű előadása Új- és régi Zrínyi-vár ábrázolásával.
13. [Zrínyi Miklós csatája a törökkel. 1663. XI. 27.] Német mester rézkarca. 15,3×21,7 cm. *Zimmermann Martin*: Denckwürdige Historia ... Augsburg, 1665. c. mű 12. illusztrációja. MTKcs. 58.2475.; App. H. 942. — Az összecsapás ábrázolása Zrínyi Péter ottocsászi győzelmével egy lapon.
14. „Landtaffel darin der Auszug angezeigt wird der Serinischen völkcker, von Serin war zu der Türkischen Bruck bei Esseck.” Német mester rézkarca. 11×19,5 cm. Schauplatz Serinischer ... Helden-Thaten ... S. l. 1664. c. mű illusztrációja a példány végére beragasztva. MTKcs. 1/1932. Gr.; App. H. 2079. — Zrínyi 1664. január–februári téli hadjáratainak térképe.
Irodalom: *Bleyer Jakab*: Adalék Zrínyi Miklós és udvara jellemzéséhez és Zrínyi-Újvár történetéhez. Századok, 1900. évf. 224. l.
Reprodukálva: *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós. IV. Bp. 1900. 77. l.
15. „Übergab der Türkischen Vöstung Babotscha, ... an die Christl: Armen, unter dem H. Grafen Niclas von Zerini, ... geschehen den 15/25 Ianuari Anno 1664.” Német mester rézkarca. 29,1×18 cm. „Theatri Europaei Neundter Theil ... Franckfurt am Mayn, 1699 c. mű 1142–1143. l. közötti illusztrációja. MTKcs. 5180. T.; OSzK. 500 052. sz.; — A vár távlati képe a császári sereg állásainak ábrázolásával, Léva várának látképével és alaprajzával közös lapon.
16. „Eigentlicher Abriss der berühmten Nieder-Vngarischen Stadt und Vestung Sigeth /welche von dem Herrn Graven Serin/ als das rechte Serinische Stammhaus /diesen Tagen belagert/ auch allbereit durch die Teutschen /Gottlob/ erobert hat.” Német mester rézmetszete rőplapon. 18×28,8 cm. 1664. App. m. 404. sz. — Szigetvár Siebmacher után készült ábrázolása ágyúzással és összecsapásokkal.
Irodalom: *Hubay* i. m. 653. sz.
17. „Eygentlicher Abriss /der Eroberung der weitberühmten Vöstung Sigeth in Nider Ungern durch Herrn Generalissimum Graf Nicolaus von Serin /... den 5. Februarj dises 1664. Jahrs.” Hannas, Marc Anton /megh. 1676/ rézkarca rőplapon. 16,3×26,1 cm. *Szignatúra*: „Zu Augspurg /bey Marx Antoni Hannas/ Formschneyder vnd Brieffmaler /Hauß vnd Laden bey Barfüsser Kirchen vnd Thor am Eck.” 1664./ MTKcs. 829. T.; App. m. 374. — A vár és város Siebmacher nyomán készült ábrázolása, a mocsarat környező dombokon a császári sereg hadállásaival.
Irodalom: *Drugulin* i. m. 2605. sz.; *Hubay* i. m. 652. sz.
18. „FVNFKIRCHEN” Német mester rézmetszete. 13×19,1 cm. „Denkmal Serinischer ... Helden-Thaten, ... S. l. 1664. c. mű 10–11. l. közötti illusztrációja. MTKcs. 699. T.; App. H. 2071. — Pécs város 1664. I. 29-i felgyújtása Zrínyi és Hohenlohe által, az égő város képe.
19. „FVNFKIRCHEN”. Német mester rézmetszete 13,2×16,9 cm. XVII. század második fele. MTKcs. 6243. T. — A város ágyúzásának képe.
20. „Rechter und wahrer Abriss der Türkischen grossen Handelsstadt Fünffkir-chen /in Nider Ungarn: nebenst ausführlichem Bericht/ wie selbige im Anfang dieses 1664. Jahrs von denen Herrn Grafen Serini und Hohenloe/ erstürmet und verbrandt worden...” Német mester rézmetszete rőplapon Schmidmayer Anton Salomon von Schwartzenburg rajza után. 15,2×25,2 cm. *Szignatúra*: /A felirat folytatása/ Gerissen nach dem Leben /durch Anthoni Salomon Schmidmayer von Schwartzenburg Röm. Käys. Mäyst. Stuck-Haubtmann und der Windisch und Petriniani-schen Grentzen Zeugwarth. 1664. MTKcs. 698/A–B.T. — A lángokban álló város és a sértetlen vár rálátásos, térképszerű ábrázolása a császári tüzérség ütegeinek jelzésével.
Irodalom: *Drugulin* i. m. 2603. sz.
21. „FVNFKIRCHEN”. Schnitzer Lukas /1633–1671 között/ rézmetszete. 14,3×19,4 cm.

Szignatúra: (összefonódó SL) fecit. „Ortelius Redivivus et Continuatus ... Frankfurt am Mayn, 1665. c. mű 300—301. l. közötti illusztrációja. MTKcs. 2955.T.; App. H. 2653. — Az égő város ábrázolása a benyomuló császári csapatokkal és Hohenlohe várat ostromló útegeivel.

Reprodukálva: *Széchy* i. m. V. 71. l.

22. „Übergab und Eroberung der Türkischen Handels-Statt Fünfkirchen, in Nider Hungarn, durch die Coniungirte Christl: Armeen, unter dem H. Grafen Nic von Zerini, ... den 19/29. Ian: 1664.” — Übergab der Türkischen vöstung Presnitz, in Nider Hungarn, an die Coniungirte Christl: Armeen, unter dem H. Grafen Niclas von Zerini, ... Geschehen den 3/13 febr. 1666 (sic). Német mester rézkarca. 28,8×18 cm. Theatri Europaei Neundter Theil ... Franckfurt am Mayn, 1699. c. mű 1132—1133. l. közötti illusztrációja. OSZK. 500052 — Pécs város megrohanása a gyújtogatás ábrázolása nélkül, a várba visszahúzó török csapatokkal. Berzence várának távlati képe a császári seregek környező táborával és állásaival, valamint a vár lövetésével.
23. „TREFFEN BEY CANISCHA GESCHEEN IN IANUARI, 1664.” Német mester rézmetszete. 12,2×17,6 cm. „Abbildung der denckwürdigen Schlachten, welche die Christen mit dem Erbfeinde dem Türcken nechster Zeit gehalten... Manniglichen bevor ab Kriegs Officirern und Soldaten in diese geschmeidige form so bequem bey sich zuführen gebracht worden. Anno: 1666. App. H. 2655. — Lovas összecsapás ábrázolása, Zrínyi kiemelt alakjával. Háttérben Kanizsa, mint nagy, nyugatias jellegű város. (76. ábra)
24. „Scharmützel bey der Kostbaren Türck: ischen Bruck, bei Esseck, vnd der selbigen ruinierung von Herr Graff Nicolaus von Serin.” Német mester rézmetszete. 11,1×19,6 cm. „Denkmal Serinischer ... Helden-Thaten, ... S. l., 1664. c. mű 14—15. l. közötti illusztrációja. MTKcs. 3864. T.; App. H. 2071. — Az eszéki híd 1664. II. 1-i felgyújtásának Georg Andreas Wolfgang kompozíciója után készült ábrázolása.
Reprodukálva: *Széchy* i. m. V. 73. l.
25. „Eigendtllicher Abriss /mit angenhencktem kurtzen Bericht/was bey der gewaltigen Brucken bey Esseckh in dem Königreich Vngarn in dem Jenner dieses 1664. Jahrs passiret/ vnd was auch Ihre Hoch Gräff: Excell: Herr Graff Nicolaus von Serin, &c, ... wider den Bluthundt vnd Erbfeind Christlichen Nahmens dem Türggen für glückliche progress gehabt?” Wolfgang Georg Andreas (1631—1716) rézmetszete röplapon. *Szignatúra*: Georg Andreas Wolfgang s: — Zu Augspurg /bey Martin Zimmermann Kunstführer/ den Laden vnder dem Perlin Thurn. 1664. MTKcs. 56.1169.; App. m. 403. — Kétrészes kompozíció: felül Zrínyi és a nagyvezér képe, középpont a téli hadjárat térképével, alul a híd megrohanása és felégetése.
Irodalom: *Drugulin* i. m. 2601. sz.; *Hubay* i. m. 651. sz.
- 25/a Az előbbinek lekoptatott, éppen azért az arcképeknél újra átdolgozott, újra lenyomtatott változata. *Zimmermann Martin*: Denckwürdige Historia ... Augsburg, 1665. c. mű 13. illusztrációja. MTKcs. 5734. T.; App. H. 942. sz.
26. „Einaescherung Der Brucken Esseckh” Német mester rézkarca. 7,4×23,3 cm. „Historischer Lorbeer-Krantz ... Nürnberg, 1664. c. mű 182—183. l. közötti illusztrációja. App. H. 909. — Az eszéki híd felgyújtásának képe, Georg Andreas Wolfgang után.
27. „ABBILDVNG DER GEWALTIGEN VND KOSTBAREN BRÜCK, WIE SOLCHE RVINIRT WORDEN. Anno 1664” Német mester rézmetszete. 17×27,2 cm. *Schuster David*: Mahomets vnd Türcken Grewel ... Frankfurt am Main, 1664. 214. l. utáni illusztrációja. MTKcs. 6247. T.; App. H. 2080. — Kétrészes kompozíció. Felül Zrínyi és Hohenlohe mellképe, középpont a téli hadjárat térképe, alul a híd megrohanása és felgyújtása Wolfgang Georg Andreas metszete után.
28. „Wahrhaftige Beschreibung was beede Herr Graff von Serin, ... wie auch bey abbrennung der Kostbaren vndt gewaltigen brücken bey Esseckh, wieder den Türcken vorgangen.” — „Aussführliche Erzehlung/ was bey der Herrn Grafen von Serini unnd Hohenloh/ Hochgräff, Excellencen/gegen die Türcken bis an die berühmte Brücken zu Esseck beschehenen Remarqu-

79. ábra

ablen Expedition denckwürdig passirt: ... Anno 1664." Német mester rézmetszete röplapon. 20,7×28,3 cm. *Szignatúra*: Franckfurt am Mayn/zufinden bey Wilhelm Serlin. 1664. MTKcs. 278.T. — Kétrészes kompozíció. Felül Zrinyi Miklós és Péter arcképe, középpont a téli hadjárat térképe, alul a híd felgyújtásának Wolfgang utáni ábrázolása.

Irodalom: *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Magyarország történetének képeskönyve. I. Sajtó alatt.

Reprodukálva: *Széchy* i. m. V. 68—69. l. között.

29. [Eszéki híd felgyújtása. 1664. II. 1.] Németalföldi mester rézkarca. 6×13,3 cm. „Hollandtze Mercurius ... Haerlem, 1665. c. mű címlapján. App. H. 2641. — Téves topográfiai felvétel, mint dunai átkelőhelyet mutatja be az égő hídát más egykorú eseményekkel közös lapon.
30. „TREFFEN AN DER TÜRCKISCHEN BRÜCKEN BEI DER ST. ÖSSECK Gescheen Anno 1664, den ...” Német mester rézmetszete. 13,1×17,2 cm. „Abbildung der denckwürdigen Schlachten, welche die Christen mit dem Erbfeinde dem Türcken nechster Zeit gehalten ... Anno: 1666” App. H. 2655. — A híd felgyújtásának képe a két generális jól kivethető alakjával. A háttérben Pécs és Eszék városának fantázia utáni, németes ábrázolása. (77. ábra)
31. „Übergab und Eroberung der Türkischen Vöstung Segest, in Nieder-Hungarn, an die Coniügirten Christl: Armeen unter dem H. Grafen N. von Zerini, ... den 3/13 febr: 1664.” Német mester rézkarca. 28,9×18,9 cm. Theatri Europaei Neundter Theil ... Frankfurt

am Mayn, 1699. c. mű 1136—1137. l. közötti illusztrációja. MTKcs. 58.2477.; OSzK 500 052. sz. — A vár távlati képe a körülfogó császári csapatokkal és megrohanásra induló katonákkal. Érsekújvár várának alaprajzával közös lapon.

32. „Warhafftige Relation /Von den Helden-Thaten und Verrichtungen/ Ihrer Hoch-Gräffl. Excell. Herrn Nicolaus/ Grafen von Serin/ ... Wie ein jedweder frommer Christ in beygefügtten Gesange weitläufftiger vernehmen wird.” Német mester fametszete röplapon. $9,3 \times 16,3$ cm. 1664. App. m. 356. — Lovas összecsapás képe törökök és magyarok között. A magyar csapat élén Zrínyi, kardját feje fölé emelő alakja.
Irodalom: *Hubay* i. m. 692. sz.
33. „Rechteigentliche Abbildung der Stadt Sigeth und Vestung Canischa /samt einer Beschreibung/ wie die bemeldte Stadt Sigeth und Vestung belagert worden. — WAHRE CONTRAFÄIT DER VESTUNG CANISHA UND ZIGETH IN NIEDER HUNGARN. A°. 1664.” Német mester rézkarca röplapon. $20,3 \times 28,2$ cm. 1664. MTKcs. 830.T. — Kétrészes kompozíció: fent Kanizsa 1664. április—májusi ostroma a vár Siebmacher-féle rajzával és tüzérségi tevékenységgel. Lent Szigetvár ugyancsak Siebmacher-féle ábrázolása az ostromló sereg sátraival.
34. „DISEGNO DEL ONGARIA INFERIOR DOVE SI RITROVA L’ARMATA CHRISTIANA SOTO CANISIA” Olasz mester rézmetszete. $41,2 \times 47,1$ cm. 1664. MTKcs. 4640. — A Dunántúl elrajzolt és összehúzott térképe Budától Eszékig. Egő várak jelzik Zrínyi téli hadjáratának útvonulát, Kanizsa alaprajzán látható császári sereg tüzérségi tevékenysége. Az előtérben Zrínyi Miklós lovasképe, mögötte csatajelenetek.
Irodalom: *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Magyarország történetének képeskönyve. I. Sajtó alatt.
- 34/a $36,2 \times 46,5$ cm. App. m. 71. — Ugyanaz, mint az előbbi a kép. Az alján levő négy soros s a téli hadjárat eseményeiről megemlékező szöveg azonban lemaradt. (78. ábra)
35. „Abbildung dess sehr festen Platzes Canischa /und ausführliche Erzählung dessen/ was unter währendender Belägerung derselben/ sich zugetragen.” Német mester rézmetszete röplapon. $20,9 \times 29,1$ cm. *Szignatura*: Zufinden bey Johann Hoffmann/ Kunsthändlern in Nürnberg. Gedruckt Im Jahr 1664. MTKcs. 494.T. — Kanizsa ostroma a vár Ortelius utáni rajzával. Az ostromló seregrészek táborai jól elkülönültek. Az ismeretlen mester a tüzérségi tevékenység mellett bemutatja a törökök 1664. V. 8-i kicsapását Hohenlohe táborára és külön képen az ekkor történt lőporrobbanást. (79. ábra)
Irodalom: *Drugulin* i. m. 2607. sz.
36. „Aigendtlliche Erzählung/ wie die weitberühmte vnd starcke Vöstung CANISA, von dem Christlichen Kriegsheer belagert worden.” Hannas Marc Anton rézkarca röplapon. $18,9 \times 31,4$ cm. *Szignatura*: Zu Augspurg/ bey Marx Antoni Hannas/ Formschneider vnd Briefmahler/ Hauss vnd Laden bey Barfüsser Kirchen vnd Thor/ am Eck. 1664. MTKcs. 54. 163. — A vár ostromának képe Siebmacher ábrázolása nyomán. A mocsár szélén a várívó seregtestek elkülönült táborrészei, útegeik erős tüzérségi tevékenységben.
Irodalom: *Drugulin* i. m. 2607. sz.
37. „Wahrhaftes Contrafäit dero Türckischen Festung Canisa...” Német mester rézmetszete Johann Daniel Homagius rajza után. $18,9 \times 29$ cm. *Szignatura*: (a felirat folytatása) „Also an zu Sehen gewesen vom 18/20 Apr: an bis den 8/18 may Ao: 1664. mit fleis Observirt und abgerissen im Lager durch Iohan Daniel Homagius.” DIARIUM /Und/ kurtze warhafftige Erzählung /Wie die Belägerung/ der Vestung Canischa ... S. I. 1664. c. mű címlap utáni illusztrációja. OSzK. Röplapgyűjtemény 649. — Sokornyú, erősen törökös jellegű város képe Hohenlohe táborából felvéve működésben levő útegekkel és a becsapódások jelzésével.
Irodalom: *Hubay* i. m. 649. sz.
- 37/a Ugyanaz mint a „Schauplatz Serinischer ... Helden-Thaten” ... S. I. 1664. c. mű illusztrációja. MTKcs. 485. T.; App. H. 2079.
38. [Kanizsa ostroma. 1664. IV. 28—VI. 2.] Német mester rézmetszete. $19,2 \times 27$ cm. „DIARIUM /Und/ Kurtze warhafftige Erzählung /Wie die Belägerung/ Der Vestung Canischa” ... S. I. 1664. C2/v-C 3/r. közötti illusztrációja. OSzK. Röplapgyűjtemény 649. sz. — A vár ostroma

térképszerű előadásban, az erősség alaprajzával és a császári csapatok különböző táborhelyével.
Irodalom: *Hubay* i. m. 649. sz.

- 38/a Ugyanaz, mint a „Schauplatz Serinischer ... Helden-Thaten” ... S. l., 1664. c. mű illusztrációja. MTKcs. 5871. T.; App. H. 2079.
39. „Belagerung Canisa.” Német mester rézkarca. Johann Daniel Homagius után. $7,2 \times 12,8$ cm. „Historischer Lorbeer-Krantz ... Nürnberg, 1664.” c. mű 232—233. l. közötti illusztrációja. App. H. 909. — A város ostroma Homagius rajza után.
40. „Rechte aus dem Feldlager übersandte Abbildung und Beschreibung der Türckischen Vestung Canischa/ ...” Német mester rézmetszete, röplapon. $15,6 \times 25,4$ cm. 1664. MTKcs. 491/A.T.; App.m. 378. — Az ostrom képe a vár Siebmacher utáni ábrázolásával, az elkülönülő táborokkal és a három hadvezér Zrínyi, Hohenlohe és Strozzi medaillon arcképével.
Irodalom: *Hubay* i. m. 665. sz.
41. „VERO DISEGNO Di CANISSA ASSEDI ata dall Armii di S. Mta Cesarea” Piochetti G. rézkarca. $20 \times 27,7$ cm. *Szignatúra*: G. piochetti. XVII. század második fele. MTKcs. 5805. T. — A Dunántúl hibás beállítású térképe Kanizsa várának alaprajzával és a császári tábor, tüzérség rajzával.
42. „Vollkommene Relation /und Abriss/ der starcken Vestung Canischa /... durch einen Ingenieur/ auss dem Feld-Läger.” Német mester rézmetszete röplapon. $18,4 \times 29,1$ cm. 1664. MTKcs. 493. T. — A vár ostroma Siebmacher ábrázolása nyomán a vezérek táborával, Zrínyi és Hohenlohe medaillon arcképével.
Irodalom: *Drugulin* i. m. 2609. sz.
43. [Kanizsa ostroma. 1664. IV. 28—VI. 2.] Németalföldi mester rézkarca. $15,1 \times 21,8$ cm. *Szignatúra*: t'ANTVVERPEN, BY DE VVEDOVVE Binnart. XVII. század második fele. MTKcs. 5873.T. — A vár távlati, alaprajzból származtatott képe, melyet az ostromló sereg sáncokkal kerített tábora teljesen körülzár.
44. [Kanizsa ostroma. 1664. IV. 28.—VI. 2.] Német mester rézmetszete. $18,2 \times 26,7$ cm. „Hungarische, Siebenbürgische, ... und Venetianische Chronica ... Frankfurt am Mayn, 1665. c. mű 722—723. l. közötti illusztrációja. MTKcs. 3905. T.; App. H. 943. — A vár Siebmacher utáni ábrázolása az ostromlók táborának részletes jelzésével.
45. „Abbildung der Vestung Canischa, welche den 27 Aprill 1664 von den Christen Vergeblich belägert Worden.” Schnitzer Lukas rézmetszete. $16,8 \times 25,7$ cm. *Szignatúra*: (összefonódó SL) fecit. Ortellius Redivivus et Continuatus ... Frankfurt am Mayn, 1665. c. mű 312—313. l. közötti illusztráció. MTKcs. 2924.T.; App.H. 2653. — A vár Siebmacher utáni képe a táborrészek elszórtabb, summázottabb jelzésével.
Reprodukálva: *Balogh János*: Nagy-Kanizsa város és vidékének hadtörténelmi leírása. Nagykanizsa, 1896. 176—177. l. között.
46. „CANISCHA” Német mester rézkarca Johann Daniel Homagius és ismeretlen rajza után. $15,9 \times 23$ cm. *Zimmermann Martin*: Denckwürdige Historia... Augsburg, 1665. c. mű 14. illusztrációja. MTKcs. 487. T.; App. H. 942. — A város látképe Homagius után, a város alaprajza ugyancsak a „DIARIUM ...” illusztrációja nyomán csapatfelvonulásokkal, tábori jelenetekkel élénkítve.
47. „Canissa Assediata et Attacata Dall armii Imperiali adi 28. Aprile 1664.” Meyssens Cornelis (1640 előtt — 1673 után) rézmetszete. $32,7 \times 38,4$ cm. *Szignatúra*: C. Meyssens, fec. Vien. *Gualdo Priorato*: Historia di Leopoldo Cesare ... II. Viennae, 1670. c. mű, 396—397. l. közötti illusztrációja. MTKcs. 480. T. — A vár és a környék, az ostromlók táborának és ütegeinek térképszerű ábrázolása.
48. „Belagerung der Türckischen Grantz- und Haupt-vöstung Canischa,... unter den H H. H. Grafen Niclas von Serin, ... angefangen den 20.30. Apprilis; und wider aufgehoben den 23

Maÿ und den 2. Juni 1664." Német mester rézkarca. 29,1×18,3 cm. „Theatri Europaei Neundter Theil ... Franckfurt am Mayn, 1699. c. mű 1160—1161. l. közötti illusztrációja. MTKcs. 495.T.; OSzK. 500052. — A vár alaprajzszerű ábrázolása a környező ostromló tábor és az ütegek jelzésével.

Irodalom: *Rónai Horváth Jenő*: Zrínyi Miklós Kanizsa előtt 1664-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 638. 640. l.

Reprodukálva ugyanitt.

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA

GRAPHISCHE DARSTELLUNGEN AUS DEN FELDZÜGEN VON MIKLÓS ZRÍNYI

Miklós Zrínyi, der Dichter und Feldherr, setzte sich den Kampf gegen die Türken zum Lebensziel. Seine Angriffspläne gegen die wankende Machtstellung des osmanischen Reiches scheiterten an der Politik des Wiener Hofes. Das Habsburger-Regime wollte die nationalen Kräfte der Ungarn durch die ständige Türkengefahr bändigen. So konnte Zrínyi seine Feldherrnkunst nur in geringerem Maße ausüben. Dennoch wurden seine Siege überall mit lebhaftem Interesse begrüßt, und nach den traurigen Jahren des türkischen Vordringens galt er als der Einzige, der fähig war die erfolgreiche Gegenoffensiven zu leiten und durchzusetzen. Die graphischen Künste beteiligten sich auch durch Verbreitung seines heldenhaften Rufes. Zahlreiche Porträt-Stiche, Flugblatt- und Bücherillustrationen behandelten dieses Thema in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts. Vorliegender Artikel beschäftigt sich mit den Darstellungen der Feldzüge von Nikolaus Zrínyi.

Die Stiche gruppieren sich um drei grössere Ereignisse: Zrínyi's Sieg an der Muhr über den Pascha von Grosswardein, am 27. XI. 1663; der erfolgreiche Winterfeldzug am Anfang und die aufgehobene Belagerung von Kanizsa im Frühling des Jahres 1664. Die Stiche erschienen meistens auf Flugblättern oder in die Kriegereignisse bearbeitenden, illustrierten Büchern. Zwei dieser Werke, das „Denckmal Serinischer Helden-Thaten..." und der „Schauplatz Serinischer Helden-Thaten..." entstanden ausdrücklich zur Verewigung der glorreichen Waffentaten Zrínyi's. Die nach dem Tode des Helden erschienenen historischen Beschreibungen dieser Zeiten brachten abermals Darstellungen von den Siegen des Dichters und Feldherrn (*Zimmermann Martin*: Denkwürdige Historia ... Augsburg, 1665; *Ortelius Redivivus et Continuatus* ... Frankfurt am Mayn, 1665). Sogar das „Theatrum Europaeum" wurde am Ende des XVII. Jahrhunderts mit Bildern des Winterfeldzuges illustriert.

Wie es bei ungarischen Persönlichkeiten, Städten und Ereignissen der Fall ist, mengten sich auch bei Zrínyi irrtümliche Darstellungen unter die ikonographischen Dokumente. Der früheste Stich seiner Taten, der Streifzug auf türkischem Gebiet im Jahre 1661, stammt aus einem Flugblatte von 1663, als Ereignis des Jahres veröffentlicht. Bei seinem Winterfeldzuge ging Zrínyi mit seinem Heer an dem Stammhause seines Geschlechtes Szigetvár vorbei, wo sein Ahnherr den Heldentod im Kampfe gegen die Türken erlitt.

Er begann hier keinen Kampf, in Deutschland aber wurden Stiche von der Zurückeroberung des Ortes verkauft. Man konnte es nicht glauben, daß er fähig sei, sich wegen eines höheren Zieles vom Familienehrgeiz loszureißen.

Das künstlerische Niveau der Stiche erhebt sich nicht über die allgemeine Propaganda-Graphik. Nur die beiden bisher unveröffentlichten Blätter aus dem Winterfeldzuge in der Sammlung „Abbildung der denckwürdigen Schlachten ... Anno: 1666“ zeichnen sich durch feine Arbeit, reiche Komposition und gewandte Schilderung der Natur aus. Die meisten Stücke tragen keine Signatur. Die sich mit Namen bezeichnenden Meister — Marc Anton Hannas, Lukas Schnitzer, Georg Andreas Wolfgang — sind mittelmäßig begabte Graphiker, die ihre Werke mit Hilfe anderer Darstellungen komponierten. Zwei Zeichner — Johann Daniel Homagius und Anton Salamon Schmidmayer sind Offiziere der in Ungarn kämpfenden Armee. Ihre künstlerische Tätigkeit ist bis jetzt nur von den zwei genannten Blättern bekannt.

1. The first part of the paper discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It is essential for the business to have a clear and concise record of all income and expenses. This will help in the preparation of the tax return and in the event of an audit.

2. The second part of the paper discusses the importance of maintaining accurate records of all assets and liabilities. This will help in the preparation of the balance sheet and in the event of an audit.

3. The third part of the paper discusses the importance of maintaining accurate records of all income and expenses. This will help in the preparation of the tax return and in the event of an audit.

4. The fourth part of the paper discusses the importance of maintaining accurate records of all assets and liabilities. This will help in the preparation of the balance sheet and in the event of an audit.

5. The fifth part of the paper discusses the importance of maintaining accurate records of all income and expenses. This will help in the preparation of the tax return and in the event of an audit.

6. The sixth part of the paper discusses the importance of maintaining accurate records of all assets and liabilities. This will help in the preparation of the balance sheet and in the event of an audit.

7. The seventh part of the paper discusses the importance of maintaining accurate records of all income and expenses. This will help in the preparation of the tax return and in the event of an audit.

8. The eighth part of the paper discusses the importance of maintaining accurate records of all assets and liabilities. This will help in the preparation of the balance sheet and in the event of an audit.

9. The ninth part of the paper discusses the importance of maintaining accurate records of all income and expenses. This will help in the preparation of the tax return and in the event of an audit.

10. The tenth part of the paper discusses the importance of maintaining accurate records of all assets and liabilities. This will help in the preparation of the balance sheet and in the event of an audit.

MAGYAR SÜVEGRE VALÓ MEDÁLY

1946-ban egy férfi díszruhára való ékszergarnitúra került a Történeti Múzeum birtokába, amely a leltárkönyvi bejegyzés szerint dolmánygombokból és egy süvegre való „medályból” áll.¹ Ezt az ékszert — amely a régi magyar férfiviselet egyik jellegzetes darabját, a süveget díszítette — valószínűleg a legkorábbi darabok formája után nevezték medálynak. A „medály” szó ugyanis az idegen medaillon szóból ered.² Régi inventárok tanúvallomása szerint alakjuk kerek, tehát medaillon-szerű, vagy hosszás pajzsforma volt. A medály előlapját értékes drágakövek díszítették, hátlapjára, vagy felső részéhez esetleg tollbokréta-tartó hüvelyt is erősíthettek.

Amilyen gyakran találkozunk régi oklevelekben, leltárokban és leírásokban a medálllyal, olyan kevés ezekből a darabokból a korai példány. Ezeket az értékes, pompás mívű, nagyméretű ékszerdarabokat örökösödések alkalmával valószínűleg szétdarabolták, vagy amikor az effajta süvegdísz divatját múlta, más, apróbb ékszereket készítettek belőlük.

Mielőtt azonban e rég elfeledett viselettörténeti emlékről ismereteinket az eredeti darab bemutatása alapján felfrissítenénk és kiegészítenénk, érdemes megvizsgálni a rendelkezésünkre álló korabeli feljegyzések alapján a süvegdísz megjelenését és viselettörténeti jelentőségét.

A XVI. század közepétől a tollbokréta-tartó süvegdísz megjelölésére a régi forrásokban egyidejűleg háromféle elnevezést is találunk.³ A tolltok, a forgó, és a medály szavak mindegyike hasonló rendeltetésű süvegdísz jelent. Már Radvánszky megállapította azonban, hogy egy és ugyanazon régi leltárban határozottan megkülönböztetik a forgót és a tolltokot.⁴ Ebből ő azt a következtetést vonta le, hogy a tolltok a forgótól különbözött, ágai nem voltak mozgathatók. Szerinte ugyanis: „A forgónak nevezett tolltartó két részből állott: egy rúdból és az erre alkalmazott mozgó szárnyból, mely egyúttal a tolltartót képezte és akként volt alakítva, hogy a szárnyában levő ráró-, kerecsen- vagy darutollak néha többfelé kifordultak, vagy összementek, amint a szél

¹ MNM Történeti Múzeum leltárkönyvébe bevezetve 1946.7. számon.

² Bárczi Géza a medaillon szót a magyar nyelvben német jövevénynak tartja, ellentétben Désiné Éltés Emíliával, aki szerint a medaillon német közvetítéssel hozzánk került francia jövevényszó. Lásd: Bárczi G., A magyar nyelv francia jövevényszavai. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. 12. (Bp. 1938) 32—33.

³ A süvegdíszek első okleveles említései: *tolltok*; 1552. Radvánszky B., Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II. (Bp. 1879) 9. *forgó*; 1554. Bárczi G., Magyar szöveftő szótár. (Bp. 1941) 84. *medály*; 1603. Radvánszky B., i. m. II. 108.

⁴ Radvánszky B., i. m. I. (Bp. 1880) 296.

lengette.”⁵ A tolltokot és a forgót is rendszerint aranyozott ezüsből készítették különféle színes zománccal, ékkövekkel és gyöngyökkel díszítették. A hasonló anyagú és ékességű medály ezektől rendeltetésében is különbözhetett, nem mindig volt ugyanis tolltartó szerepe. Önálló ékszerként is díszíthette a süveget.

Ezt bizonyítja losonczy Bánffy Istvánné, Károlyi Kata 1595-ben kelt hozományjegyzéke, amelyben a tollak nélkül említett süvegdisz ugyan „függő” néven szerepel, de a leírás alapján olyan formájú ékszer rajzolódik ki előttünk, ami a medallion fogalmának tökéletesen megfelel. „Egj fekete barsony Thely syvegh belleth beleöl pegjmeth mallal kiwwl nuzthal, eleöl uagjon Raitha egj fwggeö abban vagjon három ember keph uagjon Ismeth egj eöreg h safill, negj feleöl negj rubinth, alatt h uagjon három eöreg h gjeöngj zem keörnywle vagjon 16 eöreg h aran j boglar annak niolcha zomanchos az teöbby penigh zomanch nelkwl valo gjeöngjeös vagjon Ismeth rajhta 25 apro arany boglar, zomanchosok az keozepiben keöuechkek vadnak.”⁶

A másik ilyen darab Serédy Benedek (1672) gyémántos rózsá medálya lehetett, amely, mint Radvánszky írja: „a boglárosok közé tartozott, és családjának női tagjai diadém gyanánt hajukra is tűzheték.”⁷

Egykorú ábrázolásokon is gyakran találunk medályszerű süvegdiszket tollak nélkül.

Más esetekben a leírásokból az állapítható meg, hogy rendeltetése a tolltokkal egyezett meg. Szerkezetileg ilyenkor az ékkövekkel kirakott medályt járulékos elemként tolltartó hüvellyel kiegészítették, vagy azzal tartósan egyesítették. Ilyen tolltartó medály lehetett I. Apaffi Mihály erdélyi fejedelemnek az a süvegdisze, amelyet egy lakodalomban viselt; „az fejében akkor hosszú nuszto süveg volt, köves medályban álló kolcsogtoll benne, mint egy tisztító seprű olyan szélyesen, olyat penig másnak nem volt szabad viselni.”⁸ Az erdélyiek viseletéről szólva Apor többek között ezt írja: „... mindenek felett gyönyörűséges volt, mikor három szál darutollat köves medályban rakva tettek az ifjak süvegekben”.⁹

A tengely körül forgó süvegdiszt azonban sohasem nevezik medálynak. Apor is világosan különbséget tesz művében a két ékszer között, amikor a fejedelem étkezéséről írva a következőket említi: „Az étkefogók előtt konyhamester gyalog, az konyhamester előtt az asztalnok szerszámos paripán ülén, hol rárótollforgósan, hol darutoll, három szál levén medályban foglalva az süvegben, úgy vitte az étket.”¹⁰ Apor művéből úgy tűnik, hogy más fajta tollat tűztek a forgóba és mást a medályba. A forgóba ráró-, kerecsen-, sastoll járt, a medályba kócsag- és darutoll. A toll nagysága rangjelző lehetett, amint azt előbbre egy idézetben láttuk. De rangjelző volt a süveg más díszítése is: „a közönséges fő emberek egyes nuszto süveget viseltenek; az úrfiak két, három, némelykor négyszerű nuszto farkas süveget.”¹¹

Az összes korabeli ábrázolás és írott forrás összevetésével e tárgyak

⁵ Uo. 295–296.

⁶ Uo. II. 87.

⁷ Uo. I. 295.

⁸ *Apor*, *Metamorphosis Transylvaniae*. (Bp. 1927) Negyedik cikkely.

⁹ Uo. ötödik cikkely.

¹⁰ Uo. negyedik cikkely.

¹¹ Uo. ötödik cikkely.

társadalmi összefüggéseit talán még pontosabban is meg lehetne állapítani, ez azonban már a viselettörténet kutatóinak feladata.

Visszatérve a minket érdeklő darabra, a fentiek alapján tehát medálnak nevezhetünk minden olyan nemes fémből készült, zománccal vagy drágakövekkel ékített süvegdísz, amely akár önálló ékszerként, akár álló (tehát nem forgó) tollakat tartva díszítette a süveget.¹²

A hasonló régi süvegdíszekről írott adatok közlése azért fontos, mert tárgyunk eredetéről, származásáról, szerepéről jóformán semmit sem tudunk. A leltárkönyvi bejegyzés és a tárgyakra vonatkozó ügyiratok szerint a garnitúrát műkereskedőtől vásárolták. A tárgyakon ötvösjegyet nem találtunk. Azok rendeltetésére, viselettörténeti szerepére csak az írott emlékek analógiája alapján tudunk következtetni. A tárgyak készítésének idejére és elkészítésének körülményeire vonatkozóan pedig csak a tárgyak formái, stílusjegyei nyújtanak számunkra felvilágosításokat.

Mielőtt a medállal tüzetesebb formai és technikai elemzés révén megismerkedhetnénk, szükségesnek tartjuk a garnitúra többi darabjának a bemutatását is. Így hitelt érdemlő módon fog beigazolódni, hogy a különböző formájú és más-más technikai eljárás szerint készített gombok és a süvegdísz szorosan összetartozó, egységes garnitúrát alkotnak.

A 18 aranyozott ezüstgomb nem mind dolmánygomb volt, amint azt a leltári leírás tévesen állítja. Formájuk alapján két csoportra különülnek; a tojásdad alakú 9 mentegombra és a 9 ovális alakú, laposabb dolmánygombra. (XXXVI. t.) Ez, a használat követelményeihez alkalmazkodó formai különbség arra készítette az ötvösmestert, hogy — amint az a behatóbb technikai vizsgálatok során is kiderült¹³ — más-más módon munkálja meg a mentére, illetve a dolmányra kerülő gombokat.

Valamennyi gomb felső részét ívsoros foglalású türkiz-színű ál-ékkő illetve zománc díszíti. A türkizkő utánzatok olyan jól sikerültek, hogy még a leltári leírás is mindössze négy gombról írja, hogy azokban a valódi kőhöz „hasonló színű üvegmassza utánzat” van.

A szakértők véleménye szerint¹⁴ azonban a garnitúra „ékkövei” közül egyetlen sem valódi türkiz. Ezek az ékkő utánzatok még az ötvösmunka megkezdése előtt a mester rendelkezésére állottak. A foglalatok-, illetve a gombok formáit ugyanis megfigyelhetően a kissé eltérő alakú ál-ékkövek formáihoz alkalmazkodva alakította ki az ötvös. A tárgyak formáinak ez a szükségszerű módosítása legszembetűnőbb a dolmánygomboknál. Valószínűleg ezek készültek el utoljára, a maradék „kövek”-ből. Mivel azonban a kövekből nem állt

¹² Közleményünkben csak a süvegdíszként használt medályokkal foglalkozunk.

¹³ Az Iparművészeti Múzeum munkatársa, Szvetnik Joachim ötvösrestaurátor, kérésemre, 1 db mentegomb és 1 db zománkos dolmánygomb betétét foglalatából kiemelte. Ez a művelet tette lehetővé számunkra a gombok behatóbb technikai elemzését. Az ötvöstárgyak készítésének módját együtt megbeszéltük. Szakmai tanácsaiért és fáradságos munkájáért ezúton is köszönetet mondok.

¹⁴ A kövek meghatározásában Rapszky Józsefné Hanák Mária és Hunek Emil a Természettudományi Múzeum munkatársai, Orbán László az Állami Pénzverő üzemvezetője és Duma György az Iparművészeti Főiskola tanára voltak segítségemre. Önzetlen munkájukért ezúton is fogadják hálás köszönetemet.

megfelelő mennyiség az ötvös rendelkezésére, a dolmánygombok közül 4 darabot kénytelen volt türkiz-színre festett zománcsal helyettesíteni.

Az első csoportba tehát a kilenc tojásdad alakú mentegomb tartozik. Ezek csak nagyságban térnek el egymástól, amennyiben öt nagyobb, négy valamivel kisebb méretű.¹⁵ A tűzaranyozott felületű ezüst gombok szerkezetileg két részre tagozódnak: a gombtestre és a követ magában foglaló hüvelyre. A gombot egy lemezből kalapálta ki — vagyis szaknyelven mondva — „húzta fel” a mester. Forrasztási nyomot sem a külső, sem a belső felületen nem találunk. A gombok aljára — kerekprofilú húzótokén idomított — kőralakú fül került. A felforrasztott fület az alaphól kiemelkedő, fekete színű hideg zománcsal kitöltött 12 szírmű rozetta veszi körül. Ebből a rozettából nő ki két leveles, virágos ág, amelyek lombozatai az egész tojásdad testet elborítják. A trébelt lombozat reliefszerűen emelkedik ki a levert és poncolt alaphól. A lombozaton ma már csak nyomokban felcsillanó piros, zöld, és fekete pettyes fehér hideg zománc egykor az egész műnek virágszerű jelleget kölcsönzött. A gombtest díszített felületét körbefutó vésett vonal választja el a gomb felső szintjétől, amelynek szélét befelé mélyülő félkörívekből kialakított fogazás díszíti. Ebbe a részbe tölték bele felülről a követ magába foglaló hengeres, sima hüvelyt úgy, hogy a gomb félkörívesen fogazott, felső széle foglalatként borul a forrasztással hozzáerősített tulajdonképpeni kőtokra. Belül a tok aljának kb. fél milliméternyire befelé álló körülnyírt pereme a kő besüllyedését akadályozza meg. A megközelítően kerek alakú lapos, vagy igen enyhén domborodó türkiz színű kőutánzatok felületén, vésett vonalas körkeretben török íráshoz hasonló, vagy azt utánzó véséseket látunk. Csupán egy betét díszítése tér el társaitól. Ezen a díszítést két hajlított vonal három sorra osztja. A felső sorban számok, vagy írásjelek, a középsőben két szív között egy kissé balra hajló egyenlő szárú kereszt, az alsó sorban három erőteljes, függőleges vonal mellett ismét egy szív alak látható. E kő anyaga, formája, foglalata egyébként megegyezik a többivel, ezért semmiképpen sem lehet utólagos pótlás. A furcsa jeleknek talán szimbolikus, vagy mágikus jelentőségük van.

A 9 dolmánygomb ugyancsak aranyozott ezüst. Az aranyozás azonban már jórészt lekopott. A dolmánygomb szerkezetileg három részből áll: a felső sima kőtokot kétfőzés kőfoglatat veszi körül — ez képezi egyúttal a gomb testét is —, amelynek aljához forrasztották a sima fenéklemezt. A kétfőzés foglatat alsó részét levert és poncolt alaphól kidomborodó trébelt művű és cizellált leveles-kagylós, körbefutó frízzel díszítette az ötvös. E keskeny sáv díszjeleinek mélyedéseit zöld, piros, fehér alapon fekete pettyes és fekete alapon fehér pettyes hideg zománc tölti ki. A foglatat felső zónája bemélyedő félkörívekkel zárt, sima gyűrűt alkot. Ebbe a foglatba tölték be alulról a kő sima tokját, amely a gomb belsejében lenyúlik egészen a fenéklemezig. A gomb ovális, sima fenéklemezének közepére ezüst drótból hajlított kőralakú fület forrasztottak. A kilenc dolmánygomb közül öt darabba¹⁶ türkizkő utánzatokat,

¹⁵ A mentegombok méretei: nagyobbak magassága: 34–35 mm, fejátmérő: 18 mm; kisebbek magassága 32 mm, fejátmérő 16–17 mm között változik.

¹⁶ A „kő”-betétes dolmánygombok méretei (5 db): teljes magasság: 20–22 mm, fej hosszúság: 15–22 mm, fej szélesség: 12–15 mm, fenéklemez hossz: 27–29 mm, fenéklemez szél: 25–26 mm között váltakozik.

négyszer¹⁷ türkiz színűre festett zománclapocskákat foglalt az ötvös. A türkiz utánzatok színben és formában igen különbözők. Akad közöttük fűzőld, egészen fehérés halvány türkizzöld és igen élénk türkizkék színű is. Három gomb kő-utánzatában a vésett írásnak látszó mélyedéseket arany festés díszíti.¹⁸

A négy zománctetűes dolmánygomb foglalatának ötvösmunkája egyezik az előzőkkel. Formájuk pedig az előbbieket közül a legnagyobb és leglaposabb ovális kő foglalatának felel meg. Az egyik betűt felületéről a zománcozás egy része lepattogzott, ezért jól megfigyelhettük a zománcozás módját is. Az ötvös az ovális alakúra kivágott, kellőképpen megtisztított vörösréz alapra először fehérszínű zománctetűet kent fel. A zománclapba nyomta bele — természetesen még az égetés előtt — a díszítés céljait szolgáló vékony, sima arany drótszalakat. Az arany drótokat nem forrasztotta az alaplemezhez. Most, hogy a zománc már kipattogzott alóla, a szálak az alaplemeztől elválva, azok felett lebegnek. A fehér zománc az első égetéskor rögzítette az aranyszalakat az alaplemezhez. Az első égetés után rakta fel az ötvös a türkizszínű zománctetűet, amely az aranyszalak közötti mélyedéseket kitöltve beborította az ovális lap egész területét. Ezután történt a másodszori égetés. A kihűlt lapok felületét végül simára és fényesre csiszolta. A zománczott lemezek alsó lapján sötétkék színű ellenzománctot találtunk,¹⁹ amely megakadályozta, hogy a vörösréz lemez a zománcozás folyamata alatt fellépő hőmérséklet-ingadozások következtében elgörbüljön. A türkizkék színűre festett zománclapok díszítését az arany drótszalak adják, amelyeknek elrendezésével — a kő utánzatok vésett díszéhez hasonlóan — körülfutó keretdíszben elhelyezett török írást akart utánozni a mester.

A garnitúra legkiemelkedőbb darabja a türkizutánzatokkal díszített, aranyozott ezüst medály.²⁰ (XXXVII. t.) Középrészét nagyméretű, csaknem egyenlő oldalú háromszög alakú, türkizkék színű lap uralja. E lap felett két álló helyzetű, alatta pedig három fekvő helyzetű zöldes színárnyalatú, ovális alakú türkiz utánzat van. A felső és az alsó szint közötti oldalfelületet aranyozott ezüst trébelt és áttört művű, cizellált felületű lombozatrész keretezi. Sajnálattal állapítjuk meg, hogy a baloldali keretdísz csupán indulásában maradt meg, az alsó része letörött és hiányzik. A medály már csonkán került a múzeumba. A kőutánzatok felületét vésett török írás díszíti, mégpedig nagy, lapos háromszöges elrendezésben. A kisebb kövek vésett mélyedéseit egykor arany-szál inkrusztáció tölthette ki, amelynek ma már csak maradványai láthatók. A sima tokokba illesztett kőutánzatokat — a korábban leírt gombokhoz hasonlóan — felső szélükön bemélyedő félkörív-sorral díszített foglalat veszi körül. A felső két foglalat között kissé bemélyedő középső pánt helyezkedik el, amelynek felső szintjéből egy beforrasztott huzalcsonk nyúlik ki. Az alsó három foglalat között két hornyolt felületű pánt halad végig. Ezeknek felső vége a nagy háromszög alakú foglalthoz van forrasztva, alsó végük pedig

¹⁷ A zománctetűes dolmánygombok méretei (4 db): teljes magasság: 18 mm, fej hosszúsága: 21 mm, fej szélessége: 15 mm, fenéklemez hossza: 27 mm, fenéklemez szélessége: 25 mm.

¹⁸ Egykor az összes gomb és medály köveinek vééseit aranyfestés, illetve aranyinkrusztáció díszítette, amelyek ma már sajnos kikoptak.

¹⁹ A gomb belsejét és a zománc hátlapját a betétek kiemelése után tudtuk megnézni. L. 13. j.

²⁰ A medály méretei: teljes hossza: 102 mm, legnagyobb szélessége: 71 mm.

kettényílik és kacskaringósan, spirálisan tekeredő ágait a mellettük levő foglalatok alsó széléhez, illetve a medály aljának palmetta-szerű levéldíszéhez forrasztották. Ezek a pántok egyrészt díszítő elemként szerepelnek, másrészt a foglalatok közötti kapcsolatot erősítik. A medály aljának levéldíszéhez bronz függesztő karikát forrasztottak, amelyről az egykori csüngő hiányzik.

A medály aranyozott hátlapja poncolt alapon lapos reliefben trébelt és cizellált nagy leveles virágos és kacsos lombzatokkal ékített.

A hátsó oldalon jól szembeötlenek a medály hiányosságai és az utólagos átalakítások. Az egykorú felerősítésre szolgáló részek már mind letörtek és hiányoznak. Azok egykori helyére mindössze három forrasztási nyomból következtethetünk. A két legfelső foglalatban egy-egy mélyedést találunk, amelyekbe valamiféle — ma már szintén hiányzó — kapcsolótag illeszkedhetett. Így darabunk felső része is csonka. Úgy látszik, a letört és elkallódott részek hiányát akarták pótolni ezzel az utólagos átalakítással. A medály felső szintjéhez ugyanis két huzalcsonkkal ezüstlemezből hajlított, kissé kúposodó idomú tolltokot erősítettek. A tolltok felső széle peremes, oldalát sűrű vonalkázott alapon vésett leveles inda díszíti. A tolltok készítője feltehetően a medály díszítését akarta utánózni, de ez elég gyengén sikerült. A tolltok felerősítése pedig olyan gyatrán történt, hogy teljesen lerontja a medály hátlapjának művészi hatását s így azonnal elárulja az idegen kéz beavatkozását. Ugyanezt mondhatjuk a csüngő tartására szolgáló bronz fülecskéről is, amelynek felforrasztása még később történhetett.

Amint már említettük, e tárgyak származásáról semmit sem tudunk. Segítségünkre lehetnek-e a meghatározó munkában az ötvösművekbe foglalt kövek? A szakértők véleménye szerint nem valódi türkizek. Első pillantásra látszik azonban az is, hogy nem is valamiféle egységes hamisítványok. A kövek anyagát és pontos összetételét csak vegyelemzéssel lehetne hitelt érdemlő módon meghatározni. A kövek anyaga azonban olyan heterogén, hogy e művelet elvégzéséhez minden egyes követ ki kellene foglalatából emelni. Ezért pontos meghatározásuktól el kellett tekintenünk. Kémiai analízis hiányában annyit lehet igazolhatóan állítani, hogy a kövek egy része a korabeli kerámiához hasonló anyagú mázas cserép, másik része valamiféle paszta. Ez utóbbiak közül néhány darab kréta és más ásványi anyagokkal erősen szennyezett türkiz is lehet, amelyek a szennyezés alatt már nem tekinthetők többé féldrágaköveknek. A kövek nagyobb részének felirata megfejthetetlen. A medály háromszög alakú, nagy türkiz színű lapjának felső csücskében talán „Allah” neve van bevésve.²¹ Egyes vésések pedig írást utánzó dekorációk csupán. Ezek a vegyes, anyagukat tekintve értéktelen kövek foglatai azonban igen aprólékos gondnal megmunkált, anyagukban is értékes ötvösmunkák. Ez a tény nem teszi valószínűvé, hogy tárgyainkat Bécsben, vagy más külföldi városban Török- vagy Magyarország piacaira szánt export árunak tekintsük, amire a kor kereskedelméből olyan sok példát ismerünk. A gyakorlott szemű ötvösnek feltétlenül tudnia kellett, hogy a felhasznált kövek nem valódiak. Ezekhez tehát ilyen munkás, sok időt igénybe vevő foglalatot ön-

²¹ Fehér Géza szíves szóbeli közlése.

szántából nem készíthetett, mert semmi sem biztosította, hogy az ékszer-garnitúrára így vevőt talál. A garnitúrát csakis megrendelésre készíthették, mégpedig férfi díszruha ékesítésére.

A medály, amint azt az írott emlékek tanúsítják, a XVII. században hazánk területén általános és közkedvelt süvegdíszítő ékszer. A medály utólagos átalakításait és az eredeti szerkezeti részeinek hiányait látva, jogosan felvetődhet a kérdés: valóban süvegdísz volt ez az ékszer? A medály vaskossága miatt női ékszerdarabra nem gondolhatunk. Ezért tehát csak az egykori férfiviselet tartozékait kell sorra vennünk.

Ha ez az ötvöstárgy öv-, vagy mentekötő csatja volt, akkor párjának is kellett lennie, mert önmagában véve sem az övön, sem a mentekötő láncon nem helyezhető el úgy, hogy befejező díszítést alkosson. Ebben az esetben keskenyebb oldaluknál érintkezhetek egymással, amint arra a medály felső végén kiképzett két csat-hely is utal. Ezek a nyílások azonban nagyon kis-méretűek; két ilyen súlyos csat-test rögzítését ez az összekapcsolási mód egy-magában már nem biztosítja. Férfi öv csatja azért sem lehetett, mert a korabeli férfi öveket nem díszítő csat fogja egybe, hanem azok hátul a derékon hosszabbító láncsal szabályozhatóan kapcsolódtak.²² Ha mentekötő csat lett volna, akkor a csat valamelyik végénél világosan látnunk kellene a lánc illeszkedésének leginkább a nyomait és a díszítményeken a dörzsölődések okozta kopás-felületeket. Hogy nem csatolás céljaira készült darabunk, arra abból is következtethetünk, hogy a medály oldalának áttört keretdíszje, a medály súlyához viszonyítva, olyan gyenge ezüstlemez, hogy az a gyakori kapcsolások nagy igénybevételét nem bírta volna ki, a használat következtében le kellett volna törnie, vagy legalábbis, mivel éppen erre a részre esik a természetes fogás, igen erősen meg lenne kopva. Márpedig a keret egyik oldalán a keretdísz csak a tolltokká való átalakítás után törhetett le, mert ilyen hiányosan süvegdísznek semmiképpen sem alkalmazták volna később. Az átalakításkor még a hátoldal kisebb sérüléseit is kijavították.

Azt a feltevésünket, hogy a medályt eredetileg is süvegdísz céljaira készítették, alátámasztja utólagos, ilyen célú átalakítása is. A tolltokká való alakítás ugyanis legfeljebb pár évtizeddel a készítés után történhetett, amint erre a tollhüvely díszítéseiből következtetni lehet. Ha esetleg közvetlenül a sérülések után is folyamatosan használták, misem természetesebb, mint hogy továbbra is eredeti rendeltetéséhez hasonlóan pótolhatták hiányait. Azt azonban, hogy eredetileg is tolltok volt-e, vagy csak tolldíszek nélkül használt, süveget díszítő ékszer, ma már lehetetlen megállapítani.

Felmerülhet az a feltevés is, hogy a tolltok felforrasztása előtt jelenlegi helyzetének éppen fordítottja lehetett az eredeti, mert a tolltokot lefelé fordítva, a medály mint díszítő ékszer — természetesen az utólagosan ráhelyezett csüngőtartó fül nélkül — befejezettebb képet nyújt. Ebben az esetben az aljára kerülő két kis csat-nyílás talán éppen egy mozgathatóbb, ingóbb, fityegő felerősítésére szolgált.

Hogy a gombok is férfi díszruhára készült mente- és dolmánygombok voltak, azt nagyságuk és súlyuk is bizonyítja. A mente és dolmány viselete hazánkban török hatásra a XVI. sz. második felében vált általánossá. A férfi-

²² V. Ember Mária szíves szóbeli közlése.

viselet legpompásabb darabjai a bársony, brokát menték voltak. A hasonló anyagokból készült dolmányt a mente alatt viselték, ezért a dolmánygomboknak szükségszerűen laposabbnak kellett lenniük, a nagyobb, díszesebb gombok pedig csüngő ékszerként a mentét díszítették. E tárgyak rendeltetése szabta meg tehát a jelen esetben is a gombok formáit. A mente- és dolmánygombok között azonban — éppen a formai sajátosságaik miatt — látszatra olyan nagy a különbség, hogy feltétlenül meg kell vizsgálnunk, vajon a dolmánygombokat nem később készítette-e egy másik ötvösmester, a garnitúra kiegészítése céljából?

Az összes gomb, valamint a medály fémrészeinek megmunkálása azonos technikai eljárás szerint történt. Egykor minden darab aranyozott volt. A dolmánygombok felületéről az aranyozás sokkal jobban lekopott, mint a többi darabról, mivel ezek nagyobb igénybevételnek voltak kitéve. A dolmányt a mente alatt hordták. A mente dörzsölése és a gyakori gombolás koptatta le róluk az aranyozást. A mente gombjai nem voltak dörzsölésnek kitéve, általában nem is gombolták be azokat, hiszen, amint tudjuk, a mentét inkább vállra vetve viselték. E gombok aranyozása tehát épségben maradt. Egységessé teszi a garnitúrát az aranyozott felület színes zománcozása is. A díszítőmotívumok elrendezésében azonban nagy különbséget tapasztalunk. A mentegombok egész felületét beborítja a díszítés, a dolmánygomboknál ellenben csak a fenéklemez fölötti keskeny frízben fut körül. Megállapítható azonban, hogy a dolmánygomboknak a keskeny sávon fektetve elhelyezett levéldíszei a mentegombok levéldíszének kicsinyített másai. Meg kell még említenünk, hogy mindkét fajta gomb egyformán gipsszel volt kitömve.

A tárgyak készítmódjának, stílusának, díszítésének a legapróbb részletekig való egyezése azt bizonyítja tehát, hogy a medály és az összes gombok egyszerre készültek és az egész készlet egy ötvösmester műve.

A munka elkészítéséhez a köveket csak a megrendelő adhatta az ötvösnek. Ezek a kövek nem azonos korúak az ötvöstárgyakkal; sem a kőutánzatokat, sem vésett feliratait nem az ötvös készítette. Hogyan tudjuk ezt bizonyítani? Ha maga az ötvös készítette, vagy az ötvös megrendelésére csinálták volna a kőutánzatokat, akkor azok azonos anyagból, egyforma méretűre és megfelelő számban készültek volna. A kövek anyaga és formája azonban rendkívül változatos. A foglalatokat az ötvös szemmel láthatóan az egyes kövek formáihoz alkalmazkodva alakította ki. Ez a munka számára külön figyelmet, gondot, vesződséget jelentett. A kövek száma azonban nem volt elegendő, ezért kénytelen volt négy dolmánygomb betétjét saját maga zománcozással elkészíteni. E négy foglalatot természetesen már teljesen egyformára csinálta.

Ez a négy zománclap sok mindent elárul. Elárulja elsősorban azt, hogy a gombok készítője nem volt török származású, törökök egyáltalán nem tudott. A zománclapok aranszálás díszei ugyanis minden kétséget kizáróan csupán dekoratív jellegű írástudánzatok. Azokból értelmes szöveget semmiféle nyelven kiolvasni nem lehet. A többi kőutánzat vésése, ha számunkra egyelőre értelmetlen és megfejtethetetlen is, inkább kelti az írás látszatát. A zománclapok aranszál díszei csupán a többi gomb vésett jeleinek utánzatai. Jellegükben annyira eltérnek a többitől, hogy azok vésési munkáját nem végezhetette az ötvös. Amint említettük, a kövek jó része mázas kerámia, amelyek díszítését

még az anyag puha állapotában, az égetés előtt kellett elvégezni. Ez is bizonyítja, hogy a vésett kövek az ötvöstárgyak készítése előtt már megvoltak. Így sem azok készülésének időpontja, sem a kövek feliratainak esetleg a jövőben megfejthető vésett szövegei az ötvösmunka korának és mesterének meghatározásához támpontot nem nyújthatnak.

Ha tehát a kövek feliratai az ötvösmunkák értelmezését nem segítik elő, mivel magyarázhatjuk a törökös hatású kövek felhasználását? Miért nem készítette a megrendelő a gombokat tisztán csak fémből, illetve a medályt vésés nélküli, egyéb drágakövek ékesítésével? Erre a kérdésre csak úgy kaphatunk feleletet, ha a kor általános divatját, szokásait és az egyes politikai csoportok érdekeit figyelembe vesszük.

A törökök elleni hatásos védekezés készítette a magyarságot arra, hogy azok harcmódorához alkalmazkodva az ellenség fegyverzetét átvegye. A hasonló fegyverek mellett természetes, hogy az egyes tartozékok és főképpen a viselet is előbb-utóbb átalakul a török viselet hatására. A magyar, mint keleti nép, szerette a pompát. Érthető, hogy a színpompás, csillogó tárgyakat gyorsan megkedvelte. Török hatás alatt terjedt el nálunk a fegyvereknek, lószerszámoknak, ruházatnak és az ékszereknek színes drágakövekkel, különösen türkizekkel és korállal való díszítése. A Kelettel való élénk kereskedelmi kapcsolatok, gyakori ajándékozások és török iparosok betelepülése révén még közismertebbek és általánosabbak lettek a török iparművészeti alkotások a királyi Magyarország és Erdély területén. Úgyannyira, hogy II. Mátyás 1608. évi koronázásakor már egész magyar bandériumok vonultak fel török felszerelésekkel.²³ Amint Horváth Henrik írja, „a magyar és a török elemek oly szorosan összekeverednek, hogy néha csak a turbánviselet szolgálhat megkülönböztető jelül. De ez is csak bizonyos fokig, mivel a törökök a magyar kalpagot is használták. A magyar urak dolmánya és az előkelő török urak kaftánja között alig van különbség. A prémes és zsinóros menték a török urak, nem utolsósorban a budai basák ajándékaiként terjednek. A ruha ajándékozás különben is széles rétegekre terjedő keleti divat volt.”²⁴ Ha ez így van, akkor talán a mi ékszereink is török ajándék révén kerültek hazánk területére és így esetleg török ötvös alkotásai. Vizsgáljuk meg tehát, mennyiben igazolják ezt a feltevést tárgyaink technikai sajátosságai és stílusjegyei?

A foglalatok virágos és leveles díszjeinek eredeti csillogó fémhatását az ötvös azzal akarta növelni, hogy a háttérként szolgáló alap felületét poncolással sötétebbé tette. Igaz, hogy ezt a technikai sajátosságot gyakran látjuk török ötvösmunkákon, sőt a XVI. századi török bronzedényeken is, azonban ugyanebben az időben hazánkban és a nyugat-európai országokban is általánosan alkalmazták ezt az eljárást. A tárgyak technikai kivitelezése a kérdést tehát el nem döntheti, mert a török és magyar ötvösök szakismeretei — amint ez a fennmaradt alkotásokból megállapítható —, főbb vonásokban azonosak voltak.

Jellegzetes a foglalatok felső szélének mélyített ívsoros díszítése. Bárányné Oberschall Magda, török gyűrűket ismertetve, a következőket írja: „A foglalat oldalain nemegyszer mélyített ívsorokat látunk”²⁵ — majd másutt, két

²³ Takáts S., Rajzok a török világból. IV. (Bp. 1915) 18.

²⁴ Horváth H., TBM 5(1936) 215.

²⁵ Bárányné Oberschall M., Iparművéség. Bp. Tört. III. Budapest a törökkorban. (Bp. 1944) 366.

karneolköves gyűrűről: „...foglatuk a közismert ívsoros oldalú török típust mutatja.”²⁶ Kétségtelen, hogy a XVII. századi török gyűrűkön igen gyakran találunk ilyen karélyos foglalatot. A Nemzeti Múzeum török gyűrűgyűjteményének 24 darabja közül 7 darabon látunk hasonló díszítést.²⁷ Az ívsoros foglalat azonban nem biztos, hogy török eredetre utal. A foglalatoknak ezt a reneszánsz ízlésű díszítését a kazettás gyűrűkön, már jóval a XVII. század előtt, Európa-szerte általánosan alkalmazták. A magyar gyűrűk között a XV. század második felétől kezdve az egész XVI. és XVII. sz. folyamán megtaláljuk azt a gyűrűtípust, amelyeknél a kazettára a reneszánszra jellemző külső karéjos foglalat borul.²⁸ Ezek szerint a foglaltsnak ez a módja sem bizonyítja a díszítésmód török eredetét.

Az ékszergarnitúra fémfelületén alkalmazott ékítmények sem törökösek. A stilizált kagylódíszek és virágok, a lendületes kacsaringókban végződő indák, levelek, a barokk stílus nyugtalan mozgalmasságát árasztják. Keleti ízlésre utal, hogy a dús mintázat a mentegombokat és a medály hátoldalát szinte teljesen elborítja. E zsúfolt elrendezés azonban nem válik a minta rovására, mert az egyes díszítő elemek körvonalai nem mosódnak egymásba. Kelet színpompáját varázsolta a néző elé a gombok felületének színes zománcozása is, amely sajnos ma már majdnem teljesen lekopott, de egykor úgy csilloghatott az aranyon felvillanó élénk piros, zöld, fehér és fekete színeivel, mint egy-egy különös virág.

Az ötvösművek technikájának és díszítésének török eredete tehát teljes bizonyossággal nem igazolható, az ezeken észlelhető keleties jelleg csupán a hódoltság korának ízlését, divatját tükrözi. De feltehető az is, hogy ezeket a darabokat hazánk területén készíthette egy olyan török ötvös, aki jól ismerte az európai barokk formakincset. Amint azonban már említettük, a zománcos dolmánygombok írásutánzata, amit feltétlenül az ötvös készített, semmi esetre sem származhat törökül tudó embertől. A másik fontos bizonyíték, hogy a medályon a kövek elhelyezése teljesen ötletszerűen történt. Akinek a számára a feliratok mondanak, jelentenek valamit, ha nem is tudja pontosan elolvasni, de az írás rendszerével valamennyire is tisztában van, az a köveket fordítva, olvashatatlan helyzetben nem helyezi el a foglalatokban. Ezért nem lehetnek ennek az ékszergarnitúrának a darabjai török megrendelésre készült, török ötvös munkái.

Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy ezeket az ékszereket jellegzetes magyar díszruhára olyan magyar mester készítette, akinek a kövek vésett írásai csupán ornamentikát jelentettek és így meg sem próbálta azokat értelmezni. A feltehetően török írással díszített köveket a megrendelő kívánságára dolgozta fel. Lehet, hogy a megrendelő csak a hódoltság korának általános divatját akarta követni, amikor a kövekhez ragaszkodott. Elképzelhető azonban, hogy ezzel esetleg valamiféle politikai célja volt. Tudjuk, hogy pl. Thököly és udvara mennyire igyekezett külsőségekben a török formákat követni. Természetesen merészség lenne feltételezni, hogy az ékszerek megrendelője éppen Thököly hívei közül került ki, de mindenképpen olyan emberben kell a személyét keres-

²⁶ Uo. Fényképüket is közli: LXXXVI. t. 9, 17.

²⁷ *Febér Géza* ismertette a Nemzeti Múzeum török gyűrűit. FA 11(1959) 187—196. A 7 db gyűrű fényképét l. uo. XXV. t. 1—4, XXVI. t. 2, 6, 11.

²⁸ *Hlatky M.*, A magyar gyűrű. (Bp. 1938) c. disszertációjában több helyen is foglalkozik a karéjos foglaltású kazettás gyűrűkkel és azok fényképeit is közli.

nünk, aki a törökkel sűrűn érintkezett és így a megjelenés, a külső számára fontos volt. Ezek, persze, már csak hipotézisek, de mégsem szabad egészen elvetni, mert e feltevések befolyással lehetnek a tárgyak készítése idejének meghatározásánál. Hasonló elgondolások ugyanis az ékszergarnitúrát az országnak a török megszállás alól való felszabadulása előtti évekre kelteznék. Stílusjegy alapján, lendületes barokkos mintája után viszont készítésének idejét esetleg egy-két évtizeddel későbbre is tehetnénk.

Összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy az ékszerek hazánk területén készültek a XVII. század utolsó harmadában. A medály — amint azt egykorú írásos emlékekből is láttuk — a süveget díszítette, a gombok a magyar férfiviselet jellegzetes darabjait, a dolmányt és a mentét. A több darabból álló készlet összetartozó, azokat egyazon magyar mester készítette. A tárgyak kivitelezése jó képességű, mestersége fogásait jól ismerő, a zománcozásban is járatos ötvösről tanúskodik. A fémmunkákat nem öntötte, kézből formálta s annak érdekében, hogy művészi díszítőképességét kellőképpen érvényesíteni tudja, az egyes darabok, mint például a mentegombok készítésénél a tárgy technikailag nehezebb formai kialakítását is vállalta.

A mértéktartó magyar ízléstől eltérő, kissé zsúfolt és túlságosan tarka díszítés keleties pompáját a korabeli divat túlzásainak kell tekintenünk.²⁹

DÉVÉNYINÉ KELEMEN MÁRIA

AIGRETTE POUR UN BONNET HONGROIS

Le Musée National Hongrois a acheté, en 1946, d'un marchand d'objets d'art 18 pièces de bouton pour habit de gala d'homme et une parure de bonnet. L'origine de cette garniture entièrement inconnue, aucun poinçon de maître qui pourrait servir à son identification n'y a pu être trouvé. Sur la base des données d'anciens inventaires et de descriptions contemporaines, la parure de bonnet a été identifiée avec „l'aigrette”. Selon les monuments écrits de langue hongroise, les parures de bonnet faites de métaux précieux et ornées d'émaux ou de pierreries s'appelèrent „aigrette” et servirent à parer des bonnets soit comme bijoux séparés soit comme portepanaches pour plumes droites (donc non pour d'aigrettes de plumes).

Les boutons et l'aigrette ont été faits de vermeil avec des pierres demi-précieuses de couleur turquoise dans les montures. Les inscriptions des pierres ressemblent à l'écriture turque.

Il a été permis d'établir que la garniture de parure avait été exécutée sur commande et notamment pour parer les pièces d'un costume d'homme, bonnet, dolman et veste spécifiquement hongrois. L'exécution des pierres était anté-

²⁹ Ezúton köszönöm meg dr. Kalmár Jánosnak, hogy erre az érdekes ékszerekészletre felhívta a figyelmemet.

rieure à la pièce d'orfèvrerie. Mais, comme les pierres n'ayant pas été en nombre suffisant, quatre pièces en champlevé ont été faites par le maître orfèvre. L'inscription des pierres ne fournit aucune indication pour permettre l'identification du maître orfèvre, ou pour établir l'époque de l'exécution des pièces. Par la concordance de la façon, du style et de l'ornement des pièces aux formes variées, il est prouvé que le médaillon et la garniture de boutons ont été exécutés à la même époque et que l'ensemble de la parure était l'oeuvre du même maître. La technique, l'ornement et le style des pièces n'indiquent pas l'origine turque, l'ornementation surchargée, la peinture colorée des parties en or et l'emploi des pierres semblables à la turquoise dénotent seulement l'influence orientale.

Les bijoux ont été donc réalisés en Hongrie à l'époque de la domination turque, plus précisément au dernier tiers du XVIIe siècle. La garniture composée de plusieurs pièces forme un ensemble exécutée par le même maître hongrois. L'exécution des pièces révèle un maître orfèvre de qualité, familier à toutes les techniques du métier et versé aussi dans l'ouvrage de l'émail. Le travail des métaux n'a pas été fait par jetage en moule, mais par façonnage à la main. La luxe orientale de l'ornement bigarré et surchargé, étranger au goût hongrois sobre, est à imputer aux exagérations de la mode de l'époque.

La publication de la présente étude a voulu servir à la mémoire de l'orfèvrerie hongroise du temps de la domination turque d'une part et présenter au public une mode de costume tombée en oubli depuis longtemps.

AZ EGRI ROZÁLIA-KÁPOLNA CIPŐI

Évszázadok folyamán a magyarság nem szakadt el az európai műveltségtől és annak fejlődésével lépést tartott. A nyugati műveltség meghonosításában külföldi kapcsolataik révén az ország főurai jártak elől. A műveltségnek sajátosan magyar jellegűvé formálását azonban a köznemességnek és polgárságnak köszönhetjük. Része volt ebben az iparosságnak is. Annak a kisiparosságnak, amelyik felülemelkedve a külföldi minták másolásán, széles látókörű műveltségének segítségével hazai gyökerekből táplálkozó művészetét adta hozzá.

Míg az irodalomban és a művészetben majdnem kizárólag nyugati hatások érvényesültek, az ipar — főleg a ruházati iparágak terén — inkább keleti befolyás alá került. A másfél évszázados török hódoltság a magyar iparra, különösen a ruházkodásra erősen rányomta bélyegét. Természetes következménye volt ez annak, hogy textil- és ezzel bőrbehozatalunk túlnyomórészt török kereskedők kezében volt. Ezzel a kereskedelmi kapcsolattal együtt járt a formák átvétele is.

A XVIII. században főuraink, levette hagyományos magyar viseletüket, a nyugat-diktálta divat szerint öltözködtek. Városainkban a polgárság őrizte meg leginkább az előző század hagyományait, annak ellenére, hogy ennek a polgárságnak egy része német származású volt.

A viselet egyik jellemző darabja a cipő. A divat változásainak éppen úgy alá van vetve, mint a ruha, bár a földig érő ruhák divatja idején a női cipő szerepe alárendeltnek látszik. Szinte évről évre követhetjük a ruhák divatjának változásával együtt a cipőkéét is.

A XVIII. sz. utolsó két évtizede különösképpen mozgalmas képet mutat nemcsak politikai változásokban, hanem a viselet hirtelen változásaiban is. A ruhadivattal hűségesen lépést tartó cipődivat is tükrözi a két évtized mozgalmasságát.

A magyar városok sajátos típusát képviseli a XVIII. század végén Eger. Fejlett igényű polgári társadalommal, virágzó kisiparral és gazdagodó, a polgárosodás útján haladó parasztsággal. Kulturális igényeikkel együtt járt, hogy asszonyaik, leányaik a legújabb nyugati divat szerint öltözködtek. Igényességüket jellemzi, hogy még a hosszú szoknyával majdnem teljesen eltakart cipőjüket is finom anyagból, az utolsó divat szerint készítették. A férfiak azonban hűségesek maradván a zsinóros magyar ruhához, megtartották az előző évszázad keleti jellegű cipőformáját. Csak a papok viselték a nyugati — francia — divat szerint készült csatos cipőt.

E 20 év lábbeli-viseletének története és változásai híven tükröződnek az egri Rókus temetőben levő Rozália-kápolna kriptájának 1952 tavaszán feltárt anyagában.¹

¹ A temető és kápolna történetének ismertetését, valamint a kriptá feltárása körülményeinek leírását l. V. Ember M., FA 9(1957) 219.

Az átvizsgált 70 koporsóban, amelyben 35 férfi-, 17 nő- és 20 gyermek-koporsó volt, összesen 19 többé-kevésbé ép, vagy legalább rekonstruálható cipőt találtunk, míg néhány sír cipőanyaga csak apró töredékeiben maradt meg. A halottak nagy részét cipő nélkül temették el. Ennek oka nem a gazdasági viszonyokban keresendő, mert hiszen drága selyemruhákban eltemetettekről is gyakran hiányzott a cipő. Inkább a halott visszajárásával kapcsolatos babonának tudható be ez a jelenség, annál inkább, mert azokban a koporsókban, amelyekben nem találtunk cipőt, a halott lábai bokában szalaggal össze voltak kötve.

A leletanyag, csekély száma ellenére is, igen jelentős és változatos. Megtalálhatjuk közöttük ez időszak minden cipőtípusát s ezenkívül a cipőkészítés technikájának minden változatát is. E technikák tanulmányozása során tűnt ki, hogy némelyik, a kézműipari cipőkészítés munkamódszereiben a mai napig sem változott lényegesen.

Az egri kriptá feltárásának jegyzőkönyvi sorszámozása szerint a cipőanyag részletes leírását az alábbiakban adjuk:

1. *koporsó.* Koczka István özvegye Tóth Erzsébet. Meghalt 1790-ben.

Cipőjének formája az 1780—1790 körüli évek viseletére jellemző. A fordítós kaptafán készült cipő orra hegyes, magas sarka erősen ívelt, hossza 25 cm, szélessége 7 cm, magassága 10,5 cm.

Felső része sűrűn szőtt sávolykötéses selyemszövetből volt. Majdnem teljesen elporladt, csak vászonkötéses selyem szegőszalagja maradt meg teljes épségben. Ennek vonalából pontosan következtethetünk a felsőrész szabására. Ez három részből: egy lábfejfedő, vagy fejrészből és két oldal- vagy szártrészből szabott. A fejrész kissé lekerekített végződésű nyelvben nyúlik föl a bokáig. A két oldalrészsel egybeszabott, lekerekített végű pánt a nyelv fölött találkozott. A pántok lyukba fűzött szalaggal voltak összekötve. A cipő kivágását a nyelvvel és pántokkal együtt 1 cm széles vászonkötésű selyemszalaggal szegték be. A két oldalvarrás és a hátul közepén levő is ilyen szalaggal szegték.

Talpa domború, bolyhozott. 6 cm magas, igen ívelt fasarkának felső része mélyen nyúlik a talpközép alá. A sarok felső lapja homorúan ki van vájva, hogy a láb sarka jobban belefeküdjék. A talp a sarok kezdetéig fordított varrott. A talpbőr a talp folytatásaképpen a sarok előoldalát is borítja. Ez a talprész a sarkat beborító vékony bőrral a sarok élein a színén van összevarrva egyenletes, apró öltésekkel. A sarok alsó pereménél a talpbőr és a sarkat borító bőr széle kihajlik s ehhez a kihajló részhez varrták a sarokfoltot.

A sarok kezdeténél a talpbőr és a bélés közé 4,5 cm átmérőjű merevítő foltot ragasztottak, aminek az volt a rendeltetése, hogy a sarok és a talpbőr találkozási pontját erősítse s járás közben a vékony talpbőr meg ne törjön. (80. ábra 1a—c.)

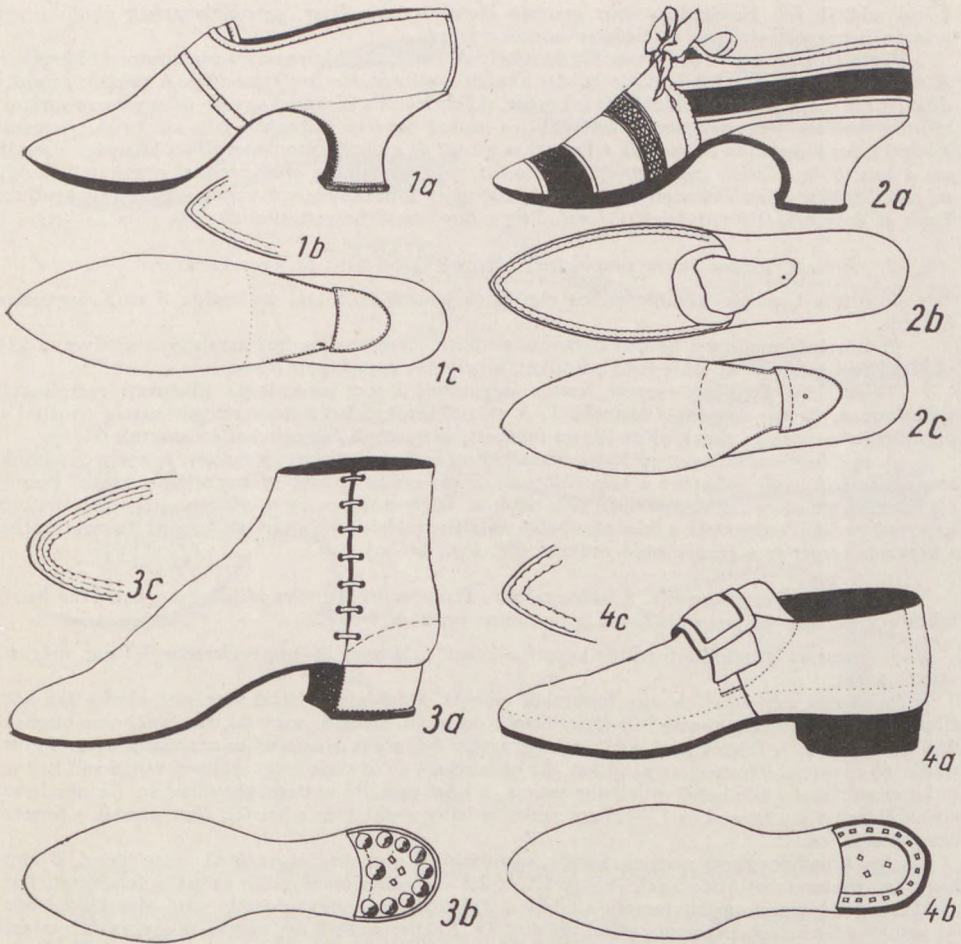
5. *koporsó.* Bato Ferenc felesége Koczka Julianna. Meghalt 1791-ben 20 éves korában.

Cipője hegyes orrú, magas sarkú, franciás forma. Hossza 23,2 cm, szélessége 7 cm, magassága 10 cm, fordítós kaptafán készült.

Felső része bordásan szőtt selyemszövet, atlaszkötéssel mintázott csíkokkal. Mintájában kétféle csík váltakozik. Egyik 2,5 cm széles, kockamintás, két szélén 0,5 cm széles sávolykötésű csíkkal. A másik csíkban kettős 2 mm széles sávolykötésű csík között merőlegesen 2 mm széles atlaszkötésű csíkok futnak. Ezek közeit zegzugos minta tölti ki. A felsőrész egy fej- és két oldalrészből szabott. Az előbbi széles nyelvben, az utóbbiak előrenyúló pántokban folytatódnak. A pántok lekerekített végeit 3,5 cm széles karéjos szélű, bordás szövésű selyemszalaggal kötötték össze. A varrásokat 1 cm széles vászonkötésű szalag fedi. A kivágás, a nyelv és a pántok ugyanezekkel a szalagokkal szegték.

Talpa domború, bolyhozott, a fasarok kezdetéig fordított varrott, apró egyenletes öltésekkel. A fasarok előoldalát fedve a sarokfoltot a színén van hozzávarrva. A sarkat borító bőr széle ráhajlik a sarokfolt kiálló peremére és ahhoz varrolécben a színén van hozzávarrva.

A talpbőr és a bélés között két bőrfolt merevítette a fasarok kezdeténél a talp középrészét. Egyik szabálytalan trapéz alakú, 8 cm hosszú, ehhez és a fasarok talp alá nyúló végéhez van ra-

80. ábra

gasztva egy 4,5 cm átmérőjű kerek bőrfolt. A hosszúkás folt a sarok talpoldalára is nyúlik, ahol egy szöggel van megerősítve. A sarok fájából a bőrfolt helyét kifaragták, hogy a folt teljesen belesimuljon.

A cipő beléséből csak vászontöredékek maradtak meg. (80. ábra 2a—c.)

16. *koporsó*. Regőczy Huszár László. Meghalt 1793-ban 52 éves korában.

Bőrcipője fordított kaptafán készült, magasszárú, belső oldalán fűzős. Hossza 25 cm, szélessége 7,4 cm, magassága 14 cm.

Felsőrésze két darabból szabott, kétoldalt varrással. A belső oldal varrása hasítékban folytatódik. Ennek két széle 1—1,5 cm szélességben vissza van hajtva és ferde öltésekkel levarrva, úgy, hogy a felsőrész bőrébe csak félvastagságig van beöltve. Ezt a varrásmódot kapocs-varrásnak nevezik. A hasíték visszahajtott szélébe ütöttek mindkét oldalon 7—7 fűzőlyukat. A bennük talált cipőfűző gömbölyű zsinór. Éppen olyan, mint amilyen ma is használatos. Végein a befűzést megkönnyítő vasborításnak is megmaradt a rozsdás töredéke. Ezt a fűzőkészítő eljárást 1790

körül találták fel. Hazánkban igen gyorsan elterjedt.² Keskeny, az oldalvarrásig nyúló kerge szintén kapcsolattal van a felsőrész bőréhez varrva.

Talpa fordított varrott, a sarokig kettős lyuksorral, 6 mm nagyságú párhuzamos öltésekkel. A varróléc pontosan a két lyuksor között húzódik egészen a sarok kezdetéig. A talpbőr az előre dülő, 3 cm magas fasarok előoldalát is borítja. A felsőrést a kéreggel együtt és egyszerre varrták, szintén fordított varrással, nagy öltésekkel a sarkat bevonó bőrnek a talp alá hajló széléhez. A cipő kifordítása után borították a fasarokra a bőrt és a sarokfoltot varróléccet képezve varrták azt a borítóbőr kihajló széléhez. A sarokfoltot előzőleg három apró szeggel rögzítették, hogy munka közben el ne csússzon. A sarok körül nagy gömbölyű fejű vasszeggel van kiverve. Ezek az erősen kiálló szögfejek valószínűleg a sarokvasat helyettesítették. (80. ábra 3a—c.)

21. *koporsó*. Iorner Ignác praefectus. Meghalt 1786-ban. 51 éves korában.

Fordítás kaptafán készült csatos cipőjének hossza 26,5 cm, szélessége 8 cm, magassága 8,5 cm.

A bőrcipő felsőrése három darabból szabott. A fejrészhez hozzáaszták a nyelvet, a két oldal, ill. szárú részhez az előre futó pántokat, amelyeket csat fogott össze.

Talpa körül fordított varrott, kettős, egymástól 7 mm távolságban kiképzett varróléccel, párhuzamos, 5 mm nagyságú öltésekkel. A rakott sarok felső három rétegét vastag fonállal a talpbőrhöz varrták, a sarokfoltot kézzel faragott, négyszögű faszeggel erősítették fel.

A cipő felső széle 5 mm szélesen visszahajtott és kapcsolattal levarrott. A nyelv és pántok szegetlenek. A cipő belsejébe a talp fölött 2—3 cm széles erősítő szárnybélést varrtak. Ennek alsó szélét a felsőrésszel együtt varrták a talphoz, felső szélét pedig a bőr félvastagságáig hatoló kapcsolattal erősítették a felsőrész belső oldalához. Hasonlóan varrták be a cipő sarokrészébe a keskeny kérget és a kérget védő csúszót. (80. ábra 4a—c.)

22. *koporsó*. Pap koporsója. A külön talált: „Tisztelendő Mititzky Mihály, meghalt 1786-ban” feliratú koporsófedél talán a 22. sz. koporsóhoz tartozik.

Hegyesorrú bőrcipője fordítás kaptafán készült. Hossza 26 cm, szélessége 7,7 cm, magassága 7,6 cm.

Felsőrése két oldal- és egy fejrészből szabott, kétoldalt és hátul varrással, ahol a két bőr éllel találkozik. Az elég vastag bőr éleit varrták össze ún. színelő varrással, amelynél nem öltének át a bőr színére. A fejrész nyelvként bokáig nyúlik fel, a két oldalrészhez szabták a nyelv fölött találkozó és csattal összefogott pántokat. Az oldalrészek felső széle 1 cm szélesen vissza van hajtva és kapcsolattal a bőr belső oldalához varrva, a bőrt csak fél vastagságig öltve át. Az oldalrész első széléhez 3 cm hosszú és 1—1,5 cm széles erősítőt szabtak és a hasíték alatt varrták a fejrész belső oldalához.

Talpa körül fordított varrott, kettős, egymástól 6 mm távolságra levő varróléccel, 6 mm nagyságú párhuzamos öltésekkel. A talp fölött 2,5 cm széles szárnybélés erősíti a felsőrést. Ezt a bélést a felsőrésszel együtt varrták a talphoz. Felső szélét a cipő bőrének belső oldalához a bőr félvastagságáig hatoló kapcsolattal erősítették. Rakott sarka 2 cm magas. Nagy, szabálytalan, kézzel faragott faszöggekkel erősítették a talphoz. A szögek a sarok peremén sorban helyezkednek el, négy pedig a sarok közepét rögzíti. (81. ábra 1a—c.)

25. *koporsó*. Mundi József az egri püspöki épületek inspektora. Meghalt 1780-ban.

Hegyes orrú, éksarkas, fordítás bőrpapucsának talpa 24 cm hosszú, 7,5 cm széles. A sarok kezdetéig fordított varrott. Egymástól 6 mm távolságban húzódó kettős lyuksorral és ezek között egy bevágott varróléccel. A bőrral bevont éksarkat fából faragták. Az éksarok bevonatát a talpbéléssel fonákán varrták össze és a papucs kifordítása után borították a sarokra. A sarok méreténél kissé nagyobbra szabott talpbőr szélére ráhajlik a sarok bevonó bőr széle, s vele színén, egyenletes, apró öltésekkel van összevarrva.

A fejrész széle 1 cm szélesen visszahajtott és kapcsolattal a bőr felső oldalához varrott. A papucs felsőrése borjú-, talpa sertésbőrből készült. (81. ábra 2a—b.)

29. *koporsó*. Vattai Battha Lászlónak, a magyar királyi kamara referendáriusának özvegye Dűchler Anna. Meghalt 17...-ben 62 éves korában.

² Péterfi János, a Bőr-, Cipő- és Szőrmeipari Kutató Intézet munkatársának megállapítása. Cipőipari Dokumentáció III. évf. különszám 1959. 16.

81. ábra

Cipője hegyes orrú, magas sarkú, fordítós. Hossza 22,5 cm, szélessége 5,2 cm, magassága 10,5 cm.

Felső része fekete selyem szövethől készült, csak apró foszlányok maradtak meg belőle. Formája a XVIII. sz. utolsó két évtizedének divatja szerint kivágott. Három részből, egy fej- és két oldalrészből szabott. A kivágás 1 cm széles vászonkötésű selyemszalaggal szegett. Keskeny szalag van a szegésbe befűzve, amivel a kivágást lehet szűkíteni. Szalaggal fedték a felsőrész varrásait is. Elejét a kivágás mentén 10 cm hosszúságban 4 cm széles selyemszalagból berakott kettős fodor díszíti.

Keskeny talpa domború, bolyhozott. A fasarok kezdetéig egymástól 4 mm távolságra levő kettős lyuksorral, párhuzamos öltésekkel fordított varrott. Ennek a varrásnak folytatásaképpen a felsőrész a sarkat beborító bőrrel is fordítottan van összevarrva. A talpbőr a fasarok előoldalára hajolva azt is borítja. A lábközéptől a sarokfoltig apró egyenletes öltésekkel varrták a sarkat borító vékonyabb bőr széléhez. Sarka 5,5 cm magas ívelt fasarok, majdnem háromszög alakú, feltűnően vastag folttal, amelynek ferdén vágott pereme 2 mm-rel kijebb áll a fasarok szélénél. A sarokfolt a sarkat borító bőr kihajló pereméhez van varrva. A sarokfoltba a varróléc igen ferdén van bevágva, annak szélétől 1,5 mm távolságban. A sarokfolt felvarrása egyenletes, apró öltésekkel, két tűvel, két fonállal történt. (81. ábra 3a—c.)

30. koporsó. Pap koporsója felirat nélkül.

Csatos cipője hegyes orrú, fordítós. Hossza 25,5 cm, szélessége 8 cm, magassága 8,5 cm.

Felsőrésze egy fej- és két oldalrészből szabott. A fejrész széles nyelvből, az oldalrészek pán-
tokban folytatódnak. Az összevarrásoknál a bőrszélek be vannak hajtva és apró öltésekkel össze-

varrva. Kivágásának széle 0,5 cm szélesen behajtott és a felsőrész belső oldalához visszaszegett. A nyelv- és pántok széle körülvágott.

Talpa a sarokig fordított varrott. A két lyuksor és a párhuzamos öltések 7 mm távolságra vannak egymástól. A felsőrészel egyszerre varrták a talphoz a 2,5 cm széles szárnybélést. Ennek felső széle kapocsöltéssel volt a felsőrész bőrének belső oldalához varrva. Mielőtt a cipőt kifordították volna, a felsőrész széléhez varrták a talpbélést. Ezenkívül a talp sarok- és középrészében be- ragasztott talpbélést is találtunk. A cipő kifordítása után varrták a sarokrészt a kéreggel együtt a talphoz, mégpedig a cipő belsejéből kiöltve a talpbőr élére nagy ferde öltésekkel. A három réteg- ből és egy félhold alakú sarokerősítő foltból rakott sarok széle patkószerűen kiképzett. Ezen a pe- remen sorakozik 16 kézzel faragott faszeg, ami a sarkat a talphoz erősíti. A sarok közepét még há- rom ilyen faszeg rögzíti.

Pántjait téglalap alakú, domború szalagmintás rosszezüst csat fogja össze. A csat tengelye és tüje vasból készült. (81. ábra 4a—c.)

32. *koporsó*. Farkas Xavér Ferenc Heves megyei alszolgabíró. Meghalt 1786-ban, 21 éves korában.

Magasszárú, fűzős bőrcipője fordítós kaptafán készült. Hossza 25 cm, szélessége 7 cm, ma- gassága 14 cm.

Felsőrése két darabból van összevarrva. Belső oldalon a varrás vonalában hasítékkal, 7—7 fűzőlyukkal. A hasíték széle 1—1,5 cm szélesen visszahajlott s a felsőrész bőrének belső oldalához a bőr félvastagságáig hatoló öltésekkel van hozzávarrva.

Talpa fordított varrott, kettős lyuksorral, 5 mm-es öltésekkel. A sarokrészen a felsőbőr szintén fordítottan van hozzávarrva a sarkat borító bőrhöz a 2,5 cm széles, egészen az oldalvarrás elé nyúló kéreggel együtt. A kéreg felső széle kapocsöltéssel van a felsőrész bőrének belső oldalá- hoz erősítve. 3 cm magas fasarka bőrral bevont. A talpbőr a sarok előoldalát is fedi és sarokfoltot képezve a sarok alá nyúlik. A talpbőr a sarok előoldalának két szélén apró öltésekkel van a sarkat bevonó bőrhöz varrva. A sarokfoltot igen ferde öltésekkel, varrólécben varrták a sarkat borító bőr kihajló széléhez. A cipőzsinór gomb-kötő munka, végein a vaskupak maradványaival. (82. ábra 1a—c.)

37. *koporsó*. Bárosy Katalin, Szabó Antalné. Meghalt 1781-ben.

Hegyes orrú, magas sarkú fordítós cipőjének hossza 24,4 cm, szélessége 7,5 cm. Talpa, sarka, felsőrészének eleje maradt meg a bőr talpbéléssel és az orrmerevítővel együtt.

Talpa a fasarok kezdetéig fordított varrott kettős, egymástól 3 mm távolságra levő lyuk- sorral, 5 mm nagyságú párhuzamos öltésekkel. A talpbőr ráborul a sarok előoldalára és az 5 cm magas fasarok élein egyenletes, apró öltésekkel van a sarkat borító bőr széléhez varrva. A sarok- foltot varrolécben, apró egyenletes öltésekkel varrták a ráhajló sarokbevonathoz és a sarok el- hajló talpbőrhöz.

Felsőrése szarvasbőrből volt. Formájára következtetni már nem tudunk, mert a fejrésznek csupán a dús pillangós hímzéssel borított darabja maradt meg. Mintája művészi kompozícióban, kacsaringó, stilizált levél és rozettaformákat foglal egybe. A sűrűn egymás mellé varrt fémlapoc- skáival zsinórhímzés hatású. (82. ábra 2a—d.)

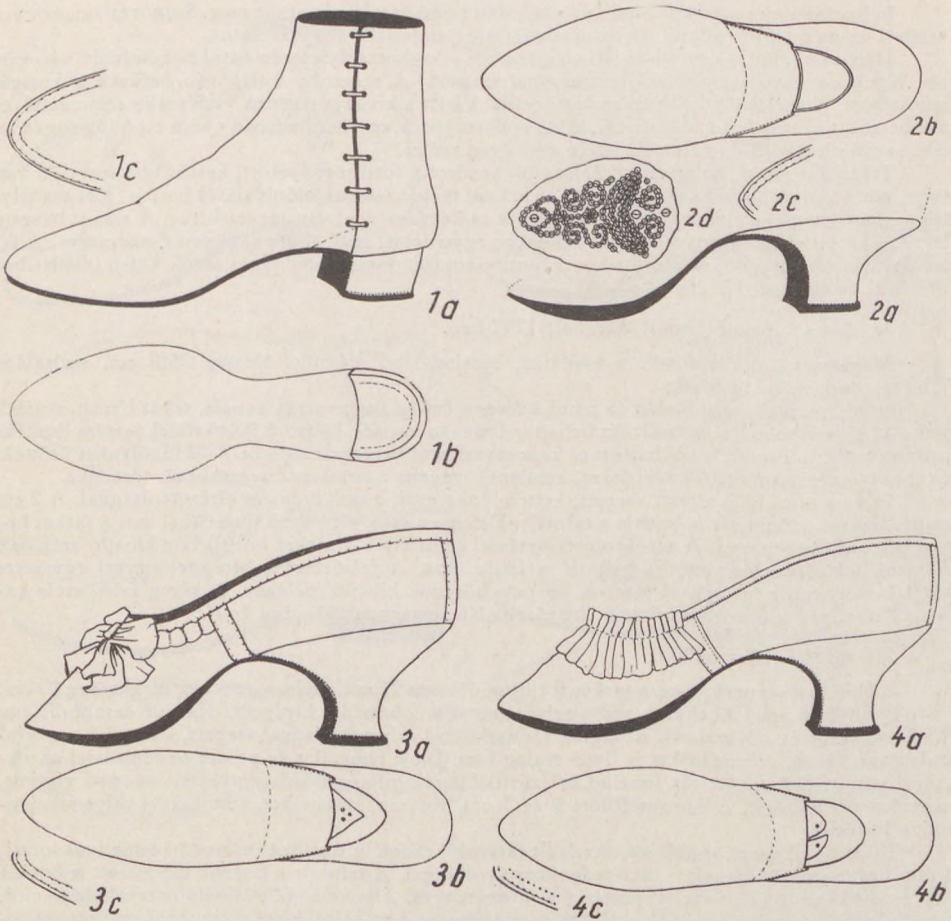
39. *koporsó*. Zsigmondfi. 1789 (gyermek).

Cipőjének csak bőrtalpa maradt meg, szövethől készült felsőrésze elporladt. A 13 cm hosszú 4,7 cm széles bőrtalpon a fordított varrás kettős lyuksora és 4 mm nagyságú párhuzamos öltések látszanak. A talpbőr az 1 cm magas fasarok előoldalát is borítja és sarokfoltként nyúlik a sarok járófelületére. A sarkat borító bőr széle ráhajlott a sarokfolt szélére és a színén volt összevarrva. (84. ábra 1a—c.)

44. *koporsó*. Kramer Józsefné Halász Erzsébet. Meghalt 1797-ben, 27 éves korában.

Kivágott cipője hegyes orrú, magas sarkú, fordítós. Hossza 21,5 cm, szélessége 6 cm, magassága 11 cm.

Felsőrése apró kockás mintával szőtt selyemszövethől készült. (Azonos az 52. koporsóban talált cipő felsőrészének szöveteivel.) Három darabból szabott, egy fej- és két oldalrészből, kétoldalt és hátul varrással. Kivágása vászonkötésű selyemszalaggal szegett, benne szalag befűzéssel, amivel a kivágást lehet szűkíteni. A varrásokat is szalag borítja.

82. ábra

Talpa domború, bolyhozott a fasarok kezdetéig fordított varrott. Kettős lyuksorral, 4 mm nagyságú öltésekkel, a talpbőr borítja a sarok előoldalát is és háromszögű nyúlványa a sarok alá nyúlik. A sarok elé hajló talpbőr és a sarkat borító bőr keskeny peremmel a színén van összevarrva. A kissé nagyobbra szabott sarokfolt szélére ráhajlik a borító bőr és apró öltésekkel van azzal összevarrva. A sarokfolt közepe és a sarok alá nyúló talpbőrnyúlvány három faszöggel van odaerősítve.

A cipő díszítése a szalagszegésen kívül a fejrészen a szegőszalag mentén az oldalvarrásig futó szalagbodor. Anyaga a szegőszalagével azonos. Ezenkívül 2 cm széles vászonkötésű selyemszalagból kötött csokor van a szalagbodor mellé varrva. Fémszálas hímzés díszítette még a cipő orrát. Ez azonban teljesen elporladt. Mintája már nem rekonstruálható, csak a fém okozta elszíneződés nyoma látszik a selymen. (82. ábra 3a—c.)

45. *koporsó*. Ulrich Nepomuk János uradalmi prefektus özvegye Forts Anna. Meghalt 1792-ben, 53 éves korában.

Fordítós kaptafán készült hegyes orrú, magas sarkú, kivágott selyempipőjének hossza 24 cm, szélessége 7 cm, magassága 10,5 cm.

Felsőrészének szövetéből csak néhány zöld színű foszlány maradt meg. Szegőszalagjának vonalából és méretéből tudunk a cipő formájára és szabására következtetni.

Három részből — egy fej- és két oldalrészből — szabott felsőrészen hátul és kétoldalt van varrás. Kivágása vászonkötésű selyemszalaggal szegett. A szegésbe szalag van befűzve a kivágás szűkítésére. A varrásokat is ilyen szalag borítja. Elejét a kivágás mentén 3 cm széles selyemszalagból berakott kettős fodor díszíti. A szalag szélességének egy harmadában van a cipőhöz rögzítve, tehát a fölfelé álló fodor 1 cm, a lefelé álló 2 cm széles.

Talpa domború, bolyhozott. A fasarok kezdetéig fordított varrott, kettős lyuksorral, 3 mm nagy, párhuzamos öltésekkel. A talpbőr az 5,5 cm magas fasarok előoldalát is borítja. Két szabálytalan háromszögű nyúlványa a sarok alá hajlik és két faszeggel van megerősítve. A sarkat bevonó bőr és a sarok elejére boruló talpbőr az éleken egyenletes, apró öltésekkel van összevarrva. A fasaroknál kissé nagyobb, szélén ferdére vágott sarokfolt varroléccel van a sarok külső oldalát borító bőrhöz varrva. (82. ábra 4a—c.)

48. *koporsó*. Faber József. Meghalt 1797-ben.

Magasszárú cipője fordítós kaptafán, kecskebőrből készült. Hossza 25,5 cm, szélessége 7,5 cm, magassága 14,5 cm.

Felső részének két oldalán és hátul közepén fut az összevarrás vonala, tehát három részből szabott. A varrásoknál a bőrszéleket behajtvá fonáknak varrták össze. A belső oldal varrása hasítékban folytatódik. Ennek két behajtott és kapocsvarrással beszegett szélébe 7—7 fűzőlyukat ütöttek. Gömbölyű cipőzsinórral fűzték össze, amelynek végein megmaradt a vaskupak töredéke.

Talpa a sarokig fordított varrott, kettős lyuksorral, 5 mm lyuk- és öltéstávolsággal. A 2 cm magas fasarok előoldalát is borítja a talpbőr. Ez egyenletes, elég apró öltésekkel van a sarkat borító bőr széléhez varrva. A sarokfoltot varrással erősítették a sarkat borító bőr kihajló széléhez. A sarok felerősítésének módja hasonló a 16 sz.-hoz. A felsőrészt a kéreggel együtt egyszerre varrták nagy ferde öltésekkel a sarok bevonó bőrnek kihajló széléhez. A kéreg felső széle kapocsöltéssel van a felsőrész bőrnek belső oldalához varrva. (83. ábra 1a—c.)

52. *koporsó*. Név nélkül.

A cipő hegyes orrú, magas sarkú, fordítós. Hossza 22 cm, szélessége 6 cm, magassága 10 cm.

Felsőrésze apró kockásan szőtt selyemszövetből készült, kivágott. Három darabból, egy fej- és két oldalrészből szabott. Kivágása vászonkötésű selyemszalaggal szegett, a szegésbe szűkítő szalag van fűzve. A varrásokat is ilyen szalag fedi. Eleje fémszálal és pillangós hímmzéssel gazdagon díszített. Ezüstözött réz fonállal és ezüstözött réz pillangókkal készítették az apró virágos, pálmaleveles hímmzést. A hímmzést fölött 9 és 7 cm hosszán, dúsan berakott kettős selyemszalagfodor húzódik.

Talpa bolyhozott, domború. Az ívelt fasarok kezdetéig fordított varrott, kettős lyuksorral, 3 mm nagyságú öltésekkel, 5 mm-es lyuksortávolsággal. A talpbőr a fasarok előoldalát is borítja és a sarkat bevonó bőr széléhez színén van hozzávarrva. A bevonó bőr kihajló pereméhez és elől, a talpbőr sarkat borító részének széléhez varrták hozzá a saroknál kissé nagyobbra szabott sarokfoltot.

A felsőrész peremét a két oldalvarrásig 1 cm széles bőrcsík fedi, ami elől hegyben nyúlik föl a fejrészre. Ennek alsó szélét a felsőrésszel egyszerre varrták a talphoz, felső szélét pedig apró öltésekkel a fejrész selyméhez. (XXXVIII. t. 3., 83. ábra 2a—d.)

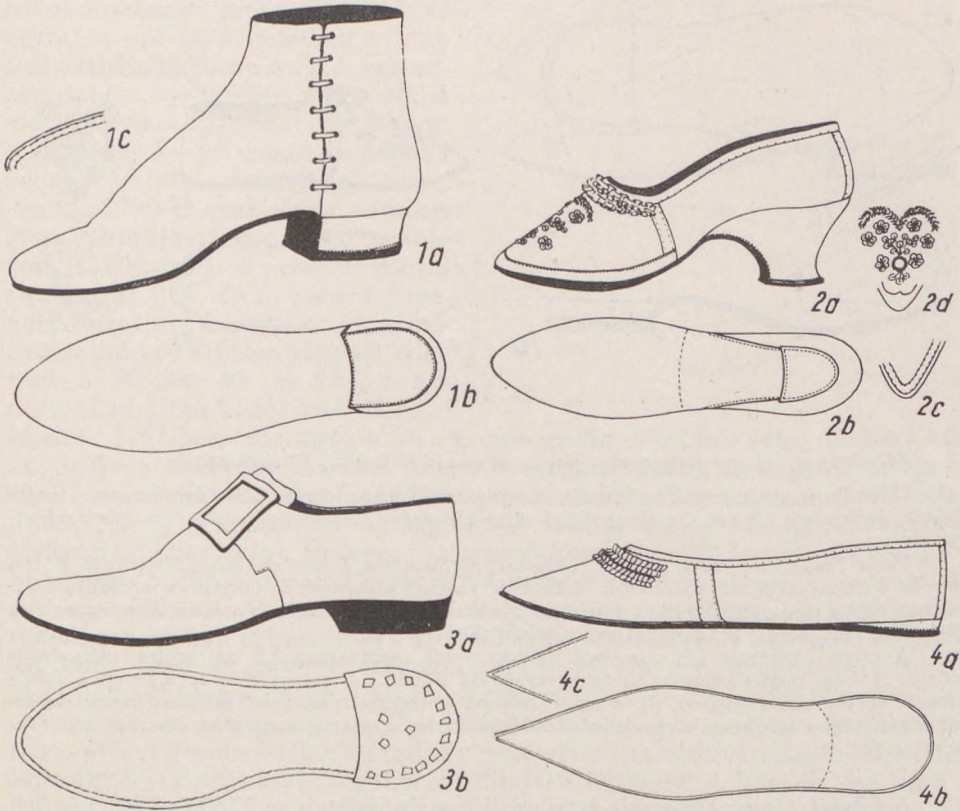
53. *koporsó*. Szabados Mihály egri egyházmegyei pap. Meghalt 1797-ben.

Csatos cipőjének anyaga, szabása igen hasonló a 30. sz. leletéhez. Ez is fordítós kaptafán készült. Hossza 26 cm, szélessége 8,5 cm, magassága 9 cm. Formájában az a különbség, hogy orra tompább, készítmódjában pedig az, hogy talpa varrolécben színén varrott. Rakott sarkán a talpbőr és a három réteg sarokfolt között félhold alakú sarokerősítő folt van, ami a sarok hátsó részét megemelve azt vízszintesbe hozza.

Csatja rosszezüst, ívelt téglalap alakú. Teljesen sima. Tengelye és az alsó szögletes része, ami az alul maradó pánthoz volt erősítve, valamint kettős tűje vasból készült. Ezeknek csak rozsdás maradványait találtuk meg. (83. ábra 3a—b.)

56. *koporsó*. Nemes Nemzetes Debreczeni Bárány Borbála. Meghalt 1801-ben.

Igen hegyes orrú, 1 cm magas éksarkú, mély hegyes kivágású, fordítós kaptafán készült cipőjének hossza 26,4 cm, szélessége 6,8 cm, magassága 6 cm.

83. ábra

Felsőrésze atlaszselyemből, egy fej- és két oldalrészből szabott. Kétoldalt és hátul a varrást 1 cm széles vászonkötéses szalag fedi. Ilyen szalaggal szegett a kivágás széle is. A szegésbe keskeny szűkítő szalag van befűzve. A fejrész előtt a kivágás szélén 5 cm hosszúságban 1 cm széles selyemszalagból készült berakott kettős fodorral díszített.

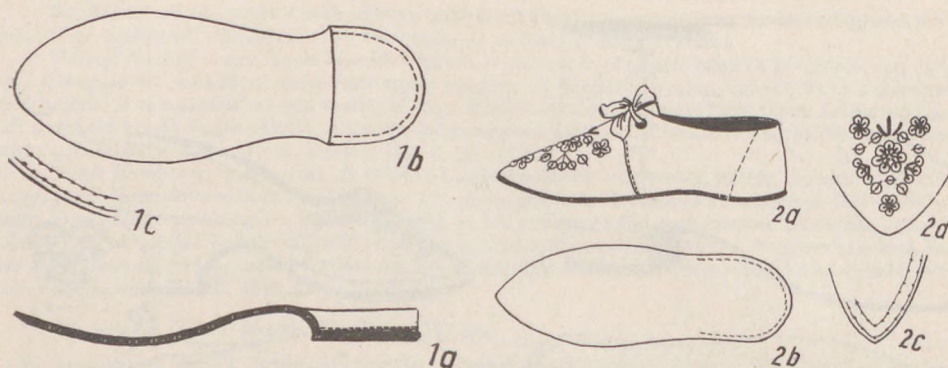
Talpa bolyhos, rámán varrott. Közvetlenül a talp szélénél kiképzett varrólécben apró, egyenletes gépöltésekkel, két fonállal, két tűvel varrták. A sarokrészen a felsőrész szövetét a talpbéllel és a fából készült éksarkat borító bőrral a fonákán varrták össze. A sarkot borító bőrt a talpszélre ráhajtották és a színén, egyenletes öltésekkel, a talp varrásához hasonlóan varrták a talpbőrhez. (83. ábra 4a–c.)

65. koporsó. Vizeki Tallián Alajos. 2 éves.

Sarkatlan, hegyes orrú cipőjének hossza 11,3 cm, szélessége 4 cm, magassága 2,7 cm.

Szarvasbőr felsőrészből, himzett elején kívül az előrenyúló két pánt töredéke maradt meg, az ezeket összekötő szalagcsokorral. Egy fej- és két oldalrészből volt szabva. Fejrésze ezüstözött réz bouillon és pillangós himzéssel díszített. Mintája a bouillon öltésekkel lefogott pillangókból adódóan rozettás-leveles.

A fordítás kaptafán bőr talpbéllel és kéreggel készített cipő talpa a sarokig fordított varrott. Kettős lyuksorral, párhuzamos, 4 mm nagyságú öltésekkel. A sarokrészen a felsőbőr és a talpbélés széle a kéreggel együtt volt befelé hajtván és a talp széléhez varrva. A talp sarokrészének szélén sorakoznak az eléggé nagy öltések. A két darabból toldott talpbélés be volt ragasztva a cipőbe. (84. ábra 2 a–d.)

84. ábra

74. koporsó. Nagy Nepomuk János. Meghalt 1801-ben, 54 éves korában.

Csizmája fordítós kaptafán készült, hegyes orrú, ráncos torkú. Kétoldalt varrott. Hossza 26 cm, szélessége 7,8 cm. Szárának felső része elpusztult, magasságát ezért nem lehet rekonstruálni.

Talpa fordított varrott, kettős lyuksorral, párhuzamos, 5 mm nagyságú öltésekkel. Bőrrel bevont 2 cm magas fa sarka előredűl. A talpbőr a sarok előoldalát is borítja és sarokfoltot képezve nyúlik a sarok alá. A sarkat borító bőr széle a talpbőrrre hajlik és a sarok élein egyenletes öltésekkel két tűvel, két fonállal van a talpbőrhöz varrva.

A csizma fejrészét két darabból szabott, elől összevarrott 2,5 cm széles szárnybélés erősíti. A 4 cm magas kéreg az oldalvarrások elé nyúlik. A szárnybélés és a kéreg a felsőrészrel együtt van a talphoz, ill. a sarkat bevonó bőrhöz varrva. Felső szélüket kapcsolvarrással rögzítették a felsőrész bőrének belső oldalához, vigyázva arra, hogy át ne öltsenek a bőr felületére. (85. ábra)

A feltárási jegyzőkönyv adatai szerint a cipőleletek az 1780 és 1801 közötti időből származnak. Azokat a nagy változásokat, amelyeket ez az időszak a cipődivatban hozott, nyomon követhetjük a leletanyagon is.

A lelet legkorábbi típusú cipői az 1. és 5. sz. koporsókból kerültek elő, a koporsókon található évszámok szerint az 1781 és 1791 közötti évekből. Ezek tipikusan a rokokó kor cipődivatját tükrözik. Ide sorolható még a 37. sz. 1781. évszámú koporsóban talált cipő is. Ennek felső részéből azonban csak kis pillangós hímzésű darab maradt meg, amiből a felsőrész szabására nem lehet következtetni. Talpának és sarkának formája azonban nagyjában megegyezik az 1. és 5. sz. koporsók leleteivel. Ezek jellemzője a hegyes orr, az igen keskeny, bolyhozott felületű és feltűnően domború talp, ami nemcsak hossz-, hanem oldalirányban is ívelt. A talp hosszirányban való domborúsága a lépésnek lendületet adva megkönnyíti a járást. Az oldalirányban való íveltségnek azonban semmi gyakorlati előnye nincsen, sőt a járás benne bizonytalanabbá válik, mert a domború talpnak csak a közepe éri a földet. Mégis követték ezt a divatot, mert a láb jobban belefekszik a domború talpú cipőbe, azt teljesen kitölti és kisebbnek, keskenyebbnek látszik. Rokokó sajátosság még a merészen ívelt sarok, amelynek magassága az előző évtizedekéhez képest már mérséklődik s csak az 5–6 cm-t éri el. A sarok magassága a század utolsó évtizedében fokozatosan csökken, s a századforduló divatja már a sarok nélküli cipő. Ugyanilyen

rokókó jelleget mutat 1780–1792 között a női cipőviseletben a felsőrész szabása és formája is. A fejrészhez szabott nyelv fölött találkozik az oldalrészekkel egybeszabott két pánt. A pántokat 3–3,5 cm széles selyemszalagból kötött csokor fogja össze.

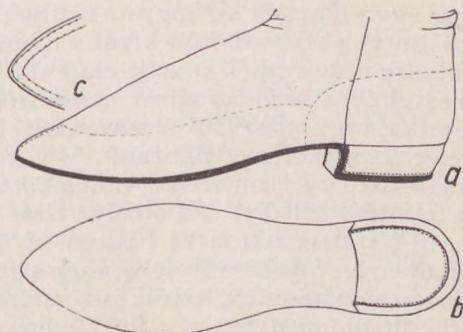
Az 1790-es évek elején a francia divat változásával egy időben hazánkban is elhagyják a nyelves-pántos cipőformát. Új divat szerint kivágott formájúra készítették az asszonyok cipőiket. Ilyen cipőtípust találunk a 29, 44, 45. és 52. sz. koporsókban. Ezek közül a 44. sz. cipő

viselője 1797-ben halt meg, a 45. sz. cipő pedig 1792-ből való. A másik két koporsón a halálozás évszáma nem volt megállapítható, de éppen a kivágott cipőforma alapján feltétlenül az 1790-es évekre tehető. Ezeknek a cipőknek sajátossága, hogy a kivágás szalagszegése alá vékony szalag van fűzve, amivel a kivágást szűkíteni lehet. Érdekes módon erősítették a szűkítő szalagot a kivágáshoz: nagy hurkoló öltésekkel varrták a kivágás széléhez, amelyekben a szalag szabadon futhatott. Ezután varrták a kivágás szélére a szegőszalagot, ami a szűkítőszalagot teljesen beborította, s azt a kivágás elején hagyott hasítékon áthúzva kötötték össze. Az ezekből az évekből származó cipők mindegyikén a kivágás eleje egy többsoros, nagy szalagbodorral és gyakran csokorral van díszítve.

Az 52. sz. koporsóban talált női cipő formája ugyan hasonló az előbbiekhöz, egyben azonban elüt: a felsőrész peremét a két oldalvarrásig 1 cm széles bőrcsík fedi. Ennek eleje hegyben nyúlik fel a fejrészre. A bőrcsík alsó szélé a felsőrésszel együtt van a talphoz varrva. Felső szélét pedig apró egyenletes öltésekkel a felsőrész selyemszövetéhez varrták. A bőrcsík célja a felsőrész erősítése volt. Később a talp szélesebbre szabásával erre az erősítésre nem volt szükség, a bőrcsík oldalrészei elmaradnak, középső része pedig a cipő orrának díszítésére a kapli formájában bukkan fel.

A felsőrész változásával a sarok formája és magassága még nem változik meg. Alacsonyabbra csak a XVIII. sz. utolsó három évében válik. Ezek az évek hozzák meg a női viseletben azt a nagy változást, amelyik Franciaországból kiindulva, Bécsen át, tüneményes gyorsasággal érkezik hozzánk. A divat száműzi a fűzőt és az abroncsszoknyát, hogy azok a szabadon omló szoknyának és a magasabbra került derékvonalnak, tehát a kényelmes öltözetnek adjanak helyet. Mint mindig, a ruhadivat változásával együtt jár a cipő formájának változása is. 1800-ban már csak az 1 cm magas éksarok maradt a 6–8 cm magas, karcsú rokokó cipősarokból. A cipő orra hegyes marad, talpa azonban elveszti domborúságát és szélesebbre, kényelmesebbre szabják. A kivágott, szalagbodorral díszített felsőrészek divatja megmarad. A leletben ezt a cipőtípust egy pár képviseli az 1801. évszámú 56. sz. koporsóból.

A XVIII. sz. utolsó negyedének cipődivatjában tapasztalható formaváltozásokkal a cipő anyagának és díszítésének változása nem jár együtt. Miután a szoknya már nem ér földig, a cipőt nem takarja teljesen, ezért a felsőrész anya-

85. ábra

gát úgy választják ki, hogy az a ruha kiegészítőjeként szerepeljen. A színes bőrrökön és a szarvasbőrön kívül a mintázott és sima szövésű selyem, továbbá a félselyem szövetből készült cipő alkalmazkodik a ruhaviselethez. Különösen kedvelték a saját színében geometrikus mintával szőtt selyemszöveteket, a bordás, vagy atlaszkötésű szöveteket. 1800 körül színes csíkos anyagból készült selyempipőkkel is találkozunk. Minden típus megegyező sajátsága, hogy a kivágás szegése 1 cm széles, vászonkötésű szalaggal készült. Ez a szalag borítja a felsőrész hátsó és két oldalvarrását is.

A szalagsokron és bodron kívül gyakran díszítették a felsőrész elejét arany-ezüst fonalas pillangós, vagy színes selyemhímzéssel. Ez utóbbi hímzések finoman színezettek, rajzukban naturalisztikusak, míg a fémszállal készültek stilizáltabb rajzúak, ami a fonál merevségének következménye. Ismét más jellegű a pillangós hímzés, ami sematikus kacsakaringós, levél, és rozettaformákat használ fel, egymás mellé sorakoztatva a kis kerek ezüstözött rézből készült lapocskákat. Szép példája ennek a 37. sz. koporsóban talált szarvasbőrből készült cipő, valamint az 52. sz. koporsóból előkerült selyempipő. Hasonló díszítéssel látták el a gyermekcipőket is. A 65. sz. koporsóból kikerült szarvasbőr gyermekcipő fejrészének pillangós hímzése különösen jól megkomponált rozettás mintájával tűnik ki. Sajnos a selyemhímzések anyaguk romlékonysága miatt elpusztultak.

A női cipők sarkát mindig fából készítették, a magas sarkakat éppen úgy, mint az éksarkakat. Előlapjukra a cipőtalp bőre borul. A sarok többi részét a cipő anyagával egyező bőr, vagy selyemszövet, némely esetben attól elütő színű bőr borítja. A rózsaszín, kék, zöld, barna selyempipő sarkát rendszerint fehér, ritkán fekete, vagy sötétbarna vékony glazébbőrrel borították. A szarvasbőrből készült cipők sarkának borítása mindig fekete, vagy sötétbarna bőr. Elütő színű bőrrrel borították az 1800 körül divatos alacsony éksarkat is.

A férfi cipőviselet más képet mutat hazánkban a XVIII. sz. utolsó negyedében, mint a női. Míg asszonyaink és leányaink a külföldi divatnak hódoltak, a férfiak ragaszkodtak zsinóros ruhájukhoz, s a csatos cipő helyett az ahhoz illő csizmát, vagy a belső oldalán fűzős magasszárú lábbelit, az ún. delisarut viselték.

Az egi kriptaleletben csak egyetlen csizmát találtunk, az 1801. évszámot viselő 74. sz. koporsóban. Ráncos torkú, minden díszítés nélküli, egyszerű csizma volt ez. Szárának magasságát sajnos nem tudjuk megállapítani, mert felső része elpusztult.

Férficipőt három koporsóban, a 16, 32. és 48. számúban találtunk. Mindhárom magasszárú, belső oldalán fűzős. Ez a cipőfajta hazánkban a török hódoltság korában keleti hatásra meghonosodott bőrcapács-sarus, vagy bőrcapács-félcipős viseletből fejlődött ki. Ennek a kétrészes lábbeli viseletnek eredete a mohamedánok vallási szokásaiban gyökerezik. Az igazhívó csak tiszta lábbal, azaz cipő nélkül léphet a templomba, ezért a mohamedánok a templom előcsarnokában levetik cipőiket. Aki sarujával vagy félcipőjével bőrcapácsat is visel, cipőjéből kilépve s a bőrcapácsat a lábán hagyva lép be a templomba. Ugyanez volt a szokás a lakószobába való belépéskor is. Ez a kettős lábbeli — a bőrcapács saruval, vagy vassarkú félcipővel — elterjedt és kedvelt viseletté vált hazánkban a XVII. sz. folyamán.³

³ A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében van ilyen saru bőrcapácsal, valamint ugyanott a Koháry-féle vassarkú félcipő.

Idővel a bőrkapcát és a félcipőt egyesítették, a kapca szárát hozzávarrták a cipőhöz s kifejlődött a magasszárú cipő, amelyet ebben az időben eddigi ismereteink szerint csak Magyarországon viseltek. A magasszárú cipő varrata még a XVIII. sz.-ban is mutatja a bőrkapca és félcipő találkozási vonalát.⁴ Ezt a vonalat követi, sőt hangsúlyozza a cipő himzett díszítése is.⁵ A XVIII. sz. utolsó negyedében a felsőrész összevarrásának ezt a módját elhagyják, s csak a két oldalvarrás maradt meg. A kapca emlékét a belső oldalon levő hasíték őrzi. A hasíték két szélét lyukakkal látták el és zsinórral fűzték össze.

Az egeri anyagban talált mindhárom fűzős cipő ezt a típust képviseli.

Nyugati — francia — divat szerinti cipőt Magyarországon a XVIII. sz. utolsó negyedében a papok viseltek. Négy ilyen csatos cipőt találtunk. A 21, 22, 30. és 53. sz. koporsókban. Formájuk nagyjában megegyezik a XVII. században viselt nyelvcsatos cipőkével. Eltérés csak abban mutatkozik, hogy az orruk hegyesebb és kissé kivágottabbak. A nyelv és a cipő oldala nem takarja már a bokát. A XVII. sz.-i pántos cipőkhöz hasonlóan e cipők pántjai is az oldalrészekkel egybeszabottak, ráborulnak a szögletes nyelvre és nagy, négyszögű fémcstával záródnak. Analógiájukat egy II. Józsefet ábrázoló képen láthatjuk. (XXXIX. t. 1.)

Egy férfipapucsot is találtunk az egeri leletek között. A 25. sz. koporsóból került elő s a mai kéreg nélküli bőrpapucsokhoz hasonló formát mutat. 2 cm magas fából készült éksarka van. Ez időben nyugaton is ilyen sarkas papucsokat hordtak.⁶ Figyelemre méltó, hogy a XVIII. sz. férfiai keleti formájú cipőt és nyugati mintájú papucsot viseltek.

Az egeri cipők bőrányagának vizsgálatakor kitűnt, hogy a cipők talpát marhabőrből készítették. A gyermekcipőké viszont borjú- vagy kecskebőr. Az egyetlen papucs talpa sertésbőr. A félcipők felsőrése borjú- vagy kecskebőr, a női- és gyermekcipőkhöz szarvasbőrt is használtak. Bélésként juh- vagy báránybőrt alkalmaztak, a női cipőké glaszé és vászon volt.⁷

A cipőkhöz felhasznált bőrök kikészítési módja eltért a XVIII. sz.-ban Európa-szerte szokásos növényi cserzési eljárástól. A bőr kikészítése hazánkban nagy múltra tekint vissza. Tudjuk, hogy a honfoglaló magyarok a timsós cserzési eljárást használták s ők terjesztették azt el Európában. A franciák máig is magyar cserzésnek — hongroyage-nak — nevezik. E régi magyar cserzési eljárás hagyományai a mohácsi vész után a lakosság ritkulásával feledésbe merültek. Tímárra is kevésbé volt szükség, hiszen a kikészített bőrt nagy mennyiségben hozták be Törökországból. A török hódoltság megszűntével kisközségeink ismét fejlődésnek indult. Sok kézműves jött nyugatról hazánkba, köztük tímárok is, akik magukkal hozták a nyugaton szokásos bőrkikészítési módot, a növényi anyagokkal történő cserzést. Az ősi magyar tímáripár hagyományai újra feléledtek, a nyugati hatással keveredve új cserzési eljárást hoztak létre és így az Eger környéki tímárok a növényi cserzést együtt alkal-

⁴ Koháry István országbíró cipője a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében.

⁵ Teleky Sámuel erdélyi kancellár cipője a Magyar Nemzeti Múzeumban.

⁶ Piton, C., Le costume civile en France du XIIIe au XIXe siècle. (Paris é. n.) 302.

⁷ Pósa Vilmosnak, a Bőripari Kutató Intézet munkatársának kutatásai nyomán. Cipőipari Dokumentáció IX. évf. különszám 1959. július 9—10.

mazták az ősi timsós eljárással. Hogy ez sajátosan egri szokás volt-e, ma még összehasonlító anyag híján eldönteni nem lehet.⁸

Érdekes vizsgálat tárgyává tenni a cipők készítmódját is, mert ezáltal megismerhetjük a XVIII. sz.-i cipészipar technológiáját és megállapíthatjuk, mi maradt meg az eljárásokból a mai napig.

A cipők, az 53. és 56. sz. kivételével, ún. fordított varrott eljárással készültek. Ez a fajta varrás a következőképpen készül. A talpat a kaptafára erősítik és a fonákán képeznek ki varrólécet, a felsőrészt kifordítva húzzák a kaptafára. A talp belső (fonák) oldalán előzőleg kiképzett, rendszerint kettős varroléc vonalában varrják két tűvel egymással szemben öltve olyan módon, hogy a kifordított felsőrész szélét átöltik, a talpbőrbe csak kb. félvastagságig szúrnak be. Az öltések nagysága 3—8 mm. A vékony talpú selyem felsőrésszel készült női cipők talpán kisebbek az öltések, mert a selymet és a vékony talpbőrt kisebb öltéssel lehet átölni. A férficipők vastag talpán nagyok az öltések és nagy az öltések közötti távolság is. A 16. sz. koporsóban talált cipő és a 25. sz.-ban levő papucs varrásmódjának érdekessége, hogy nem két varrolécet képeztek ki a kettős öltés-lyuksornak megfelelően, hanem a két lyuksor között középen fut a bevágás. Varrólécre a fordított varrott eljárásnál azért van szükség, hogy az öltések irányát pontosan be lehessen tartani.⁹

Fordított varrott talpú cipőnél a sarokrész kiképzése kétféle módon történik. Az egyiket általában a férficipőkön figyelhetjük meg. A talp fordított varrásának elkészítésekor a sarokrészt szabadon hagyják, a cipőt kifordítják. A felsőrész befelé hajló bőrét a kéreggel együtt varrják nagy ferde öltésekkel a talpbőr széléhez. Ebben az esetben a talpbőr sarokrészének élén látszanak az öltések, s a cipő sarokrészének belsejében szintén. Ezután erősítik fel rendszerint faszögekkel a rakott sarkat. Ilyen módon történt a sarok kiképzése a 30. és 53. sz. koporsó leletein.

A rakott sarok felerősítése másképpen is történhet. A sarok felső faltjait átvarrással erősítik a talphoz, csak a legalsó foltot szögezik. Ezt az eljárást akkor alkalmazzák, ha a cipőtalp körül fordított varrott. Ilyen a 21. sz. cipősarok megoldása.

A sarokrész kiképzésének másik módját bevont fasarkú cipő készítésekor használják. A talp fordított varrásának elkészítése után a sarkat borító bőrt is fordítottan varrják a felsőrészhez. Ezután fordítják ki a cipőt, a sarkat bevonó bőrt ráborítva a fasarokra. Végül a sarokfoltot varrják a sarkat bevonó bőr széléhez. Ilyen módon készültek a leletben levő női cipők, a férficipők közül pedig a 16, 25, 32, 48, 74. számúak, valamint a 39. sz. gyermekcipő.

A fordított varrott eljárás és a sarok fentebb leírt módon való rögzítése ma már nem szokásos, feledésbe is ment, emlékéit már csak a szegedi papucs készítmódja őrzi.

Mai napig használatos cipőkészítési mód a színén varrott eljárás. Ennek két változata van, a rámán és a ráma nélkül varrott. A ráma nélküli cipő a következőképpen készül: először a béléstalpat erősítik néhány szöggel a kaptafára, majd a kész felsőrészt húzzák rá, s ennek szélét a kaptafa talprészének széléhez rögzítik, hogy jól kifeszüljön. Ezután a béléstalp szélét kapocsöltéssel varrják

⁸ Uo. 14.

⁹ *Gáborján A.*, Ethn. 68(1957) 545—547.

a felsőrész széléhez. A rögzítő szögek eltávolítása után a kiszabott talpbőrt ráhelyezik, ferde varrolécet vágnak rajta, a lécs peremét visszahajtják s az így képződött árokban varrják a felsőrészhez a talpat. A varrás elkészültével a varrolécs szélét ráhajtják a varrásra. Ez védi meg a varrást az idő előtti kopástól. Ilyen módon készült az 53. sz. koporsó cipőjelele.

Az 50. sz. koporsóban talált női cipő rámánvarrott. Készítésmódja a mai rámánvarrott cipőkével azonos. A béléstalp felerősítése és a felsőrész ráhúzása után az ún. ráma belső peremét mindkettőhöz hozzávarrják. A talpbőrt ráhelyezéskor két szöggel rögzítik s annak szélét varrolécbe két tűvel, két fonállal, egyenletes öltésekkel a rámahoz varrják.

A leletanyag 19 pár cipője közül csak a két utolsó talpa színén varrott. Ez az arány azonban véletlen, mert mindkét cipőkészítési módot ismerték az előző évszázadban is.

Meg kell még említenünk, hogy a kriptalelet minden cipője fordítós kaptafán készült, tehát a jobb és bal lábra való cipő teljesen egyforma volt.

A cipőjeleletek, egy kivételével, olyan rossz állapotban vannak, hogy fényképen nem adnának hű képet eredeti mivoltukról. E cipőkhöz hasonló néhány darabbal rendelkezik a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye. Ezek közül analógiaként a következőket mutatom be: az 1. és 5. sz. koporsókban talált cipőkhöz hasonló a MNM 1844.2. leltári számon nyilvántartott cipője. (XXXVIII. t. 1, 2.) Barna atlaszkötésű félselyemből készült a nyelves pántos félcipő. Kivágása, nyelve, pántja szalaggal szegett. A pántokat csokorra kötött szalag fogja össze. Ívelt fa sarka fehér glazébőrrel borított. Sarokfoltjának széle ferdeire vágott, erősen kiáll. A talpbőr nemcsak a sarok előlapját fedi, hanem a sarokfolt alá is nyúlik, ahol a sarokfolttal együtt három szeggel van odaerősítve. A sarok élén a borító bőr és a sarokfolt széle két tűvel, apró öltésekkel van összevarrva. Bélele fehér glazébőr, a fejrésze fehér lenvászon. Ezt a cipőt az 1790-es években Sándor nádor egykori udvarmesterének, Kempelen János tábornoknak a neje, Schröfel Judit viselte.

A 29, 44, 45. sz. koporsók cipőjeleleteihez hasonló az 1852.30.3. leltári számú zöld alapon feketével, kockás mintával átszőtt, selyemből készült, kivágott női cipő. (XXXVIII. t. 4, 7.) Orra hegyes; magas, ívelt fasarka fehér glazéval bevont. Orrán árnyalt rózsaszín selyemmel hímzett tűfestéses rózsaaág apró bimbókkal és levelekkel. A hímzés fölött zöld és rózsaszínű szalagból hatsoros berakott bodor húzódik a kivágás mentén az oldalvarrásig. Bélele fehér glazé és finom szövésű lenvászon. Ürményi József országbíró feleségének, Komjáthy Annának a tulajdona volt, 1780 körül. Komjáthy Anna cipője még abban is hasonlít a 44. és 45. sz. lelethez, hogy a talpbőr nemcsak a fasarok előoldalát borítja, hanem a sarok alá is nyúlik. A sarokfolttal együtt van két szöggel a fasarokhoz erősítve. A sarokfoltnak csak az íves széle van a sarkat borító bőrhöz varrva, a talp felé eső élet a fent említett szögek tartják.

Rózsaszín, bordásan szőtt lenszövetből készült az 52. sz. cipő (XXXVIII. t. 3.) analógiájának tekinthető 1906.27.4. leltári számú női cipő. (XXXVIII. t. 6.) Nemcsak formájuk és készítésmódjuk azonos, hanem ezen a cipőn is megtaláljuk a felsőrész szélét borító bőrcsikot, ami ebben az esetben is elől hegyben nyúlik föl, kétoldalt az oldalvarrásig ér. Ennél a cipőnél a származást illetően szűkszavú a leltárkönyvi bejegyzés. Mindössze annyi, hogy a cipő a XVIII. sz. második feléből való.

Az 1801-ből származó 56. sz. koporsó leletéhez igen hasonló az 1872.96 leltári számú sötétbarna atlaszselyemből készült női cipő. (XXXVIII. t. 5, 8.) Az igen hegyes orrú, kivágott cipő talpa rámánvarrott, majdnem sarkatlan, csak egy 3 mm vastag éksarokkal magasított. Érdekessége, hogy a ráma anyaga nem azonos a talp bőrével, ahogy az általában szokás, hanem kettősen összehajtott fehér bőrből készítették. Aranyfonalas és pillangós hímzése a kivágás vonalát követi, elől ékben fut a cipő orra felé, annak hegyes voltát még jobban hangsúlyozza. A kivágás szegésébe fűzött, s azt szűkítő szalag csokorra kötött vége a cipő díszül is szolgál. A leltárkönyv itt sem nevezi meg a cipő viselőjét, korát 1800 körülnek mondja.

Az oldalt fűzős magasszárú férficipők típusát mutatja a Bánffy Dénes főlovászmester (1723—1780) életnagyságú arcképén látható cipő. (Magyar Nemzeti Múzeum—Történelmi Képcsarnok.) Formája azonos a 16, 32. és 48. sz. koporsóban talált cipőkével. (XXXIX. t. 2.)

Az egi leletek között egyetlen csizma van. Formáját és készítmódját tekintve igen hasonló a MNM gyűjteményében levő 1954.619. leltári számú ezüstoffonalas és pillangós hímzéssel díszített fekete bőrcsizmához. (XXXIX. t. 3a-b.) Talpa ennek is fordított varrott, jól látszanak a talpán a párhuzamos öltések lenyomatai. Datálása: 1800 körül.

Az egi leletanyag, csekély száma ellenére, jelentős. A XVIII. sz. utolsó negyedének minden cipőtípusát magában foglalja és az akkori cipőkészítési módokat is megismerhetjük belőle. Továbbá ennek az időszaknak a polgári viseletét is eléink tárja. Ezekből — ellentétben a főúri ruhákkal és díszruhákkal — igen kevés maradt az utókorra. Az egi cipőknek csaknem mindegyike pontosan datált, a koporsók fedelére ezüstfejú szögekkel vert évszámok szerint. Ez a lelet azonban csak az ország egyik vidékének a viseletét mutatja be. Reméljük, ha majd az ország többi részétől is kerül napvilágra összehasonlító anyag, rekonstruálható lesz hazánk XVIII. századi viseletének képe.

V. EMBER MÁRIA

CHAUSSURES MISES À JOUR DE LA CRYPTTE DE LA CHAPELLE ROSALIE, EGER

L'aristocratie de la Hongrie suivit au XVIIIe siècle la mode de l'Occident, la bourgeoisie urbaine a gardé plutôt les traditions nationales des siècles antérieurs.

La chaussure, l'une des pièces caractéristique du vêtement, est sujette, elle aussi, aux changements de la mode.

Pendant les deux dernières décades du XVIIIe siècle, un changement radical s'est opéré dans la mode de chaussure. La variété de ces 20 années se prête à une observation en examinant les chaussures mises à jour de la cryptte de la chapelle Rosalie du cimetière au nom Rókus de la ville Eger. Les chaus-

sures plus ou moins intactes ou rétablies ont été trouvées dans les 76 cercueils ouverts. De quelques chaussures ils ne nous sont restés que de fragments. La plupart des morts ont été enterrés sans chaussures. La cause de ce fait n'est à imputer à la situation matérielle précaire des gens de l'époque, car les souliers manquèrent même aux cadavres enterrés dans de riches robes de soie. L'explication de ce phénomène réside plutôt en la croyance superstitieuse aux âmes en peine, car, dans les cercueils, où les chaussures manquèrent, les pieds des morts avaient été ligotés aux chevilles à l'aide de rubans.

Malgré son nombre restreint, la trouvaille offre une variété de chaussures et présente une importance particulière. Chaque chaussure-type de cette époque s'y retrouve, ce qui nous permet d'en acquérir une connaissance de la variété des procédés de la technique contemporaine employés dans la fabrication des chaussures. Certains procédés de cette technique s'emploient même aujourd'hui dans la fabrication artisanale.

Les trouvailles de chaussures de la crypte de la ville Eger datent des années 1780—1801, dont 8 sont des chaussures de dames, 9 pour hommes et 2 d'enfant.

Les femmes hongroises suivirent la mode de l'Occident, celle de la France notamment. Deux des chaussures de dame accusent encore la forme rococo à patte et barrette, quatre ont été exécutées à talon haut et à empeigne échancrée. Une pair des chaussures a été façonnée suivant la mode du tournant du siècle, le talon y manque presque complètement, la chaussure n'est rehaussée que d'un triangle d'une hauteur de 1 cm à peine. L'empeigne de l'une des chaussures ne nous est restée qu'en fragments, la forme ne se prête plus à une reconstruction. A en juger par les formes de la semelle et du quartier, cette chaussure aurait appartenu au premier groupe de style rococo. Il est particulier aux chaussures échancrées qu'un ruban mince a été lacé à l'ourlet de l'échancrure à l'aide duquel l'échancrure a pu être amincie. — A l'une des chaussures, les bords du bout ont été renforcés par une lanière qui a avancé en forme de coin sur le bout de la chaussure. Cette lanière de renfort peut être considérée comme l'archétype du bout renforcé d'une application bien ultérieure.

L'empeigne des chaussures de dame a été souvent fabriquée de soie. Les soies tramées à dessins géométriques sur même fond ou les soies à couleurs changeantes, ainsi que des étoffes mi-soie à côteline ou des satins étaient en vogue. Aussi l'emploi de la peau de daim et des cuirs en couleurs était-il courant pour l'empeigne de chaussures pour dame. Dans la trouvaille, une chaussure de dame et une pour enfants ont été faites de peau de daim, les autres avaient des draps de soie pour matériau. Il est d'une particularité commune pour chaque type de chaussure que l'échancrure est bordée d'un ourlet. Aussi les coutures de l'empeigne sont-elles recouvertes d'un ourlet semblable.

Outre des noeuds, crêpines et rosettes de ruban, les bouts des chaussures ont été garnis de broderies à fil métallique et à paillettes. Trois broderies d'une beauté artistique ont été découvertes dans la trouvaille.

Les talons faits de bois ont été recouverts du matériel de l'empeigne ou bien de cuir tranchant de la couleur de celle-ci. Les semelles ont été bombées et verrées.

La chaussure pour homme présente un aspect différent de celle des dames. Les hommes tenaient beaucoup à leur costume de tailleur hongrois à soutache,

et à la sandale montante à l'air pimpant avec lacets aux côtés — développée de la double chaussure sous l'influence de l'orient — ou bien à leur bottes à la Souvarov qui accompagnaient bien le costume aux soutaches. Trois sandales à lacets et une pair de bottes ont été mises à jour des cercueils.

Les ecclésiastiques portaient des souliers faits selon la mode de l'Occident. Ce type de chaussure est représenté dans la trouvaille par quatre pièces. Le soufflet du soulier est taillée d'une pièce du bout, sur lequel les deux boucles s'allongent, taillés aux pans réunis avec un fermail oblong.

L'unique pantoufle d'homme de la trouvaille a été faite, elle aussi, d'après la mode de l'Occident et se ressemble fortement aux pantoufles de cuir en savate de nos jours. Elle ne diffère de celles-ci que d'un point, c'est qu'elle a un talon triangulaire d'une hauteur de 2 cm.

La semelle des chaussures a été fabriquée de cuir fort, celle des souliers d'enfant de veau ou de chevreau. La semelle de la pantoufle a été faite de peau de porc. L'empeigne des souliers d'homme est de veau ou de chevreau. Pour les chaussures de dame ou d'enfant on a employé aussi le daim. La trépointe a été exécutée de peau d'agneau et de toile de lin.

La mégisserie se faisait d'après un procédé combiné de tannage et d'alumage, ce dernier étant un procédé séculaire hongrois qui s'intronisa partout en Europe depuis de la Hongrie, connu en France sous le nom de hongroierie (hongroyage) jusqu'à nos jours.

Si on examine le façonnage des chaussures, on peut faire la connaissance avec la technologie de la chaussure artisanale du XVIIIe siècle, aussi est-il permis d'en constater ce qui est resté encore de ces procédés.

Deux des chaussures ont la semelle cousue à l'endroit, les autres sont faites cousues à l'inverse. Les chaussures ont été façonnées sans exception sur embauchoir à deux pieds, les chaussures pour le pied gauche et droit sont donc complètement similaires.

Les chaussures de la trouvaille sont, à l'exception de l'une d'elles, dans un si mauvais état que la photographie ne saurait donner une image fidèle de leur essence originale, des pièces de type et de forme analogue de la collection du Musée National Hongrois sont reproduites en analogie.

La trouvaille de la crypte de la ville Eger est d'une réelle importance, car elle donne une image du costume de la classe bourgeoise du dernier quart du XVIIIe siècle, dont, en comparaison des costumes de l'aristocratie, si peu nous est transmis. Les pièces sont datées rigoureusement d'après les dates mailletées sur les cercueils de loutes à tête d'argent. Il serait souhaitable que du matériel soit mis à jour aussi des autres régions du pays, susceptible d'un rapprochement des données ce qui permettrait la reconstruction du costume bourgeois du XVIIIe siècle du pays.

MARIE ANTOINETTE ARANYHÁRFÁJA

A Nemzeti Múzeum törzsanyagából maradt fenn hangszergyűjteményünk egyik legértékesebb darabja, egy XVIII. sz.-i *hárfa*, amelyet gazdag kiállítása és a hozzáfűződő fejedelmi vonatkozások miatt „aranyhárfa” néven emlegetnek. (XL. t.)

A hangszer formai megoldásai, pompázatos díszítései, a kifejlett rokokó ízlést példázzák; a keretet elborító növénydíszes faragványok, a lábazat és a hangszekrény külső (a játékos felé eső) része arannyal fedett, míg ennek belső (a húrozat felé néző) felületén, mesteri kézzel festett — allegorikus és mitológiai tárgyú — olajfestményeket látunk.¹

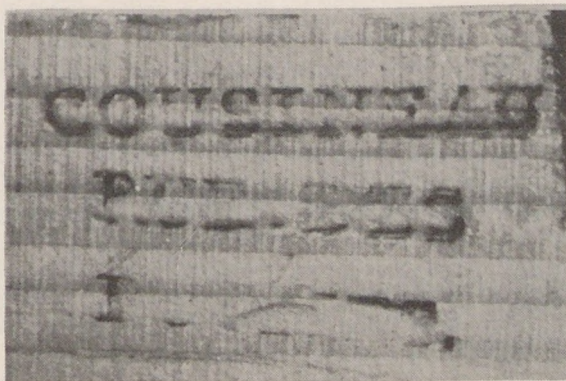
A hárfa 35 húros, hangterjedelme 5 oktáv és terc (híhetőleg H_1 - d^3 ambitussal) és 7 pedálja, a lábazat nyílásaiban elhelyezve, már a ma ismert típushoz közelít. A primitívebb, ún. *kampós* (Haken, crochet) hárfákkal szemben, amelyeket csak az egyik kéz igénybevételevel lehetett félhanggal feljebb hangolni, a *pedál*-hárfák nagy vívmánya: a *kezek* teljes felszabadítása volt. Ennek a — valószínűleg a donauwörthi *Hochbrucker* által 1720 körül felfedezett — hangszer-típusnak a lényege az, hogy elhangolását (ugyancsak félhanggal feljebb) a *láb* végzi, a *pedálok* lenyomása révén.²

Múzeumi hangszer-példányunk értékét növeli az a körülmény, hogy ismerjük készítőjét; erre vonatkozólag több helyen is találunk rajta jeleket. A hangszekrény festményekkel díszített oldalának jobb felső részén van a signatúra: „Cousineau / Rue des / Poulies”. (86. ábra) Ezenkívül, a lábazat fenéklapjának külső és belső felén két — egymással azonos — felragasztott cédula található, a következő szöveggel: „Hotel de Mouy. / Rue Dauphine. N° 110 / Cousineau Père et Fils, Luthiers / Cy devant Rue des Poulies / Marchands de Musique, Facteurs de harpe et / de toutes sortes d’instruments, Tiennent Magazin de / Forte-Piano Anglais et Francais, Cordes de toutes / espèces en gros et en détail. Journal des Feuilles / de Terpsichore pour harpe et clavecin, contenant / 52 Numéros. Prix 30³ port franc par la Poste. / A Paris.” (87. ábra)

¹ Egy korábbi leírás *Boucher*-nak tulajdonítja. L. A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. (Bp. 1902) 140.

² *Sachs, C.*, Sammlung alter Musikinstrumente... Beschreibende Katalog. (Berlin 1922) 189—190. — „Bei der im XVIII. Jh. konstruierten und erst im XIX. Jh. durch die Doppelpedalharfe abgelösten einfachen Pedalarharfe verkürzt jedes der sieben im Fuß angebrachten Pedale mittels eines durch Stange und Hals führenden Abstrakten- und Winkelhakenmechanismus einen der sieben Töne durch alle Oktaven gleichzeitig um den Betrag eines halben Tons. Alle Pedalarharfen haben einen vielkantigen, aus steil-trapezförmigen Brettern zusammengesetzten Schallkörper, eine säulenförmige Vorderstange und eine schwere, reichgeschnitzte Halsvolute, an deren Stelle gelegentlich ein architektonischer Zierrat tritt.”

³ Olvashatatlan jel (talán a pénznem rövidítése).

86. ábra

Ez a nagybecsű nyomtatvány, amely egyik ismert Cousineau-hárfaán sem fedezhető fel és sejtetőleg cégének reklám-cédulája volt, sokat elárul a mester működésének adataiból. Mindekelőtt tudósít arról a kiterjedt üzleti tevékenységről, mely Cousineau nevét Európa-szerte megbecsült firmává avatta a századforduló idején; említi két egymást követő címét (ezek rendszerint ritka és nehezen megállapítható adatok emes-tereknél); idézi kiadványát,

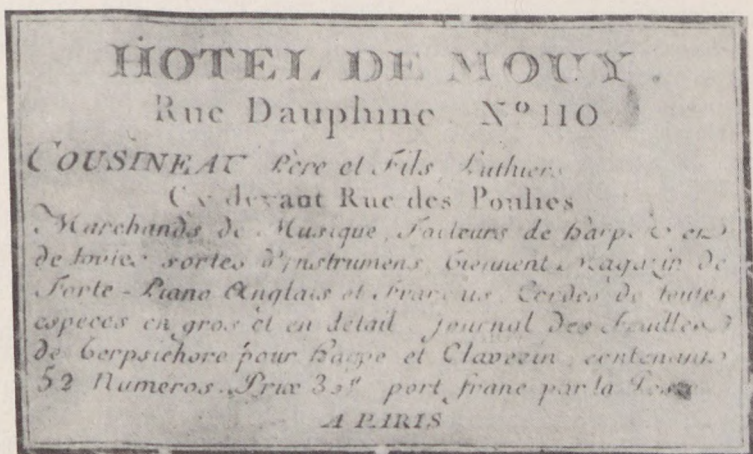
melynek felkutatása e téma soronkövetkező feladata kell legyen, és végül — ez nem kevésbé fontos adalék — a cég megnevezésében szereplő „Père et Fils”-kifejezés értékes eligazítást nyújt a hangszer keletkezési idejének hozzávetőleges megállapításához.

Próbáljuk meghatározni, a rendelkezésre álló források alapján, Cousineau mester hangszer-történeti helyét és jelentőségét, amely további elemzésünk részére támpontul szolgálhat. H. Havard ismert kiadványa⁴ Cousineau-t a század legnevesebb hangszerkészítői közt említi — „Citons encore, parmi les facteurs dont les harpes furent en grande réputation du XVIIIe siècle, Salomon, Nadermann, Holtzmann, Cousineau, Louvet et Kruppe” — és egykorú újságokból⁵ közli hárfaínak korabeli árát. Mindez arra utal, hogy e mester valóban előkelő helyet foglalt el az akkori idők iparművész-társadalmában. Ha azonban elolvassuk Fétis kitűnő életrajzi sorozatának vonatkozó cikkét,⁶ további részletek is előtűnnek Cousineau tevékenységéről; nemcsak a kor egyik legkiválóbb mestere, akit az Udvar is kitüntett figyelmével (hisz a fentebb idézett „legjobbak” közül nem egy nyerte el ezt a kegyet), hanem elsősorban is teremítő fantáziájú, sokoldalúan kísérletező konstruktőr, a modern értelemben vett *kettős-pedál-hárfa* gondolatának első letéteményese. Nem kevesebről van itt szó, mint egy másfélszázados plágiumról, mely Cousineau nevét — annyi más sorstársával

⁴ Dictionnaire de l'ameublement. II. (Paris é. n.) 1149.

⁵ Uo. „Annonces, affiches et avis divers.” — „Les bonnes harpes de Cousineau variaient entre 12 et 15 louis...”

⁶ Fétis, F. J., Biographie universelle des musiciens. (Paris 1875) Cousineau-címszó: — „Cousineau (Pierre-Joseph), professeur de harpe, luthier et marchand de musique à Paris, naquit dans cette ville vers 1753. En 1782 il fabriqua des harpes avec un double rang de pédales, pour moduler facilement dans tous les tons; mais ce perfectionnement, qui depuis lors a été reproduit avec avantage par M. Dizi, à Londres, et par M. Érard, à Paris, n'eut point alors de succès, parce que les difficultés d'exécution rebutèrent les artistes et les amateurs, et parce que la musique, qu'on jouait sur cet instrument était trop simple et trop facile pour qu'on eut besoin de ce double rang de pédales. En 1788 M. Cousineau obtint le titre de *luthier de la reine*, et fut nommé harpiste de l'Académie royale de musique. Il a occupé cette place jusqu'en 1812, où il a été admis à la retraite. ... En 1823 Cousineau quitta le commerce de musique et la lutherie. Il mourut l'année suivante.”

87. ábra

egyetemben — feledésbe taszította, hogy zseniális találmányának későbbi kivitelezője, Sébastien Érard arasson le minden dicsőséget!

Cousineau felfedezői elsőbbségét ma már elismeri a tudomány. Elsőnek a világhírű Bruxelles-i hangszerműzeum egykori vezetője, V. Mahillon figyelt fel erre a vonatkozásra⁷ (ő az, aki hosszú idő után igazságot szolgáltat Cousineau-nak, helyreigazítva a téves felfogásokat); azután G. Kinsky, a kölni múzeum igazgatója nyilatkozott,⁸ végül a legrangosabb szakértő, Curt Sachs, összegezte álláspontját, mely szerint: — „A satisfactory solution was found by the French in about 1800. P.-J. Cousineau was the first to conceive a *double-pedal harp* in 1782. But a suitable model was not made until 1820 when Sébastien Érard built the same harp which is in use today.”⁹

A szorosabban vett hangszer-történeti ismertetés utolsó kérdésére — melyik korszakában készíthette Cousineau a vizsgálódásunk tárgyát képező hangszert? — szerencsére elég biztos feleletet adhatunk. Utalunk itt arra, hogy a hárfa alján lelt nyomtatvány szövegében Cousineau *fia* is szerepel. H. J. Zingel hárfamonográfiája¹⁰ viszont kifejezetten 1775 utánra teszi a közös együttműködés idejét; figyelembe veendő ugyan, hogy a szignatúra (a készítés elsőrendű dokumentuma) még a korábbi műhely (Rue des Poulies) címét adja, de nyilvánvalóan csekély időköz múlhatott el a készítés és a cédula felragasztása között, különös tekintettel a rendelés hihetően *udvari* jellegére.

A másik elhatároló adat két dátum: 1782 (Cousineau találmánya) és 1788 (a „luthier de la reine”-cím elnyerése) lehet; ha feltételezzük is a mesterről, hogy 1782 után még gyárthatott régi típusú hárfákat (ez azonban jelen esetben

⁷ Mahillon, V., Catalogue descriptif et analytique du Musée instrumental. II. (Paris 1909) 38—39.

⁸ Kinsky, G., Katalog des musikhistorisches Museums von Wilhelm Heyer. II. (Cöln 1912) 12—13.

⁹ The History of Musical Instruments. (New York 1940) 400.

¹⁰ Harfe und Harfenspiel... (Halle 1932) 246.

alig valószínű), bizonyos az, hogy a megtisztelő „királyi hangszerkészítő”-címet nem hagyja ki, sem a signatúra, sem a reklám-cédula szövegéből (mint ahogy adatok bizonyítják e cím használatát).¹¹ A közgyűjteményekben oly ritka Cousineau-hárfák közül bemutatott koppenhágai példány (88. ábra) pedig a mienktől stílusban eltérő, „Louis XVI.”-ízlésű hangszer; hárfánk feltétlenül korábban készült nála, így a szempontok együttes mérlegelése alapján készítem idejét az 1770-es és 1780-as évek közé helyezhetjük.

Itt kapcsolódik be egy újabb vonatkozás, mely már inkább a művelődéstörténet körébe tartozik és — közvetlenül Marie Antoinette személyéhez kapcsolódik. Az eddigiek során történt néhányszor utalás hárfánk „fejedelmi” összefüggéseire, maga Cousineau mester a királyné udvari szállítója stb. De ennél többről van szó: A hagyomány szerint e hangszer Marie Antoinette-é volt.

A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvében¹² a hárfára vonatkozólag ezt olvashatjuk: — „Marie Antoinette, ausztriai hercegnő, Mária Theresiának leánya, XVI. Lajos Francia király' neje, 1793ki octob. 16án nyaktíló (guillotine) által végezteték ki e' világból, butorai árverés útján adattak el, valamint e' hárfája is, mely Sir Thomas Prescotte, az ajándékozó ősenek birtokába került. — Szathmár megyei Sárközön lakó báró Vécsey Miklósné, szül. Markovics Vilmának ajándoka.” — Ha nem is fér kétség az ajándékozó¹³ szavahihetőségéhez, mégis — éppen a fontos történeti vonatkozás igazolása érdekében — szükséges e hagyomány valószínűségéig eljutnunk. Erre találunk is lehetőséget.

Marie Antoinette közismerten zenét kedvelő egyéniség; már otthoni környezetében elkezdí — a kor divatja és kétségkívül hajlamai szerint is — a zene-tanulást és ez a kedvtelése a francia udvarban még intenzívebbé válik; Gluck és Piccini híres operai háborúsága kapcsán (és e harcban ő a haladás oldalán állt) a zenetörténet is megemlékezik róla. Ami azonban kevésbé közismert, az rajongása a *hárfáért*, amely kedves hangszere volt. Elég jól játszott rajta és ez a vonzalom szinte élete végéig megmarad. Széleskörű levelezésében, továbbá az egyes „kiadatlan” és „titkos” beszélgetéseit közreadó kiadványokban rendkívül jellemző dokumentumokat találunk erről (pl. anyjával 1770 és 1780 között folytatott levelezésében¹⁴ pasztikusan kidomborodnak ez előkelő foglalatoss-

¹¹ Uo. „Cousineau, Père et Fils, luthiers de la reine.”

¹² 1852/65 dec. 1. *Hárfa*.

¹³ Hajnásckői és hernádvécsei báró Vécsey Miklós (szül. 1789. ápr. 9. Kassán, megh. 1854.), cs. kir. kamarás, val. b. t. tan., Szatmár megye főispánja; neje cserneki Markovics Vilma (szül. 1807. decz. 2.), cs. k. csillagk. és palotahölgy. L. Magyar Nemzeti Zsebkönyv. Főrangú családok. I. (Bp. 1888) 441.

¹⁴ *Arnoeth, A., Maria Theresia und Marie Antoinette. Ihr Briefwechsel während 1770—1780.* (Paris 1865) Időrendben: — „... à 4 heures vient l'abbé chez moi, à 5 heures tous les jours le maître de *clavecin* ou à *chanter* jusqu'à 6 heures.” (Marie Antoinette, 1770. júl. 12.) — „Malgré les plaisirs du Carnaval je suis toujours fidèle à ma chère *harpe*, et on trouve que j'y fais des progrès. Je *chante* aussi toutes les semaines au concert de ma soeur Madame...” (Marie Antoinette, 1773. jan. 13.) — „Je vous envoie une *musique pour la harpe*; vous me direz, si vous avez pu l'exécuter ou non.” (Maria Theresia, 1773. márc. 3.) — „Mon goût pour la *musique* n'a pas cessé; je m'en occupe aussi souvent et avec autant de plaisir. Jusqu'au voyage de Marly j'ai eu toutes les semaines un *concert* chez moi, où je *chantais* avec plusieurs personnes.” (Marie Antoinette, 1776. jún. 13.) — „Je suis bien aise que vous continuiez la *musique* et la lecture, ressources nécessaires, mais surtout pour vous.” (Maria Theresia, 1776. jún. 30.) — „Je lis, je travaille, j'ai deux *maîtres de musique*, l'un de *chant*, l'autre de *harpe*; j'ai repris un peu le dessin, tout cela m'occupe et m'amuse.” (Marie Antoinette, 1777 október.)]

ság részletei). Ezt a képet csak elmélyíti az éles szemű és okos megfigyelő, Mercy d'Argenteau gróf — párizsi osztrák nagykövet és családi ügyekben a császárné külön megbízottja —, ki nek úrnőjéhez intézett jelentései¹⁵ között nagyon sok, idetartozó részletet találtunk.

Mindezt figyelembe véve nem lehet kétséges, hogy Marie Antoinette uralkodása — kiváltképp a gyermektelenség éveiben — ennek a finom hangszernek és általában a társas zenélésnek valóságos aranykora lehetett; ezt megerősíti H. J. Zingel mértékadó kijelentése is, melyet a gondolatsor végére teszünk¹⁶ — „Für diese neue Blütezeit des Harfenspiels ist Paris der Ausgangspunkt geworden. Mit dem Namen und der Regierungszeit der Königin Marie Antoinette verbindet sich der Ruhm des Instruments.”

Rejtély, hogy — bár elfogadjuk hangszerünk előkelő származását — miképpen jutott kalandos utakon hazánkba, illetőleg Vécseyék sárközi kúriájába, ahonnan azután a Nemzeti Múzeumba került. A múzeum régi irattára a második világháború eseményeinek áldozata lett, s így megsemmisültek az adományozással kapcsolatos dokumentumok (bennük talán részletes útmutatásokkal); nem sikerült megállapítani a leltári leírásban szereplő Sir Thomas Prescotte hovatartozását sem (ez a kérdés, a vele

88. ábra

¹⁵ Arneht, A.—Geffroy, M. A., Marie Antoinette. Correspondance secrète. (Paris 1873) Időrendben: — „Par une suite du goût que Mme la dauphine a pour la *danse*, elle s'est décidée à perfectionner cet exercice; elle en prend les leçons de *musique*.” (1772. ápr. 15.) — „Depuis que Mme la dauphine a repris du goût pour la *musique*, il se tient de temps en temps chez elle des petits *concerts*, où se réunit la jeune famille royale; Mesdames, n'y paraissent point ordinairement. J'ai vu un de ces concerts, et je ne puis exprimer combien Mme l'archiduchesse y est charmante. . .” (1772. jún. 15.) — „Mme l'archiduchesse continue à aimer la *musique*; elle y fait des progrès, et elle a un goût particulier à jouer de la *harpe*.” (1773. márc. 17.) — „La reine a employé journellement quelques heures à la *musique*, particulièrement à jouer de la *harpe*, instrument pour lequel elle a un goût très-suivi.” (1774. szept. 28.) — „La reine prenait tous les matins sur la *harpe* une leçon qui durait une heure et demie, quelquefois deux heures. Il y avait presque toutes les après-midi un petit *concert* qui servait de répétition à la leçon du matin. Les progrès que la reine fait dans la *musique* augmentent le goût qu'elle y prend, mais il en résulte la perte de beaucoup de temps qui pourrait être employé d'une façon plus utile.” (1774. nov. 17.)

¹⁶ Zingel, H. J., i. m. 164.

összefüggő genealógiai vonatkozásokkal együtt, még további szorgos kutatásokat igényel). Már-már úgy tűnt, hogy meg kell elégednünk a lehetőségek adta szűkebb körű tájékozódással, midőn egy eddig figyelmen kívül maradt adalék új irányt nyitott a probléma megoldásához:

A korszak memoár-irodalmának tanulmányozása során feltűntek Benyovszky Móricz gróf feleségének, Hensch (vagy Hönsch) Zsuzsannának, francia udvari kapcsolatai. Maga Benyovszky — aki biográfiáját a nagyvilágnak szánta — családi dolgairól szűkszavúan ír; a Jókai Mór által lefordított magyar kiadás azonban¹⁷ közli Benyovszky rokonságának feljegyzéseit és ezek közt már figyelemre méltó adatokat találunk, éppen a minket érdeklő témakörben.

Roxer Vilmos szerint:¹⁸ — „Mint bujdosó érkezett Benyovszky Móricz Szepes-Szombatra; itt megbetegedvén menedéket és ápolást talált *Hensch* és nem *Henszky* nevű rokonunknak házában... *Hensch* házában... két leánya vala; az idősbik önfeláldozóan ápolta a beteget... B. M... időközben belé szeretett és feleségül vette... B. M.-ot... itt fogták el éjszakának idején s itt adták át az oroszoknak, kik őt fogságba hurcolták. Az asszony visszamaradt szülőinél és fiúgyermeket szült... Néhány év múlt el azután, egyszerre azonban híre terjedt... hogy egy úr két szerecsen inassal megjelent *Hensch* házában, hogy az asszonyt... férjéhez Párisba vigye... Elutazott tehát az asszony gyermekével Párisba s magával vitte testvérhúgát is. — Mint Madagaszkár alkirálynője az udvarnál kitüntetésben részesült s a húga meg is említette, hogy *Antoinette királynéval táncolni tanult* s az udvari bálokban is részt vett... A francia forradalom kitörése után visszakerült a szegény leány szülői házához; az udvari fényűzéstől elkényeztetve lévén... mélabús lett... s megmérgezte magát... egyes ruhadarabjait s egyéb tárgyakat családunkban mint *ereklyéket* őrizték s talán még most is őrizik.” — Roxerék családja tehát udvari kitüntetésekről és Benyovszky-ereklyékről tud; nem vitás, hogy ilyenek csakugyan voltak.

Ocskói Ocskay Gusztáv közleménye¹⁹ jobban eltorzítja a valóságot, de nagy érdeme, hogy előadásának végén egy konkrét élményről számol be, melyben atyja (Ocskay Lajos) szemtanúként szerepel: — „Tíz hónapi uralkodása után letétetett (Benyovszky) és Franciaországba küldetett, hol Versailles-ban XV-ik Lajos kegyesen fogadta és számára tetemes nyugdíjat rendelt.”

„E nyugdíjból élt Benyovszky Franciaországban s ott *Mária Zsuzsanna Hensch hárfaművésznőt, ki a dosén nejét, Mária Antoinettet a hárfajátékban oktatta, feleségül vette*... Özvegye 1817-ben *Viszkán* meghalt. Két leánya maradt, kik közül Zsófia *Ocskay* Rezső őrnagy felesége, Róza pedig *Szathmáryné* lett. Az utóbbi, egyetlen leányával, ki később *Plathyné* lett, *viszka*i birtokán élt, hol atyám *Ocskay Lajos több ízben megnézte azt a hárfát, melyen Mária Antoinette az első oktatásokat a hárfajátékban nyerte*.” — Ocskayék már kifejezetten egy hárfáról beszélnek, melyet (a hagyomány helyes értelmezésével) Benyovszky felesége — vagy talán annak húga — a királynétól kapott és amely, feltevésünk szerint, azonos lehet a Vécseyék által adományozott hangszerrel. Nézzük át

¹⁷ Gróf Benyovszky Móricz életrajza, saját emlékiratai és útleírásai. Kiadta Jókai Mór (Bp. 1888) IV. kötet, függelékkel.

¹⁸ Uo. Függelék XXXIX.

¹⁹ Uo. Függelék XL.

azonban — az emlékezetnél hitelesebb életrajzi adatok alapján — Benyovszkyné francia udvari szereplésének momentumait.

A gróf emlékiratainak 1772 július—augusztusi része a következőket mondja:²⁰ — „Ő felsége jóvoltából azon helyzetbe jutottam, hogy expresszust küldhettem Magyarországra a nőmért és gyermekemért; a *nőm az év vége felé meg is jött*, de az a fájdalom érte, hogy a fia meghalt, éppen a futárom megérkezésekor. Ez az esemény annál lesújtóbb volt, mivel akkori helyzetem megegyezte volna, hogy előnyösen gondoskodjam a sorsáról Franciaországban. December hóban d'Aiguillon herceg Ő felsége nevében azt az ajánlatot tette, hogy egy telepet alapítsak Madagaszkár szigetén. . .” Benyovszkyné tehát az 1772-es esztendő *végén* érkezett Franciaországba, ahol — a jelek szerint — szívesen fogadták. Férjével együtt azonban csak 1774 tavaszán indulnak Madagaszkár szigetére²¹ — bőven volt tehát alkalmuk az udvari élet kellemetességeit kiélvezni.

A szigeten töltött három esztendő alatt Benyovszky mellett ott állhatott hűséges élettársa (ezt bizonyítja, hogy 1776-ban *mindkettőjüket királlyá* választják),²² majd 1777 tavaszán, már mint sikerekben gazdag, fényes udvari méltóságok térhettek vissza Versailles-ba. Ezalatt a „dofén neje”-ből királyné lett és Marie Antoinette nyilván örömmel fogadta régi ismerősét, az irigykedő hódolattal övezett Benyovszky Móricz — Madagaszkár kormányzója — feleségét.²³

Ez újabb szereplése sem volt huzamos; férje már 1778 augusztusában azt írja Sámuel testvérének:²⁴ — „A feleségem. . . *Vilczkában* fog lakni és ott is fog lebetegedni, miután ötödik hónapban viselős. . .” — Ezt követően Benyovszky francia kapcsolatai meglazulnak (az udvar nem jó szemmel nézte önállósulási törekvéseit Madagaszkáron), majd — II. József támogatásával — fímei terveinek kivitelezéséhez lát.²⁵ A 80-as évektől aztán már nincs adatunk Benyovszkyné intenzívebb franciaországi szerepléséről; valószínű kapcsolat tehát csak 1772 vége és 1774 tavasza, illetve 1777—78 között jöhetett létre Marie Antoinette és Benyovszky felesége között (a húga — kiról Benyovszky többször említést tesz²⁶ — viszont állandóan Versailles-ban tartózkodhatott). Ez az időszak egybeesik a királyné (előbb dauphine) zenei kedvteléseinek és hárfánk készítésének idejével is!

Összevetve fenti adatokat Roxer Vilmos és Ocskay Gusztáv feljegyzéseivel (melyek elevenen élő családi hagyományt adnak elő) és kiemelve ezekből Ocskay Alajos szemtanúságát, azt kell mondanunk, hogy az *azonosság* Benyovszkyék és Vécseyék hangszere között egyáltalán nem valószínűtlen, sőt

²⁰ Uo. II. 78.

²¹ Uo. II. 118.

²² L. Közhasznú esmeretek tára. II. (Bp. 1831) 196—199. Benyovszky-cikk.

²³ Gróf Mercy d'Argenteau jelenti Kaunitz-nak 1777. július 1-én: — „Bizonyos ideje, hogy ide érkezett Benyovszky (Beniowsky), a Kamcsatkából menekült s itteni (francia) szolgálatba lépett ismeretes magyar, hogy a tengerészeti miniszternek jelentést tegyen az általa Madagaszkáron megalapított új francia gyarmatról. A miniszter ugyancsak meg lehet elégedve szervezkedéseivel, minthogy megkapta ama terület kormányzósági tisztét 40 000 livres évi fizetéssel. . .” L. Thallóczy L., Gr. Benyovszky Móricz haditengerészeti és kereskedelem-politikai tervei (1779—1781). Kiny. a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé-ből. (Bp. 1901)

²⁴ Jókai M., i. m. II. 393.

²⁵ Thallóczy L., i. m.

²⁶ Jókai M., i. m. II. 413, 415 és 417.

alapos a feltevés, mely erre utal. Ehhez azonban elsősorban is szükséges — család- és művelődéstörténeti kutatások útján — további összefüggések felderítése és a részletekben mutatkozó ellentmondások tisztázása.

GÁBRY GYÖRGY

HARPE D'OR DE MARIE ANTOINETTE

Une harpe datant du XVIIIe siècle constitue une pièce¹² de haute valeur dans la collection d'instrument de musique du Musée National Hongrois. L'instrument a été exécuté par P.-J. Cousineau pour Marie Antoinette. La harpe est faite en style rococo, d'une exécution somptueuse (35 cordes, à ambitus H₁—d³, 7 pédales) et, appartient à la famille des simples harpes à pédales.² Elle est signée, une étiquette collée au bas indique le maître. (Fig. 86, 87.)

Après l'appréciation de l'activité de Cousineau sous l'aspect de l'histoire des instruments de musique, et en tenant compte du style, des inscriptions et de la détermination typologique de la harpe, l'auteur met la date de l'exécution de l'instrument entre 1770 et 1780. A l'appui des rapports qui auraient liés l'instrument à la personne de Marie Antoinette, les documents de la reine^{14—15} ayant trait à la musique sont publiés et, pour l'éclaircissement sous un autre point de vue du problème de la provenance probable de la Cour française, mention est faite de la tradition qui subsistait dans la famille Benyovszky, selon laquelle la femme du comte Maurice Benyovszky, née Susanne Hensch (ou autrement Hönsch) a apporté avec elle la harpe en Hongrie comme cadeau de la reine. Les liens de parenté qui devraient unir la famille du baron Vécsey, donateur de la harpe, à la famille Benyovszky, n'ont pu encore être élucidés.

A MAGYARORSZÁGI KŐEDÉNYKERESKEDÉS ÉS GYÁRTÁS HARCA A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

A Helytartótanács porosodó aktái és feljegyzései több olyan izgalmas küzdelem és harc adalékait őrzik, amelyek a kőedény megteremtéséért, értékesítési piacok szerzéséért és uralomrajutásáért folytak. Érdemes ezek közül reámutatni arra, hogyan küzd a magyar piacra betörni készülő külföldi gyárosok ellen a hivatalos hatóság, 1790-ben miképp harcol a két legkitűnőbb magyar keramikus és a porondon győztesként maradt gyárosnak mi a véleménye az ország kerámiai gyártási helyzetéről és problémáiról 1793-ban.

I. WINDSCHÜGEL KÍSÉRLETE

1790. július 19-én Karl Auguszt Windschügel, valamint Johann Klobszky és társai, mint a császári-királyi privilégiummal ellátott engelhartszelli angol kőedénygyár (Steingut Geschier Fabrique) tulajdonosai, a pesti városi tanácstól engedélyt kérnek különleges produktumaik (spezifizierten Erzeugnissen), valódi, tűzálló angol kőedényeik kicsinybeni árusításához szolgáló raktári lerakat felállítására.

Gyártmányaik „ganz besonderen Steinarten” — különleges kőfajták keverékéből, összeolvasztásával készültek. Erős tüzet állnak ki, a törés veszélye nélkül lehet főzésre használni. Bécsben nagy tetszésre találtak és „a magas uraságok” már osztatlan megelégedéssel használják. Kicsinybeni árusításuk nem ártalmas, mert Pesten ilyenrel még senki sem foglalkozik.

Gyártmányaikból egyidejűleg két fajta kávéscsészét is küldtek, hogy a tanács fogalmat nyerhessen munkálkodásukról. A csészék egyike olvasztott kovából (von geschmolzenen Kisz) készült, a másik márványból. Kívánság esetén vörös és kék márványból is készítenek azonban ilyeneket. Ezek színei az akkoriban — ahogy írják: „napjainkban” — láthatóktól eltérnek, mert nem lakkból, hanem magából a konstitutív anyagból adódnak.

A pesti tanács 48 órán belül rövid úton elutasítja őket, azon indokkal, hogy a belföldi, hazai gyárak a közönséget ki tudják elégíteni. Ilyképp, a vásárlóidőket kivéve, gyártmányaikat kicsinyben nem árulhatják.¹

Az elhamarkodottnak látszó határozat nem szegte kedvét Windschügeléknek. Augusztus 7-én máris megismétlik kérésüket. Azzal érvelnek, hogy gyártmányaik jelentősebbek, jobbak és tetszetősebbek, mint azok a belföldi készítmények, amelyekre a városi tanács figyelemmel volt. Véleményük

¹ Országos Levéltár. Helytartótanácsi iratok. Departamentum Commerciale. 1790. Fons 214. Positio 4.

szerint ilyesfajta edényeket itt még senki nem készít, senki sem árusít, azok a hazai edények minőségétől merőben különböznek. Arra hivatkoznak, hogy Pestnek kereskedőváros jellege van, áruik terjesztése tehát nem volna céltalan. Nemcsak olvasztott edényt készítenek, hanem különböző kőfajtákból összetett, tűzálló és egészen különös — itt ismeretlen — díszműárukat (Galanterie Stücke), vázákat, urnákat, csészéket, asztallapokat is. Olyanokat, amelyekhez hasonlókat tehát a lerakatok és raktárak nem tartalmaznak, aminőket a bel-földi gyárak nem készítenek.

Az augusztus 11-i tanácsülés Windschügelék kérelmét mindezek ellenére újból elutasítja.² Hiába mellékeltek a Bécsben, a Kék Sündisznónál az 571. szám alatt árusított készítményeik nyomtatott ártáblázatát s hiába magasztalták áruikat a következőképpen:

„Az Ausztriában, az Enns fölötti tartományban, Engelhartszell-ben működő, császári királyi szabadalommal ellátott angol kőedény gyár (Englische Steingut Fabrik) ez úton adja tudtára a magas nemesi és igen tisztelt publikumnak, hogy valódi tűzálló angol kőedényeket készít. Teljes asztali — csemege és kávékészleteket, leveses és főzelékes tálakat, főzőedényeket, serpenyőket, lavórokat és hasonló tárgyakat, a legszebb és legjobb kivitelben.”

„Ezeket kívül nemcsak itt, hanem egész Európában még sohasem látott találmányok — kávé és teás készletek, vázák, urnák, írókészletek, asztali kis tálcák —, s más különböző díszműtárgyak — de nem átfestettek, hanem különböző kova és más kőből összedolgozottak, hasonlóképpen tűzállóak, és természetű márványból, vagy más szép kőfajtákból készültek; mint fekete „Piszqui” (als schwarzen Piszqui), jaspis, porphir, zafir, lapis lazuli — magas óhajra és parancsra s egészen olcsón kerülnek forgalomba”.

A pesti tanács másodszori elutasítását augusztus 25-én Gróf Zichy Károlyhoz címzetten a Helytartótanács hoz fellebbezik s hangsúlyozzák, hogy egy város fejlődését csak szolgálja, ha különféle áruajtái vannak, vagy volnának. Az ilyen előnyök megtelepedésre csábítanak. Egy e fajta külföldi porcelán lerakat és árusítási lehetőség csak előnyös lehet.³

A Helytartótanács Windschügelék kérését lényegében teljesíthetőnek véli s a pesti tanácsot nyilatkozatra szólítja fel. Szeptember 20-án a tanács részletesen kifejti okait, amely szerint Windschügeléket, nemcsak azért utasították el, mert Budán már működik hasonló gyár, hanem azért is, mert véleményük szerint közérdek, hogy „az ilyenfajta gyárakat, amennyiben léteznek, fenntartsuk, az előítéletektől és támadásoktól megvédjük. A közérdeknek és politikai elveknek az felel meg ugyanis, hogy az országunkban minél több gyár legyen. Ez az óhaj még korántsem valósult meg, mert a gyárosok minden igyekezete, mint a fű, elnyomatik; az ország tartozik megkönnyíteni a gyárak alapítását”.

Pest város tanácsa tehát nem is olyan merev bürokratizmussal, „kaptafa” szerint intézte ezt az ügyet. Sőt céltudatosan, Kuny Domokos budai fajánsz gyárának érdekvédelmén túl, magasabbra emelkedve, az országos szempontok, a hazai küszködő kerámiagyárak megóvása érdekében is. Elsősorban a magyar gyárosok igyekezetének és törekvéseinek érdekében, amely „mint a fű elnyomatik”.

² Uo.

³ Uo.

Október 1-én a Helytartótanács — a pesti tanács okfejtéseit elfogadva — úgy határozott, hogy miután Budán költséggel és fáradozásokkal létesített gyár működik, hasonló kategóriába tartozó raktár létesítése ellenségeskedéseket vetne fel. A kérelmezők áruikat a vásárokon úgyszólván szabadon árusíthatják. Állandó raktár alapítását ezek miatt nem engedélyezheti.⁴

II. GERMAIN GÁSPÁR ÉS KUNY DOMOKOS VETÉLKEDÉSE

Amikor a pesti tanács erélyes kiállása és a magyar ipar pártfogása érdekében kifejtett öntudatos állásfoglalás alapján a Helytartótanács végérvényesen elutasítja Windschügelék próbálkozását, éppen a művészi kerámia ipari gyártásnak a léteért vívott küzdelméről volt szó Budán és a megmaradás ádáz harcát vívták. Ugyanis a Kuny Domokos fajánszgyárának szűknek érzett keretéből kiszorult és kiszorított Germain Gáspár⁵ — Spiro Józseffel társulva —, a pipakészítésnél továbbmerészkedve, ezt megelőzően, 1790. január 9-én azt kérte Buda város tanácsától, hogy pipák helyett angol kőedényt és porcelánt gyárthasson.⁶

Két nap múlva, *Rudolph* Ferenc szenátor javaslatára, a tanács engedélyt is adott Germainéknek tervezett gyáruk alapítására, illetőleg: „Englisches Geschier wie auch Porzellan zu machen.”⁷

Amíg Kuny — mint az első budai kerámiagyár létesítője és tulajdonosa — Windschügelék konkurrenciájának letöréséhez Pest város vezetésétől és a Helytartótanáctól olyan érdemleges segítséget és oltalmat kap, hogy a magyar piacon hódítani szándékozó külföldiek végül is kívánságaiktól elállnak és eltűnnek, már merőben más a helyzet Germainék esetében. Ők ugyanis nemcsak új gyárat alapítanak a tanács engedélyével, hanem az már egyre versenyképesebb üzemmé kezd izmosodni. Kuny egyideig tehetetlen. Képessége, tapasztalatai eltörpülnek a „világot járt” Germain tudása mellett. Evangélikus vallása miatt egyelőre még polgárjogot sem szerezhet. Magasabbfokú működési engedélye nincs, csak az, amelyet ő — éppen úgy, miként Germain is — a városi tanácstól kapott. Hosszas töprengés után Kuny a Germain fölé való kerekedés lehetőségét abban látja, hogy az uralkodótól legalább 10 évre szóló privilégiumot szerezzen. 1791. március 10-én Bécsből azzal az utasítással küldik le kérvényét a Helytartótanácsához, hogy Kuny „Fabricum Vasorum

⁴ Uo. A Helytartótanács ezt a határozatát Windschügelék megkeresésére 1791. április 22-én megismétli. O. L. Helytart. Dep. Comm. 1791. Fons 96, Pos. 2.

⁵ *Mihalik S.*, Les maitres français de la faïence hongroise. Nouvelle Revue de Hongrie, 1938 és *Mihalik S.*, Casparo Germano faenzai magyar keramikus. Történetírás 3(1939).

⁶ Az O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1791. Fons 77/2. Pos. 5-ben levő korabeli másolat szerint Germain és Spiro kérvénye a következőket tartalmazta: Unterzeichnete haben schon einen kleinen Fortgang mit Ververtigung der Tabackspfeifen von mehrerer derselben noch etwas weiters wagen nemlich Englisches Geschier und Porzellan zu machen, probieren, welches Sie gebührend anzeigen, und auch ferners um gnädige Protection Eines Löbl Stadt Magistrats demütigst bitten”.

⁷ Az O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1791 Fons 77/3 Pos. 7. szám alatti iratból, Germain és Spirónak a budai tanácshoz 1791. október 6-án írt azon beadványukból tűnik ki, amelyben saját gyárukról azt írják: „Ez az angol edénygyár (Englische Geschier Fabrique) 1790. január 11-én vette eredetét, előzetesen illő módon való megkeresésre a Tekintetes Tanácstól kapott engedéllyel.” Lásd még: O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1791 Fons 77/2 Pos. 5-öt is.

Majolica seu Fayence” gyáros folyamodványára információkkal és felvilágosításokkal szolgáljanak.⁸

Háromhónapos vizsgálat után a városi tanács végül is június 24-én azt javasolja a Helytartótanácsnak, hogy a gyár viszonyai alapján a privilégiumot 6 évre adják meg Kunynak.⁹

Okfejtésük és indokolásuk szerint Kuny a Krisztinavárosban nemcsak jelentékeny területet bocsátott a gyár rendelkezésére, hanem pompás épületet is, több munkateremmel (laboratórium), 5 kemencével, a berendezés, valamint a bentlakás szükséges alkalmatosságaival. Hivatkoznak Kuny kijelentésére, amely szerint, ha kizárólagossági privilégiumban részesül, a szükséges gépekkel is ellátja a gyárat. Majolika edények, angol fajtájúak, fajánsz módra márványos árúk készíttetnek (Vasorum majolicorum ad speciem anglicanem et marmoream fajanci confectorum).¹⁰ Annyi van belőlük raktáron, hogy a közönséget bőségesen ki lehet szolgálni.

A városi tanács véleménye szerint a kérdés nagyon is megfontolandó, nehogy a jóhiszemű kölcsönzők a jelentékeny tőkájüket, amellyel Kuny a gyárat létrehozta és felszerelte, veszélyeztetve lássák. Úgy vélik, a privilégium 6 éve alatt, Kuny a gyárat a tökéletesség oly fokára emelheti, hogy hitelezői nagy részét kielégítheti. Ezenkívül tapasztalataira taníthatja a gyárakat, amelyek a királyságban (Regno) erre vágyakoznak. Abban az esetben, ha ezek kivétetnek a kontárok (Pseudo-Fabricantes) közül. Kuny gyárának a megérdemelt erős alapozása és felvirágzása érdekében a kizárólagosság megadását a budai tanács „kívánatosnak ítéli”.

E javaslatnak a Helytartótanácshoz való beérkezése után befut Germain és Spiro 1791. június 30-án kelt kérvénye is, amelyben esedeznek, hogy ne részesítsék Kunyt velük szemben privilégiumban, mert nemcsak a 3000 Ft-os berendezéssel készült gyáruk menne tönkre, hanem az igazságosságnak sem felelne meg, ha egy ember kedvéért a másikat feleségestül, gyermekestül nyomorba döntenék. És elsősorban éppen őt, Germaint, aki fia a holicisi kerámiai gyár igazgatójának, ezenkívül született magyar, azután még Spiro nevű társát is, aki pedig hosszabb ideig katonai szolgálatot teljesített.

Kasper Germain és Jos. Spiro „Compagnions der Geschier Fabrike”, érvelésüket főleg három pontra építették:¹¹

1. Maga Ófelsége is nemcsak a szabadalommal ellátott holicisi nagy gyártól, hanem még másoktól is visszavette a privilégiumot, hogy minél több gyár keletkezheessen és hogy az ártalmas monopólium visszaszoríttassék.

2. Mikor másfél évvel előzőleg a budai tanácstól engedélyt és jogot kaptak, hogy a pipa készítésen kívül porcelánt és angol edényt gyárthassanak, már akkor mindenüket feláldozták a haladéktalanul szükséges berendezéssel meg szerzésére. 3000 forintjuk emésztődött így fel, a városi tanács tudtával és

⁸ O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1791. Fons 77 Pos. 1.

⁹ Uo. Dep. Comm. 1791 Fons 77. Pos. 2., majd Pos. 3., végül a Pos. 4. jelzésű irat, amely jelenleg a Fons 77. Pos. 2-be van helyezve.

¹⁰ Siklóssy L., Kuny Domokos, egy budai keramikus című művében (Bp. 1918) a 65. oldal a és b hasábjain a most szóban forgó és latin nyelvű iratot német nyelvű változatában idézi. Ebben világosabban van megjelölve a majolica, Englischer és Marmor Fajance Waar elnevezéssel az a háromfajta kerámia, amelyet Kuny az időben gyártott.

¹¹ O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1791. Fons 77/2. Pos. 5.

beleegyezésével. Vagyonuk teljes ráfordítása mellett pihenés nélküli szorgalmukat is erre áldozták: nem volna tehát igazságos, hogy egyetlen kiváltságos miatt dolgos és tevékeny emberek mindazt elveszítsék, amivel bírnak és családjukkal együtt nyomorba taszítottassanak.

3. Azzal a reménnyel vigasztalják magukat, hogy Germain édesatyja a császári királyi holicsi kerámiai gyár igazgatója volt. Ő maga is külföldön, keze munkájával, mint született magyar, becsületet és hírt szerzett. Gyártmányai Kuny készítményeivel szemben sok előnnyel bírnak. Spiro pedig sok éven át teljesített fizetés nélküli szolgálatot. Számos fáradsága miatt a Helytartótanács („ezen Magas Hely”) hihetőleg tekintettel lesz ezekre és bizonyára igazságos védelmet fog nyújtani.

Kuny, valamint a Germain—Spiro-féle társulás (fabricae vasorum majolica dictorum sociorum) kérvényeire a Helytartótanács adatszolgáltatásokat rendelt el.¹²

A magát „Errichter von 3 Sorden Faiansgeschieh und Fabriquer”-nek nevező Kuny szeptember 23-án készítette el tájékoztatóját.¹³ Október hatodikára Germainék jelentése is kész.¹⁴ Germainék úgy vélik, hogy 1790. január 11-én Buda város tanácsa azért engedélyezte a gyárak létesítését: 1. mert akkor (1790 januárjában) Budán még nem volt angol-edénygyár, csupán a Kuny-féle majolika gyár, 2. mert minden idegennek, aki jól kitanult valamilyen mesterségben (Kunst), hitelesen kiismeri magát, a legmagasabb helyről engedélyeztetett a gyáralapítás és biztosítva is volt mindehhez a kegyes védelem és támogatás. 3. Germain Gáspár a császári királyi holicsi gyár első igazgatójának a fia. Művészetét (Kunst) becsületesen megtanulta s ezt a tudását hitelt érdemlő bizonyítványok szerint kitartó szorgalommal külföldön még meg is javította, magát ebben tökéletesítette. Ilyképp minden tekintetben, mint szabadnak született magyar és egy királyi tisztviselő fia, jó alkalmazás és kifogástalan magaviselete által önönmagát minden magas kegyre és támogatásra méltóvá tette.

Ezeket kívül Germain a budai Kuny gyárban — Kuny bizonyítványai szerint — teljes megelégedésre dolgozott. Hasonlóképpen próbáját adta képességeinek, midőn Kuny megbízásából egy fiatalembert a festészetben tökéletesen kiképzett. Emiatt az a hálátlanság érte, hogy az ottani állását elvesztette s arra kényszerült, hogy családja élelmezéséről kellett gondoskodni.

Germain biztos és kegyes fogadtatásban reménykedett, annál is inkább, mert sokkal méltányosabb árakért, kitanult és kipróbált művészettel, tartós és szép eredményeket tudott előállítani.

Jelentésük szerint a budai Germain—Spiro gyár kicsiben olyan állapotban van, mint amilyen tökéletes tud lenni egy nagy gyár. Minden szükséges dolog — mint az égető kemencék — mintaszerűek. A szerszámokat magas áron szerezték. A földfajtákkal való különböző kísérletezések is költségesek. A már elkészített edények után az anyagkészletet 1000 forintba lehet becsülni, nem számítva a már legyártott, de még ki nem égetett edénykészleteket.

¹² O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1791. Fons 77. Pos. 8 és Fons 77. Pos. 6.

¹³ Teljes szövegét közli *Siklóssy L.*, i. m. 66—67.

¹⁴ O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1791. Fons 77/3. Pos. 7. — *Siklóssy* lényegesebb részeit ugyan közli (67. l.), mégis szükségesnek véltük újra fordítani, mert sokkal izgalmasabb és a tragédia is jobban feltárul belőle, mint ahogy azt az eddigi ismertetés tükrözte.

A gyár készítményei változatos fajtájúak. A teljes kávé és asztali készletek a megrendelés szerint festett, vagy festetlenek.

Ezen angol edények jósága forrásban levő víz által kipróbálható. Nemcsak külsőleg jó formájúak, hanem belső előnyös jóságuk is bizonyítható. Minden más mester, de elsősorban Kuny edényeivel is összehasonlíthatók. Az összes becsületes próbát kiállják.

Hogy a gyár a távol és költséges lakásaikban szétszórva lakó munkásait megtarthassa és hogy a felelevenítésre fordított kiadások megtérüljenek, azonkívül, hogy a Kuny-féle szégyenteljes méltánytalanságokat és szekatúrákat győzni bírják, kéri a városi tanács védelmét.

Október 10-én a budai városi tanács kiküldöttei a Kuny—Germain-féle harcra vonatkozólag abban foglalták össze álláspontjukat,¹⁵ hogy Kuny tájékoztatása szerint a Germain által készített angoledények alapján nem lehet konkurensét gyárosnak tekinteni. A Germain—Spiro-féle beadványból viszont önérzetes hangon az csendül ki: nem lehet igaztalannak tartani, hogy mesterségüket értik. Mesterségük jeles művelői, megbecsülésben is részesülnek.

Véleményük szerint Kuny azokért a nagy áldozatokért reméli az uralkodói privilégium elnyerését, amelyet gyára létesítése és berendezése érdekében tett. Sok költséggel végzett fáradozásáért alaposan megszolgált kitüntetésnek venné a kegyet. Germain és Spiro viszont angol kőedények készítésére kapták az engedélyüket a budai városi tanácstól. Jus aquisitum-ról, szerzett jogról van tehát szó. Mivel ezek készítését és gyártását ők Kunynál hamarabb kezdték, jelentékeny kiadásai is voltak: Germainék tehát ezt a jogot nem veszíthetik el.

Végezetül maga a budai városi tanács is szükségesnek tartotta október 28-án összefoglalni álláspontját:¹⁶

Kuny Domokos budai majolika és fajánszedény gyáros (vasorum majolicorum et fajance dictorum fabricae) háromféle edényt gyárt. A privilégiumot mindháromra kéri. Amennyiben lehetséges, a Budával szomszédos helyekre: Pestre, Székesfehérvárra, Esztergomra és Vádra kéri kiterjeszteni privilégiumának érvényét.

Kuny gyárán és *az ennek szomszédságában kezdeményezett Germain és Spiro-féle gyáron* kívül Budán és Pesten hasonló más gyár nincs. Noha Kuny panaszkodik, hogy Germainék az eladásban kárára vannak s emiatt kéri, hogy tiltsák el őket, Buda városának mégis az a javaslata, hogy hagyják Germainékat dolgozni, mert nemcsak hamarabb kezdték Kunynál az angolfajta edények gyártását, hanem ezenkívül az *ő produktumaik nem hasonlók a Kuny-féle készítményekhez*.

November 4-én a budai tanács azt terjeszti elő:

a Germain—Spiro-féle Vasorum Majolicorum kisüzem módjára működik s noha kicsiny gyár, mégis a szükséges mintákkal, eszközökkel, gépekkel és kemencével el van látva. A felszerelés „nem csekély” összegbe került, a nyersanyag sem hiányzik. Gyártmányaik különböző majolika edények. Minőségüket próba alá vették és jónak találták. Az angol-fajta gyártását Germainék 1790 elején engedéllyel kezdték el. E cselekedetük figyelemre méltó, mert gyáruk mindeddig kicsiny lévén, házuk, fundusuk sem volt, ahol azt gyakorolhatták

¹⁵ O. L. Dep. Comm. 1791. Fons 77. Pos. 5.

¹⁶ O. L. Dep. Comm. 1791. Fons 77/1. Pos. 8.

volna. Hogy az abból származó anyagi kárt elkerüljék és mind Germainék, mind Kuny kérvényét olyképp intézhessék el érdemileg, hogy a gyáripár fejlesztése lehetővé legyen, Buda város tanácsa a Helytartótanácsnak azt javasolja, erősítsék meg Germainék kegyes engedélyét annak az úgynevezett angol-edénynek a gyártásában, amelyet már eddig is készítettek, de ugyanakkor tiltassanak el minden más edény gyártásától. Kuny viszont kapjon engedélyt és privilégiumot mindenfajta edényre, *kivéve az angol edényeket (exceptam Anglicanam)*.¹⁷

Megteremtődött ezzel annak a lehetősége, hogy Budán két gyár vigye előre a korszerű magyar kerámia ügyét. *A bolcsi gyár kőedénykészítésén kívül egy másik gyár is lett volna tehát az országban. Budán, ahol az európai tapasztalatokkal gazdagodott s a legkorszerűbb törekvésekkel összeötvöződött Germain Gáspár irányítása mellett valósággá testesedhettek volna az újat jelentő angol kőedénykészítmények, próbálkozások.* Amíg Germain a magyar kerámia haladó törekvéseit fejlesztette volna fel angol kőedényeivel az európai fejlődés korszerű színvonalára, addig a továbbra is működő Kuny ezzel szemben a fajánszhoz ragaszkodó körök és nemzedék igényét elégíthette volna ki. Azoknak a szükségletét, akik a kerámia fejlődését nem igényelték.

Buda város tanácsának javaslata ésszerű, igazságos és helyes helyzetet teremtett volna. Ámde — úgy tűnik — Germainnek nem voltak olyan jó összeköttetései, akkora energiája és érdekképviselete, mint Kunynak. Ezért nem is tudta kiharcolni, nem bírta érvényre juttatni a városi tanács mellette nyilatkozó szavait, akaratát és elképzelését. Kuny ellenben már jó gyakorlatot és tapasztalatokat szerzett a Windschügelék elleni küzdelemben s így Germainék letörésére sikeresen tudta összeköttetéseit felhasználni s maga felé hangolni a hangulatot is.

Az 1791. november 18-án tartott Helytartótanácsi ülésen úgy döntöttek, hogy 6 évre szólóan, csak Budára és Pestre szorítkozóan, javasolják a privilégiumnak Kuny részére való megadását. De csak a márványozott edényfajtákra vonatkozólag, mert Germainék az angol edény gyártását Kunynál hamarabb kezdték.¹⁸

Kuny erre újabb érveket próbál ügye érdekében hangoztatni. A küzdelembe beveti és felhossa, hogy éppen most, legújabban „valamely hasznos találmányt készített”. Akciója végül is azzal zárul, hogy 1792. január 5-én Bécsben gróf Pálffy Károly, Mikos Mihály és Szlávy Pál aláírják azt az iratot, amely hírül adja, hogy az uralkodó a Helytartótanács november 18-i javaslata és módosítása alapján Pest és Buda városokra 6 évre megadja a privilégiumot Kunynak, de csak az úgynevezett márvány-tarka készítményekre (restringendum ad tertiam duntaxat speciem vasorum adinstar marmoris) vonatkozólag.¹⁹

Kuny, végül is, bármennyire igyekezett jó összeköttetéseit hasznosítani, részeredményt ért el csupán. Háromfajta kerámiai készítménye van: fajánsz,

¹⁷ O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1791. Fons 77. Pos. 7.

¹⁸ O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1791. Fons 77. Pos. 9. — *Eckbart Ferenc* a bécsi udvar 1780 és 1815 között Magyarországon folytatott gazdaságpolitikájáról (Bp. 1958) írt könyve (280—281) szerint az államtanács azzal fogadta el Kuny privilégiuma ügyében a Helytartótanács javaslatát: „a kizárólagosság olyan mérsékelt korlátok közé van szorítva, hogy gyűlöletessége lassanként eltűnik”.

¹⁹ O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1791. Fons 77. Pos. 11., Uo. 1792. Fons 43. Pos. 1. és Uo. Pos. 2.

márványos és kőedény. Ezek közül csak a márványfajtára kapta és nyerte a privilégiumot.

Az igazság győzedelmeskedett. Angol kőedényre Kuny nem szerezhette kizárólagosságot, hiszen Germain és Spiro még 1790 januárjában kapott ennek gyártására engedélyt. Volt már tehát olyan, aki előzőleg ebben részesült s így nem lehetett utólagosan erre Kunynak kizárólagos engedélyt adni.

A fajánsz Kuny és Germain között nem volt ütközőpont, hiszen Germain — mint a fejlődéssel és a korszerűséggel haladó keramikus — nem is óhajtott próbálkozni a már leáldozó fajánsszal. Ő a kor új „gyermekét”, a kőedényt iparkodott Budán meghonosítani. S arról is álmodozott, hogy gyára felvirágzása esetén a legnagyobb és legmerészebb magyarföldi kerámiai gondolatot: a magyar porcelánt is valósággá teremti.

A márványfajta edények — amelyekre végül is Kuny uralkodói szabadságot kapott — tulajdonképpen a Windschügel elleni harcban születtek a Kuny-műhelyben. A védekezésül és a megmaradásért vívott küzdelmek során.

Germain és Kuny párharca csupán kis részlete a magyar kerámiagyártás történetének. De ebből is kivillan az az ádáz, öldöklő küzdelem, amivel akkor telített és terhes volt a magyar kerámiagyarak élete.

A Budára került Kuny, élete harmincas éveit végén, 1790—1791-ben, már száraz, megcsontosodott, maradi. Csupán fajánszot óhajtott gyártani, mert ellensége és gátolója a fejlődés új műfajának, a kőedénynek. Hosszas küzdelemben megrágalmazza, megtapossa a tehetségesebb, tanultabb, nagy perspektívájú, egykori gyermekkori barátját. Harc közben maga is belátja, hogy a fajánszhoz való kapaszkodása nemcsak ártalmas, hanem veszélyes s ezért kényszerűségből az angol kőedény gyártására ő is berendezkedik. Nem minőségi célból, hanem saját üzletének biztosítása érdekében.

Kuny tudna ennél sokkal többet is, ha még az a merészség és bátorság volna benne, amely őt a Tatáról való elkerülése előtt 1784-ben arra ösztönözte, hogy ne Budán, hanem Bécsben telepedjen le s az ottani nagy porcelángyár irányítását vegye át. A kerámia legművészebb és legtökéletesebb műfajára való felemelkedést akkor sem művészi ambícióból vette tervbe, hanem abban a reménységben, hogy egy szerzendő császári privilégium birtokában az akkori Monarchia egyetlen porcelángyárának élén, versenytárs és minden zavaró körülmény kiküszöbölésével teljhatalommal uralkodjék a kerámiagyártás fölött. A bécsi porcelángyár akkori monopolisztikus helyzetében valóban kockázat nélküli működés lett volna az osztályrésze.

Kuny akkor még hajlandó volt felfejlődni a kerámia legmagasabb fokára. De már süket, néma, sőt bosszúálló, amikor Germain Gáspár Faenzából való hazatérése után ismét nagyszerű lehetőségek mutatkoztak. Gyermekkori barátjával összefogva, annak kitűnő képességeivel nemcsak az angol kőedényekig fejlődhettek volna fel, hanem még a magyar porcelángyártást is megindíthatták, életre kelthették volna. Kuny most ezekre azonban már nem merészkedik, sőt gyermekkori barátját még el is marta magától, mert anyagi érdekei azt kívánták.

A két budai gyárból csak a Kunyé maradt fenn. A tehetségesebb Germain a szükséges anyagiak hiánya miatt kiszorult a magyar kerámiagyártás területéről. A Budán angol kőedényeket, de tulajdonképpen magyar porcelánt is

gyártani szándékozó, tehát a magyar kerámia nagy magasságokba való fellendítéséről álmodozó Germain 1794-ben szegényen, nyomorultul, elhagyatva halt meg.

III. KUNY ÉS A MAGYAR KERÁMIAGYÁRAK PROBLÉMÁI 1793-BAN

A Helytartótanács által 1793 májusában követelt és a magyar gyárak állapotáról küldendő adatszolgáltatási rendelkezés alkalmat adott Kuny Domokosnak, az akkor már császári királyi privilegizált budai edénygyár tulajdonosának, hogy ne csak a saját küzdelmeit panaszolja, hanem a magyar kerámiai ipar egészének javítása és fellendítése érdekében vázolhassa megfigyeléseit és az elképzelése szerinti hasznos tanácsokat is megadhassa.

1793. szeptember 26-án kelt memoranduma²⁰ Siklóssy Lászlónak, Kuny nagy monográfusának a figyelmét is elkerülte. Nem haszon nélküli tehát, ha a magyar művészi kerámiagyártás XVIII. századvégi helyzetét, égető problémáit felsoroló iratról lefűjjük a feledés ráakódott porát. Az elképzelésekről, bánatokról, panaszokról és reménysegekről közvetlenül Kuny Domokostól, a XVIII. század kilencvenes éveinek éppen az egyik autentikus és hivatott szakférfiától magától értesülünk, hitelesen és megbízhatóan:

A budai edénygyárban — tájékoztatása szerint — 6, 12, 24, sőt még 100 személyes étkészleteket és kávésedényeket készítenek. Ezek első fajtája olyan, aminőket a római birodalom Durlach városában készítenek s amely edényeket Magyarországon holicsei-nek neveznek.²¹ Fehér, vagy kék virágokkal, esetleg zöld széllel, avagy tarka színes virágokkal, fekete tájképpel vannak festve.

A készítmények másik fajtája olyan, mintha vörös, barna, vagy fehér márványból készült volna. Lágy tapintásúak, de forralásnál, főzésnél, sütésnél jó tűzállóknak bizonyulnak.

A harmadik fajta a valódi angol („Veritablen Englichen”), danziginak is nevezett kénsárga kőedény; minden gusztusos modelljének az utánzásával, keménységükkel, a tartósságukban való tökéletes hasonlatosságukkal. Asztalkészletül — de más használatban is —, Magyarországon, az alsóbb vidékeken, a szomszédos országokban egyaránt szolgálják a magas nemességet és a középosztálybeli publikumot.

A jelenlegi, mostani háborús időkben e készítményeket Budán csak 12 000 forint értékben gyártják.

Ilyen gyár nemcsak egy, hanem több országot is kiszolgálhatna, minthogy szükséges malomberendezéssel és minden eszközzel bír. A mennyiséget valójában senki sem tudja meghatározni. A budai gyár — noha kevésbé volt ismeretes — készítményeinek csaknem a felét a pesti vásárokon, avagy azokon kívül török kereskedőknek adta el. Ezek már akkor ösztönözték a gyárat, hogy rendezkedjenek be török formákra is, amelyhez mindenfajta mintákat akartak

²⁰ O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1794. Fons. 14. Pos. 6.

²¹ A Magyarországon legelsőnek létesült holicsei gyár ugyanis a lotharingiai fajánsz utánzásával kezdte működését a XVIII. század közepén. A Nyugatról áttelepült mesterek egyike, az öreg Kuny Domokos, előzőleg éppen a bajorországi durlachi gyár vezetője volt. Most, amikor az ifjabb Kuny az 1793-as készítményeit felsorolja, az első sorozatba tartozó edények durlachi és holicsei megjelölésével tulajdonképpen azt kívánja mondani, hogy azok is olyan szép fehér önmázások, miként a Holicson és Durlachban egyaránt példának vett lotharingiai fajánsz.

is hozni. Nagymértékű terjesztésükre és eladásukra ígéretet is tettek. A háború mindezt lehetetlenné tette, elsöpörte. A budai gyár most újra azzal küszködik, hogy felemelkedjék, kiutat, eladási lehetőséget találjon.

A budai fajánsz-, vagy edénygyárat a megfelelő gyártási épület kivitelezése és a lóval hajtott annyira szükséges malom helyreállítása mellett a „legkegyelmesebben” el kell látni: finom és valódi cinnel, ólommal, ezüst gléttel, miniummal és smeldával, mert a kereskedők gyakran rossz minőségűt adtak el és így a gyár nagy kárt szenvedett. Hogy a kereskedők csalásának ne legyen kitéve, szükséges volna az országban olyan lerakatot létesíteni, ahol nemcsak ezek, hanem réz, antimon, vitriol, Gewides, ezüst, alabástrom gipsz és hasonló anyagok lennének kaphatók, továbbá azok az ásványi anyagok, amelyeket a belföldi manufaktúrák is használnak a feldolgozáshoz. Ilyen raktár nagy jótétemény volna, hiszen az anyagok nagy része Magyarországról származik. Pesten és Budán át Bécs felé évenként kétszer szállíthatnának; a manufaktúráknak csak így lehet kisebb a vám és fuvar költsége, amely az itteni munkák legnagyobb terhe.

Terjedelmes memorandumában Kuny hangsúlyozottan javasolja, hogy a nagyobb és régibb gyárak mellett — egészen a legkisebbig — minden fuserálás legfelső rendelettel tiltassék és semmisíttessék meg.

Véleménye és javaslata szerint a hatóságok bírjanak olyan jurisdictióval, hogy minden irkafírka és processus nélkül tekintélyükkel járjanak el a fuserokkal szemben és minden kifogásukat „leépíthessék”. Hogy mégse maradjanak kenyér nélkül, a megfelelő gyárban munkába kell állítani őket.

Ha jelentékenyebb és vagyonosabb emberek, akkor Társaságot is alkothatnak. De utasíttassanak, hogy legalább 20 mérföldnyi távolságra távozzanak és ott telepíttessenek le.

Majd — kissé kuszáltan — így folytatja: „Miután eléggé ismeretes, hogy az új és fiatal munkások az idősebbek mellett nem tudnak felvirágozni, de ilyen emberek mellett a már félig lendületbe jött gyárak vagy a keletkezésükkor megfojtnak, vagy sokáig megakadályoztatnak, míg a fuserálásnak vége szakad, vagy pedig mindkettő a verseny folytán tönkremegy és véget ér;

és ha a hasonló visszaéléseken nem segítenek, úgy a *Budai Edénygyár*, amely mindabból a *tizenegy gyárból*, amelyeket magyar mágnások és más vagyonosabb urak itt ebben az országban e nemből alapítottak, vagy alapítani kezdtek és újra teljesen tönkrementek — legtovább tudta magát fenntartani és felvirágozott —, (de) miután valójában senki sem törődik vele és panaszait, nehézségeit nem hallgatják meg, kevésbé, mint azokét, akik útjában állanak, így abban a veszélyben van, hogy bármi sok pénzbe és fáradságba kerül létrejötte, véget kell érnie. Emiatt Buda egész vidéke és a város is a gyár által a legtávolabbi vidékekről idehozott sok ezer forintot (amely itt költetett el) — a forgalomból elveszíti és ezért majd maga a város kárt szenved.”

„Ha az ember azt komolyan meg akarja tartani”, akkor — javasolja Kuny — arra is tekintettel kell lenni, hogy minden gyártulajdonos hazai születésűeket fogadjon tanulóknak, „hogy vége legyen a külföldi munkások monopóliumának éppen a hazai tanulók sokasága miatt, e műhelyeknek (gyáraknak) megbízható munkásai legyenek és a publikumnak jutányos árúja”. „Mert nem a gyárak nagy számától függ, hanem a munkások számától, nem kicsi, hanem nagy üzemektől, hogy jó és jutányos áru készíttessék.”

A testületek, társulások, amelyek létrehozzák az ilyen költséges műveket, saját tőkén rendezkednek be. Az alapítóknak rendszerint nincs más vagyonuk, mint csak a tervek, amiket fejükben forgatnak. Emiatt saját költségükön kevés tanulót bírnak betanítani. Ezért oly eszközökhöz kellene folyamodni itt Magyarországon is a gyáraknak, mint Ausztriában, ahol minden tanulóért bizonyos hozzájárulást kapnak, miért is csak elszegényedett árvák és minden más ügyletre (Geschäften) alkalmatlan fiúk vétetnek fel.

Nemcsak a városban, de általában a vidéken is „legfelsőbb rendelet”-tel kellene megtiltani azok szolgálatait elfogadni, akik a gyártól nem kaptak szokásos írásos elbocsátó levelet. A helyi hatóságokat kellene felhatalmazni, hogy vitessék vissza a maguk által szerződésbe vett idő kitöltésére azokat, akiket feltalálnak. Aki az előbbi ura elbocsátó levelét fel nem mutatja, a helyi hatóságoktól ne kapjon nyomtatott, vagy írott passzust, mert lehet ezeknek esetleg olyan passzusuk, amelyről előbbi gazdáik nem tudnak silyképp esetleg különböző adósságaik miatt akarnak messze távozni.

Szükséges és hasznos volna, ha az egész országban az lenne érvényben, hogy iparoslegény, vagy gyári munkás ne legyen 10 óra után kocsmában található. Ha ez mégis megtörténnék, a vendéglőst kell megbüntetni. Akit így találnak, azt első ízben fogsággal, másodízben és a továbbiakban pénzbírsággal büntessék. Az ilyennek a dözsölés miatt ugyanis a következő nap, különösen és leginkább hétfőn, az egész munkaideje elvesz. Emiatt sokszor a megrendelt munka sem készül el. A tulajdonos nem tudja a vevőit kielégíteni és így nagy károkat szenvedhet; ezeknek a léha fickóknak 7 napi koszt mellett heti fizetést kell adni 5 napi munkáért. „És ez mind az áru kárára esik — fejti ki Kuny —, mert csak a legnagyobb nehézséggel adhatjuk készítményeinket olyan áron, hogy szorgalmasabb országok termékeivel az egyensúlyt megtartsuk.”

Ha a hazai gyárak előmeneteleit nem elnyomni, de meg akarjuk segíteni, akkor — Kuny szerint — legfőképpen az volna az első támogatás, ha arra lennének figyelemmel, hogy ez, vagy az a gyár, amelyhez hasonló áruk nincsenek máshol és fenntartásukhoz egy fél országot igényelnek, vagy legalábbis itt, a Budán és Pesten található gyárak termékeik kicsinybeni eladásában, vásáridőnkívül, egyedülmaradhatnak. Vagyis, ha nem engedélyeznék azt, hogy miután a budai edénygyár (Offner Geschier Fabrique) a forgalmat sok költséggel ide vonta, Pesten minden kereskedő — bárminő is legyen — máshonnan idehozott rossz minőségű edénnyel kereskedjen.

Ez teljesen felesleges, hiszen a budai edénygyárnak az általa készített mindhárom edényfajtával Pesten jól ellátott raktára és boltja van. Miután a budai gyár megalapított, sem Budán, sem Pesten sincs senki, aki hasonló áruval kereskednék. Csupán egyetlen kereskedő, aki fehér majolika edényeket árul és most a budai gyár mellett ennek a kereskedőnek a raktárában megtalálhatók az idegenből eladásra idehozott olyan áruk, amelyek köztudomás szerint az üzletekben kaphatók.

„Amennyiben ez esetben, különösen a háborúnak ezen két következményére nem lesznek tekintettel és nem történik orvoslás, úgy a Budai Gyárnak tönkre kell mennie és az alapító, a legszorgalmasabb erőfeszítéseiért és gyümölcsötlenül odaáldozott vagyonáért jutalmul koldusbotra juthat.”

„Ha a javaslatokat az illetékesek valóban megfontolnák, nemcsak a budai gyár adná oda újólag minden erejét, hanem az összes többi gyár is gondoskod-

hatna, hogy műveik, munkásaik erős gyökeret ereszhessenek. Nem úgy, mint a 10—12 éve eddig alapított gyárak, hanem olyképp, hogy minden erőfeszítéseikkel képesek legyenek a kereskedelem számára olyan műveket előállítani, amelyek az alapító halála után is fennmaradnak, az ország számára időről időre több terméket és új találmányokat tudnak felmutatni s mindezek mellett hasznót is hajtanak.”

A magas kormányzatnak — így összegezi Kuny a mondandóit — különös tekintettel elő kell segítenie, hogy legyenek olyan állandó gyárak, amelyek alapítójuk halála után is folytatják működésüket, előmenetelüket. Csak úgy érheti el az országban egy gyár a tökéletességet. „Csak így tehet szert magas korra”. Máskülönben minden fáradozás hiábavaló volna.

A Kuny Domokos által nagy buzgalommal készített memorandum Krammerlauff József és Rudolph Ferenc kezeihez futott be. Ezek a szenátorok kaptak ugyanis megbízást, hogy a budai gyárak adatközléseiből a városi tanács részére egybefoglaló, összesítő jelentést szerkesszenek. De nem volt a Kuny gyáron kívül már miről és mit jelenteniük, miután a másik, a selyemgyár (Sericea) időközben a „visszavont segélyek miatt teljesen összeomlott”. El is költözött az óbudai országútra. Budán ilyképp ekkor már egyedül csak az úgynevezett „Fajánsz és Majolika” gyár működött. Éppen ezért a tanácsi megbízottak Kuny jelentését változatlanul és eredetiben a tanácshoz továbbítják, majd Buda város hivatalos vezetősége 1794. január 17-én azt a Helytartótanács-hoz terjeszti fel.

A későbbi események igazolják, hogy Kuny nagy reménységekkel betervezett memorandumát az illetékes hivatalos fórumok teljesen figyelmen kívül hagyták. A pestbudai piac, ipar és kereskedelem területén változatlanul tovább folyt az öldöklő küzdelem az uralomért, a nyerészkedésért és a fennmaradásért. Kuny aggodalma és védelemkeresése jogos és indokolt, mert a budai kerámia-gyárak sorában 1795—1796-ban immár a harmadik létesül. Kunynak sok gondot okoz az új versenytárs. Csak pillanatnyi megkönnyebbülés a Zöld Fához címzett Cserny Balázs-féle budai kőedénygyár 1798-ban történt eladása, mert ha le is tűnt egy konkurrens a piacról, újabb versenytárs lépett a helyébe.

MIHALIK SÁNDOR

DER STEINGUTHANDEL UND DER ERZEUGUNGSKAMPF IN UNGARN AM ENDE DES XVIII. JAHRHUNDERTS

1. Karl August Windschügel als Besitzer der „Steingut Geschier Fabrique“ von Engelhartzell in Österreich ersuchte gemeinsam mit seinen Kompagnonen im Jahre 1790 den Stadtrat von Pest um eine Niederlage seiner „spezifizierten Erzeugnisse“, d. h. seiner feuerfesten englischen Steingutware. Diese fand in Wien bereits in weiten Kreisen Anklang. Von seinen Erzeugnissen schickte er zweierlei Kaffeeschalen, damit sich der Stadtrat von Pest von dem geschmolzenen Kies und den marmorartig hergestellten Erzeugnissen ein Bild machen könne.

Die Stadt Pest weigerte sich zu wiederholten Malen und schließlich auch endgültig, das Ansuchen zu bewilligen. Auf Anfrage der Statthalterei wurde die Bitte mit der Begründung abgelehnt, daß in Buda schon eine solche Fabrik bestehe und vor allem deshalb, weil es unsere Pflicht sei, solche Fabriken, wenn sie schon produzieren, aufrechtzuhalten. Es sei von allgemeinem Interesse, daß in unserem Land immer mehr Fabriken arbeiten. „Diesem Wunsch konnte noch nicht genüge getan werden, weil jedes Bestreben der Fabrikanten, wie das Gras, zertreten wird.“

2. Als sich der Stadtrat von Pest so energisch sich für die Produktion des ungarischen Gewerbes einsetzte, handelte es sich eben um den Daseinskampf der künstlerischen Keramikerzeugung in Buda.

Es ist nämlich zwischen Domokos Kuny und Casparo Germain, der in seiner Fabrik arbeitete, zum Bruche gekommen. Der Jugendfreund von Kuny gründete eine neue Fabrik. Germain war eine weltkundige Persönlichkeit und bevor er sich in Buda niederließ, hatte er schon in Faenza schöne Erfolge und war sogar eine Zeitlang Leiter der dortigen Fabrik Ferniani. Von Mitte Jänner 1790 war diese zweite Fabrik laut Konzession des Rates von Buda in Betrieb. Es wurde beabsichtigt, zuerst englisches Steingut herzustellen und nach der Konsolidierung auch die Erzeugung von Porzellanwaren zu versuchen.

Kuny sah keine andere Abwehrmöglichkeit gegen die Konkurrenz, als die Erlangung des Privilegiums für seine Erzeugnisse. Im Jahre 1792 wurde ihm dieses Vorrecht allerdings für sechs Jahre bewilligt, doch nur für seine marmorartige Ware. Für seine englische Steingutware bekam er kein Privilegium, da Germain früher mit der Erzeugung begann.

Es wurde somit die Möglichkeit geschaffen, daß in Buda zwei Fabriken zeitgemäße ungarische Keramik erzeugen. Von diesen zweien konnte jedoch nur eine arbeiten, da der begabtere Germain in Ermangelung des nötigen Kapitals seine weitere Tätigkeit im Interesse der ungarischen Keramik nicht fortsetzen konnte. Er starb 1794 arm und von allen verlassen.

3. Im Mai 1793 verordnete der königliche ungarische Statthaltereirat eine Erhebung von Daten über die ungarischen Fabriken. Domokos Kuny benutzte diese Gelegenheit nicht nur dazu, um seine persönlichen Beschwerden vorzubringen, sondern gab gleichzeitig nützliche Ratschläge im Interesse des Aufschwunges der ungarischen Keramikfabrikation.

Vor allem gab er den Rat, die Puscherei zu verbieten und zwar so, daß die Behörden ohne jedwede Administration Vorkehrungen treffen können.

Interessante Daten erhalten wir aus seinem Bericht, worin er u.a. folgendes sagt: „Die Keramikfabrik von Buda konnte sich von den elf Fabriken, die in diesem Land von Aristokraten oder vermögenden Herren gegründet oder zu gründen versucht wurden und die alle zugrunde gegangen sind, am längsten halten. Da sich aber niemand um etwas kümmert und den Beschwerden kein Gehör geschenkt wird, besteht die Gefahr, daß die Erzeugung trotz des großen Aufwandes an Geld und Bemühungen eingestellt werden müsse.“

Er gab den Rat, man möge die Aufnahme von jenen verbieten, die von den Fabriken ohne Entlassungszertifikat entlassen wurden. Es wäre auch notwendig daß die Handwerker Gesellen oder die Fabriksarbeiter nach zehn Uhr in den Wirtshäusern nicht mehr bedient würden, da man solchen frivolen Kerlen manchmal Kost für sieben Tage, nebst Wochenlohn, bezahlen müsse, und sie nur fünf Tage arbeiteten.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI KÉPCSARNOK NÉHÁNY ÚJABB BIEDERMEIER KÉPE

A volt Parlamenti Múzeum anyagával 1949-ben a Magyar Történelmi Képcsarnokba került báró Jósika Sámuel képmása.¹ (XLI. t. 1.) A jó kvalitású festmény hatása a világos és sötét színek ellentétén alapszik. Az egyszínű sötét háttér előtt álló alak csak derékig látható, az arcképfestészetben nagy gyakorlattal rendelkező művész a test és a környezet felesleges részleteinek elhagyásával a jellemábrázolás szempontjából lényegeset mondó, döntő pontokra irányítja a szemlélő figyelmét. Legfontosabb szerep a plasztikusan megmintázott, élénk testszínű arcnak jut. Felülről a dús, hullámos fekete haj, kétoldalt a háttér barnája, alul a hófehér gallér keretezik. Mereven szembenéző, de mégsem szúrós tekintete elmélyült gondolkodást fejez ki. Gyűrűs bal kezét, amely az arc után a kép második legvilágosabb foltja, a ruha feketéje zárja körül. A kezelő tiszta fehér csikja itt is, mint az arcnál, részben hangsúlyozza, részben összekapcsolja a világos — sötét ellentétet. A kéz rendkívül jól sikerült, csontozata, sőt a rózsaszín bőr alatt az erek lüktetése is érzékelhető. A mellen a Szent István-rend kis keresztjén, a kard markolatán, a dolmány és a mente gombjain csillogó fényfoltocskák az archoz és a kézhez képest sokkal kevésbé jelentősek. A ruházat egységes fekete tömbjét a művész a különböző anyagok, a szövet és a szőrme felületén szembetűnő módon eltérően tükröződő fény visszaadásával tagolja. A kép bal felső sarkában a Jósika-címer felett a következő feliratot olvashatjuk: „B. Josika Samuel /Cs.K.kam: b.t. Tan. Udv./ Kantzellár, s.a.t.1846.”

A jelzetlen képet² eddigi őrzési helyén, a Parlamenti Múzeumban, Barabás Miklós műveként tartották nyilván. A portré művészi kvalitásai azonban jobbak a Barabás alkotásain megszokott színvonalnál. Az egész kép harmonikusabb, biztosabb a rajzi megoldás, jobban sikerült az ábrázolt jellemzése, de főleg mély, meleg színeit kell dicsérnünk. Ha a képet Barabásnál jobb festő készítette, akkor a már említett sajátosságok alapján elsősorban Borsos Józsefre kell gondolnunk. Barabás arcképein sohasem tudta a közvetlenségnek itt látható fokát elérni, jellemzésének erejét az idealizálás gyakran tompította. Hiába keressük nála a húsnak ennyire vérbő, plasztikus valóságát, anyagábrázolása élettelenebb, kevesebb energiát rejt. Kompozíciója sohasem ilyen tudatosan magától értetődő. A kezek ábrázolása meg éppen gyengéi közé tartozott, ezért lehetőleg el is került. Képünket Borsos műveivel az anyagok felületén tükröződő fénynek utólag felvitt fehér foltokkal való ábrázolása is összekap-

¹ Olajfestmény, vászon, 100,5×76,5 cm. Ltsz. 1652. Új vászonra húzva.

² Nem nevezi meg a kép festőjét a Pollák testvérek kiadásában 1865-ben megjelent litográfia sem, amely a festmény mellkép-részletét fordított állásban reprodukálja. Vö. *Gerszi T.*, A magyar kőrajzolás története a XIX. században. (Bp. 1960). 160.

csolja, ami Jósika képen főleg a gombokon figyelhető meg. A felületében mozgalmas, fényes fekete anyag közeli analógiáját Borsosnak Stéger Ferenc operaénekest ábrázoló, a Nemzeti Galériában őrzött arcképén, valamint Imrédy Ignác és Pálffy János képmásán találjuk meg.³ Negatív bizonyítékul felhozhatjuk még azt is, hogy Barabás eléggé megbízható feljegyzései szerint nem festett Jósika Sámuelről olajfestményt,⁴ viszont 1835-ben, Szabó János rajza alapján készült lifografiája más felfogásban adja az ábrázolt képmását.⁵ A kedvesen naiv kompozíción nem érvényesülnek ilyen döntő módon Jósika szellemi tulajdonságai. A festményen látható felirat írásmódja, főleg a nagy „J”-betű, Borsos szignatúráira emlékeztet. Jósika Sámuel képmását így minden valószínűség szerint Borsos József (1821—1883) festette. A feliratban szereplő 1846-os évszámot a kép keletkezési évül fogadhatjuk el, Jósika ekkor lett erdélyi udvari főkancellár. Bécsben könnyen találkozhatott az idegenbe szakadt magyar festővel, aki a bécsi biedermeier legkiválóbb tulajdonságaiból egyéni stílust tudott kialakítani. Zsánerképeivel és arcképeivel komoly konkurenciát jelentett a bécsi festőknek. A most ismertetett szignálatlan festmény ugyan nem veszi fel a versenyt Borsos legjobb képmásaival (Zitterbarth Mátyás, Nemzetőr), de stílusának jellemző vonásait mutatja és így magyar vonatkozású, ismert műveinek számát értékesen egészíti ki.

Borsosnak a most neki attribuíált képen kívül még egy festménye került szintén a Parlamenti Múzeumból gyűjteményükbe.⁶ (XLI. t. 2.) Ez a művész legkorábbi képei közül való és az 1837-ben festett Mohácsi csata témájához kapcsolódik.⁷ Hagyományos címe: „II. Lajos”,⁸ valójában II. Lajosnak 1933 óta a Nemzeti Múzeumban őrzött páncélját ábrázolja, amelynek sisak-nyílásában egy fiatal modell arca jelenik meg. A kép felirata alul: „Rex Patriam Populosque suos Regnique Penates/ Propugnaturus, fortiter occubuit”. Jelezve balra lent: „Borsos J: 1838”. A kép keletkezéseidején Borsos még nem végzett rendszeres művészi tanulmányokat. A 17 éves festő képzettségének fogyatékoságairól az elrajzolások árulkodnak. A póz mesterkéltségre, a lárvaszerű arc nem illik a páncél történeti keretébe, a színek hidegek és egymás mellé helyezésük szervesen. A későbbi Borsost csak az anyagok, itt a fém felületén játszó fény iránti érdeklődés árulja el. A festmény még így is méltó a közlésre, mivel a művész korai bécsi tartózkodását bizonyítja, ugyanis a páncélt ebben az időben még Bécsben, a császári fegyvertárban őrizték,⁹ továbbá újabb adat a festő történeti érdeklődésére.

A Történelmi Képcsarnoknak a biedermeier korból származó új szerzeményei között szerepel Heinrich Bonifácnak, a Pesten is működött arcképfestőnek Rubidó Antal ügyvédet és feleségét, Erdődy Szidóniát ábrázoló

³ Lázár B., Magyar Művészet 12(1913) 304—305. Képpel.

⁴ Barabás Miklós emlékiratai. Közli Biró B. (Kolozsvár 1944)

⁵ Gerszi T., i. m. 123, 20. kép.

⁶ Olajfestmény, vászon, 107×73,5 cm. Ltsz. 1649. Új vászonra húzva. A képet 1960-ban Lakos Lajos restaurálta.

⁷ Kopp J., Borsos József. Disszertáció. (Pécs 1931) 2. sz.

⁸ Ezt a címet viseli J. Grünwaldnak 1866-ban Händelmayer Gusztáv kiadásában Pesten megjelent litografiája is, amely a kép mellkép-részletét fordított állásban mutatja be. Vö. Gerszi T., i. m. 151.

⁹ A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak juttatott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. (Bp. 1933) 1. sz.

képe.¹⁰ (XLII. t. 1.) A portré nemcsak azért érdekel bennünket, mert ez a művésznek egyetlen, budapesti közgyűjteményben őrzött olajfestménye, hanem azért is, mert rajta a páros arckép aránylag nehezebb problémájának megoldására tett kísérletet. A frontálisan beállított férfi magassága és majdnem a közép-tengelybe eső helyzete révén válik a kompozíció középpontjává. Sötét ruhája még jobban kiemeli felesége testének és ruházatának világos színeit, amelyeknek a kép színezésében jutott döntő hangsúly. Bár a két alak térbehelyezése jó, kapcsolatuk a képen külsőséges motívumokban fejeződik ki. A férfi ugyan jobbával átöleli a ferdén álló és a képből kitekintő felesége vállát, de fejével ő is ellenkező irányba tekint. A két arc, a férfi csipőre tett bal kezének és a nő jobb karjának vonala, élére állított négyszög idomba kapcsolódik.

Az eléggé semmitmondó arcú modellek jellemzésénél sokkal jobban sikerült a kissé tarka ruházat ábrázolása, amelyben a művész szemmel látható élvezettel csillogtatta anyagábrázoló képességeit. Főleg az ékszerek, az érdemrendek,¹¹ a férfi párducbőrrel szegett lila bélésű mentéje, valamint a nőnél a csipke és a nehéz, fényes taft szoknya anyagának érzékeltetése sikerült. A nő jobb kezében tartott rózsaszál ábrázolása egy csendéletfestőnek is díszre válnék. A művész dúskált a számára bizonyára kissé egzotikus öltözet gazdag színezésében. Figyeljük meg a nőalakon a fehér különféle árnyalatait: a szoknya tiszta fehérét, a csipke áttetsző kékesfehérét és a karok meg a váll elefántcsont színét, vagy a különböző fokozatban jelentkező vörösöket, a kendőzött arc pírjától a rózsaszál friss rózsaszínén és a vállcsokor égő vörösén át a bársony-derék mélypirosáig. Az emberi alakok a háttér táját majdnem teljesen eltakarják, csak baloldalt egy hatalmas váza maradt szabadon.

A kép festőjéről, Heinrichről, kevés pontos életrajzi adattal rendelkezünk. Kézíkönyveink keresztnevét hol németesen Thugutnak, hol latinosan Bonifaciusnak emlegetik s ennek következtében gyakran két személyként tartják nyilván.¹² Az 1800-ban Bécsben született művész¹³ a 20-as évek végén Pesten tűnt fel.¹⁴ Kazinczy Ferenc személyesen ismerte és becsülte.¹⁵ 12 lapból álló tudós-arcképsorozatot terveztek, amelyhez a szöveget Kazinczy írta volna, míg Heinrich festményeit Párizsban vitték volna kőre. Kazinczynak e tárgyban a művészhez írott leveléből kiderül, hogy elsőként Révai Miklós, Horvát István és Ferenczy István képmásaira gondolt.¹⁶ A vállalkozás azonban nem

¹⁰ Olajfestmény, vászon, 125 × 101 cm. Jelezve jobbra lent: „Th. Heinrich”. Ltsz. 55.47. A képet 1960-ban Lakos Lajos restaurálta.

¹¹ A rendjelek a következők: a Lipót-rend kis keresztje, a Ferenc József-rend lovagkeresztje és a hadi érem, amelyet I. Ferenc József, uralkodásának 25 éves évfordulójára, 1873-ban alapított. Mivel a Rubidó Antalra vonatkozó életrajzi adatok a kép hátára ragasztott és egykorú írással írott céduláról származnak s a hadi éremről itt nem történik említés, nem tudjuk megnyugtató módon eldönteni azt a kérdést, hogyan szerepelhet az 1863-ban elhunyt férfi mellén a 10 évvel később alapított kitüntetés. Talán halála után kapta meg korábbi érdeméért és később festették rá a képre?

¹² Wurzbach, C., Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. VIII. (Wien 1862) 231.; Thieme, U.—Becker, F., Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XVI. (Leipzig 1923) 301, 305.; Vö. még: Lyka K., Magyar művészet 1800—1850. (Bp. é. n.) 510.; Felhasználtam a Művészettörténeti Dokumentációs Központban a Szentiványi Lexikon anyagát is.

¹³ Nagler, G. K., Künstlerlexikon. VI. 3. Aufl. (Leipzig 1835—52) 415.

¹⁴ Dorfinger, J. A., Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Frey-stadt Pesth. (Pesth 1827) 370.; Kaposy J., Műv. tört. Ért. 1(1952) 138.

¹⁵ Kazinczy Ferenc Levelezése. XXI. 5092. sz.

¹⁶ Uo. 5000, 5020. sz.; Gerszi T., i. m. 18.

valósult meg. Heinrich 1829-ben megfestette Kazinczy képmását Ender János kompozíciója alapján, noha az író ült is neki. Az eredeti festmény Kisfaludy Károlyhoz került és nem maradt ránk, csak Rohn Alajos litográfiájából ismerjük a kompozíciót.¹⁷ Heinrich 1830-ban családi képmással szerepelt a pesti kiállításon,¹⁸ valószínűleg Brunswick Ferenc és felesége arcképével, amelyet Kazinczy egy helyen részletesen és nagy elismeréssel ismertet.¹⁹ Ez a most bemutatott családi képmáshoz állhatott közel. Az 1830-as Aurora-kötetben Heinrich „Judit” c. gyenge illusztrációja Karl Rahl acélmetszetében jelent meg.²⁰ A művész szoros kapcsolatban állott a Brunswick-családdal is, lehet, hogy ők hívták Pest-Budára, mert Kazinczy egyik levelének címzéséből kiderül, hogy náluk lakott. Kapcsolatukat az említett családi kép mellett Brunswick Ferenc ismeretlen helyre került képmása²¹ és Brunswick Józsefnek Ehrenreich Ádám rézmetszet sorozatában 1826-ban megjelent arcképe is bizonyítja.²² Heinrich 1831-től Münchenben működött és főleg miniatűrjeivel aratott sikereket.²³ Néhányszor később még szerepelt pesti kiállításokon.²⁴ Legutolsó rá vonatkozó adatunk 1859-ből való.²⁵ A most bemutatott kép valószínűleg Bécsben keletkezett, az ábrázoltak életkorából következtetve az 1850-es években. Ezenkívül a Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályán egy ismeretlen nőt ábrázoló, 1843-ban festett akvarelljé²⁶ és a Történelmi Képcsarnokban egy színes krétarajzát őrzik. Bár ez utóbbi nem új szerzemény, de mint a nálunk kevés művével képviselt művész kvalitásos alkotása, megérdemli a bemutatást. (XLII. t. 2.) Itt a művész kevés eszközzel tud sokat mondani. A ruházat nem vonja el a szemlélő figyelmét az értelmes, középkorú férfi arcáról. A finoman kidolgozott, közvetlen hatású rajz Dr. Tormay Károlyt, Pest város igazgató főorvosát, közegészségügyi íróát és a szekszárdi városháza tervezőjét ábrázolja, és 1850-ben keletkezett.²⁷ Ez az évszám lehetővé teszi annak feltételezését, hogy a művész esetleg ebben az időben is járt Pesten.²⁸

¹⁷ *Kazinczy Ferenc* Levelezése. XXI. 5018, 5020, 5025, 5033, 5062, 5078, 5248; XXII. 5623. sz.; Vö. Rózsa Gy., Művtört. Ért. 6(1957) 183, 191.

¹⁸ Der Spiegel 1830. 405.

¹⁹ *Kazinczy Ferenc* Levelezése. XXII. 5623.

²⁰ Hasznos Mulatságok 1829. II. 313.

²¹ Papp V., Beethoven és a magyarok. (Bp. 1927) 42—43 között. A kép alatt téves aláírás: „Tugut festménye”.

²² Rózsa Gy., Művtört. Ért. 8(1959) 63.

²³ Nagler, G. K., i. h.

²⁴ 1842-ben és 1857-ben. Lásd: Éber L.—Gombosi Gy., Művészeti lexikon. I. (Bp. 1935) 449. Az 1834-es kiállítás említése itt tévedés, mert azon Heinrich Ferenc szerepelt „Dunaparti jelenet” c. képével. Vö. Honművész 1834. 429.

²⁵ Thiemo, U.—Becker, F., i. m. 305.

²⁶ Ltsz. 1955—5581. Kiállítva a Magyar grafika 150 éve c. kiállításon a Fővárosi Képtárban 1943-ban. 133. sz.

²⁷ Színes krétarajz, 29,1×20,8 cm. Jelezve jobbra lent: „Th. Heinrich/28.Ap.1850.” Ltsz. 9487.

²⁸ Itt kell megjegyeznünk, hogy az irodalom tévesen egy litográfiát is kapcsolatba hoz Heinrich névvel. *Gerszi T.*, i. m. 151. A kérdéses lapon a keresztnév rövidítése „I”, ezt olvasták tévesen nagy „T”-nek. A mi Heinrichünk azonban nevét minden ismert művén „Th”-val rövidítette, ami megfelelt az akkori német helyesírásnak. Kőrajzoló tevékenységéről egyébként semmit sem tudunk. A tévesen neki attribuált litográfiát az az egyébként alig ismert I. Heinrich nevű kőrajzoló készítette, akinek egyetlen biztos művével a szignatúra írásmódjában és stílusában teljesen megegyezik. Vö. *Gerszi T.*, i. m. 151.; Összetéveszti a két művészt Nagy Z., A magyar litográfia története. Disszertáció. (Bp. 1934) 96. is.

Orlai Petrich Somának (1822—1880), a XIX. század érdekes magyar festőegyéniségének egy fiatal férfit ábrázoló képmása szintén újabban került a gyűjteménybe.²⁹ (XLIII. t. 1.) A romantikus hatású képen a fiatalember repkénnyel befuttatott kőfal előtt áll és baljával fáradt tartásban mellvédre könyököl. A mellvéden heverő papírlapon a következő verssorokat olvashatjuk:

„A búcsú elhangzott ajkimról,
De véres a seb szívemen,
Anyám! hazámtól elszakítva
Csak áldásod jó még velem.

S még is csak ez a mit kívánok,
Ez védelmezhet meg csupán,
Minden gonosz ijedve hátrál
Ha meg nevezlek jó anyám!”

A környezeten és a ruházaton érvényesülő hideg színek, a kő szürkéje és a levelek haragos zöldje, a kabát feketéje, a hanyagul vállra vetett köpeny barnája, a nadrág szürkéje, az eget eltakaró piszkos felhőkkel borongós, szomorú hangulatot árasztanak. Ugyanez a szomorúság tükröződik az arcon is. Csak az ingnek a mellényből kivillanó fehér foltja és a papírlap élénkítik a színezés tompaságát. A vers, az előtér jobb sarkát kitöltő utazótáska a kesztyűvel, szellemi foglalkozásra, a kissé modoros hajviselet és a hanyag eleganciával viselt ruházat, előkelő származásra vall.

A fiatal férfi kilétének megállapításához Barabás Miklós 1857-ben készült, Nádasdy Tamást ábrázoló litográfiája segít hozzá.³⁰ (XLIII. t. 2.) Orlai festményén megőrizte a litográfia beállítását, csak a magyar ruha helyett alkalmazot úti öltözetet. Nádasdy Tamás, Nádasdy Lipót és Forray Júlia fia, 18 éves korában, 1855-ben külföldi tanulmányútra indult nevelőjével, Gyulai Pállal. Berlin és Párizs után Münchenbe érkeztek, itt azonban az ifjú 1856-ban hirtelen meghalt. Gyulai, 11 évvel fiatalabb tanítványa emlékét, baráti viszonyukat bizonyító „Barátom halálára” c. versével örökítette meg.

Barabás litográfiája egy évvel az ábrázolt halála után keletkezett, tehát nyilván nem élet után készült. A család valószínűleg egy korábbi képmás alapján rendelte meg, Orlai, aki szintén családi megrendelésre dolgozott, Barabás litográfiáját, vagy esetleg annak ismeretlen előképét, vehette alapul festményéhez, amely a terjesztésre alkalmas kőrajzzal szemben reprezentatív méretű műalkotással örökítette meg a fiatalember vonásait. A korán elhunyt gróf költői tehetségének a mellvéden elhelyezett verssorok állítanak emléket.

A kép tehát nem élet után készült. A közvetlen modelltanulmányozás hiánya mellett a jellemábrázolás hatásosságát a nyilván családi óhajra elhelyezett rekvizitumok (vers, utazótáska, repkény) is csökkentik. Elvonják a figyelmet a képen túl kicsi helyet betöltő fejről. Orlainak ismerjük ennél jobban sikerült portréit is (Petőfi, Anyám). A kép mégis érdemes figyelmünkre, nemcsak a

²⁹ Olajfestmény, vászon, 99 × 130 cm. Jelezve balra lent: „Orlai 858.” Ltsz. 53.24. A képet 1960-ban Lakos Lajos restaurálta.

³⁰ Gerszi T., i. m. 125.

mester oeuvre-jének bővülése miatt, hanem azért is, mert Barabás Miklós művészetének hatásáról Orlaival kapcsolatban eddig nem tudtunk.³¹

A bemutatott új szerzemények a magyar biedermeier három mesteréről alkotott képünket teszik teljesebbé. Borsos, a legtehetségesebb magyar biedermeier festő külföldön, Bécsben alkotta legsikerültebb műveit, hazatérése után abbahagyta a festést. A neki attribuíált, jelzetlen Jósika-portré magyar vonatkozású arcképeinek, a II. Lajos páncélját ábrázoló kép pedig fiatalkori műveinek számát növeli. Heinrich idegenből származott hazánkba, de rövid itt-tartózkodása alatt bele tudott illeszkedni a pest-budai művészeti életbe. Egyetlen Budapesten őrzött és most publikált festménye, a Rubidó-család képmása, jó mesterségbeli tudású festőnek mutatja. Orlainak, akit elsősorban a magyar történelmi festészettel kapcsolatban szoktak emlegetni, mint aki a később népszerűvé vált témákat hiányos képzettsége miatt nem tudta maradandó formába önteni, most ismertett műve megrendelésre készült képmásainak számát növeli. Mind a három művész bizonyos szempontból tipikus alakja a XIX. századi magyar festészetnek. Művészetük azonban rejt magában egyéni jellegzetességeket is. Méltó, hogy újonnan előkerült műveikről megemlékezzünk.

... RÓZSA GYÖRGY

EINIGE NEUE BILDER AUS DEM BIEDERMEIER-ZEITALTER IN DER UNGARISCHEN HISTORISCHEN BILDERGALERIE

József Borsos, der talentierteste Maler des ungarischen Biedermeiers schuf seine besten Werke in Wien. Das Bildnis des siebenbürgischen Hofkanzlers Samuel Jósika ist nicht bezeichnet und wurde bisher einem anderen ungarischen Meister, Miklós Barabás, zugeschrieben. Die künstlerischen Qualitäten des Porträts sind aber besser, als in Werken von Barabás. Die effektvolle Charakterisierung, die warmen, harmonischen Farben und die Spiegelung des Lichtes auf der Oberfläche der verschiedenen Stoffe machen es sehr wahrscheinlich, daß es sich um ein Werk von Borsos handelt. Das zweite neue Bild von Borsos, das den Harnisch des Königs Ludwig II. darstellt, ist ein Jugendwerk und hängt mit einem anderen Gemälde von Borsos zusammen, mit der ein Jahr früher entstandenen „Schlacht von Mohács“.

Thugut Heinrich, der aus Wien stammende Porträtmaler, arbeitete in den zwanziger Jahren des vorigen Jahrhunderts eine kurze Zeit in Budapest. Das Bildnis von Antal Rubidó und seiner Frau, Sidonie Erdődy, stammt aus einer

³¹ *Tebel P.*, Orlai Petrich Soma. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1951. (Bp. 1952) 150—158.

späteren Zeit und wurde wahrscheinlich in Wien gemalt. Es ist das einzige Ölgemälde Heinrichs, das in Budapest öffentlicher Sammlung aufbewahrt wird. Daneben sind es nur Zeichnungen, die es ermöglichen, sich über die Geschicklichkeit des Meisters einen Begriff zu machen, so z. B. eine Kreidezeichnung, die den Hauptarzt von Pest, Károly Tormay, darstellt.

Soma Orlai Petrich ist ein Maler, dessen Name in erster Linie mit Themen aus der ungarischen Geschichte verbunden ist. Er malte aber auch Porträts aus dem Kreise seiner Familie und von fremden Bestellern. Das jetzt publizierte Bildnis von Tamás Nádasdy, die Umarbeitung der Komposition einer Lithographie von Miklós Barabás, erhöht die Zahl seiner bestellten Porträts.

A VIDACS-GÉPGYÁR TÖRTÉNETE

A múlt század 40-es éveiben indult meg a gépgyártás hazánkban. Az ekkor kezdődő fellendülésnek az ipar, a mezőgazdaság, valamint a vasgyártás addig elért fejlődése szolgált alapul, motorja a védegyleti mozgalom volt, amelyek nyomán több kisebb-nagyobb műhely létesült. Ezek között képviselve voltak a gépgyártó műhelyek is.

Gépészettel foglalkozó iparosok már tevékenykedtek az országban, főleg Pesten, ahol néhány gépgyártó műhely létezett 1840 előtt is. Az első tudósítás Sziij Sámuel „erőművész” 1838-ban közzétett „ajállata” az Ismertetőben, amely szerint „ő már több répa-cukorgyár számára eszközöket s gépelyeket készített” valamint „nála minden a mezei gazdasághoz megkívántató eszközöket vagy már készen, vagy nagyobb mennyiségben megrendelés útján megkaphatni.”¹ A következő évben Wágner Ferenc ismerteti mezőgazdasági eszközeit.² Werther Fridrik 1840-ben létesült „kir. szabadékos gyára” szeszgyártáshoz szükséges készülékeit hirdeti.³ Ettől kezdve főleg a mezőgazdasági gép- és eszközgyártók hirdetésesei egyre szaporodnak, jelezve a gépészek számának növekedését.

Gyártmányaik már megjelennek az 1842-es I. Iparműkiállításon, amelyekről Kossuth Lajos, a kor ipari életének egyik legjobb ismerője, összegezve egyben a fejlődés addigi eredményeit, a következőket írja jelentésében: „A műiparnak ezen magasb neméből az I. magyar iparműkiállítás számra s terjedelmre nem éppen szűken volt ellátva, másrészt tagadni nem lehet, hogy a tökélynek s kifejlődésnek azon magas fokához képest, melyre a tudomány, földművelés, műipar és kereskedés ezen hatalmas tényezője a gépészet, más országokba eljutott, nekünk magyaroknak általában még igen sok kívánnivalónk van.”⁴ A helyzet reális ismeretét tükröző sorok rámutatnak egyúttal a gépészet jelentőségére is. Mivel a gépgyártás a gépi nagyipar létrejöttének előfeltétele, alapja, ennek az alapnak a lerakása valóban döntő fontosságú volt az iparosodás további előrehaladása szempontjából.

E folyamat megindulását jelzi az a tény, hogy 1842—45 között tovább növekedett azoknak az iparosoknak a száma, akik vasöntöde, gép és szerszámkészítő műhely felállítására kértek engedélyt.⁵ Közöttük volt Vidacs István, aki — felismerve hazánkban a mezőgazdasági gépgyártás különös jelentőségét — fontos szerepet játszott ebben az iparágban 1842-ben alapított műhelyével, a későbbi mezőgazdasági gépgyárral.

¹ Ism. 1838. 60.

² Ism. 1839. 120.

³ Ism. 1840. 734.

⁴ Kossuth L., Jelentés az első magyar Iparműkiállításról, 1842. (Pest 1843)

⁵ Mérei Gy., Magyar iparfejlődés. 1790—1848. (Bp. 1951) 309.

I.

Vidacs István⁶(89. ábra), Vidacs József kalocsai szabómester fia, 1802. december 19-én született Kalocsán.⁷ Itt élte gyermekéveit a többgyermekes család szűkös körülményei között, majd apja Szegedre adta lakatosinasnak. A szorgalmas, tanulnivaló ifjú — mint feljegyezték róla — rendszeresen látogatta az ottani iparos tanulók vásárnapi iskoláját. Tanuló éveinek letelte után Pesten dolgozott, majd külföldre vándorolt. Vándoréveinek nagyobb részét Bécsben töltötte, „ott szorgalmasan látogatta a vásárnapi iskolát, hallgatta Baumgartner A. tanár előadásait a gépészet elemeiről s ott szerzett ismereteit Bollinger gazdasági gyárában gyakorlatilag dolgozás által tökéletesítette.”⁸ 1825-ben visszatérve hazájába, Torontál megyében, Bánátkomlós mezővárosban telepedett le, mint önálló lakatosmester. Hamarosan megnősült és itt született három fia is.

Ügyes mesterembernek bizonyult s többoldalú tevékenysége révén rövid idő alatt jó hírnevet vívott ki magának. Lakatos mestersége folytatása mellett a vidék több községe toronyóráinak javítását is elvégezte. Fő foglalkozása azonban a gazdasági gépek, főleg ekék készítése lett. Kezdetben megbízásra csinált ekéket — utánozva a Zugmayer-féléket — a Nákó uradalom számára. Később mind több megbízást kapott a környéktől. Évről évre nagyobb számban készült ekéi mellett egyéb gazdasági eszközök készítéséhez is hozzákezdett.

Megmutatkozott ügyessége és hozzáértése a komolyabb tudást igénylő cséplőgépek összeállításában is. Bánátkomlói lakatosmestersége utolsó évében, 1842-ben, Lovrinban (Torontál m.) egy Németországból hozatott, egy szintű stabil cséplőtelep összeszerelésével bízták meg. Az uradalom tisztje szerint „e gépeknek felállításánál olly művészi ügyességet fejtett ki, hogy ha m. földesszönyom Bécsből vagy Pestről hozatott volna is valamely nagyhírű műszerészt, pontosabban és tökéletesebben az sem állíthatta volna fel olly rövid idő alatt. A cséplőgépnek olly karbanhelyeztetése, hogy rajta lehessen dolgozni, három hét alatt, a tisztítói valamivel későbbben ugyanannyi idő alatt történt. Igaz, ezen idő alatt maga a mester is 5—6, többször 8-ad magával is folytonosan dolgozott. Mind a fa, mind a vasmunka az ő útmutatása szerint történt.”⁹ A lap közli a cséplő rajzát is, amely feltehetően Vidacstól származik.

Közel két évtizedes vidéki tartózkodása során nagy gyakorlattal rendelkező gépész lett, ugyanakkor jó ismerője a magyar mezőgazdaságban használatos eszközöknek, amelyeknek jobbá tételét és nagybani gyártását tűzte ki életcéljául. Bár munkaalkalom volt, a vidék mégsem biztosított számára nagyobb érvényesülési lehetőséget, ezért elhatározta a fővárosba való áttelepedését.

1842-ben költözött Pestre és a következő év februárjában kérte a gazdasági gépkészítésre szóló engedélyét.¹⁰ Kis gépműhelyét az Újvilág utcai Havas-

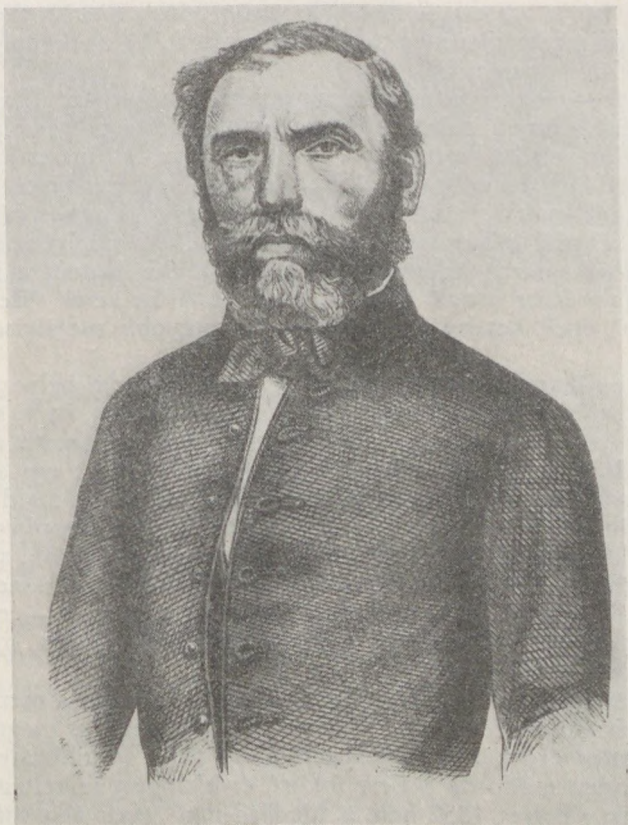
⁶ Nevének pontos ortográfiáját nehéz eldönteni, mivel ő maga is használja aláírásaiban mind a Vidacs, mind a Vidats nevet. Helyesebbnek tartjuk az újabb feldolgozásokban inkább használatos -cs végződéssel írti nevét.

⁷ Kalocsai plébániahivatal anyakönyve 1802. VI. k. 43.

⁸ Iparlap 1861. 81. Ezenkívül életrajzi adatokat közöl: *Galgóczy K.*, Az OMGE emlékönyve. (Bp. 1884) 114—118.; VU 1859. 349. Vidacs Jánosra vonatkozólag: *Szinyyei J.*, Magyar írók. XIV. (Bp. 1914); Ki az a Vidats János. VU 1873. 549.

⁹ MG. 1842. 1656.

¹⁰ Főv. Levéltár, Rel. a. n. 9466.

89. ábra

házban nyitotta meg,¹¹ amelyben főleg ekegyártásra rendezkedett be. A gyártáshoz szükséges nyersanyagot Röck István szitásmesterrel s „tőkepénzes pesti polgárral”, a későbbi gépgyárossal közösen alapított vasöntőde állította elő.

Vidacsot tehát a társulásra a tőkehiány készítette. Röck 1841-ben vette át apja jólmenő, közel négy évtized óta fennálló szitászüzletét. Elhatározása, hogy gyártmányai körének bővítésére, gazdasági gépeket is fog gyártani és ehhez úgy látszik megfelelő tőkével is rendelkezett, vezette őt a társas viszony létrehozására.

Szövetségük hosszabb ideig állott fenn. 1844-ben ez úgy alakult, hogy Vidacs gyártmányainak terjesztésében vállalt részt olyan formában, hogy ezeket megszabott árért átvette és árusította.¹² Közös vasöntődjük 1851-ig állt fenn,

¹¹ A Havas-ház az Újvilág (a mai Semmelweis) utcának a Sarkantyú (ma Vitkovits Mihály) utcával szemben levő oldalán volt.

¹² Iparlap 1861. 81.; *Galgóczy K.*, i. m. 116.

akkor Vidacs bérbe vette a Schlick-féle vasöntödét a Két Nyúl utcában három évre, utána pedig az véglegesen tulajdonába került.¹³ Üzleti kapcsolata Röckkel azonban 1856-ig megmaradt.

A magyar ipart támogató mozgalmak kedvező talaján Újvilág utcai műhelye gyors fejlődésnek indult. 1845-ben megkapta a pesti polgárjogot¹⁴ és a következő évben első sikerét aratta gyártmányaival az iparműkiállításon. Bemutatott árucikkei a mezőgazdaságban leginkább használatos eszközök, nagyjából ekék voltak.¹⁵ Mindezek fő gyártmányai a későbbi években is, mindinkább bővülő választékban. Ekéinek egyikét, amelyen lényeges újítást végzett, nemcsak arany érdempénzzel tüntették ki, hanem a kiállítás bíráló bizottsága arra is érdemesnek tartotta, hogy készítője nevét viselje. A Vidacs-éke (90. ábra) ettől kezdve műhelyének legnagyobb mennyiségben készülő főcikke lett.

1848 májusában lakását és üzemét a Józsefvárosba helyezte át, a József utca 930. sz. alá.¹⁶ Fejlődését egy időre megakasztotta itt a szabadságharc, amikor Vidacs a szabadságharc szolgálatába állva, megszüntette az ipari termelést és honvédségi felszerelési cikkeket gyártott és állítólag egy ágyút is öntött a honvédség számára. Utána hónapokig szünetelt az üzem, majd 1850-től kezd újra megindulni a fejlődés útján. Az ötvenes évek elején azonban még sok nehézséggel kellett megküzdenie. Ez volt a legnehezebb időszak, amelyet Vidacs úgy próbált áthidalni, hogy a kész gyártmányok mellett azok részeinek gyártását is megkezdte.¹⁷ Az ekék különféle részeinek és vasrészeinek — mint pl. ekefej, kormány és szántóvas — készítése megkönnyítette az eladást, mivel ezáltal az eke lényegesen olcsóbbá vált.

A fejlődést segítette az a körülmény, hogy megindult a mezőgazdaságban a kapitalista viszonyok fejlődése. Vidacs a maga részéről is megtett mindent a gyártás fejlesztése érdekében, igyekezett mind több és jobb árut készíteni és ezek iránt minden módon a szélesebbkörű érdeklődést felkelteni. Ezt célozta az a kiállítás is, amelyet 1852-ben, a Medárd-napi vásár alkalmával rendezett gyárának udvarán, kilátásba helyezve a gépekkel történő próbákat is.¹⁸ A kiállítás, amely mennyiségileg és választékát illetőleg egyaránt mutatta a Vidacs-gyártmányok fejlődését, sok érdeklődőt vonzott a gyárba és hírnevének az egész országban való terjedését mozdította elő. Két évvel később a Magyar Gazdasági Egyesület köztelken rendezett gazdasági gép- és eszköz kiállításon a Vidacs-cikkek még nagyobb mennyiségű növekedést mutattak: 38 különféle készítményével messze maga mögött hagyta a többi gépgyártót.¹⁹

József utcai üzemében ekkor már 12–18 munkással dolgozott és nemcsak rendelésre, hanem raktárra is készítette termékeit. Raktárát a Szervita téren tartotta fenn. Vevőköreinek szélesedésével emelkedett gépeinek és eszközeinek kelendősége és növekedett tőkéje, amelyet a gyár további fejlesztésére fordít-

¹³ Iparlap 1861. 81.; *Galgóczy K.*, i. m. 117.

¹⁴ *Illyefalvi*, Pesti polgárok 1686–1848.

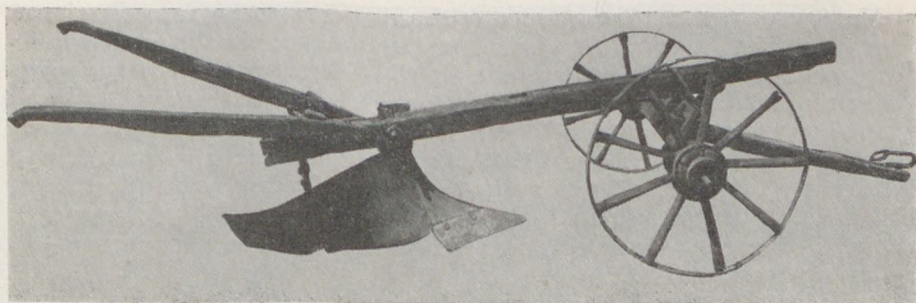
¹⁵ Tárgyjegyzék az 1846. évi iparműkiállításhoz. 38.

¹⁶ MG 1848. 895. Az üzem a József utca és körút sarkán, kb. a mai József u. 4. sz. alatt volt.

¹⁷ GL 1850.237.

¹⁸ GL 1852. 527.

¹⁹ GL 1854. 292.

90. ábra

hatott. 1854-ben megvette a ferencvárosi Két Nyúl utcában bérelt vasöntödét és ugyanott nagyobb gyár építését kezdte meg.²⁰ A nagy, egyemeletes gyárépület, (91. ábra) amely 200 munkás befogadására volt alkalmas, még ugyanazon év decemberében elkészült, kora követelményeinek megfelelő gépi berendezésével. Ezek közé tartozott egy liszt- és gubacsmalom hajtására alkalmas gőzgép is. Ez távolabbi tervét, a malomiparba való bekapcsolódását volt hivatva elősegíteni, amelyhez az első lépést már előző évben megtette a Bánátban felállított malmával.²¹

A gyár életében a mezőgazdasági eszközök készítése játszotta a fő szerepet, valamint a vasöntöde fejlesztése. Vidacs célkitűzése: gyártmányainak még nagyobb tért hódítani a belső piacon és minél kisebb térre szorítani a külföldi versenytársakat, már ekkor világosan látható törekvéseiben. Ennek szem előtt tartásával indította útra új gyárát, amely az 50-es évek legnagyobb szabású ilyen alapítása volt és a növekvő szükségletek kielégítésében két évtizedig az élen haladt. Fejlődésének alapjai azok a változások voltak, amelyek a magyar mezőgazdaság struktúrájában és gazdálkodási módjában a szabadságharcot követő időszakban megindultak.

II.

A magyar mezőgazdasági gépgyártást — és ezen belül a Vidacs gyár fejlődésének alapját, valamint szerepét ebben a fejlődésben —, az abszolutizmus-kori mezőgazdaság alakuló helyzetéből kiindulva kell vizsgálnunk, a meginduló folyamatot előbbrevívó és gátló tényezők hatása alatt.

Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc a jobbágyfelszabadítás megvalósításával utat nyitott a kapitalista fejlődésnek a mezőgazdaságban is. Ugyanakkor a fennálló akadályok, az egész országra nehezedő gyarmati elnyomás mellett, a feudális nagybirtokok további fennmaradása, a feudális munkamódszerek továbbélése, erős korlátok közé szorították a meginduló polgári átalakulást.

²⁰ VU 1854. 372. — A gyár a Két Nyúl utca, a mai Szamuely u. 8. szám alatt, hozzávetőlegesen a mai Erkel utca sarkán volt. A gyárról készült egyetlen ismert metszetet közli: VU 1859. 101.

²¹ VU 1854. 372.

Mezőgazdaságunk tőkés fejlődésének útja a Lenin által „porosz típusú”-nak nevezett úton haladt. Az élen a polgáriásodó, a kizsákmányolás hűbéri módszereiről annak tőkés módszereire áttérő földesúri nagygazdaságok álltak. A jellemzővé vált porosz utas fejlődés keretei között csak elvétve találkozunk az „amerikai típusú” tőkés fejlődés jelenségeivel, néhány nagyobb alföldi mezővárosnál, mint Kecskemét, Nagykőrös és más népesebb helységeknél, amelyeknek lakossága már 1848 előtt megváltotta magát a feudális terhektől. Ezeken a helyeken a paraszti birtok túlsúlya következtében a paraszti kisgazdaságok álltak az élen és foglaltak el uralkodó helyzetet. Az általános, az alapvető típus azonban a porosz út volt.

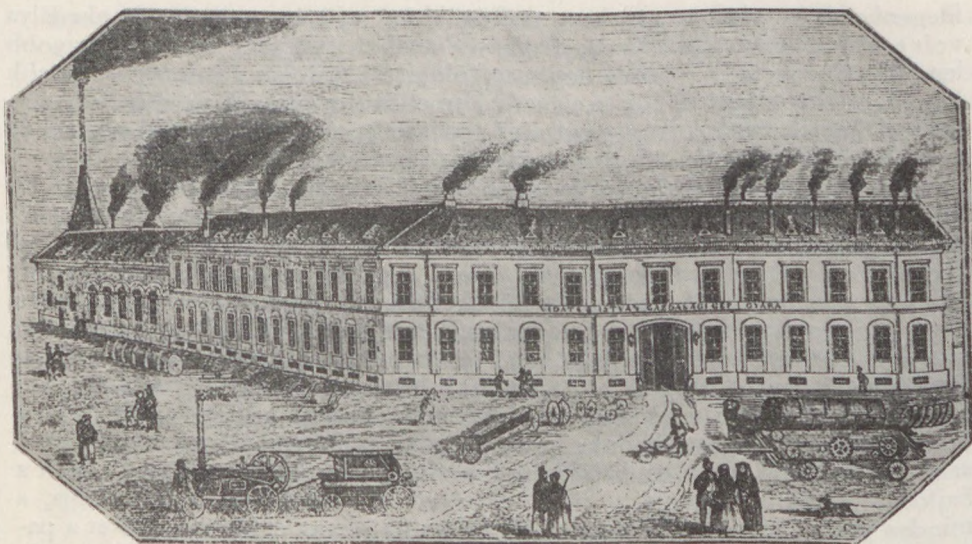
A földesúri nagygazdaságokban indult meg tehát először a régi feudális gazdálkodási módról az új termelési rendszerre való áttérés. „De ez az áttérés egy merőben más rendszerre természetesen nem mehetett végbe egyik napról a másikra, mégpedig két különböző oknál fogva nem” — írja Lenin, a mezőgazdaság porosz utas fejlődésének elemzése során a jobbágyreform utáni oroszországi helyzetre vonatkozólag. „Először is még nem voltak meg a kapitalista termeléshez szükséges feltételek. Szükség volt egy olyan osztályra, amely hozzászokott a bér munkához; szükség volt arra, hogy a paraszti mezőgazdasági felszerelést földesúri felszereléssel helyettesítsék, hogy a földművelést úgy szervezzék meg, mint bármely más piacra termelő vállalatot, szakítva az urasági módszerekkel. Mindezek a módszerek csak lassacskán alakulhattak ki, ... A második ok, ... az volt, hogy a gazdaság régi robotrendszere csak megingott, de nem szűnt meg véglegesen.”²² További akadályként emeli ki, hogy „a parasztgazdaságnak még nem sikerült teljesen különválnia a földesurak gazdaságától, minthogy az utóbbiak kezén maradtak a paraszti földek igen jelentékeny részei” pl. erdők, legelők, rétek és ezek nélkül a parasztnak lehetetlen volt önálló gazdálkodást folytatni s ily módon a földesuraknak lehetőségük nyílt ledolgozás formájában fenntartani a gazdálkodás régi rendszerét. Lenin végül megállapítja, hogy „a gazdálkodás egyetlen lehetséges rendszere egy átmeneti rendszer volt, ... amely egyesíti magában mind a robotrendszernek, mind a kapitalista rendszernek vonásait”.

Bár a magyarországi jobbágyfelszabadítás időben és módjában is eltért az oroszországitól, de a mezőgazdaság további tőkés fejlődése szempontjából alapeljárásban hasonló vonásokkal találkozunk. Ezért Lenin elvi megállapításai alkalmazhatók a magyar mezőgazdaság helyzetének vizsgálatakor a tőkés termelésre való áttérés időszakában.

Az új termelési rendszer feltételei nálunk is lassan alakultak ki. Az abszolútizmus korának mezőgazdaságát olyan átmeneti gazdasági rendszer jellemezte, amely magában foglalta mind a robotrendszer maradványait, mind a fejlődő tőkés termelési viszonyok elemeit, de túlsúlyban még a ledolgozás rendszere volt. Ennek következtében fennállt a feudális munkamódszerek továbbélésének lehetősége és a gazdasági módszerek elmaradottsága.

Az átmeneti rendszer hozzávetőlegesen a 60-as évek második feléig tartott. Ezen idő alatt indult meg a mezőgazdasági gépek nagyobbmértvű használata, és terjedésük a mezőgazdasági gép- és eszközgyártás fellendülését eredményezte. A gépek általánossá válásáról természetesen szó sincs ebben a periód-

²² Lenin, V. I., Művei III. (Bp. 1956) 187—188.

91. ábra

dusban. Kísérletezések folynak a nagyobb és kisebb gazdaságokban egyaránt a gépek, a jobb és célszerűbb gazdasági eszközök, felszerelések beszerzésére és használatba vételére. Mivel az általános elterjedést döntően befolyásolta az, hogy az új gépek, eszközök mennyivel teszik könnyebbé és gazdaságosabbá a termelést, jelentős volt ezért a gyártás szempontjából az is, hogy ezek egyszerűek, könnyen kezelhetők legyenek és javításuk, valamint használatuk megtanulása se okozzon nehézségeket.

Az ötvenes évek elején még sok ilyen nehézség állta útját a gépek és az újabb szerkezetű gazdasági eszközök terjedésének. Leküzdésük a gépgyártónak is nehéz feladatot jelentett és ezzel Vidacsnak is meg kellett küzdenie.

A mezőgazdasági gépek iránti érdeklődés már korábban megindult. A szabadságharc előtti években ez az érdeklődés még a külföldi gépek felé fordult elsősorban, ami érthető is gépgyártásunk akkori helyzetét tekintve. A kevés számú, tőkében szegény kis műhelyek termékei sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem tudták kielégíteni még a lassan növekvő igényeket sem. Másrészt szakmai felkészültségük sem tette lehetővé bonyolultabb gépek készítését. Néhány év alatt a helyzet annyiban változott meg, hogy a magyar gépészek munkái is figyelemre méltó eredményeket értek el. A Vidacs-gyár már említett kiállításán 1852-ben „közel 200 vidéki gazda fordult meg különböző megyéktől, többen köztük a főnemesség közül is, örömdetes jeléül annak, hogy földbirtokosaink a gazdasági gépeket méltányolni kezdik...”²³

A „méltánylást” illetőleg nem volt indokolatlan a figyelmet felhívni a gépek használatának fontosságára, mert nemegyszer az új módszerektől való

²³ GL 1852. 577.

idegenkedés, a régi megszokott eszközökhöz való ragaszkodás is akadály volt annak, hogy a gépek általánosabbá váljanak és a gépek gyártása is nagyobb lendületet nyerjen. „Győződjének meg földbirtokosaink a gazdasági eszközök és gépek fontosságáról, úgy ezek terjedése ellen tornyosuló akadályok hamarabb el fognak enyészni s a gazdasági gépészet terén a vállalkozási szellem és kedv lendületet kapván üdvös versenyzés fog keletkezni, ...”²⁴

A gépek terjedésének másik akadály volt a velük bánni tudó, „tanult ujj és szokott kéz” hiánya, amelyet Széchenyi is, elemezve munkáiban mezőgazdaságunk elmaradott voltát, annak egyik okaként jelölt meg. Ez a kérdés az 50-es években még élesebben vetődött fel, mivel a gépek terjedésével nem tartott lépést a szakmunkások számának növekedése. A nagy uradalmakban talán éppen úgy, mint a kisebb gazdaságokban kevés volt a gépek javításához értő iparos és a kezelésük sem volt könnyű feladat a hozzá nem értőknek. Számos ilyen jellegű panasz hangzik el gazdaságok részéről. Az egyik gazda újonnan rendezett gazdaságában gépeket szándékszik alkalmazni, „de itt — írja — öreg béresemmel együtt megakadok. Kitanult munkásaink nincsenek s mi ketten sem értünk hozzá. Ez nagy baj.”²⁵ Egy másik „a béresek ügyetlensége miatt a bajlódást elvégre megunja, a már beszerzett új eszközöket is félredobja, s minden javítás iránt meghidegszik”.²⁶ Vidacs figyelemmel kísérve ezeket a panaszokat javasolja, hogy a birtokosok küldjenek alkalmas egyéneket néhány hónapra valamelyik gépgyárba, hogy azok ott a gépek és eszközök készítése és kezelése körül szükséges ismereteket maguknak megszerezhessék. Saját gyárát is felajánlja erre a célra, kész lévén „arravaló ügyes egyéneket” néhány hónapi tanulás végett gyárába fogadni, minden díjfizetés nélkül, előleges tudósítás mellett, csak élelemről kell maguknak gondoskodniuk. Ha ügyesek, néhány hónap alatt „nemcsak a legszükségesebb gépek és különféle eszközök szerkezetét, használatát s kezelési módját kellőleg kiismerhetik, hanem egyszersmind az azok összeállítása, szántóvas élesítése s holmi aprólékos kiigazítások körül megkívántató jártasságot is magukévá tehetik”.²⁷

A kapitalizmus fejlődése nemcsak a mezőgazdaságban szükséges szakmunkások, de gyárának szakmunkás szükségletét is megnövelte. Gyárában már korábban is foglalkoztatott tanulókat, akik 3 évi tanulási idő alatt sajátíthatták el a szakmát. Ebből két évet fizetés nélkül dolgoztak és csak a harmadik évben kaptak bért.²⁸ A tanulóképzésnek ez a módja korának egyik kapitalista kizsákmányolási módszere volt, amely alól Vidacs sem vonhatta ki magát. Másrészt azonban elősegítette ezzel a magyar gazdasági gépészet szakmunkásai számának növekedését. Ez éppen annyira szükséges és fontos volt, mint a gépekhez értő vidéki műhelyek szakmunkásainak képzése, akiknek száma oly lassan növekedett s annyira problémát jelentett, hogy még a 70-es években is gyakran kellett külföldi munkásokat igénybe venni a gépek javításához. Ekkor jelent meg a Vidacs-gyárnak ismét egy felhívása, amely a hazai, gépészettel foglalkozó iparosok, vidéki kovácso, lakatosok és asztalosok meghívását tartalmazza, hogy a tél folyamán jöjjenek fel hozzá Pestre gépészeti gyakorlatra, amelyre ingyen

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 1850. 1079.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 1853. 58.

nyernek oktatást, megtanulják a gazdasági és más gépekkel való bánásmódot, azok javítását, hogy ne kelljen ezekért idegen munkásokat fizetni.²⁹

Mindezek a fejlődéssel járó nehézségek voltak, s bár ezek legyőzése sem volt könnyű, mégsem ez jelentette a haladás fő gátját. Ami a gépeknek a mezőgazdaságban történő terjedését legjobban akadályozta, az a nagyfokú tőkehiány volt, amely már 1848 előtt gazdasági életünk egyik égető kérdése volt és amely utána sem oldódott meg. Hitelforrások igen korlátozott mértékben álltak a birtokosok rendelkezésére és gazdaságaik részére csak nagyon nehezen tudták a beruházási tőkét előteremteni. Kisebb birtokosoknak és a kisparaszti gazdaságoknak még az egyszerűbb, kevés tőkét igénylő gazdasági eszközök megvásárlása is problémát okozott. Az abszolutizmus korában ezért nem beszélhetünk a gépek általános használatáról még a nagybirtokokon sem.

Vidacs gyárának vásárlói zömében a kisbirtokosok és paraszti gazdaságok voltak és csak kisebb mértékben kerültek ki a nagybirtokosok közül. Erre enged következtetni az a tény is, hogy gyártmányainak jóval kisebb piaca volt a nagybirtokok hazájában, a Dunántúlon, mint az ország más területein. 22 vidéki városban voltak elárusítóhelyei és ebből mindössze egy volt ezen a területen, Nagykanizsán.³⁰

Vevőkörének összetétele egyúttal magyarázatot ad arra is, hogy gyártmányai főképp az ekék és a kisebb befektetést igénylő, de a fejlettebb mezőgazdaságban nélkülözhetetlen eszközök és gépek voltak. Néhány statisztikai adat a gyár termeléséből mutatja ezt, s egyúttal képet ad a gyár fejlődéséről is. 1850-ben több mint 600 ekéje került eladásra.³¹ 1855-ben a következő gépek és mezőgazdasági eszközök kerültek ki gyárából: 3562 eke, 954 eketaliga, 150 különféle morzsoló, 45 cséplőgép, gőz-, ló-, ökor- és embererőre, 38 különféle szórórosta, 52 szecs kavágó, 65 vetőgép, 100 töltőgető, 70 kapáló, 50 különféle borona és más gazdasági gépek.³²

A nagyobb tőkebefektetést igénylő gépek, mint pl. a cséplőgépek szélesebb körű terjedése az 50-es években indult meg: „... kiváltképpen kezdenek kapósak lenni a cséplőgépek is, melyekről örömmel tapasztaljuk, hogy nemcsak nagy uradalmakba, hanem a nép között is kezdenek terjedni.”³³ Ez összefüggésben volt a háborús konjunktúrával a krími háború időszakában. A különböző típusú cséplőgépek árai, Vidacsnak egy 1854-es árjegyzéke szerint, 250—1200 Ft között mozogtak, attól függően, hogy emberi, állati, vagy gőzerőre berendezett gépek voltak.

A felsorolt nehézségek ellenére, ha lassan is, a gépek használata fokozódó ütemben haladt előre mezőgazdaságunkban és ez pesti gépgyáraink megerősödéséhez vezetett. Az 50-es évek nagyobb üzei — Vidacsén kívül — Farkas Istváné és Gubicz Andrásé, termelésüket illetően nem sokkal maradtak el a Vidacs-gyár mögött. Farkas gyárából 1855-ben 40-en felül szállítottak ki cséplőgépet.³⁴ Szíjj Sámuel kisebb üzeme sorakozott fel még az előbbieik mögé.

A hazai gyártású mezőgazdasági gépek és eszközök mellett tág piac ju-

²⁹ FL 1870. 1037.; VU 1870. 566.

³⁰ VU 1857. 503.

³¹ GL 1850. 1079.

³² Uo. 1856. 11.

³³ Uo. 1855. 443.

³⁴ Uo.

tott a külföldi gépeknek is. Behozataluk még a reformkor végén megindult, főleg néhány nagyobb, főúri gazdaság részéről. Leginkább az angol és amerikai gépek használata terjedt el, melyeknek behozatala a 60-as évektől emelkedett. A legismertebb külföldi cég, a Clayton-féle vállalkozás, melynek raktára a vasúti indóházzal szemben volt, ekkor még lincolni és bécsi gyárainak gépeit terjesztette.³⁵ Áruival és a többi külföldi árucikkkel nehezen versenyezhettek a magyar készítmények, még ha olcsóbbak voltak is. A fokozódó igények azonban, amelyek a mezőgazdaság tőkés átalakulásával jelentkeztek, megadták a lehetőséget a magyar gépgyárak további fejlődéséhez, megszilárdulásához.

III.

Vidacs 1854-ben létesített Két Nyúl utcai gyára ez időszak legjobb időpontjában kezdte működését. Ki tudta használni a kezdődő konjunktúrát, amely a mezőgazdasági gépek fokozottabb használatba vételét segítette elő. Gyárát 1856-ban olyan segédgépekkel és szerszámokkal látta el, hogy a cséplőgépeket jutányosabban készíthette.³⁶ Két év múlva újabb beruházásokkal bővítette üzemét. 1858-ban mintamúmalom felállítására kért engedélyt, amelyet a gyári telekkel közvetlen szomszédságban levő, hat éve bérelt telken létesített.³⁷ Ezzel kettős célja volt: egyrészt, rátérve a malom berendezések készítésére, gyártandó malomgépeinek ezáltal akart nagyobb kelendőséget biztosítani, másrészt a malom által a közvetlenebb haszonszerzés is sarkallta, amint ez kérelmének indokolásából kitűnik: „... s minthogy e féle az ország gazdaszatára nézve tetemes horderővel bíró mintamúmalom nem létezhetik anélkül, hogy az a helybeli szükségletre lisztőrléssel ne foglalkoznék s eként a belé fektetett tőkének némi hasznát időről időre ne adja...”³⁸ A malmok működtetése a tőkegyűjtésnek azt a módját jelentette, amely viszonylag a legtöbb és leggyorsabb hasznot hajtotta, ezt vette igénybe Vidacs huzamosabb ideig gyára fejlesztésének ebben a periódusában. A malom 24 lóerejű gőzgéppel működött, hetenként 1000 (bécsi) mérő tőza megőrlésére. A hat kőre tervezett malom megindulása évében csak három kővel működött, de a következő évben már teljes kapacitással.³⁹ A mintamúmalom felállításával egyidejűleg kért engedélyt gyárában építendő három új gépműhelyre.⁴⁰ Fejlődését mutatja munkásainak megnövekedett létszáma, amely az 50-es évek végén 120 főre emelkedett,⁴¹ valamint gyártmányainak mennyiségi növekedése. Csupán ekekből 6000-et készített 1857-ben.⁴²

A további fejlesztést célzó tervek azonban hamarosan akadályba ütköztek, mivel anyagi helyzetét megrendítették a beruházások, és súlyosbította a gazdasági helyzet rosszabbodása, amelynek következtében tőkehiány lépett fel.

³⁵ Uo. 1858. 60.

³⁶ Uo. 1856. 108.

³⁷ Főv. Levéltár. II. 178/1858.

³⁸ Uo.

³⁹ GL 1858. 306, 1859. 16.

⁴⁰ Főv. Levéltár. VI. 64/1858.

⁴¹ VU 1859. 349.

⁴² GL 1857. 170.

Ennek megoldására született az az elhatározása, hogy gyárát részvénytársasággá szervezi át. 1859 júliusában jelent meg a felhívása előleges részvényalíráásokra. Elhatározását a következőkben indokolta meg: „Belátásom szerint a gazdasági gépgyáramnak nemcsak abban áll a feladata, hogy gazdasági eszközök készítésével foglalkozzék, de abban is, hogy a már másutt hasznosnak bebizonyult, új és javított szerkezetű gazdasági gépek behozatalát és elterjedését lehetővé tegye. Továbbá, hogy praktikus gazdasági gépészek kiképzését, kikre hazánkban nagy szükség van, eszközölje; végre hogy a használat által szükségelt javítások megtétele végett a vidéken gépjavító műhelyeket állítson, de a tapasztalás által azon meggyőződésre jutottam, hogy ezen célokat csak egyesített erő és tetemes pénzösszeg által lehet elérni, s hogy egyedül, saját anyagi erőmre hagyatva, nem vagyok arra elégséges.”⁴³ A részvénytársaság alaptőkéjét 400 ezer forintra tervezi, 4 ezer darab, 100 forintos részvényekben olymódon, hogy abból 300 ezret azonnal bocsássanak ki, a fennmaradó részt pedig későbbi szükségletre tartsák fenn. A részvény befizetést oly kedvezően állapította meg — egy év alatt négy részletben fizetendő —, „hogy a vállalatban kevésbé vagyonosak is részt vehessenek.” A gyárban ekkor az egész tőkebefektetés 250 ezer forint volt.⁴⁴ A részvénytársaság létrehozására irányuló kísérlet azonban eredménytelen maradt, valószínűleg az érdeklődés hiánya miatt. A sikertelenség megfosztotta a gyárát a jövőbeni nagyobb mérvű fejlesztéstől, de működésében az adott időben nem következett be fennakadás. A gyár átszervezését célzó kísérlet összefüggésben lehetett az előző évben végbement személyi változással is.

1858-ban ugyanis Vidacs átadta a gyár vezetését legidősebb fiának, Jánosnak és Jankó Vircének.⁴⁵ Egy időre, részben megrerüdt egészségi állapota miatt, visszavonult az üzlettől. Másrészt olyan tervvel foglalkozott, amely lehetetlenné tette egyidejűleg a pesti gyár vezetését. Ez a terv a pesti gyár készítményeinek az ország határain kívül való elhelyezését volt hivatva elősegíteni. A gyárát: „Vidacs István gépgyára: Vidacs és Jankó” bejegyzett címmel vezették tovább, de az idős Vidacs vezető szerepét egy ideig megtartotta ott.

Vidacs János, aki 32 éves volt ekkor, a pesti egyetemen végzett jogi tanulmányokat. Részt vett a 48-as márciusi mozgalmakban, mint az ifjúság tevékeny tagja, majd honvédtisztként végigküzdötte a szabadságharcot. Világos után külföldre ment, hogy a letartóztatást elkerülje. Horvátországban és Olaszországban töltött hosszabb időt, innen Svájcba szándékozott menni, de útközben elfogták, várfogságra ítélték, amelyet Josefstadtnban töltött ki. Kiszabadulása után, 1853-ban apja mellett a gépészetet tanulta, majd Abonyban gazdálkodott az apja által vásárolt birtokon. Innen került a gyár élére, miután még egy letartóztatást kellett elviselnie.

Vidacs másik két fia is részt vett a gyár, illetve az üzlet munkájában. József, aki állatorvosi tanfolyamot végzett, később gyakorlati gazdászattal foglalkozott, a 60-as évek elején a gyár ügynökeként dolgozott a délkeleti országhatárokon kívül. István, a legfiatalabb már gépésznek készült. Bécsben végezte a műegyetemet, majd apja gyárában gyakorolt. Közben több külföldi utazást

⁴³ Uo. 1859. 485.

⁴⁴ Uo. 388.

⁴⁵ VU 1859. 101.

tett, bejárva a fejlettebb ipari országokat, Csehországot, Belgiumot és Angliát, az ottani gazdasági gépgyárak megismerése céljából. A fent jelzett időben ő is a gyár vezetőinek egyike, ahol később apja munkakörét vette át.

Jankó Vince a társ szerepét töltötte be Vidacs János mellett. Az idős Vidacs még 1857 márciusában vette maga mellé, megosztva vele a gyár vezetésének munkáját. Jankó hosszabb időt töltött Angliában, ahol széleskörű ismereteket szerzett a gépgyártás területén. Feltehetően, mint ilyen előnyökkel rendelkező szakemberre figyelt fel Vidacs és bízta rá a vezetést, annak technikai részét saját magának tartva fenn. Minden bizonnyal tőkével is betársult a gyárba, amely nem utolsó szempont lehetett Vidacs részére.

Az új vezetők, különösen Jankó, igyekezett új szellemet vinni a gyár életébe és üzleti politikájába. Nagymértékben támogatta Vidacs részvénytársasági tervét is. Már első megnyilatkozásában olyan új gondolatokat vetett fel, amelyekben tanújelét adta jó üzleti érzékének, a gyár iránti gondoskodásának és a magyarországi gépgyártás helyzetének helyes megítélésében is kitűnt. A gyár fejlődését és jövőjét csak nagy tömegben készített cikkeivel tudja biztosított-nak elképzelni. „... a gyár eszméjével — írja — nemigen fér össze egyes gépek kiállításávali bíbelődés. A gazdaközönség olcsó és tökéletes művet óhajt, mi pedig csak úgy lehetséges, ha minden egyes gép száz és ezer példányban készül.”⁴⁶ Ennek érdekében a gépgyárak között bizonyos termelés megosztást javasol, hogy ne kívánna mindegyik mindent készíteni, okosabbnak tartaná, ha a gépészek kölcsönös viszonyba lépnének egymással, egyik a másiknak bizonyos percentet, pl. 5%-ot engedne készítményei árából, megrendelés esetén. Ezáltal minden gyár olyan helyzetbe jutna, hogy kedvenc gépére fordíthatná minden figyelmét. Azt napról napra tökéletesebben és olcsóbban állíthatná ki és nem lenne kénytelen idejét és pénzét olyan gépek készítésére pazarolni, amelyek szakmájába nem tartoznak. Egyben bejelenti, hogy a Vidacs-gyár munkakörét lépcsőnként kívánják ezekhez az elvekhez módosítani és a gyár főbb cikkei, mint eddig is, az ekék, azután a szecskavágók, darálógépek, szórórosták és lisztörlő malmok lesznek.

Jankó szokatlan javaslatának volt bizonyos alapja és jogosultsága. He-lyesen látta, hogy nem gazdaságos, ha a kevés tőkével rendelkező kis gépgyárak mindegyike minden cikk előállításával foglalkozik, kifizetődőbb, ha egy fő cikkre összpontosítják figyelmüket és annak gyártását szorgalmazzák. Ezáltal az egymás elleni versengés is csökkenne.

A Vidacs-gyár igyekezett, ha nem is mindenben következetesen, végig-vinni Jankó terveit. A gyártmányok sorrendjében tovább is az ekék voltak az első helyen, amelyek után a fent felsorolt eszközök következtek, mint a gyár legnagyobb mennyiségben gyártott termékei, de ugyanakkor találhatók voltak a szakmától távol álló cikkek is. Ekkor tért rá a gyár a külföldi gépek behozatálára és terjesztésére. Jankó felhasználva külföldi összeköttetéseit, az említett felhívásban bejelenti, hogy az üzlettel külföldi gépek behozását is össze fogja kapcsolni és minden megrendelést cséplő, arató, sorvető, téglavető és más angol gépekre rövid idő alatt tudnak eszközölni. Egyúttal amerikai takaréktűzhelyek és láncos kutak beszerzését is kilátásba helyezi, amelyek közül az előbbit New

⁴⁶ GL 1857. 170.

Yorkban rendelte meg.⁴⁷ 1862-ben, a londoni kiállítás alkalmával ott tartózkodva Jankó, a sok új és hasznos mezőgazdasági gép és eszköz mellett vásárolt kútszerkezeteket, mosó- és mángorológépet, vízfacsarót és varrógépet.⁴⁸ Mindezek, a mezőgazdasági eszközökhöz nem sorolható gépek és eszközök, bár kis részét tették a gyár cikkeinek, mégis tőkét vontak el és a gyár elé tűzött célok és törekvések megvalósítását hátráltatták. Megjegyzendő azonban, hogy a fent felsorolt gépek vásárlásával és behozatalával a Vidacs-gyár e gépek magyarországi ismertetését segítette elő.

A gyár jellegének megfelelően elsősorban természetesen a mezőgazdaságban használatos eszközök már eddig is gazdag választékát bővítette az új vezetés. Legnagyobb gondot fordítottak az eke készítésére, mindig figyelembe véve a közben felmerülő kívánságokat ennek szerkezetére vonatkozólag s ezáltal ekéiknek száma is megnövekedett. 1860-ban hozott újdonságai közé tartozott a venyigevágógép, az amerikai körborona és a szőlőhúzógép,⁴⁹ 1862-ben Londonban vásárolt darálómalom, fejőgép és vajkőpű,⁵⁰ a következő évben az olajütőgép.⁵¹

A külföldi gépek fokozott forgalomba hozatala, valamint az a törekvés, hogy évenként új gazdasági eszközökkel bővítsék raktárukat, szorosan összefüggött a fokozódó külföldi, elsősorban angol gépek térhódításával hazánkban. A legkomolyabb versenytársat a Clayton-féle vállalkozás jelentette a magyar mezőgazdasági gépipar számára, amely a pesti gazdasági kiállításon 1857-ben először jelent meg gőz- és egyéb gépeivel és amelyen rajta kívül nyolc nagy angol mezőgazdasági gépgyár vett részt.⁵² A következő évben Claytonék „Angol mezőgazdasági géptár” állítanak fel, ahol „a legelőkelőbb angol gépgyárnokok” által készített gépek nagy választékban álltak a vásárlók rendelkezésére.⁵³ Ez indította Vidacsot arra, hogy közzé tegye hirdetését a lap következő számában, a saját „Magyar gazdasági géptáráról”.⁵⁴ Ebben büszkén hivatkozik arra, hogy a géptár „gazdagon ellátva lévén minden a magyar gazda körülményeihez illő gépekkel, melyek mind munkatökély, mind szilárdság tekintetében a hírhedt angol gépekkel a versenyt kiállhatják, olcsóság szempontjából ezt jóval felül is múlják”. Az angol gyártmányú gépek versenyével kellett a Vidacs-gyárnak elsősorban megküzdenie, amely az új vezetőket arra készítette, hogy egyrészt az addig gyártott gépeket és eszközöket mind nagyobb tökéletességgel állítsák ki, másrészt, hogy az új angol gépek és ekék gyártását is átvegyék. Ez vezette őket arra, hogy az itt tartózkodó angol gépésszel, Yull Györggyel szövetkezzenek, akinek szabadalmazott ekéjét a Vidacs-gyár készítette.⁵⁵ Tárgyalásokat folytattak ugyanakkor egy angol gépraktárnak saját raktárukkal való egyesítésére abból a célból, hogy a vásárlók mind az angol, mind a hazai készítményeket egy helyen találhassák meg és mindkettő vásár-

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo. 1862. 651.

⁴⁹ Uo. 1860. 153.

⁵⁰ Uo. 1862. 651.

⁵¹ VU 1863. 286.

⁵² *Sevin H.*, Fackétól a Hofherr gépig. (Bp. 1944) 60.

⁵³ GL 1858. 60.

⁵⁴ Uo. 75.

⁵⁵ Uo. 664.

lását egy helyen végezhessek.⁵⁶ Ezek a tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. Valójában a Vidacs-gyár az érdeklődés középpontjában álló angol gépek versenyével nehezen tudott megmérkőzni. A 60-as években azonban még bírta a versenyt. A kezdettől gyártott hagyományos eszközök nemcsak számbeliileg emelkedtek ki termékei közül, hanem minőségi szempontból is versenyképesek voltak s nemegyszer előfordult, hogy a külföldi gépek előtt nyertek versenydíjakat. A gyár sok helyi és országos kiállításon vett részt, majd viláckiállításokon, amelyek hírnevének megalapozói és külföldi kapcsolatai kiszélesítésének előmozdítói lettek. 1867-ben a párizsi viláckiállítás hozta számára a legnagyobb sikert, Vidacs István gépgyára aranyérem kitüntetését nyert,⁵⁷ és egyúttal uralkodói kitüntetésben is részesült.⁵⁸

A viláckiállítások a kapitalizmus piaci terjeszkedésének legnagyobb elősegítői voltak. A Vidacs-gyár külföldi piacát is kiszélesítette, gyártmányai iránt megindult a kereslet Oroszországból, sőt Amerikából is.⁵⁹ 1867-ben a gyár ezer ekére és 100 cséplőgépre kapott megrendelést Oroszországból, amelyre előlegül 5 ezer rubelt vett fel Vidacs János.⁶⁰ De volt már kivitele a dunai fejedelemségekbe és Törökországba is. 1864-ben a gyártmányok nyugati piacon való terjesztése céljából Bécsben nyitott raktárt.⁶¹ A 60-as évek általában az eredmények, kiállítási sikerek,⁶² a virágzás éveit voltak.

A gyár virágzásának ebben a periódusában az idős Vidacs személyesen már nem vett részt a gyár vezetésében, de az elért eredmények eddigi tevékenységének következményei voltak, mert új munkaterületén is a Vidacs gyártmányok sikereinek további növelésén munkálkodott.

A gyár vezetésének átadása után rövid időre vonult vissza, majd néhány hónapra külföldre ment. 1858–59-ben Németországot utazta be, a következő évben Párizsban és más francia városokban, valamint Belgiumban töltötte idejét, ahol a vasgyártás újabb előrehaladását tanulmányozta és szakismereteiben gyarapodva tért vissza. Azután fogott régi tervének végrehajtásához, hogy a Vidacs gyártmányok tartós piacát a dunai fejedelemségekben biztosítsa és távolabbi tervként oda való áttelepedését és később felépítendő fiókgyár létrehozását határozta el. Ennek végrehajtását késleltette az 50-es évek végén bekövetkezett gazdasági válság, amely a pesti gyárat is nehéz helyzetbe hozta és Vidacsot a már említett részvénytársasági kísérlethez vezette. A 60-as évek elején a megváltozott gazdasági helyzet és a gyár újabb fellendülése tette lehetővé tervének végrehajtását, amelynek előkészületeivel addig is foglalkozott. 1863-ban kivándorlási engedélyt kért, amelyet az év novemberében megkapott.⁶³ Az engedélyt csak saját személye és nem egész családja részére kérte, tehát nem véglegesnek szánta letelepedését. Lakhelyül Krajovát választotta, ahol hamarosan műhelyt is nyitott. Lehet, hogy ezt később kisebb üzemmé fejlesztette,

⁵⁶ Uo. 1859. 8.; VU 1859. 101.

⁵⁷ FL 1867. 107.; VU 1867. 328.; Magyarország és a Nagyvilág. 1867. 311.

⁵⁸ VU 1867. 556.

⁵⁹ FL 1867. 475.

⁶⁰ Uo. 1869. 871.

⁶¹ Főv. Levéltár. X. 1122/864.

⁶² Kiállítási kitüntetéseit közli: Magyarország a bécsi 1873-diki közkiállításon. (Bp. 1873)

⁶³ Főv. Levéltár. X. 913/863.

de nagyobb gazdasági gépgyárról véleményünk szerint nem lehet itt szó, noha a sajtóhírek erről beszélnek.⁶⁴ Ebben az esetben feltehetően a jóval közelebb eső krajovai gyár a dél-oroszországi megrendeléseket is vállalhatta volna. Az új munkaterülettel kettős célja lehetett. Egyrészt igyekezett a pesti gyár készítményei terjesztésében részt venni, másrészt az ottani műhelyben a szükséges gépjavításokat, esetleg gépalkatrészek, vagy kisebb eszközök készítését elvégezni.

Vidacs idős kora ellenére is fáradhatatlanul dolgozott gyártmányai jobbátételén, főleg az eke tökéletesítésén. 1875. augusztus 10-én benyújtott kérelmére szabadalmat nyert 5 évre a Vidacs ékén feltalált újabb javítására mindkét ország területére (osztrák és magyar).⁶⁵ Ez utolsó újításának gyakorlatba vétele a következő évben megtörtént. A gyártmányok gazdaságosabb előállítására is gondolt. Készítményei nyersanyagának megjavítására törekedve fiók gyárának vezetője maga is tanulmányozta a hazai földfajtákat. Kutatásai közben a Kolozsvárral szomszédos Papfalva határában olyan vegyületű földet fedezett fel, „amely a gazdasági gépek és eszközök öntvényeinek eszközlésére használva, a tüzet és a tüzesített ércanyag forrosítását annyira kiállja, hogy ugyanazon formában 4—5 eszközt lehet a tégely legkisebb sérelme nélkül megönteni”.⁶⁶

A krajovai „fiókgyár” két évtizedig állt fenn. Vidacs ez idő alatt majdnem állandóan ott tartózkodott, a 70-es évek végétől unokája — Vidacs János fia — segítségével vezette az üzemet.⁶⁷

A Vidacs-gyár virágzásának az 1873-as gazdasági válság vetett véget, amelyet csak nagy nehézségek árán tudott leküzdeni. A csődbe került vállalatnak mégis sikerült a teljes bukást elkerülnie és a hitelezők beleegyezésével folytathatta a gyártást.⁶⁸ Még közel egy évtizedig üzemben volt, de régi fényét és hírnevét nem tudta többé visszaszerezni.

A gazdasági nehézségekhez családi bajok is járultak, amelyek megnehezítették a kibontakozást. Vidacs János, a gyár vezetője, aki a közéletben is tevékeny szerepet játszott, 1873-ban tragikus hirtelenséggel meghalt.⁶⁹ 15 éven keresztül állt a gyár élén, amelynek fénykora éppen erre az időszakra esik. Halála után a gyár vezetését a legfiatalabb fiú, ifj. Vidacs István vette át. Jankó Vince a 60-as évek közepén válhatott meg a gyártól,⁷⁰ akinek helyét valószínűleg már akkor az ifj. Vidacs töltötte be. Bátyjától eltérően apja nyomdokain haladt. Magasabbfokú szakképzettsége is segítette abban, hogy megközelítse apja alkotó tevékenységét. Egy 1863-ban szabadalmaztatott eke újításával ő is hozzájárult a Vidacs gyártmányok jobbá és népszerűbbé tételéhez.⁷¹ A gazdaságilag leromlott gyárat azonban már nem lehetett életképessé tenni.

⁶⁴ FL 1867. 107.; VU 1867. 56.; *Galgóczy* szerint: „Ez nem volt nagyszerű, eleintén főképp csak ekék, s kisebb gazdasági eszközök készítésére szorítkozott; de később öntődével s gőzmalommal kapcsolatos össze...” i. m. 118.

⁶⁵ Főv. Levéltár. IX. 28716/875, IX. 3783/875.

⁶⁶ FL 1864. 140.

⁶⁷ ifj. Vidacs Jánoson kívül Krajovában lakott Vidacs középső fia, József is.

⁶⁸ Főv. Levéltár. VII.2133/874.; GL 1873. 663.; FL 1873. 792.; VU 1873. 579.

⁶⁹ VU 1873. 549.

⁷⁰ Jankó neve 1864 végétől nem szerepel az aláírásokban.

⁷¹ Főv. Levéltár. 425/863.

IV.

Vidacs gyárának hírnevét ekéivel alapozta meg. A többi gépészhez hasonlóan ő is külföldi gépek utánzásával készítette munkáinak nagy részét, de állandóan arra törekedett, hogy ezek a hazai viszonyoknak megfelelően átalakítva, jobbbá és lehetőleg olcsóbbá téve kerüljenek ki keze alól. Több külföldi ekét másolt le, míg végül is a hohenheimi ekét tartotta legalkalmasabbnak, mint amelyet a magyar talajviszonyoknak megfelelően lehet módosítani.

A neve alatt forgalomba hozott ekék mind külső alakjukra, mind alkatrészeikre nézve közel álltak az addig használatban levő magyar faekékhez. A kettő közötti lényeges különbség volt, hogy a Vidacs-ekén a gerendelyen és az ekeszarvon kívül minden vasból készült, másrészt a kormány alakja, amely a korábbi ekékén egyenes deszkahasáb volt, a Vidacs-ekén pedig sajátos fel-felé domborodó lemez, vasból préselve. Ez a föld jobb megfordítását eredményezte. Vidacs javított a beállítás szabályozhatóságán is. Szerkezete ugyanakkor egyszerű és könnyen kezelhető volt.

1855-től a különféle talajviszonyoknak megfelelően három fajta ekét gyártott. Két év múlva egy negyedik fajta eke gyártását is megkezdtek, majd az angol Howard-féle ekék készítését, amelynek terjedése akkor indult meg.⁷² Ennek ellensúlyozására vette tervbe 1860-ban a Vidacs-gyár A, B, C elnevezéssel újabb három ekefajta gyártását. A C elnevezésű Howard—Vidacs-eke alakja a Howard-, szerkezte a Vidacs eke után készült. Ezek bevezetésére elsősorban az angol gépek versenye készítette a gyár vezetőit.

Az öntöttvas Vidacs-eke a faekékkel szemben lényeges előrehaladást, technikai fejlődést jelentett, ezért az eke fejlődéstörténetében jelentős helyet foglal el.⁷³

Az ekéken kívül Vidacs több eszközön módosított. Elsősorban az ekéhez szorosan hozzátartozó eketaligán, amelyen angol mintára végzett átalakítást. Sokat munkálkodott a cséplőgépek tökéletesítésén is. Már az 1846-os kiállításon bemutatott egy, az akkori műhelyében készült és javított svéd cséplőgépet, amelyet Vidacs saját találmányú lóheremag cséplővel kötött össze. 1861-ben a Clayton-féle gőzcséplőgép után készített gabonatisztító és zsákoló szerkezettel ellátott cséplőgépet hozott ki.⁷⁴ Nevesebb gyártmányai voltak még a szecs kavágók és a szabadalmazott Vidacs-féle tisztító és szelelőrosták. Az előbbieket pesti műhelyének első gyártmányai közé tartoztak és az 1846-os kiállításon ekéin kívül elismerésre méltónak találták a hazánkban ő általa elsőnek készített csehországi szecs kavágót is.

A gyár 1873-tól, a gazdasági krízis leküzdése után, már csak vegetált. Újabb cikkeket nem tudott kihozni. Még 1858-ban rátért a gőzgépek és kazánok gyártására, ezeknek készítése, vagy többnyire javítása biztosította fennmaradását a válság után. A 60-as, 70-es években, a kapitalizmus előrehaladásával ezek iránti kereslet megnőtt és a gazdaságok, valamint gyárak részére történő megrendelések tartották fenn az egyre inkább javítóműhely jelleggel bíró gyárat.

⁷² GL 1857. 362.

⁷³ A napjainkig fennmaradt két Vidacs-féle eke egyikét a műegyetem, másikat a Mezőgazdasági Múzeum őrzi.

⁷⁴ GL 1861. 539.

A 70-es években, a súlyos gazdasági helyzet ellenére még tartja első helyét a régebbi alapítású magánvállalatok között. Az 1875-ös kamarai jelentés statisztikája alapján kapunk először képet az üzem belső életéből, amelyről a korábbi források nem beszélnek. Ekkor a gyárnak egy gőzgépe és egy mezei gőzmozdonya volt, egyéb gépeinek és gyártási eszközeinek száma meghaladta a félszázat. Termelési képessége 12 500 mázsa volt évenként. 82 szak-, 20 segédmunkás és 10 tanonc dolgozott napi 10 órás munkaidőben, és évente 290 munkanapot. A bérek és tiszti fizetések napi 1,20 és 2 Ft között voltak. A tisztviselőknek évente 8500 Ft-ot fizettek ki, az összes munkabérek fejében pedig közel 40 000 Ft-ot.⁷⁵

Mindhárom üzemrészlege, a gépgyár, az ekeműhely és a vasöntöde üzemben volt még 1877-ben.⁷⁶ A következő évből származó statisztika is még a nagyobb gyártelepek között említi.⁷⁷ Legkésőbbi termelési adatunk 1882-ből való, amely szerint a gyár a Petőfi téri kettős zsiliphez szállított vasfedeleket és kereteket.⁷⁸ Ugyanebben az évben teszik közzé a gyár utolsó hirdetését.⁷⁹ A krajovai „gyár” is a csőd szélén állott ekkor. Az idős Vidacs 1883-ban tért vissza Budapestre, ahol teljesen elszegényedve halt meg június 17-én.⁸⁰

Vidacs István a kialakuló magyar ipari burzsoáziának ahhoz a csoportjához tartozott, amely kézműiparosként indította el vállalkozását és döntő mértékben ennek hasznából erősödött meg. Közel félévszázados munkássága során a magyar ipar előrehaladását segítette elő. Úttörő szerepe vitathatatlan a mezőgazdasági gépgyártás megindításában és fejlesztésében, ezért kortársaitól megérdemelten kapta „a magyar gazdasági gépészet atyja” megnevezést. Neves gyártmánya a Vidacs-ke muzeális tárgy lett és napjainkig viseli, az utókor számára is fenntartva készítője nevét.

SZAKÁCS MARGIT

DIE GESCHICHTE DER MASCHINENFABRIK VIDACS

Die ersten Maschinenwerkstätten in Ungarn entstanden in den 40-er Jahren des vorigen Jahrhunderts; unter ihnen gelangte die im Jahre 1842 von Stephan Vidacs gegründete, später zur Maschinenfabrik erweiterte Werkstätte zu grösserer Bedeutung.

Stephan Vidacs (Abb. 89.) wurde im Jahre 1802 in Kalocsa geboren. Nachdem er in Szeged die Schlosserei erlernt hatte, arbeitete er zunächst in Pest, sodann in Wien in der landwirtschaftlichen Fabrik Bollingers bis 1825, als er aus Wien nach Ungarn zurückkehrte und sich in Bánátkomlós niederließ. Dort

⁷⁵ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1870—1874-iki évben. (Bp. 1877) 176.

⁷⁶ Szabóky A., Budapest iparosai 1877-ben. (Bp. 1877) IX, XII, XXI.

⁷⁷ Konek S., A magyar birodalom statisztikai kézikönyve. (Bp. 1878) 355.

⁷⁸ Főv. Levéltár. II. 308/882.

⁷⁹ Gépipar 1882. 1. sz. (kis hirdetések rovata).

⁸⁰ VU 1883. 413.

begann er seine Laufbahn als selbständiger Schlossermeister mit der Anfertigung von Pflügen und anderen landwirtschaftlichen Hilfsgeräten. Im Jahre 1842 übersiedelte er nach Pest, wo er in der Újvilág Gasse (heute Semmelweis Gasse) eine Maschinenwerkstatt öffnete. In Gemeinschaft mit Stephan Röck rief er seine Eisengießerei ins Leben, dann nahm er im Jahre 1851 die Schlick'sche Eisengießerei in Pacht, die drei Jahre später von ihm gekauft wurde. Stephan Röck beteiligte sich bis 1856 auch am Vertrieb der Vidacs-Fabrikate. Nicht lange dauerte es und Vidacs hatte sich mit seinen Pflügen einen guten Namen erworben, besonders mit einem von ihnen, dem Gußeisenpflug, der vom Preisrichterausschuß der ersten Gewerbeausstellung ausgezeichnet und nach seinem Verfertiger „Vidacs-Pflug“ (Abb. 90.) benannt wurde. Der Vidacs-Pflug — eine Modifikation der Hohenheimer Pfluges — blieb die ganze Zeit seines Bestehens hindurch im Betrieb von Vidacs der wichtigste und in größter Zahl erzeugte Artikel.

Im Jahre 1848 verlegte Vidacs seinen Betrieb in die Josefstadt, wo er zu Beginn der 50-er Jahre 12—18 Mann beschäftigte. Im Jahre 1854 ließ er in der Két Nyúl Gasse (heute Szamuely Gasse) ein einstöckiges Fabriksgebäude (Abb. 91.) errichten, in welchem Raum für 200 Arbeiter war. Zwei Jahre später erweiterte er seinen Betrieb durch die Einstellung von geeigneten Maschinen und Werkzeugen zwecks Erzeugung von Dreschmaschinen und Mühleneinrichtungen. Im Jahre 1858 errichtete Vidacs eine Musterdampfmühle und rüstete drei neue Werkstätten aus.

Die in der Landwirtschaft eintretende kapitalistische Entwicklung einerseits, und die Kriegskonjunkturen andererseits, förderten seinen verhältnismäßig raschen Aufstieg. Sehr hemmend für ihn wirkte sich aber der Mangel an Kapital aus, der seinen weiteren Plänen Einhalt gebot. Um diesem Mangel abzuhelpen bemühte sich Vidacs, die Fabrik an eine Aktiengesellschaft abzutreten; seine im Jahre 1859 diesbezüglich unternommenen Schritte blieb jedoch erfolglos. Ein Jahr vorher hatte er die Leitung der Fabrik seinem ältesten Sohn, Johann, und Venzel Jankó, der als Partner in die Unternehmung eingetreten war, übergeben. Bis 1865 wurde die Fabrik, die während dieser Zeit schön prosperierte — und das trotz der ausländischen Konkurrenz, die sich immer stärker fühlbar machte —, gemeinschaftlich geleitet. Man bereicherte die Warenlager der Fabrik in Pest und in Wien — das Lager im Wien war im Jahre 1864 eröffnet worden — durch viele neue Erzeugnisse und ging auch daran, den Vertrieb von ausländischen Maschinen zu besorgen.

Die Blütezeit der Fabrik fällt in die 60-er Jahre. Auf zahlreichen Ausstellungen des In- und Auslandes wurden die Vidacs-Fabrikate vorgeführt, die nicht selten selbst vor ausländischen Maschinen Preise davontrugen. Die Ausstellungen machten eine Erweiterung der Märkte der Fabrik im Ausland möglich. Außer der Türkei und den Fürstentümern der Unteren Donau trafen nun auch aus Rußland Nachfragen für die Vidacs-Fabrikate ein.

Nachdem der bejahrte Vidacs die Fabrik seinem Sohn übergeben hatte, bereits er Deutschland, Frankreich und Belgien, um die dortigen Fortschritte in der Eisenproduktion zu studieren. Im Jahre 1863 übersiedelte er, um seine Fabrikate in noch größerem Kreis zu verbreiten, nach Krain und eröffnete dort eine Maschinenwerkstatt, die zu einem kleinen Betrieb heranwuchs. Hier war Vidacs bis zu dem 1883 erfolgten Ruin des Betriebes tätig. Während dieser

Jahre war er auch um eine weitere Vervollkommung seiner Pflugmaschine bemüht. Eine seiner Neuerungen von 1875 hatte ihm ein Patent für fünf Jahre eingebracht. Nachdem er nach Pest zurückgekehrt war, starb er im Jahre 1883.

Seine Fabrik in Pest wurde infolge der wirtschaftlichen Krise von 1873 bankrott. Auch der Fabriksleiter, Johann Vidacs, war im selben Jahr mit tragischer Plötzlichkeit gestorben. Ein Jahrzehnt noch fristete sich die Fabrik durch, indem sie sich hauptsächlich mit Ausbesserungen von Maschinen beschäftigte; allein im Jahre 1882 stellte sie auch diese Tätigkeit endgültig ein.

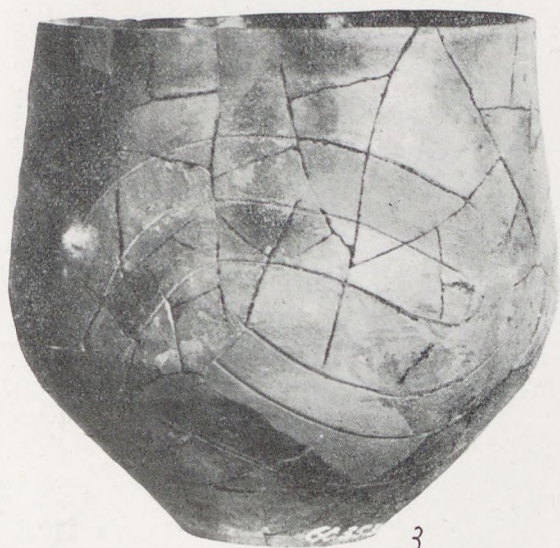
KÉPES TÁBLÁK

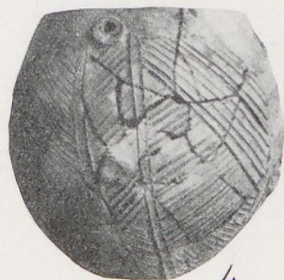
1

2

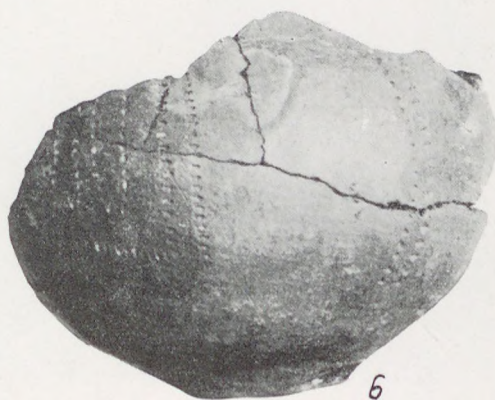
3

4

5

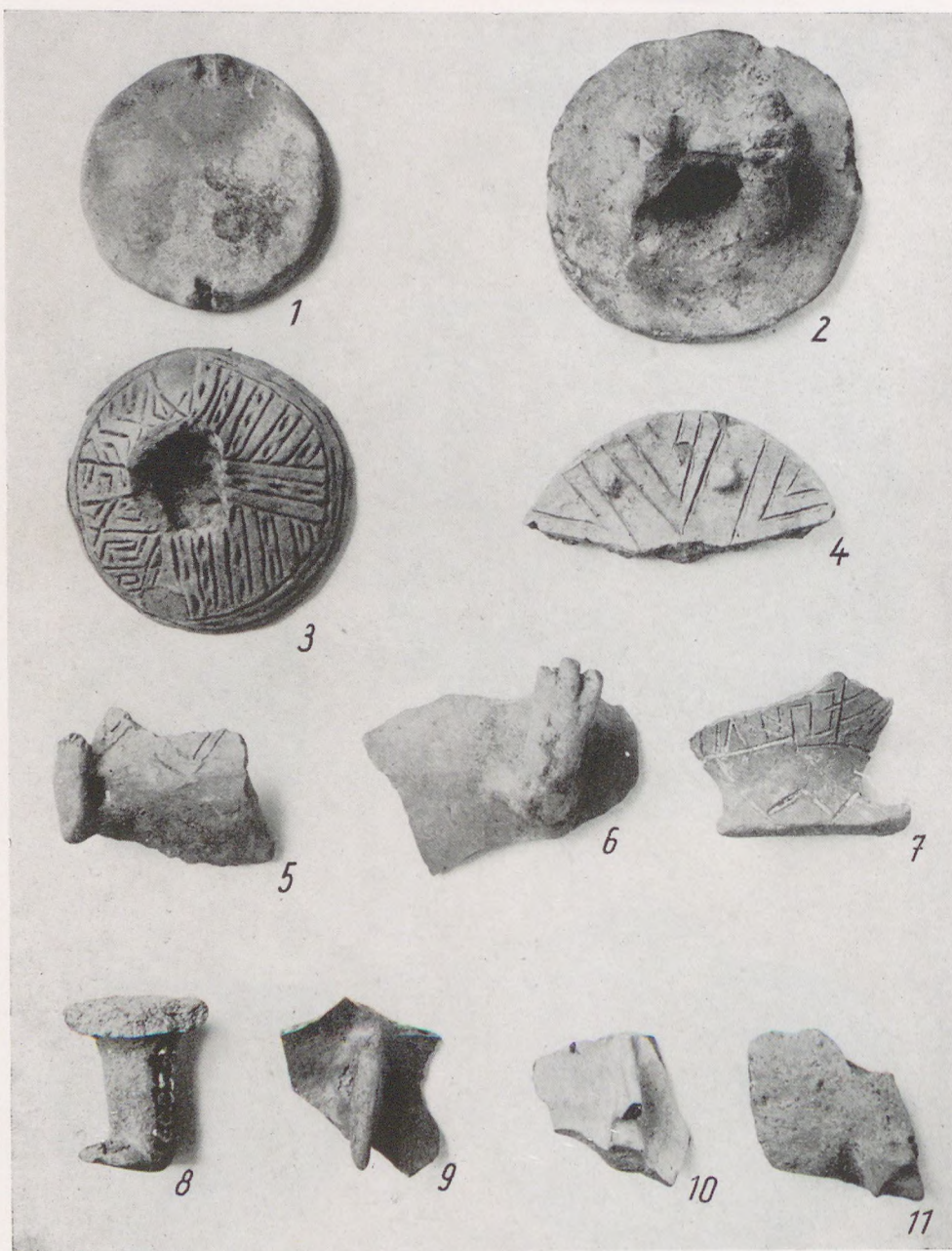

6

7

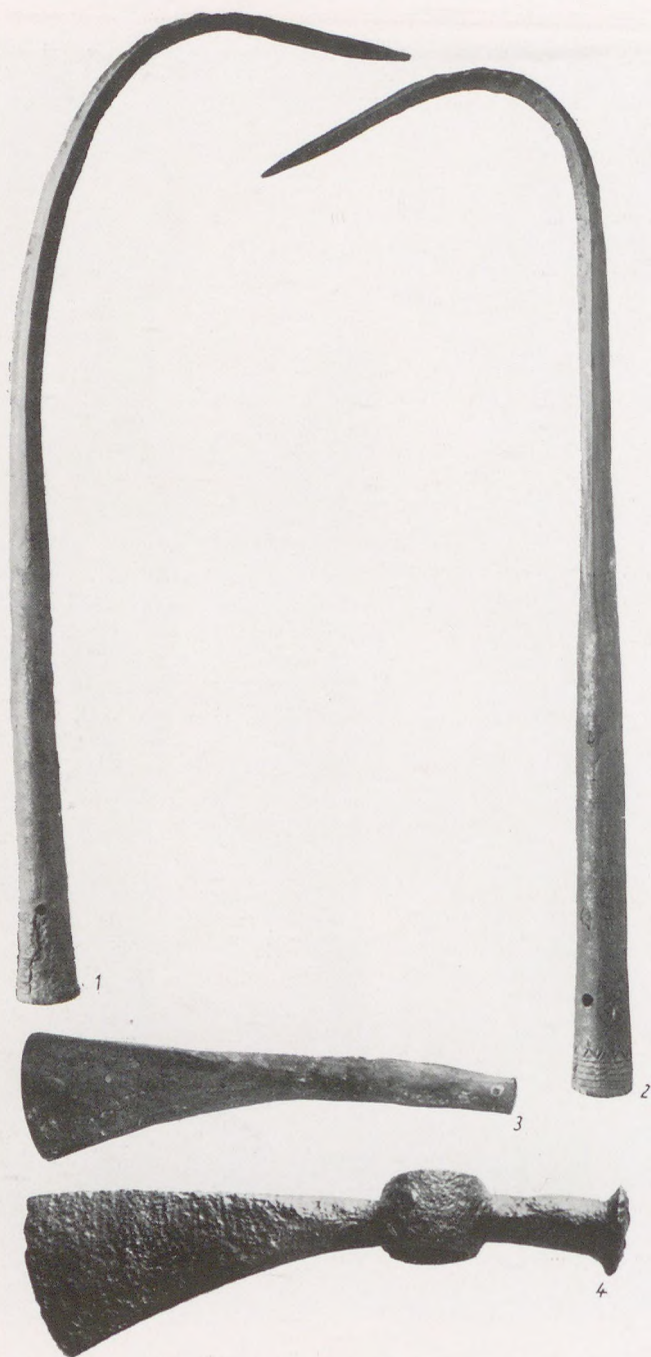
Dévaványa. 1—2: III. felület; 3—7: I. felület

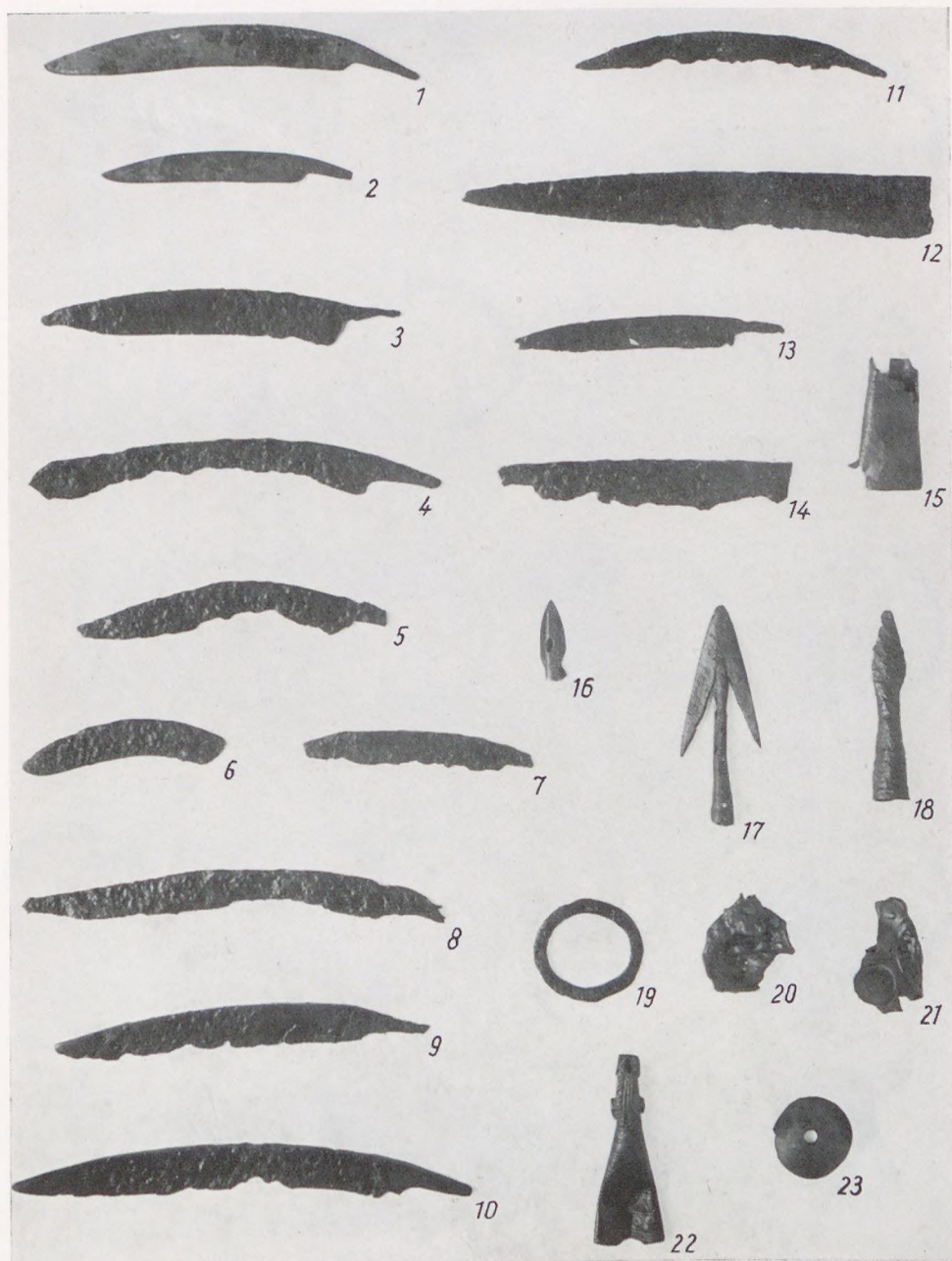
Dévaványa. 1, 7—8: I. felület; 4, 9—11: III. felület; 2—3, 5—6: szórványlelet

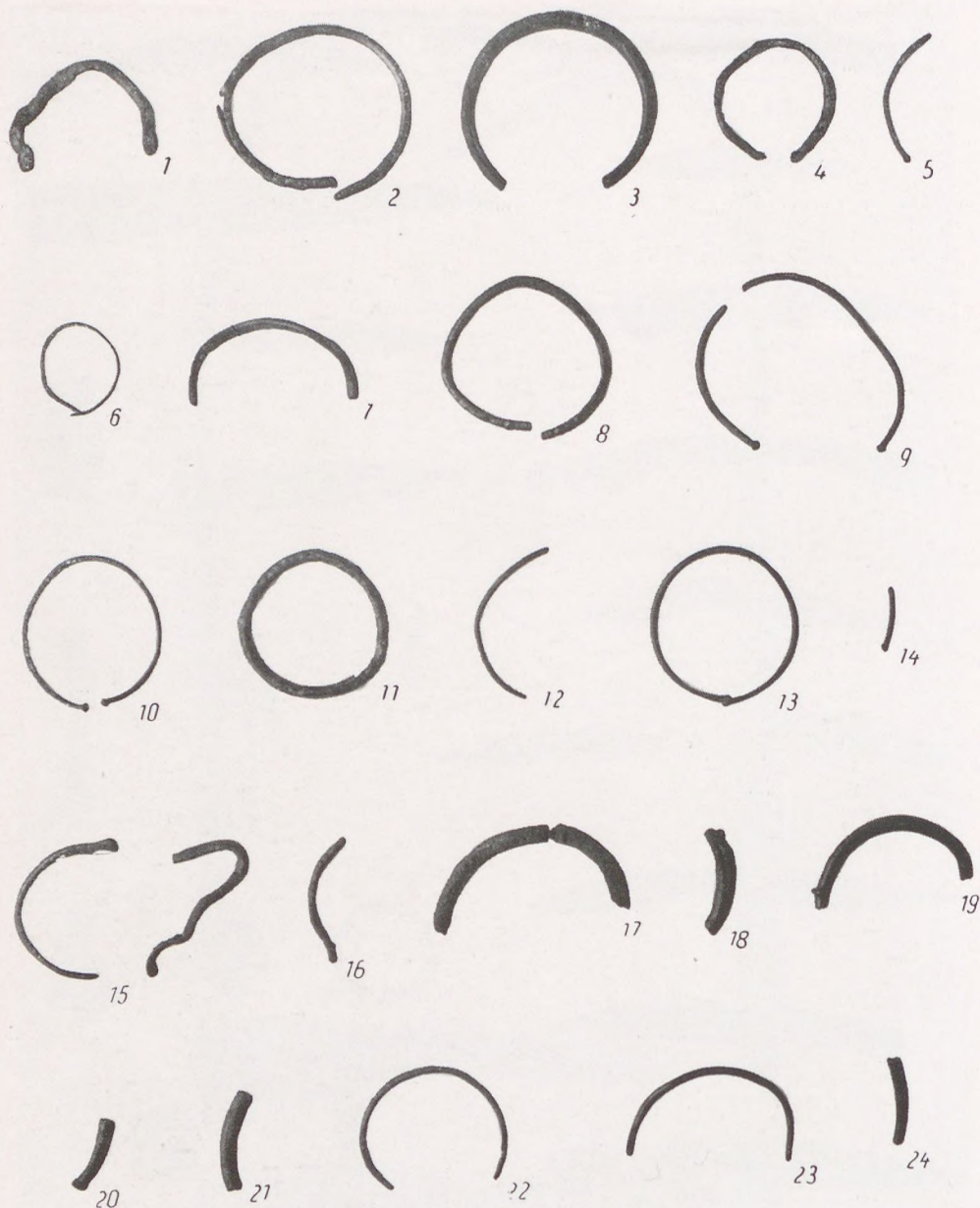
Alsótelekes. 1—2: 1. sír; 3: R; 4—5: 65. sír

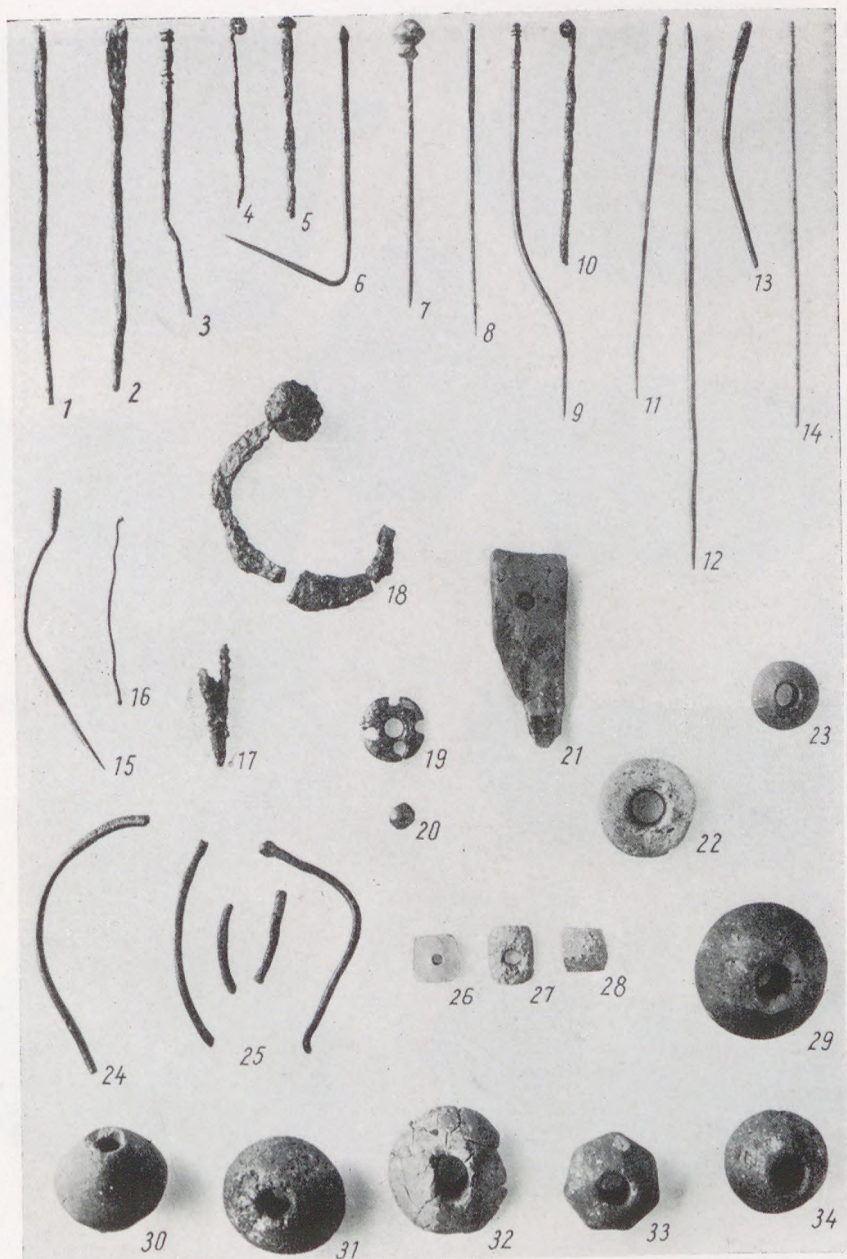
Alsótelekes. 1—2: 65. sír; 3: 4/c sír; 4: 1. sír

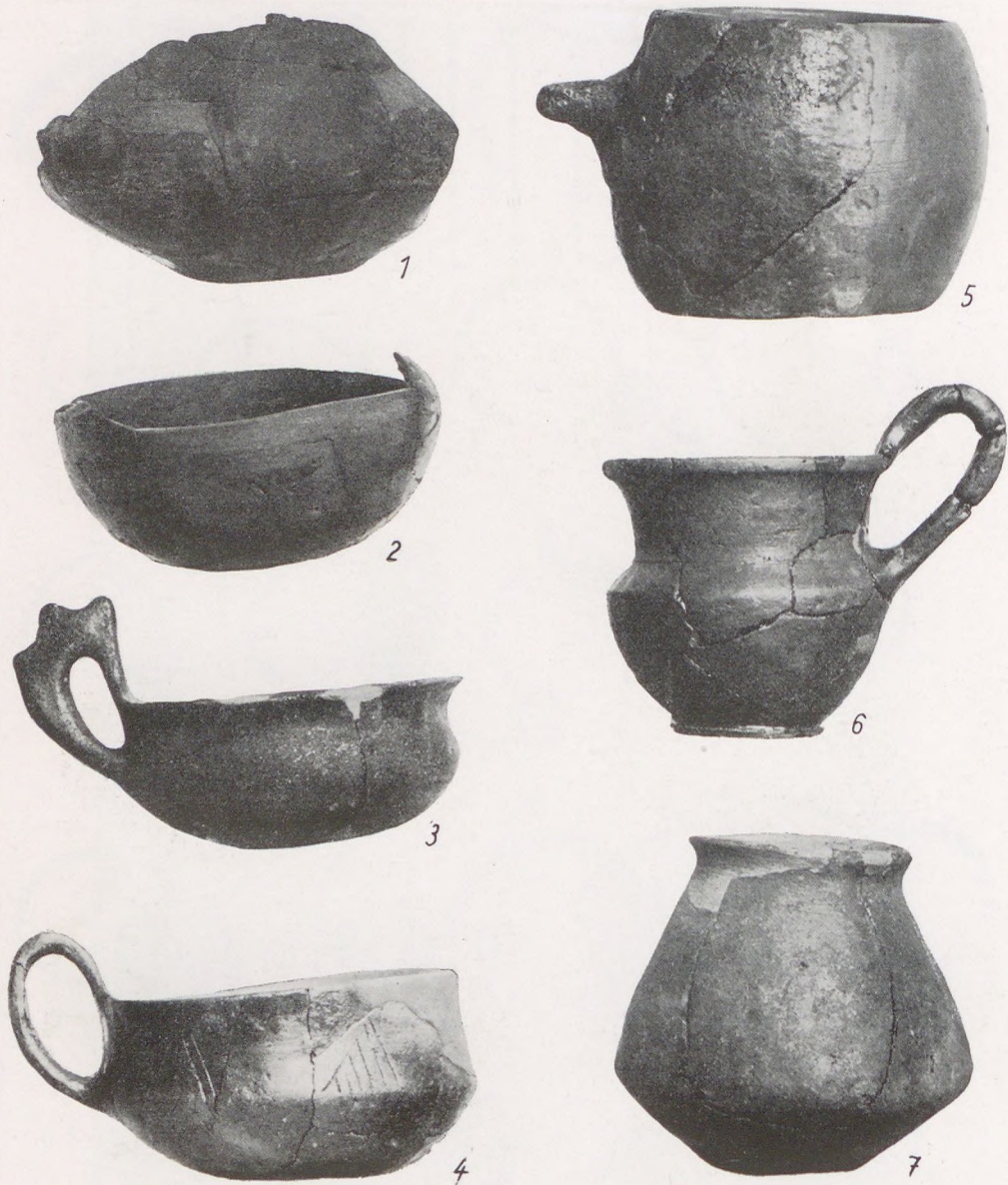
Alsótelekes. 1: 2/a sár; 2: 4/c sár; 3: 8. sár; 4: 10. sár; 5: 25. sár; 6: 27/a sár; 7: 30. sár; 8: 37. sár; 9: 45. sár; 10: 65. sár; 11—12: 78. sár; 13: M; 14: C; 15: 4/g sár; 16: 71. sár; 17: 4/d sár; 18: 20. sár; 19—20: 21. sár; 21: 4/k sár; 22: 78. sár; 23: 72. sár

Alsótelekes. 1: 1/a sír; 2: 7. sír; 3: 8. sír; 4: 15. sír; 5: 16. sír; 6: 22. sír; 7: 29. sír; 8: 31. sír; 9: 33. sír; 10: 43. sír; 11: 47. sír; 12: 48. sír; 13—14: 50. sír; 15—16: 4/k sír; 17: S; 18: U; 19: N; 20: Z; 21—22: 69. sír; 23: O; 24: L

Alsótelekes. 1: 4/i sír; 2: 4/l sír; 3: 4/m sír; 4: 8. sír; 5: 10. sír; 6: 4/h sír; 7: 12. sír; 8: 16. sír; 9: 32. sír; 10: 60. sír; 11: 64. sír; 12: 65. sír; 13: A; 14: E; 15: V; 16: 8. sír; 17: 16. sír; 18—20: 37. sír; 21—22: 42. sír; 23: 57. sír; 24: 60. sír; 25: 13. sír; 26—28: 44. sír; 29: 26. sír; 30: 63. sír; 31: F; 32: I; 33: R; 34: szórványlelet

Alsótelekes. 1: 5. sír; 2: 41. sír; 3: 55. sír; 4: 12. sír; 5: 26. sír; 6: 65. sír; 7: 1. sír

Alsótelekes. 1, 5: szórványlelet; 2: 63. sír; 3: 35. sír; 4: 60. sír; 6—7: 40. sír; 8: 25. sír; 9: 17. sír

Lupa Capitolina (Roma, Museo dei Conservatori)

1

2

1: Zalalövő. Grabstele (Museum, Zalaegerszeg); 2: Flavia Solva. Grabstelefragment (Schloß Seggau — Leibnitz)

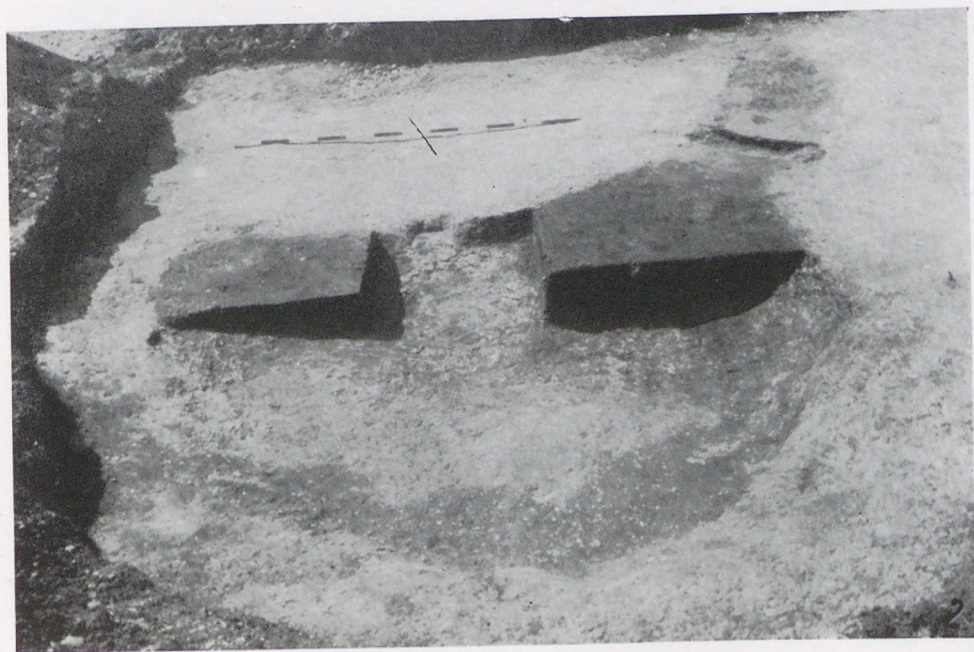
1: Pécs. Grabstele des VLPIVS PIIRVS (Ung. Nat. Mus.); 2: Boda. Grabstele (Museum, Pécs)

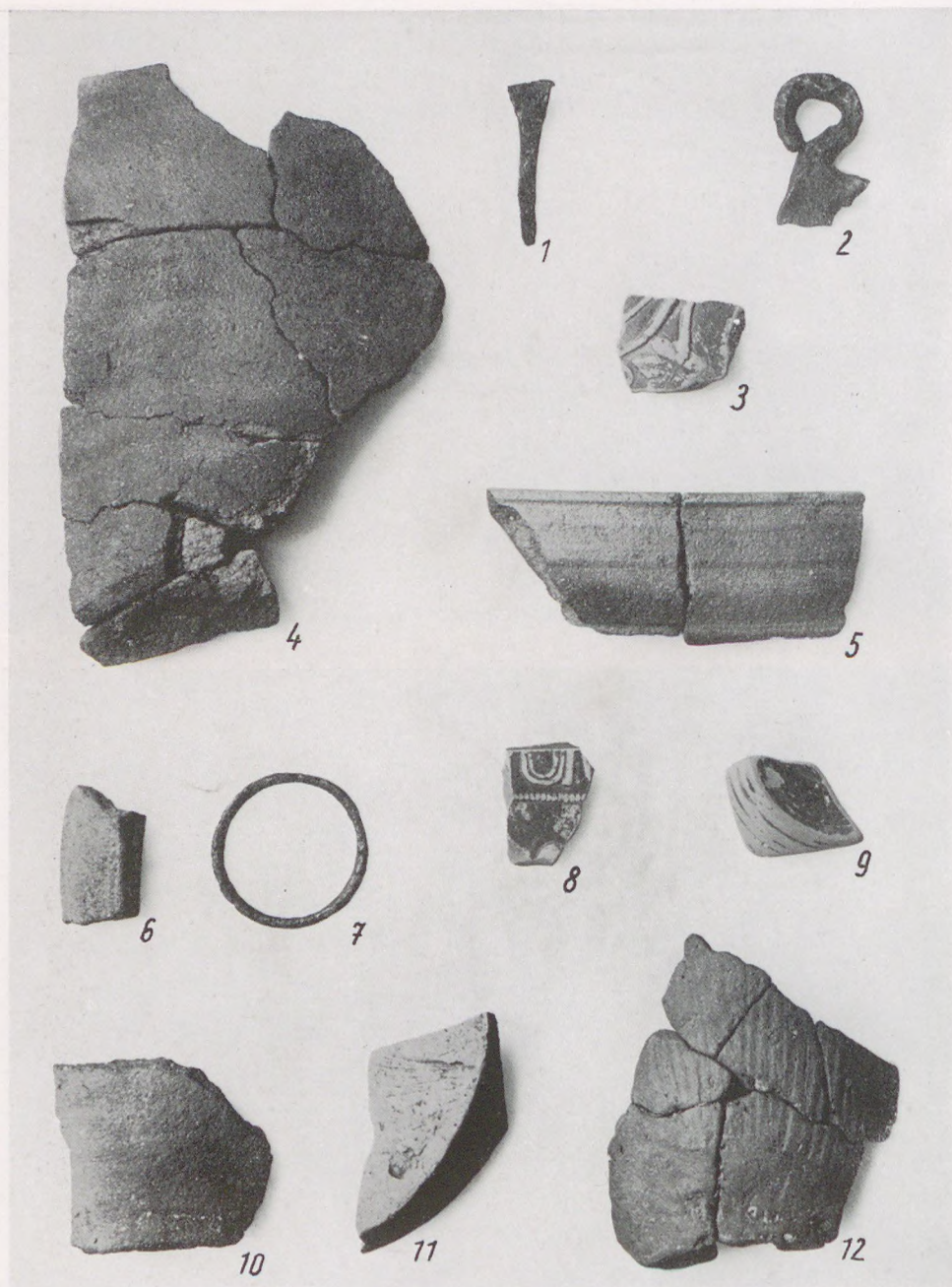
Halimba. 1: Az I. sz. építmény nyoma; 2: a II. és III. sz. építmény nyoma

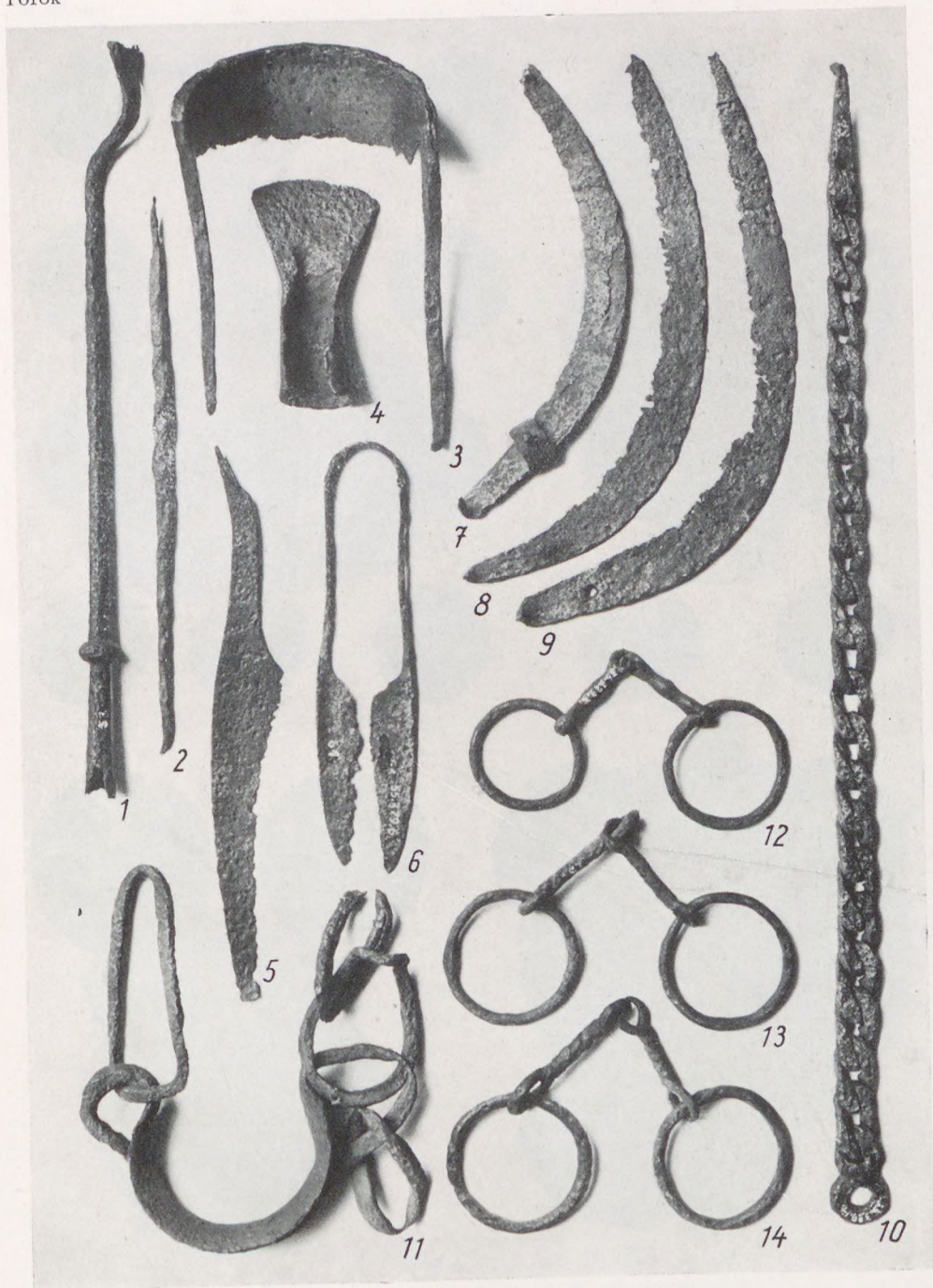
Halimba. 1: Az I. sz. építmény É-i és Ny-i falcsatlakozása;
2: az I. sz. építmény alapfal árknak keresztmetszete

Halimba. 1: A III. sz. építmény nyoma;
2: a IV. sz. építmény alapfal árkához csatlakozó gödör

Halimba. 1—5: II. sz. építmény; 6—7: III. sz. építmény;
8—9: IV. sz. építmény; 10—11: VI. sz. építmény; 12: V. sz. építmény

Halimba. 1—14: az 1904-ben előkerült kelta vaslelet

1—26: I. e. I.—i. sz. II. századi római veretek Salus és Valetudo ábrázolással

1

2

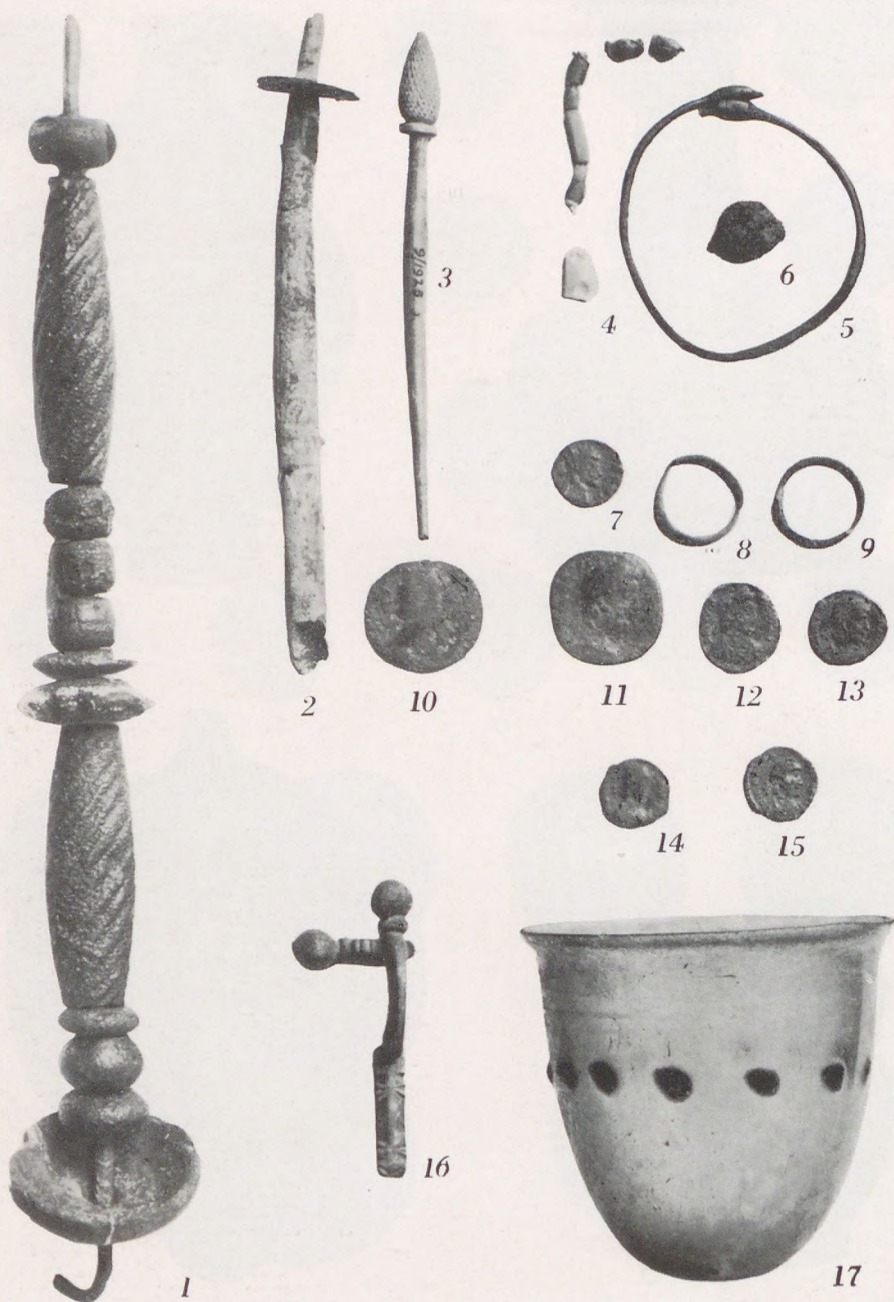

3

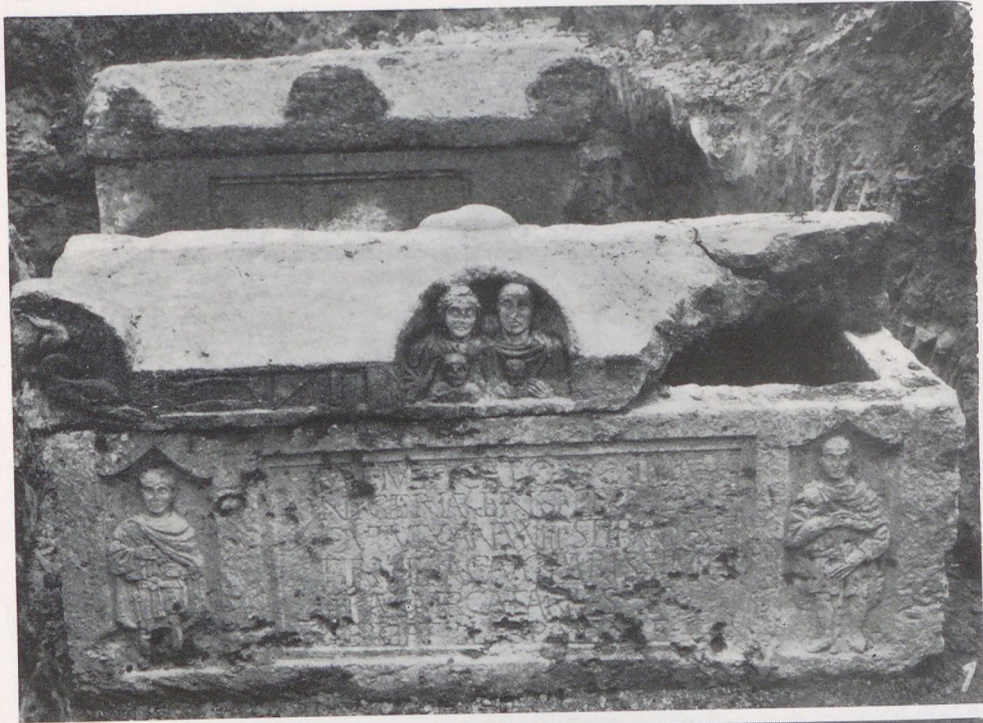

4

Brigetio. 1: 1. temető 3. sír; 2: 1. temető 10. sír;
3: 1. temető 12. sír; 4: 2. temető 2. sír

Brigetio. 1: 2. temető 2. sír; 2—3, 7, 10—11, 13—14: 2. temető 1. sír;
4—6, 8—9, 12, 15—16: 2. temető 7. sír; 17: 3. temető 2. sír

Brigetio. 1: 2. temető 1, 2. sír; 2: 4. temető 9. sír

Brigetio. 1: 4. temető 7. sír; 2—3: szórványlelet

1

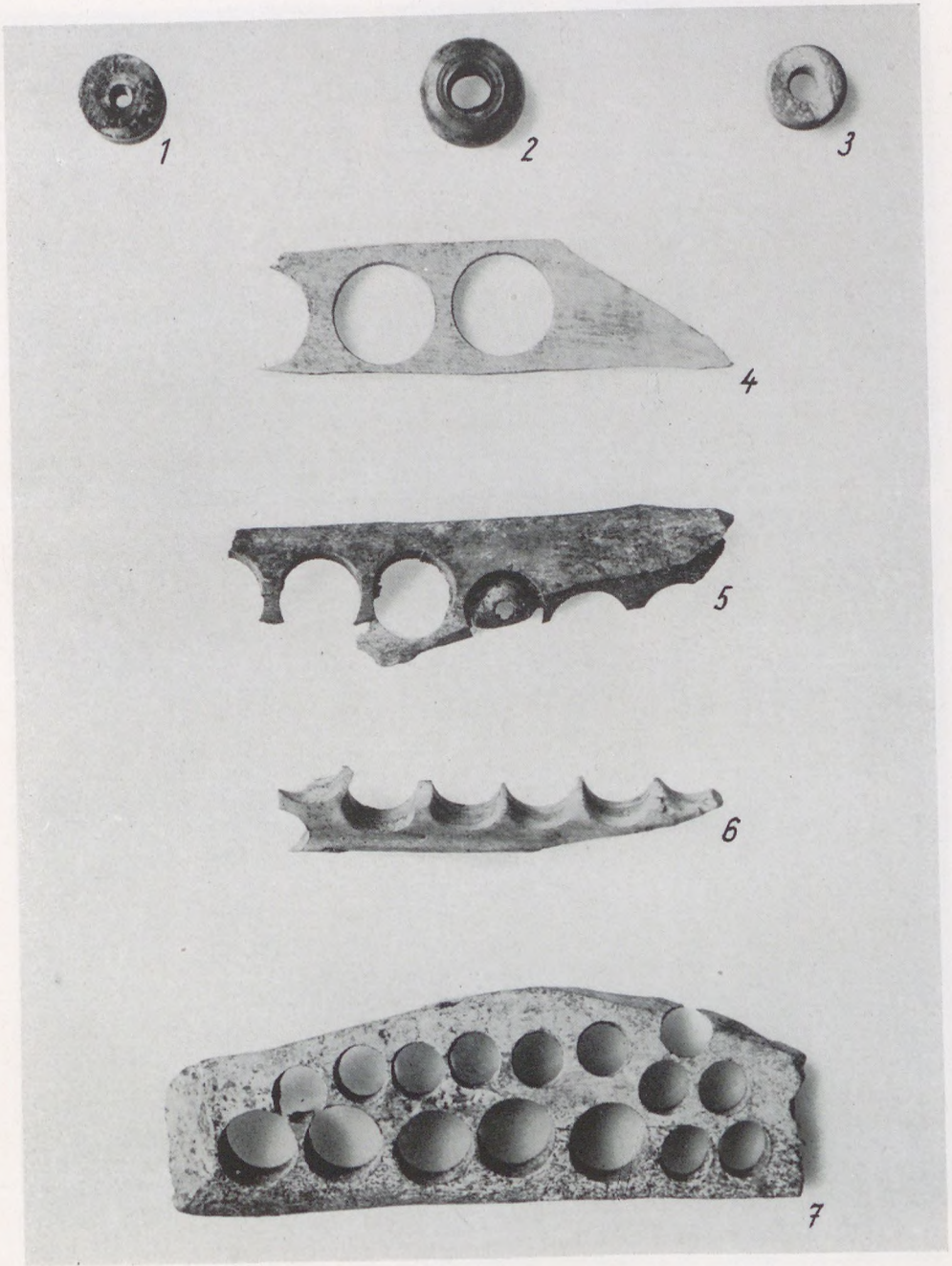

2

- 1: Das erste Großsiegel der Wiener Universität aus dem Jahre 1365;
2: Das zweite große Siegel der Wiener Universität aus den Jahren 1384—1395

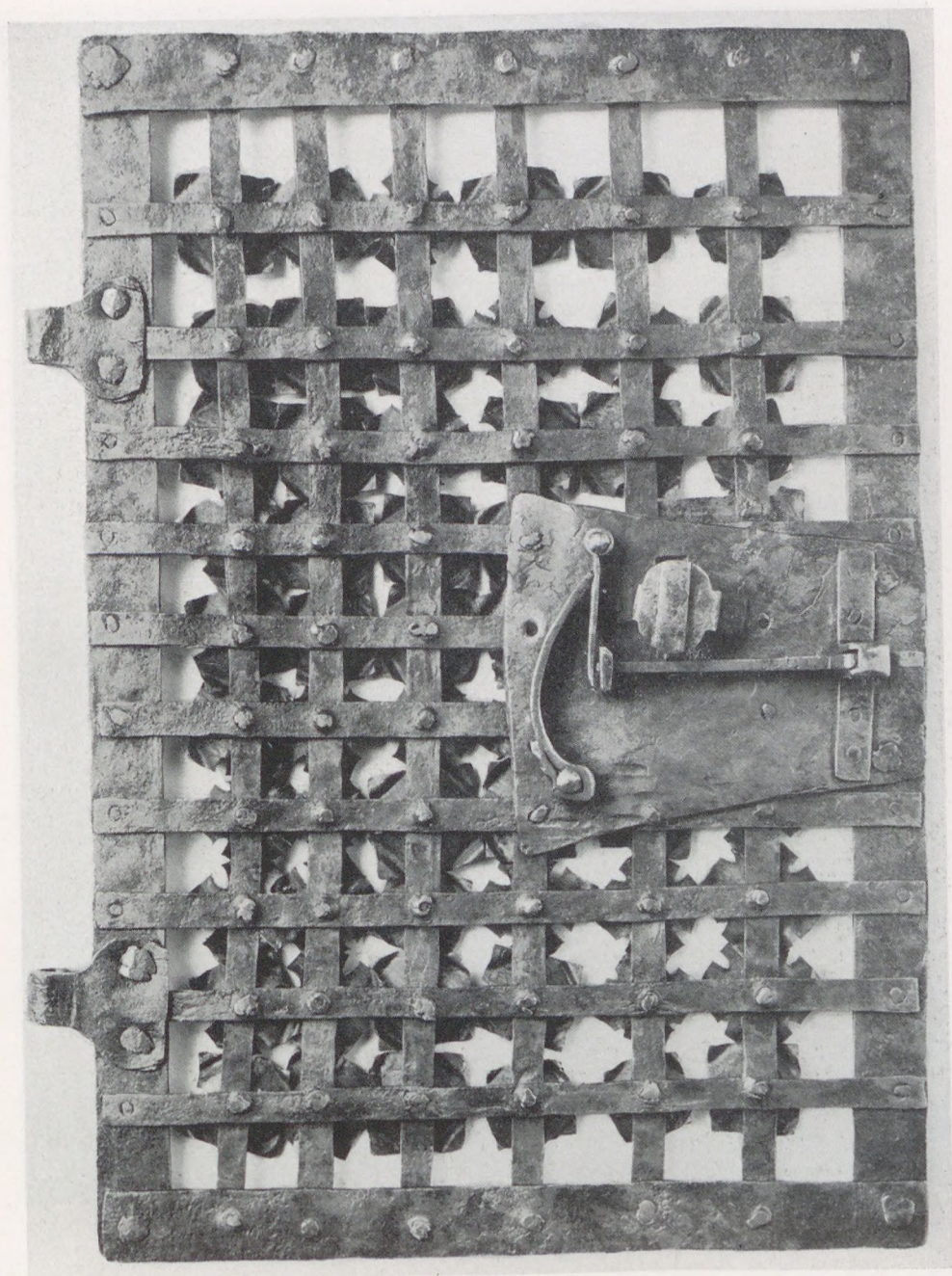
Das Typarium der Philosophischen Fakultät der Wiener Universität um 1380.

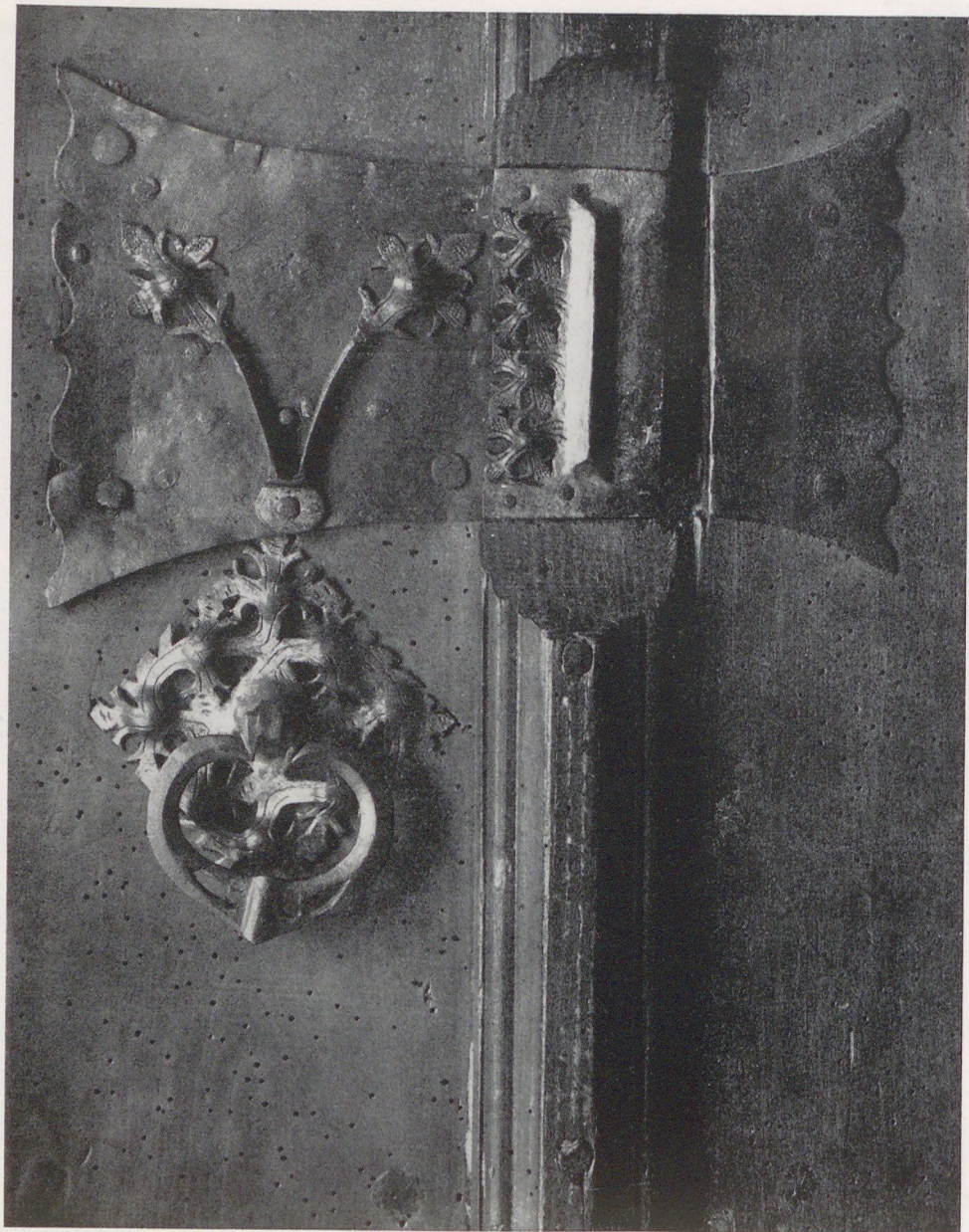
1—7: Csonthulladékok és kész tárgyak, XIV—XV. század

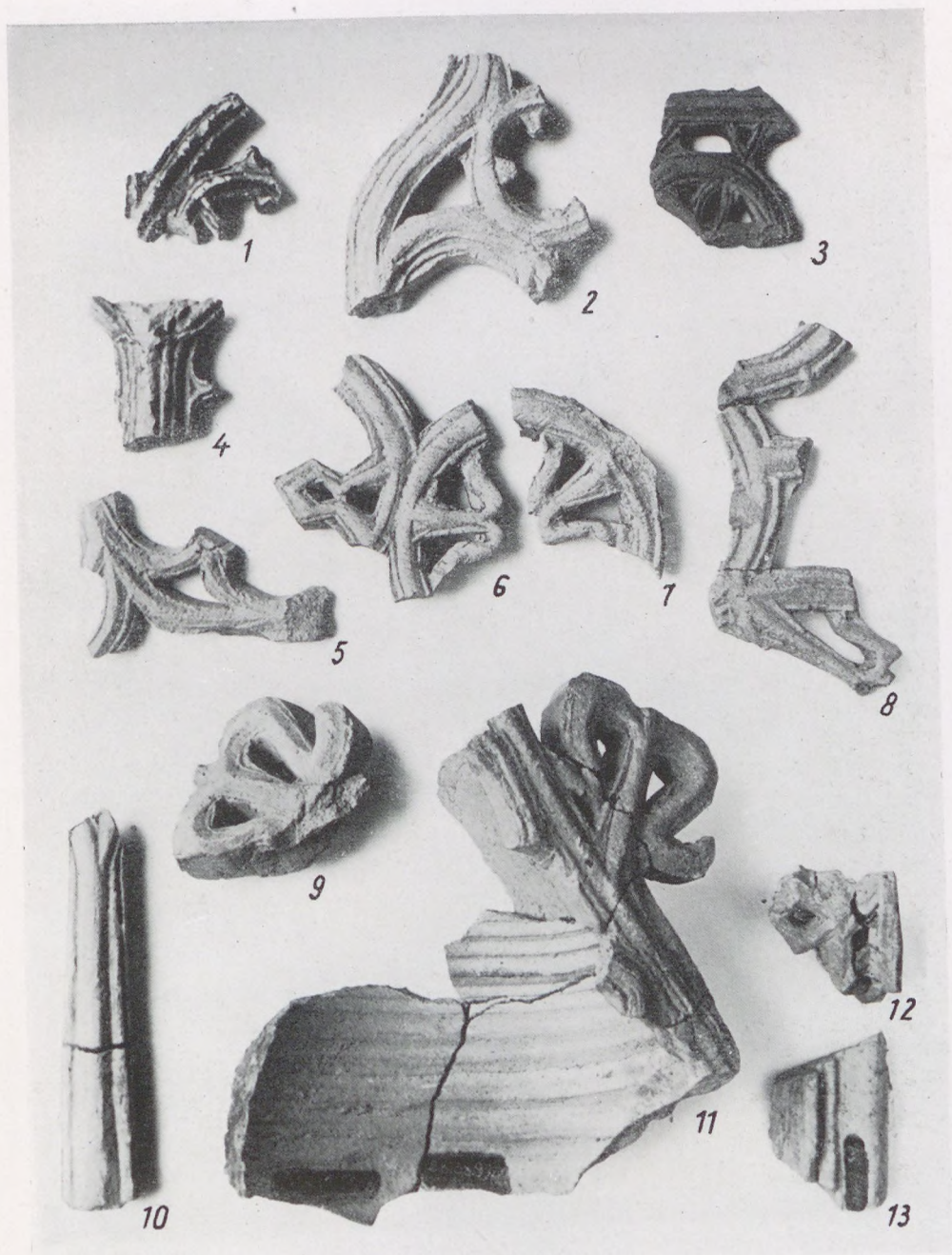
1: A gyulafehérvári székesegyház kőfaragványa, XIII. század; 2: A korponai oltár Szt. Péter ábrázolása, XV. század; 3: Csíksomlyói festményrészlet, XV. század vége; 4: A mártonfalvi templom szentélyének Péter-ábrázolása, XIV. század vége; 5: Palma Vecchio „Sacra Conversatio” festményének Péter-ábrázolása; 6: Péter-ábrázolás Breslauból

Szentségtartó fülke ajtaja, XV. század (Magyar Nemzeti Múzeum)

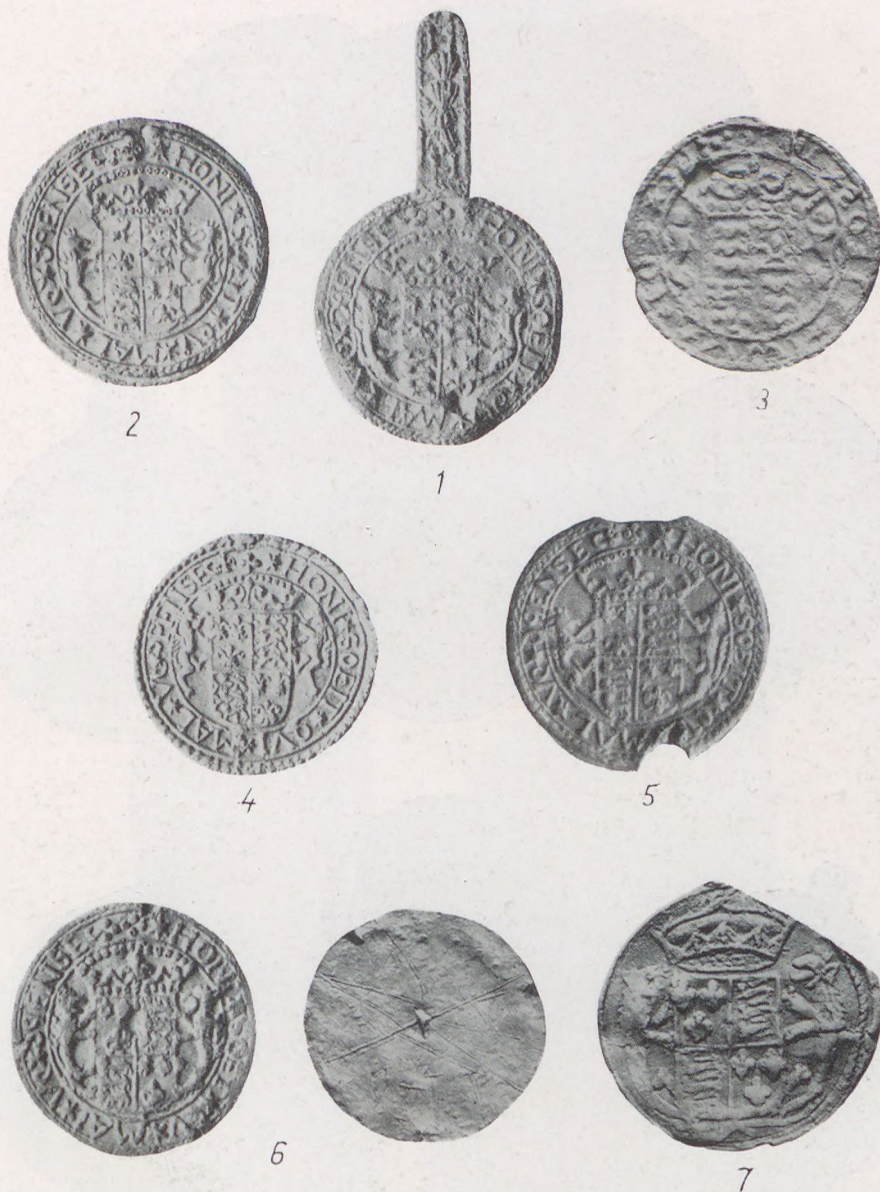
A bártfai könyvszekrény ajtózárra, XV. század vége (Magyar Nemzeti Múzeum)

1—13: Nagykanizsa — Vár

1—12: Nagykanizsa — Vár

1—7: Merchant's seals of the 16th and 17th centuries

8

9

11

9

10

12

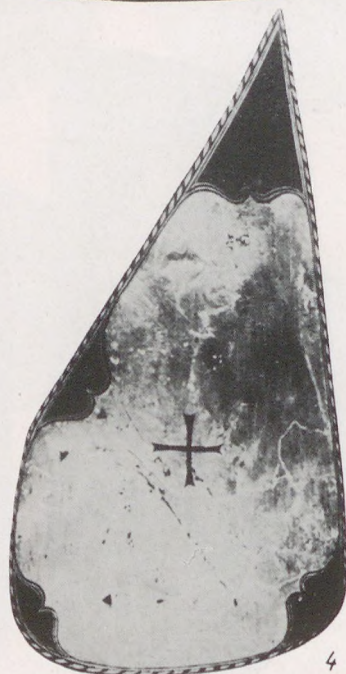
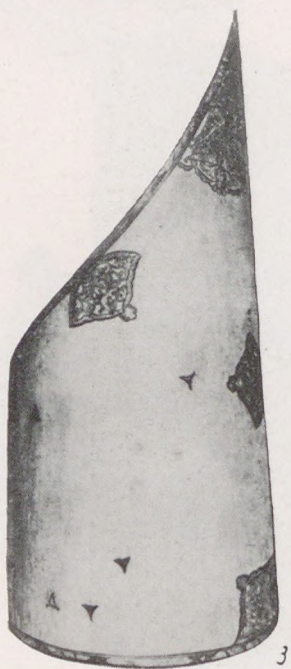

10

8—12: Merchant's seals of the 16th and 17th centuries

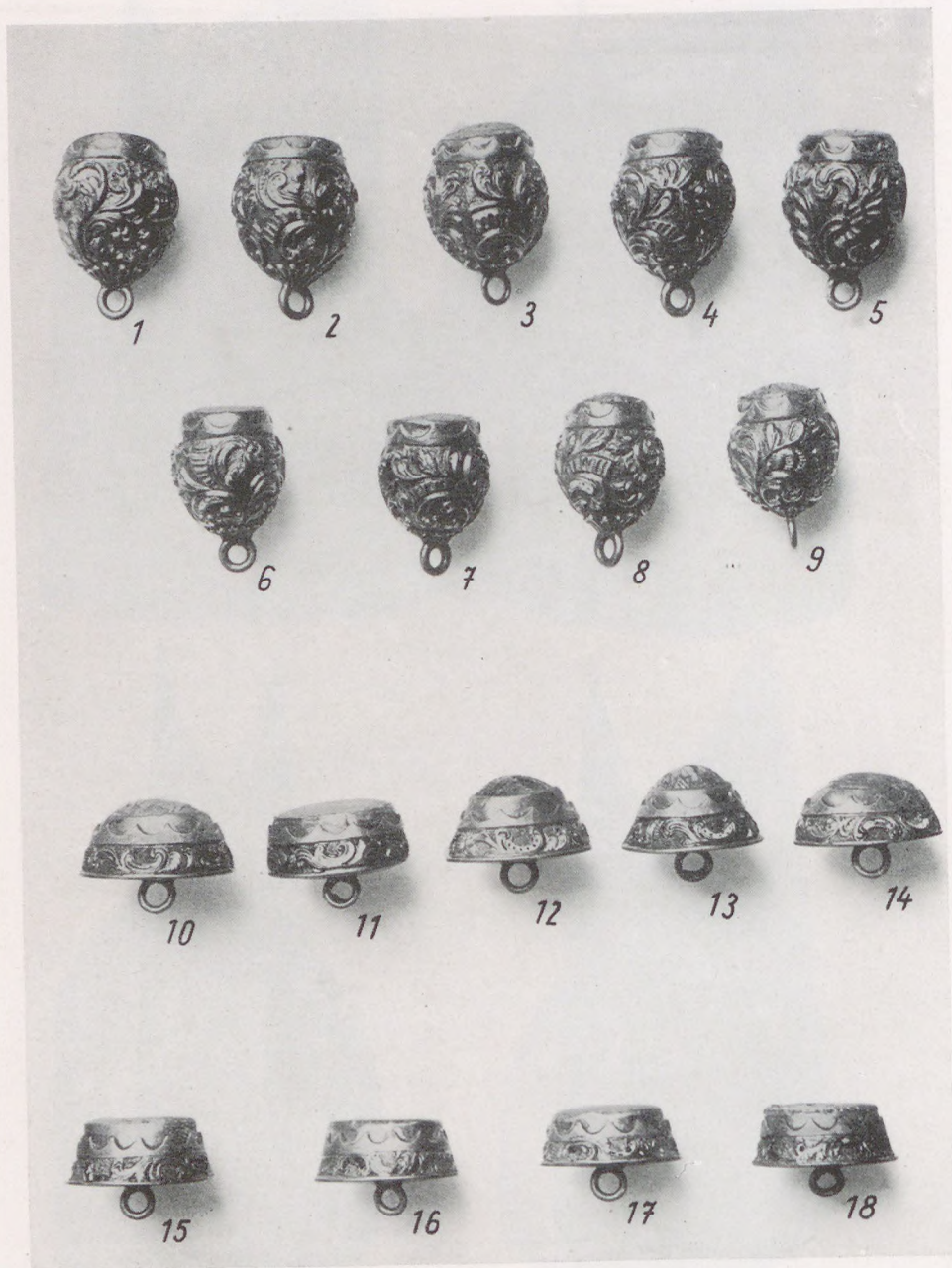
1—3: Huszár-tárcsapajzsok a XV. század végéről

1—4: Husár-tárcsapajzsok a XVI. század elejéről és közepéről

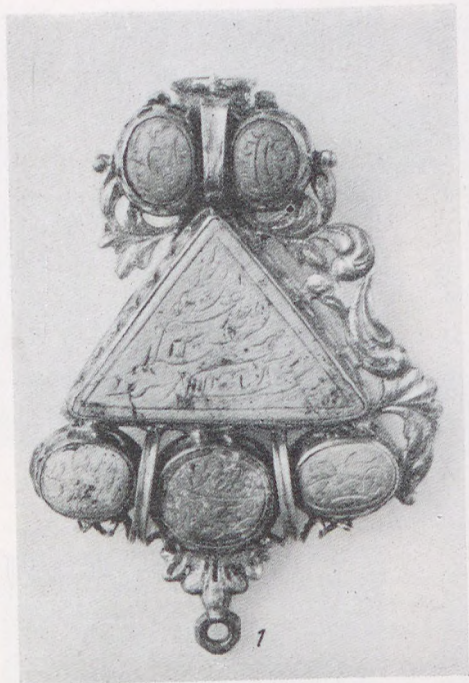

1—4: Huszár-tárcsapajzsok a XVI. század elejéről és közepéről

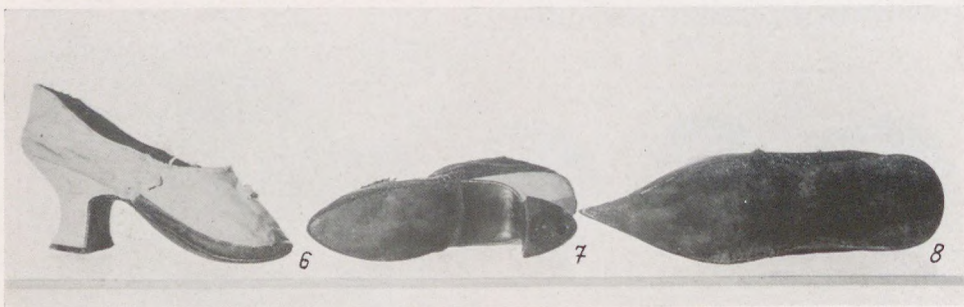

1—18: Mente- és dolmánygombok a XVII. század utolsó harmadából

1: Süvegre való medály előső oldala

2: Süvegre való medály hátsó oldala,
XVII. század utolsó harmada

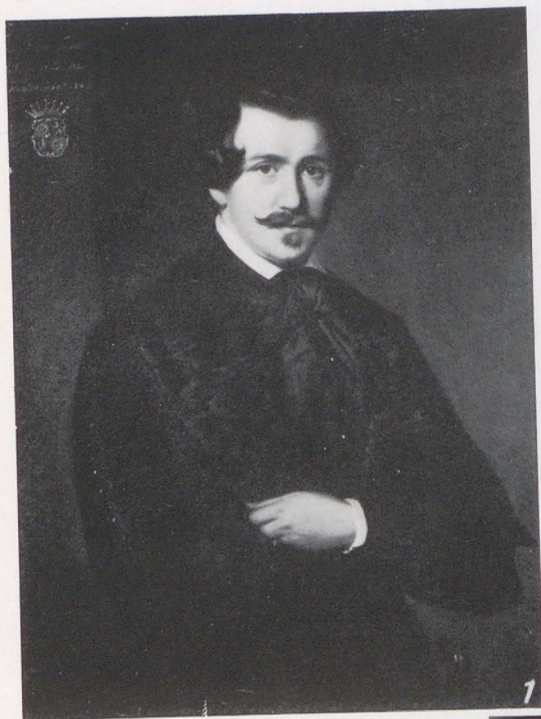
1—2: Analógia az 1. és 5. sz. cipőkhöz; 3: az 52. sz. koporsóból előkerült cipő;
 4, 7: analógia a 29, 44, 45. sz. cipőkhöz; 6: analógia az 52. sz. cipőhöz;
 5, 8: analógia az 56. sz. cipőhöz

1: Analógia a 21, 22, 30. és 53. sz. cipőkhöz; 2: delisaru ábrázolás Bánffy Dénes képéről, a 16, 32, 48. sz. cipők analógiája; 3a-b: analógia a 76. sz. csizmához

Marie Antoinette aranyhárfa

1: Borsos József: Jósika Sámuel.
Olajfestmény

2: Borsos József: II. Lajos páncélja.
Olajfestmény

1: Heinrich Bonifác:
Rubidó Antal és felesége.
Olajfestmény

2: Heinrich Bonifác:
Tormay Károly. Krétarajz

1: Orlai Petrich Soma:
Nádasdy Tamás. Olajfestmény

2: Barabás Miklós:
Nádasdy Tamás. Litográfia

61.1718 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Felelős vezető Lengyel Lajos igazgató

Felelős kiadó Nemes Béla,
a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatának igazgatója
Főszerkesztő D. Fehér Zsuzsa dr.
Felelős szerkesztő M. Kabay Éva
Műszaki vezető Szedlák György
Műszaki szerkesztő Gellért Andor

Készült az MSZ. 5601—59 és 5602—55 szabvány szerint B/5 alakban
32 (A/5) iv terjedelemben, 1060 példányban

